PÁLL ÁRPÁD

Harangszó a mélyből

Beszélgetések
romániai magyar értelmiségiekkel

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

E kötet
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium
támogatásával készült

A huszonnegyedik órában

(Előszó helyett)

Ólomsúlyú és nyomasztó ez a huszonnegyedik óra. Elszállt híre-hamva a hajnali frissességnek, a déli verőfénynek és bizakodásnak, az alkonyi órák tűnődésre, mérlegelésre késztető nyugalmának. Minden feltornyosodott, minden sürget, tettért, változásért kiált. A harang szava nem a magasból, hanem a mélyből hívogat. És sietősen peregnek a percek, az utolsó lehetőség percei és másodpercei. Fordulni készül a naptár, s mi mást tehetne ilyenkor az ember, menti, ami menthető, amit tudásban, emberségben felhalmozott és megőrzött. Amiről úgy gondolja, hogy éltető örökségként, megmaradást és előrelépést szolgáló hagyományként továbbadható és továbbadásra érdemes. Ami segíti az életet és az emberi méltóságot.

Gyertyafényként pislákoló parányi reménység vegyül a nyomasztó gondokba.

Kolozsvár, 1989. november 20.

Önfeladás nélkül

Balázs Sándor a nemzetiségi lét három kulcskérdéséről

– *Írásaid, könyveid alapján az olvasók olyan bölcselő hajlamú írástudóként, filozófusként ismerhettek meg, aki a hagyományos kérdések mellett különböző nem hagyományos témákat is igyekszik bevonni a filozofálás „erőterébe".* Humor és filozófia *című munkádtól kezdve az optimizmus és a célszerűség értelmezését boncolgató könyveiden keresztül a predesztinációról szólóig tanulmányaid, esszéid jelentős része erről tanúskodik. Másik szembeötlő vonása munkásságodnak, hogy a közelmúlt szociológiai vizsgálódásainak és filozófiai gondolkodásának értékeit igyekszel mindenfajta előítélettől mentesen feltárni, értelmezni és hasznosítani.* Szociológia és nemzeti önismeret *című könyvedre, Dimitrie Gusti írásaiból készült válogatásodra és bevezető tanulmányodra* (A szociológiai monográfia), *Jakabffy Elemér nemzetiségpolitikai szemléjéről, a két világháború közötti* Magyar Kisebbségről *készült, megjelenésre váró monográfiádra gondolok, amikor ezt mondom, valamint a Varga Béla írásaiból válogatott gyűjteményre és bevezető tanulmányra, a Tavaszy Sándorról szóló kismonográfiára. Ezeket számba véve határoztam el, hogy megkérlek, beszélgessünk el egy hosszabb ideje nagyon is előtérbe került, a hagyományos filozófiai gondolkodás által nem sok figyelemre méltatott, de számunkra nagyon fontos és filozofikus töltettel is rendelkező fogalomról: a kompromisszum kérdéséről. Mindenekelőtt tehát: hogyan határoznád meg a kompromisszum fogalmát?*

– A fogalmak meghatározásakor a legegyszerűbb, iskolás eljárás, hogy megnézzük a különböző szótárakban, hogyan definiálják őket a nálunk okosabbak. Az idegen szavak szótára szerint a kompromisszum „kölcsönös engedményekkel járó megegyezés", s pejoratív értelemben megalkuvást jelent. A politikai kisszótár már bőbeszédűbb. Szerinte a kompromisszum „kölcsönös engedményekkel járó megegyezés ellentétes irányzatok, pártok, kormányok, osztályok vagy politikai erők között valamilyen közvetlen, közös cél érdekében (pl. a közös ellenség legyőzése). A munkásosztály politikájában az olyan ~ helyes, amely elősegíti a fő célok elérését. A nemzetközi politikában nagy szerepet játszik, a megegyezések feltétele rendszerint a ~-ra való készség." Nem hiszem, hogy sokkal okosabbak lettünk. Más ugyanis a kompromisszum *fogalmáról* beszélni, s ismét más itt, Közép-Kelet-Európában egy kisebbségi népcsoport tagjaként a bőrünkre menő kompromisszu-

mokról szólni. Márpedig én a továbbiakban leszűkítem a vizsgálódást a kisebbségi létszférára.

– Valahogy így képzeltem én is, semmiképp nem gondoltam a valóságos helyzetünktől elszakított, steril fogalomelemzésre. A kisebbségi lét ugyanis, mindannyiunk köznapi tapasztalata szerint, szükségképp feltételezi bizonyos realitások, tények, összefüggések tudomásul vételét, a hozzájuk való igazodást.

– Hogy a kisebbségi lét feltételei között mennyire sajátos formában jelentkeznek vagy jelentkezhetnek különböző egzisztenciális fontosságú kérdések, azt az erdélyi magyarság első világháború utáni helyzete, a kisebbséggé válás után viszonylag rövid ideig eluralkodott bizonytalanság, tehetetlenség, menekülni vágyás, a passzív ellenállás tanúsította, minek következtében nem kis akadályok gördültek a beilleszkedés elé. A megtagadott hűségeskü miatt állástalanul maradottak tömegei, a csodavárók, akik rövid, átmeneti periódusnak képzelték el az új állapotokat, egyszerűen nem találták helyüket az átrendeződött viszonyrendszerben. Ekkor szólaltak meg a higgadt magyarjaink, Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád, megjelentették híres röpiratukat, amelyben józanul tudomásul vették a tényeket, azt, hogy a magyarság egy része tartósan kisebbségi sorba jutott, levonták a következtetést: élni csak akkor tudunk, ha elfogadjuk azt, amit nem mi választottunk, ha új állampolgári minőségünkbe – de nem a jogfosztottságunkba – belenyugodva, aktivizálódunk. Lám, a szükséges egyoldalú kompromisszum mint a kisebbségi valóságérzék megnyilatkozása. Az eset egyben arról is tanúskodik, hogy az engedmények *kölcsönössége*, amit a kompromisszum különböző meghatározásai minden körülmények között jellemzőnek mondanak, mégsem vonatkozik minden esetre. Van, amikor az adottságokhoz való alkalmazkodás egyértelmű az egyoldalú kompromisszummal.

– Szerinted a történelmi adottságok, a kisebbségi létfeltételek elkerülhetetlenül magukban hordoznak bizonyos egyoldalú kompromisszumra késztető, kompromisszumra kényszerítő vonásokat?

– Igen is meg nem is. Tegyünk különbséget a között, amikor a kompromisszum *emberek közötti* viszony, s a között, amikor az *emberek* és az *adott léthelyzet* között mutatkozik meg. Más szóval engedményes egyezségre lehet lépni *másokkal*, s ugyanilyen konciliáns „szerződést" köthetek *magammal*, amikor is ebben a nem papírra vetett „okmányban" az áll, hogy elfogadom az adottságokat. Ez utóbbiakat neveztem nem kölcsönös, hanem egyoldalú engedménynek. Erre az egyoldalú kompromisszumra nyilván szükség van, ez a realitáshoz való alkalmazkodásnak szükségképpeni feltétele, végső fokon a valóságérzék megnyilvánulása. Nem így áll a helyzet a másik esetben, amikor az emberközi egyezkedés során a társadalmi alany vagy közösség ugyancsak alannyal vagy alanyokkal kerül szembe, esetünkben az én/mi

mint kisebbség veled/veletek mint többséggel. Ebben a változatban rendkívül fontos hangsúlyozni a kölcsönösséget. A viszonosság persze nem mindig arányos. Esetenként az egyik vagy másik oldalon nagyobb méretű az engedékenység. Kivételes alkalmakkor pedig a másik féltől szinte semmilyen ellenszolgáltatást nem várnak el. Ezek a ritka, úgynevezett *felajánlott* kompromisszumok. Az erdélyi román–magyar kapcsolatban ez a variáns román részről csak különleges alkalmakkor mutatkozott meg.

– Visszatérek még egy pillanatra Kós–Zágoni–Paál kiáltványára, illetve az ő állásfoglalásukra. Azt mondtad: feladtak valamit, hogy aktivizálódhassanak. Azért térnék vissza, mert magatartásuk megítélésében egy olyan vonást vélek felismerni, ami alkalmas lehet a kisebbségi lét által meghatározott kompromisszumok lényegének, jellegzetességeinek és minőségi jegyeinek elemzésére. Ez a feladás – ha nem tévedek – az adott körülmények között egyszerűen a valóság változásának, a változás jellegének tudomásulvételét jelentette, olyan hátralépés, visszakozás volt, amely elősegítette a helyzet jobb áttekintését, a célravezető irányváltoztatást és a kérdések lényege tekintetében a tényleges előrehaladást. A passzív ellenállásnak ugyanis – még ha egész csoportok, társadalmi rétegek magatartását jellemezte is annak idején – csak akkor lett vagy lehetett volna értelme, csak akkor vezethetett volna valamilyen eredményre – ez egyébként szavaidból is kiderül –, ha fennállott volna a változott valóság újbóli, ismételt megváltoztatásának, méghozzá gyors megváltoztatásának tényleges lehetősége. Kulcsszavaknak én fejtegetésedben a konkrét körülményeket, feltételeket érzékeltető jelzőket érzem: a tartóst és az átmenetit. Ezek határozzák meg, hogy adott helyzetben egyik vagy másik álláspont alkalmazhatatlan-e vagy eredményre vezető, passzivitásra kárhoztató, vagy az aktivizálódást elősegítő. Bonyolulttá és kockázatossá a dolgot az teszi, hogy az új helyzet, a változás megítélésére, jellegének, természetének mérlegelésére nem áll rendelkezésünkre semmiféle bevált, csalhatatlan mérce. Kérdésem tehát így hangzik: felfogásod szerint hogyan viszonyulnak egymáshoz a kompromisszumot minősítő, jellegét meghatározó állandó és változó tényezők? Lehet-e ilyen vonatkozásban egyáltalán állandó tényezőkről beszélni? Ha léteznek, milyen szerepet tulajdonítasz egyiknek, milyent a másiknak?

– Ha a dolgok rövid időn belül a mi beavatkozásunk nélkül kedvező irányban amúgy is megváltoznak, akkor szükségtelen a kompromisszum, akkor akár karba tett kézzel – ahogy mondani szokták: fél lábon állva – is ki lehet várni a hamarosan bekövetkező megváltást. Közvetlenül a kisebbséggé válás után a romániai magyarság egyes rétegeiben az akkor eluralkodott passzivitás, a mindenféle – tehát még az adott, megváltozott állapotok elfogadása értelmében vett – kompromisszum elutasítása erre a messiást váró illúzióra épült. Amikor azonban rövid távú, előnyös mutációra nincs kilátás, akkor égető szükségletté válik az önkonzerválás. Nos,

éppen önmagunk ilyen tartósításának egyik eszköze az okos kompromisszum. Igazat adok neked abban, hogy a helyzetek megítélése nem egyszerű. De azért annyira mégsem összetett, hogy nagy vonalakban ne tudnók lemérni, tartós-e vagy átmeneti. Márpedig ha a kisebbségi létállapotot nem tiszavirág-életűnek értékeljük, akkor egyedül az aktivizálódás, nem pedig a mannavárás lesz értékes magatartás. Ehhez viszont megfontolt kompromisszumokra van szükség. Miután úgy döntöttünk, hogy szükséges, felmerül az általad megfogalmazott kérdés: milyen állandó és változó tényezők segítségével lehet minősíteni az ilyen vagy olyan kompromisszumokat? (Ha egyáltalán vannak ilyen tényezők.) Szerintem olyan lakmuszpapír nincs, amelynek színéről holtbiztosan megtudjuk, melyik kompromisszum jó, melyik rossz. Van viszont az állandó, általános ismérv, ami mégiscsak meghatározza a minőséget, mégpedig az, hogy az adott egyezkedés milyen mértékben járul hozzá létezésünk permanentizálásához. Ezzel persze baj van, ugyanis a kompromisszumok megkötésekor még nem mehetünk biztosra, rendszerint csak utólag derül ki, volt-e ilyen kihatása az engedménynek. Ami pedig a változó minősítő tényezőket illeti, hát ezek rendkívül sokfélék, hiszen számtalan konkrét esetre vonatkoznak. Azt, hogy egyik vagy másik részletkérdésben kell-e vagy nem egyezkedni, úgy gondolom, nem önmagában az adott szituáció dönti el, hanem az, hogy az állandónak nevezett ismérvnek – a nemzetiségi önfenntartás követelményének – megfelel-e a kompromisszum.

– A létezésünk permanentizálását szolgáló kompromisszumokat olyan egyezményeknek lehetne – más szavakkal – mondani, amelyek a nemzetiségek, nemzeti kisebbségek helyzetét, létfeltételeit igyekeznek a többségéhez hasonlóvá vagy legalábbis azzal összemérhetővé tenni. A nemzeti, nemzetiségi mozgalmaknak különben mindig is ez volt és alighanem ez lesz a legfőbb célkitűzésük, akár bevallják nyíltan és programjukban ezt le is szögezik, akár hallgatnak róla, s mindössze pragmatikus törekvéseiket foglalják pontokba. Olyan kompromisszumokról van tehát szó, amelyek a kölcsönösség irányában hatnak, amelyek az egyenlőtlenség korlátozását és végső megszüntetését irányozzák elő. Mit tartalmaztak e tekintetben az 1918-as gyulafehérvári román nemzeti nagygyűlés határozatai? És hogyan viszonyulnak ezek a határozatok beszélgetésünk témájához?

– Különleges engedménykonstelláció volt ez román részről. Az egyesülési határozat szövegében olyan, egyoldalúan felajánlott, tehát nem kivívott jogok szerepeltek, amelyekért cserében az erdélyi magyarságtól lényegében nem kértek ellenszolgáltatást. Persze hallgatólagosan mégiscsak ott volt az elvárás a Romániába került magyarság felé: aktivitásával ne akadályozza a román törekvéseket. Ne feledjük – s erről a román történetírás hallgat –, mindössze három héttel a gyulafehérvári népgyűlés után Kolozsváron huszonnyolc vármegye küldöttei s csaknem százezer ember követelte a Magyarországhoz való tartozást. A gyulafehérvári pontok megszövegezésekor tehát nyilván arra is gondoltak, hogy a megígért széles körű demokratikus perspektíva fejében az itt élő magyarság, kompromisszumos engedményként, lemond az ellenakciókról. Ez azonban tételesen nem fogalmazódik meg, s így a gyulafehérvári dokumentumot formai szempontból egyoldalúan felajánlott kompromisszumnak mondhatjuk, hiszen cserében nem valamit, hanem éppen semmit – az ellene nem tevést – várták el. S nem akármilyen felajánlásokat olvashatunk az egyesülési okmányban. Íme: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját kebeléből választott egyének által." „Egyenlő jog és teljes autonóm szabadság az állam összes felekezetei számára." „Tiszta demokratikus uralom föltétlen megvalósítása a közélet minden terén." „Korlátlan sajtó, gyülekezési és egyesülési jog; minden emberi gondolat szabad terjesztése." És így tovább.

– Ez az egyoldalúan felajánlott kompromisszum – ha jól értem fejtegetésedet – lényegében szintén az emberek (ez esetben a románok) és az adott léthelyzet között „kialakult" egyezség volt, ennek eredményeként jött létre, vagyis a Nyilatkozat megfogalmazói – amennyiben komolyan gondolták a dolgot – nemcsak a magyarság felé hirdették meg elképzeléseiket, fogalmazták meg ígéreteiket, hanem az ígéret feltétele – sőt előfeltételeként önmagukkal is *létrehoztak egy írásban nem rögzített, de bensőleg szükségesnek érzett kompromisszumos megállapodást, amely Kósék kiáltványához hasonlóan a valóság józan tudomásulvételére s az ebből fakadó tervekre és elképzelésekre épült. Vagy legalábbis kellett volna épülnie. Annak a tudomásulvételére és tiszteletben tartására, hogy Erdély területén a románokon kívül nagy számban élnek magyarok és más nemzetiségek, s a demokratikus fejlődés, az elnyomás és gyűlölködés felszámolása, a közös aktivizálódás elvileg kölcsönös érdek. Épp ezért kulcskérdés: mi valósult meg a Nyilatkozatból?*

– Jól tudod magad is, semmi nem valósult meg, legkevésbé a nemzetiségi önkormányzat. Nyilván más, amikor a hatalmon levők tesznek engedményt, s ismét más, amikor a hatalom megszerzése érdekében ígérnek fűt-fát. Példám sajnos a szimpla fogadkozások szintjén megrekedt, felvillantott, meglobogtatott, de nem realizált kompromisszumként kerülhetne be a még meg nem írt kisebbség-történelemkönyvbe.

– Milyen módon, milyen eszközökkel próbálták a két világháború közötti magyar szervezetek, intézmények sajátosságaikat ápolni, a jogaik megnyirbálására irányuló törekvéseket kivédeni, az egyoldalú engedményeket kölcsönössé változtatni?

– A kisebbségi sorsot az jellemzi, hogy a gyöngébb fél áll szemben az erősebbel. S ami a legsajnálatosabb: ez a súlycsoportbeli különbség az esetek többségében – így például a húszas-harmincas években – nem egyszerűen mennyiségi, hanem

ugyanakkor minőségi is: a hatalmon levőknek és a hatalommal nem rendelkezőknek a viszonyát is kifejezi. Így nem olyan egyszerű az igazi kompromisszumos állapotot kiformálni, hiszen ehhez nem elegendő a hajlandóság a kisebbség oldalán, az is szükséges, hogy az erősebb is engedjen. De a mi szép szemünkért ezt nem fogja megtenni – mondták egykor, a két világháború között a hivatásos kisebbségpolitikusok –, a kompromisszumos engedményt ki kell kényszeríteni a másik oldalon. Csak az lehet a mienk, amit kiharcolunk. (Hivatásos kisebbségpolitikusok! – milyen szépen hangzik, de hol vannak már ők, akik egykor a parlamenti csaták megvívását tartották foglalkozásnak!) Ekképpen, visszakanyarodva a bölcs definíciókhoz: az a meghatározás, mely szerint a kompromisszum kölcsönös engedményekkel járó megegyezés ellentétes *politikai erők* között, csak akkor érvényes, ha a többség politikai tömörüléseihez egy ugyancsak politikai erőt képviselő kisebbség viszonyul kompromisszumos szándékkal. Egyébként egy politikai vonalvezetést érvényesítő nagyobb csoport és az önálló politikai fellépés eszközeitől megfosztott kisebb csoport szembesül, s ilyen erőviszonyok között aligha gondolhatunk arra, hogy ésszerű kompromisszumok megkötéséhez szükséges engedményeket lehet elérni. Válaszom a kérdésedre tehát sarkított. Hogy mi veszi rá az erősebbet arra, hogy figyelembe vegye a kisebbség elvárásait? A múlt tapasztalatai arról tanúskodnak: a politikai presszió eszközeinek hiányában *semmi*. Vagyis ahhoz, hogy kisebbségi helyzetben politikai kompromisszumra kerülhessen sor, hiteles nemzetiségi politikai képviseletre van szükség, amely a közösségi érdekeket kifejezve alkalmas valamilyen egyezség megkötésére. A képlet tehát egyszerű: ha a politikai kompromisszum viszony, akkor – mint minden relációban – a viszonytagoknak is létezniük kell; az egyik viszonytag (a kisebbségi politikai képviselet) hiányában nincs reláció, nincs kompromisszumos érdekegyeztetés.

– *Mennyiben segítették a nemzetiségi törekvéseket a román demokratikus csoportosulások, egyes kiemelkedő személyiségek?*

– Hadd idézzek egyetlen példát. Egy kevésbé ismert névre utalok: Corneliu Alex. Rudescu. Nos, ez a becsületes román demokrata az *Arhiva pentru știința si reforma socială* című folyóiratban még 1932-ben – a pontosság kedvéért: az 1–4-es számban – kifejtette, hogy az állam részéről megadandó jogoknak három részük van: 1. a kisebbségi minőséghez kapcsolódóak; 2. a valamennyi állampolgárhoz kötődőek és 3. az ország minden lakosát érintők. Koncentrikus köröknek képzelte el ezeket a jogokat: minden állampolgárnak azonos jogai vannak az ország valamennyi lakosával – beleértve a külföldi állampolgárokat is –, ilyen mondjuk a személyi biztonság szavatolása az állam részéről, de az állampolgári jogok többletet tartalmaznak azokéihoz mérten, akik ezt a státust nem birtokolják, ilyen pluszjog mondjuk a szavazati jog; a kisebbségek élvezzék csorbítatlanul az állampolgárság minőségéből eredő szabadságjogokat, de ezenfelül legyenek sajátos jogaik is, amelyek csak őket illetik meg, ilyen például a saját anyanyelvű iskolák működése. Ez a hozzánk viszonyulás paradoxont hordoz, azt a látszatellentmondást, hogy a kisebbségnek, úgymond, több joga kell hogy legyen, mint a többségnek. Ezt a látszatképtelenséget azonban könnyen föl lehet oldani, hiszen ezt az inkriminált többletet tulajdonképpen a többség is birtokolja; ha a magyarságnak pluszjoga az, hogy magyarul tanuljon, a román nemzetiségűek nemkülönben anyanyelvükön tanulnak. Pontosan az említett paradoxonnak az el nem ismerése jelent jogfosztást. A létezésüknél fogva nem egyenlők egyenlő elbírálása – egyenlőtlenség. Per analogiam: mi lenne, ha a nőknek nem biztosítanának szülési szabadságot azzal érvelve, hogy kivételezés, hiszen ilyen joggal a férfiak nem rendelkeznek? A nemzetiségi kérdés Rudescu-féle megközelítése jó elvi alap lett volna egy nemzetiségi „kollektív szerződéshez".

Fogas kérdésbe bonyolódtam bele a demokratikus román szakember eszmefuttatásának ismertetésekor. Ő és más román politikusok elismerik a kollektív nemzetiségi jogok megadásának indokoltságát, kérdés azonban: vajon a kollektív nemzetiségi jogok csak valamilyen *közösséget* illetnek meg, s ha igen, akkor kijárnak-e nekünk, vajon egyáltalán közösséget képezünk-e Romániában?

Való igaz, hogy a romániai magyarság az utóbbi időben igencsak atomizálódott, a szemünk láttára bomlanak fel a nagyobb közösségek, szétszóródunk egyenesen a diaszpóráig menően. Szomorú tény ez. A kisközösségekre történő szétesésnek számos változata van, le egészen a családig, amely – ha nehezen is – még alkalmas arra, hogy őrzője legyen identitásunknak. Én azt mondom: ha egyes vélemények szerint, a szó igazi értelmében már nem is vagyunk *közösség* – egyes számban –, *közösségekként* még életerősek vagyunk. S a kompromisszumnak éppen abban van óriási szerepe, hogy ezeket a kollektivitásokat összefogja, eltüntesse a csoportos érdekbetokosodást, egyeztesse a partikuláris célokat.

Mindez most már a jövőre kivetítve: vajon előbb kollektivitásként kell-e fellépnünk ahhoz, hogy össznemzetiségi jogaink legyenek, vagy pedig éppen a biztosított kollektív jog tesz igazán közösséggé? Hajlok afelé, hogy a nagy külső kompromisszum, mondjuk a nemzetiségi statutumban biztosított kollektív jogok és nemcsak a személyiek szilárdíthatják meg leginkább közösségi voltunkat. Szerintem a kollektív jognak nem azért kell megilletnie minket, mert jól szegmentált kollektivitás vagyunk, hanem egyszerűen másságunkért. Tehát egymagában sajátosságunk is elegendő egységesítő erő, hogy kiérdemeljük a *kollektív* méltányos elbánást. Az, hogy sajátos mivoltunkban a dolgok mai állása miatt inkább kisközösségekre tagolódunk, s nem lehetünk alaposan megszervezett *nemzetiségi* közösség, nem akadálya az említett nagy állami szintű „kollektív szerződésnek".

– *Futólag célzást tettem* a Magyar Kisebbség *című időszaki kiadványról, Jakabffy*

Elemér nemzetiségpolitikai szemléjéről készült, kiadásra váró monográfiádra. Milyen további jellemző vonását említenéd meg az akkori közéleti harcoknak és törekvéseknek?

– A kompromisszum első megközelítésben két variáns közül az egyik választása: vállaljuk-e vagy sem az egyezkedést? A cselekvés motívumainak az összeütközése már ennél az első útelágazásnál kiélezett lehet. Jól jellemzi ezt a Lugoson megjelent folyóirat egyik szerkesztőjének okfejtése. Ő így érvelt: mi jobb, ha lapunkban addig feszítjük a húrt, amíg a cenzúra mindent kihúz belőle, vagy ha engedékenyebben úgy küzdünk, hogy egyáltalán magyar szót közvetítő szemlét tudunk letenni az olvasó asztalára? Nem egyfelől a fehér folt, másfelől a *bármilyen* magyar szöveg alternatíváját állította föl. Ez lett volna a hajthatatlan elvszerűség és a megalkuvás közötti választás felajánlása. Nála a tettet megsemmisítő, konok, haszon nélküli csak azért is magatartás állítódott szembe az okos kompromisszummal. S ő természetesen az utóbbit választotta. (A *Magyar Kisebbség* című szemle teljes mélységében ragadta meg az egész két világháború közötti romániai kisebbségi életet.) Summa summarum: tanuljunk Jakabffyéktól: a kompromisszum nélküli cselekvéshiány és az elvek feladásáig nem jutó, de az aktivitást biztosító kompromisszumok közötti választáskor jó, ha az utóbbi mellett voksolunk.

– *Származnak-e, származhatnak-e hosszabb távon bizonyos előnyök abból, hogy egy kisebbségi helyzetben lévő nemzet vagy nemzetiség, esetünkben az erdélyi magyarság, léte értelmének és céljainak meghatározásakor, önmagáról és helyzetéről vallott felfogásának kimunkálásakor, egyszóval: szemléletének és öntudatának alakításakor kénytelen a vele együtt élő többségiekkel és a más nemzetiségekkel is számolni, a megvalósításhoz vezető utakat és lehetőségeket ilyen összefüggések között is mérlegelni?*

– Hadd éljek analógiával: milyen előnyök származnak az egyes személyekre nézve abból, hogy népes családban, nem pedig magányosan élnek? S vajon csak előnyök származnak-e belőle? Mondhatná bárki: aki a világtól elszakadva, visszavonultan, remeteként éli életét, soha nem veszekszik senkivel, hiszen nincs kivel, a nagy családban, még ha általában harmónia uralkodik is, gyakori a perpatvar. Ez így igaz, mégis állítom: a konfliktuslehetőségek sűrűsödése ellenére a másságok – a családban a szülők, nagyszülők, gyerekek, unokák, egy többnemzetiségű társadalomban a különböző nemzetiségek – együttélése sokkal inkább az értékes, mint a káros vonások kijegecesedését segítik elő. Még a perlekedések, civódások, sőt egyenesen az ellenségeskedés, a viszály fenyegető veszélye is értékhordozó magatartásformákat indukálhat: a tudatos törekvést a feszültségek, súrlódások elkerülésére. Akinek a léte másokéhoz kötődik, ha józanul gondolkodik, hajlamos tekintettel lenni embertársaira. Nem véletlen tehát, hogy Erdélyben hagyományos a tolerancia,

hajlamosak az emberek a mértéktartásra, szinte közmondásos a józan ítélkezés, s mindez táptalaja a kompromisszumnak. Persze ahol sokféleség van, ott az érdekütközések elkerülhetetlenek, azért nem idillikus, hanem nagyon is kétarcú – gyűlölködéstől sem mentes –, zilált a történelmünk.

– *Eddig a történelmi adottságokkal, a kisebbségi létfeltételekkel összefüggő kompromisszumokról beszéltünk. Hogy úgy mondjam: a nemzetiségi mozgalmak stratégiai kérdéseiről. A különböző szervezetek, testületek, csoportok azonban bizonyos konkrét célkitűzések megvalósítása érdekében egyezségeket, hosszabb-rövidebb időre szóló megállapodásokat is kötnek egymással. Taktikainak mondható egyezségeket. Kérlek, vázolj fel egy ilyen kompromisszumos megállapodást ebből az időszakból.*

– Van egy nagyon beszédes példa: a híres-nevezetes csucsai paktum. A húszas évek elején adva voltak a feltételek politikai kompromisszumra. Létezett a Magyar Párt, amely politikai erőnek számított, parlamenti képviselete volt, tehát szerződéskötésre alkalmas félnek bizonyult. Erről a pártról sok mindent elmondtak azokban az időkben, amikor csak átkozódva lehetett beszélni róla. Ráolvasták, hogy az elvtelen magyar egység bűnös politikáját folytatta, a grófok, bárók, nagybirtokosok klikkje, a magyar tőke kiszolgálója, a baloldal legádázabb ellenfele volt, vezetői nem a népet szolgálták, hanem egyéni ambícióból politizáltak, félrevezették az erdélyi magyarságot, letérítették a forradalmi útról és így tovább. Erre szokták mondani: ennek még az ellenkezője sem igaz. S valóban, ez a politikai szervezet, ha nem is volt kizárólag a mágnások, földbirtokosok vagy a banktőke exponense, a dolgozó tömegek érdekképviseletét sem írta zászlajára, ha nem is árulta el a magyarságot, de következetesen nem is fejezte ki az erdélyi magyarok minden rétegének törekvéseit, ha minden szervezete nem is állt szembe ellenségesen a baloldallal, a pártban nem fejeződhettek ki radikális baloldali célkitűzések. Nos, ez a politikai intézmény 1923-ban Csucsán paktumot írt alá az Averescu-féle Néppárttal. Tipikus kompromisszum volt ez, még ha nem is en bloc a hatalommal. A kölcsönös engedmény jól kiolvasható a paktum szövegéből. Ennek illusztrálására csak két kitétel az egyezményből: az 5. pont kimondta: „A vezetés egységének megóvása végett a Magyar Párt elfogadja a Néppárt elnökének e program keretén belül adott politikai utasításait." Ez nyilvánvaló engedmény volt a Magyar Párt részéről. Ennek ellenében viszont a román politikai csoportosulás elfogadta a 7. pontot: „A magyar kisebbség országos és helyi érdekeit érintő kérdésekben a Néppárt minden más politikai alakulat kizárásával, a Magyar Párttal teljes egyetértésben fog eljárni a megállapodás tartama alatt." A magyar kisebbség jogkövetelésének támogatását ígérte meg egy román politikai tömörülés – lám csak a kompromisszumos engedménynek ritka jele. Persze minden kompromisszumnak megvan a maga csapdája. Három évvel a paktum aláírása után a magyar párti vezetés úgy ítélte meg, hogy

a soron következő helyhatósági választásokon a liberálisoknak nagyobbak az esélyeik, jobb, ha felmondják a paktumot, és velük szövetkeznek. Úgy is történt, Ugron báróék azzal sem nagyon törődtek, hogy a magyar választók jelentős része nem feledkezett meg a liberális párt nemzetiségi jogokat lábbal tipró magatartásáról, s emiatt az egyezkedés a közhangulatot ellenük, a Magyar Párt vezetősége ellen fordíthatja. A számítások azonban pontosnak bizonyultak, a választásokon a liberálisok győztek. A király az új kormány megalakításával mégsem őket, hanem a Néppártot, Averescuékat bízta meg. Új választásnak kellett jönnie s Ugron bárónak lemondania, hogy a Magyar Párt a fiaskót helyrehozza, a Néppárttal az egyezséget ismét felújítsa. Az ilyesmi azonban akkoriban nem ment ritkaságszámba, az egyezséget rendszerint meghatározott időre és bizonyos célok elérése érdekében kötötték, nem tekintették őket örök időkre szóló megállapodásnak.

– *A kompromisszumoknak tehát különböző fajtái vannak. Hogyan osztályoznád őket?*

– Igen sok szempont adódik a tipizálására. Íme, csak néhány ilyen ismérv: kik között kötődik? Milyen céllal? Hogyan történik? Mire vonatkozik? Milyen okból? Milyen eredménnyel? S még számos más kritérium létezik. A *kik között*-ről már volt szó. Jó lesz még megjegyezni ezzel kapcsolatosan azt, hogy a kompromisszumok igen gyakran akkor születnek, amikor valamiféle erőegyensúly alakul ki a felek között, nincs kilátás arra, hogy az egyik vagy a másik csoport győzedelmeskedjék az ellenlábas felett. Ez nem egyszerűen az erősebb és gyöngébb közötti kiegyezés. Van olyan eset is, amikor a mennyiségileg nagyobb energiát birtokló fél látja: minden erőfeszítés ellenére sem képes, még így sem, két vállra fektetni a vele szemben állót. Kisebbségi léthelyzetben főleg ezzel a változattal kell számolni. A nemzetiségek erőszakos asszimilálására készülő hatalmi erők – éppen a veszélyeztetett fél ellenállását tapasztalva – rájöhetnek arra, hogy tervük megvalósíthatatlan, s így engedményekre szánják el magukat. De ezzel már át is tértünk a másik szempontra: milyen céllal kötődnek a kompromisszumok? S itt kapcsolódik a kérdéskörhöz az etikai mozzanat. Ugyanis a célzat, amely a kölcsönös egyezkedést jellemzi, erkölcsi kategóriákkal minősíthető. Léteznek becsületes és vannak aljas szándékkal kötött egyezségek. Amikor az egyik fél látja, hogy most közvetlenül még képtelen széttaposni ellenfelét, lehet, hogy a mézesmadzag-kompromisszumhoz folyamodik, hátha ezzel időt nyer a végső leszámolásig. Nem kevésbé aljas szándék mozgatja az olyan eredményekért nyújtott engedményeket is, amelyek révén az egyik szerződő fél, a kölcsönösség minden látszata ellenére, előnyhöz jut. Az ilyen – nevezzük így: – becsapásra menő kompromisszumnak gyakran ki volt téve a nemzeti kisebbség. Gondoljunk arra, amikor az anyanyelvhasználat durva korlátozásának körülményei között egyszer csak nagy betűs magyar nyelvű falragaszok jelentek meg a két

világháború közötti időszakban, amelyek választási propagandaeszközként valamilyen politikai tényező melletti szavazásra szólították fel a nemzetiségeket. Az ilyen szavazatszámlálásig tartó kompromisszumoknak gyakran bedőltek a naiv kisebbségek. Mennyire más erkölcsi elbírálás illeti meg a tiszta szándékú, a közös előnyöket biztosító tartós kompromisszumokat.

Hogy ez hogyan történik? A szóban forgó emberközi szembesüléseket nem szabad mindig írott paktumként elképzelni. Ez csak a tipikus, klasszikus politikai kompromisszumoknak a tartozéka. Van hallgatólagos, a szokásra, nem pedig a jogi törvényekre építő, vagy egyenesen nem tudatos, tehát íratlan megállapodás is. Mire vonatkozik? Fő területe nyilván a politika. De tulajdonképpen a társadalmi relációk bármelyik formáját átfoghatja, a művelődéstől az emberi viselkedésig, a gazdasági érdekegyeztetéstől a magánéletig. Milyen okból? Számos ösztönzője lehet. Egy biztos: a megállapodást megelőző szakaszban felgyűlnek a feszültségek, s ezek eloszlatására szolgálnak a kompromisszumok. Meghatározó okuk tehát mindenképpen az a szükséglet, hogy valamilyen ellentmondásos helyzet ne a kiéleződés, hanem a tompulás irányába terelődjék. Ebből levezethető az eredmény szerinti különbség. Juthatnak emberek olyan egyezségre, amely tartósan feloldja a társadalmi görcsöket, de bebizonyosodhat az is, hogy egy tisztítótűz-ellentmondás elfojtásával éppenséggel a forradalmi változást helyettesítették be az elkenő kompromisszumos állapottal. Egyszóval: ahány ház, annyi... kompromisszum.

– *Nagyon erőteljesen hangsúlyoztad a kompromisszum megítélésénél számba jövő erkölcsi kérdéseket, sőt – nekem úgy tűnik, hogy – egy kicsit nagyobb teret adtál és nagyobb szerepet tulajdonítottál nekik, mint amennyi valójában megilleti őket. A politika mozgásteréből egy jókora szelet átkerült az erkölcsi kérdések szférájába, s ennek megfelelően megítélésükre is erkölcsi szempontokat és mértékegységeket sorakoztattál fel politikaiak helyett. A lehetőségeket ki nem használó, kevéssel beérő vagy egyenesen elhibázott kompromisszumok ugyanis nemcsak erkölcstelen, elvetemedett, áruló magatartásból, viszonyulásból születhetnek. Nagyon jól tudom, hogy egy politikusnak bűn naivnak, hiszékenynek lennie, mégis előfordulhat – és sajnos a magyar politika története bőségesen nyújt erre példákat –, hogy egyik vagy másik kérdésben elfoglalt álláspontja hibás számításokon alapszik, fontos szempontokat, összefüggéseket hagy figyelmen kívül. Elhibázott kompromisszumnak én azt nevezném, amely árt a képviselt népcsoport létfeltételeinek, ügyének, fejlődésének, egyoldalú előnyöket biztosít a másik félnek, vagy keresztezi a jövőre vonatkozó konstruktív terveket, elképzeléseket, a mai minimális engedményért feláldozza, illetve kizárja a kölcsönösség holnapi megvalósítását. Ezek – mint látható – politikai megméretésre, megítélésre váró szempontok. Erkölcstelennek, cinikusnak azt a magatartást mondanám, amely tudatosan figyelmen kívül hagyja az egyezségeket, sőt ellenükre cselekszik, amely egyéni vagy*

szűk csoportelőnyökért feláldozza a közösségi érdekeket, árulónak pedig azt, amely janicsár magatartásról, a saját sorok összekuszálásáról, az egyezség akadályozásáról tanúskodik, amely egyik fél képviseletében a másik fél egyoldalú előnyeit igyekszik biztosítani. Ezek tartoznak véleményem szerint erkölcsi megítélés alá, s a cselekvés szempontjából így is meggondolandónak tartom, hogy a történelem tanúsága szerint az erkölcsileg elítélendő magatartásformák ellen hadakozni, kártevésüket ellensúlyozni nem erkölcsi minősítésekkel, hanem politikai lépésekkel, illetve ellenlépésekkel lehet. Ha lehet egyáltalán...

– Azt hiszem, itt egy kis félreértésről van szó. Nem szándékoztam a kompromisszumos politikai mozgástérből egy jókora szeletet az erkölcs szférájába áthelyezni. Az én gondolatrendemben nem az egymást kizáró *vagy-vagy* szempontjából ítéltetnek meg a dolgok – tehát nem *vagy* politikai, *vagy* etikai kritériumok szerint minősíthető kompromisszumokra utalok –, ehelyett az *is-is* megközelítést javasolom. Vagyis egyidejűleg politikailag is, etikailag is szükségesnek tartom mérlegelni ugyanazokat a kompromisszumokat. Ekképpen nincsenek egyfelől erkölcsi megítélés alá eső, másfelől politikailag értékelhető egyezkedések. Ne feledjük, hogy a morális nézőpont nem kizárólag a megbélyegzést jelenti. Az általad felsorolt, imorális kompromisszumok mellett ott vannak a becsületes szándékkal megkötöttek is, s ezekben is jelen van az etikai dimenzió. Szerintem a politikai erőtérnek egyetlen mozzanatát – így a kompromisszumot – sem szabad sohasem kivonni az erkölcsi elbírálás alól.

Ezt a gondolatot érdemes továbbpörgetni. Vegyük futólag szemügyre, milyen biztosítéka van a kompromisszumok tartósságának, miként szívódnak fel ebben a politikai és erkölcsi komponensek. Valamely társadalmi megegyezés permanentizálásának szükségképpeni feltétele a megfelelő jogi keret megteremtése. E nélkül, csak úgy becsszóra egyetlen felajánlott vagy kiharcolt kompromisszumos állapot sem lehet szilárd. Nem kívánom beszélgetésünket a társadalmi szerződéselméletek irányába terelni, nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha a kompromisszumoknak a kisebbségek életében játszott szerepét hangsúlyozva a Rousseau-féle ösvényre tértem volna, mintha nemzetiségi jogrendünket az embercsoportok olyan megegyezéséből kívánnám levezetni, amikor is – miként ez a teória hirdette – egyesek tudatosan lemondanak az állam javára bizonyos jogaikról, hogy ennek fejében az állam szavatolja biztonságukat s más személyes jogaikat. A contrat social elgondolást a huszadik század végén aligha lehet sikeresen felmelegíteni. Jogaink ne a ténylegesen megkötött vagy hallgatólagos szerződésekből fakadjanak, a jogi formát öltött kompromisszumok csak szentesítsék azt, ami már egymagában létünkből eredően kijár nekünk: megbecsülésünket, szabad, önálló nemzetiségi kibontakozásunkat. Mi pedig lojális állampolgári minőségünkben mindent megteszünk az ország egészének felvirágoztatásáért is.

Ami most már egy ilyen, mindenki számára kedvező kompromisszumos állapot tartósságát illeti, hát ez a szerződő feleken múlik. Jó azonban megszívlelni a figyelmeztetést: a szerződést nehezebb megkötni, mert ehhez két félre van szükség, megszegni könnyebb, mert ehhez egy is elég. Emlékeztető ez önmagunk felé is. S ezen a ponton a kölcsönös kiegyezés időtartamának kérdésköre valóban metszi az etikum pászmáját. Amolyan matematikai egyenes és fordított arányt észlelünk a kompromisszum tartós vagy nem tartós volta, valamint a viszonytagok erkölcsi tartása között. Egy szándékosan felborított becsületes kompromisszum mögött mindig megtaláljuk a szavahihetőség hiányát, a partner becsapását célzó fondorkodást, az önös érdekeket, egyszóval a minden erkölcsi kódexben elmarasztalt mentalitást.

– *Nyilvánvalóan hangsúlyokról van szó, én sem egymástól élesen elváló területekre gondoltam, még ha a politika és az erkölcs szférájáról beszéltem is, csupán arra, hogy egyik vagy másik esetben melyik tényező hangsúlyosabb...*

– Száz szónak is egy a vége: csakis az őszintén meghirdetett és becsületes szándékkal érvényesített demokrácia lehet a társadalmi viszonyokat tökéletesítő kompromisszumok szükségképpeni létezési módja. Ennek a mondatnak minden összetevője súlyos mondanivalót hordoz: „őszintén meghirdetett" – nem elég ünnepélyesen kihirdetni a demokratikus szabadságjogokat; a csak kinyilatkoztatott, de szándékosan csak a látszatok megőrzését célzó nagy szavak rosszabbak, mint a nyíltan deklarált antidemokratizmus; „becsületes szándékkal érvényesített" – kevés szavakba önteni a szép elveket, alkalmazni is kell őket, de nem akárhogyan; régen rossz, ha a demokratikus jogok szemforgató kinyilvánítását követi a nem kevésbé képmutató alkalmazás, mintegy ezzel igazolandó a kvázi jó szándékot; „a társadalmi viszonyokat tökéletesítő kompromisszumok" – kiegyezés és kiegyezés között alapvető különbséget észlelhetünk; vannak árulással felérő kompromisszumok; a demokráciát nem ezekhez viszonyítjuk, hanem azokhoz, amelyek lendítőerejükkel kedvező irányba mozgatják az eseményeket; „szükségképpeni létezési mód" – ez fejezi ki az igazságos kompromisszumok és a demokrácia elválaszthatatlan kapcsolatát; a létezési mód azokat a vonásokat öleli föl, amelyek nélkül valami nem létezhetne; ugyanakkor vannak jegyek, amelyek összeegyeztethetetlenek bizonyos létezési móddal; eszerint aki azt hiszi, hogy az ál- vagy antidemokratikus létkeretben létezhet tisztességes kompromisszum a hatalom és a honpolgár között, az nyugodtan hiheti azt is, hogy van forró fagylalt.

– *Vissza szeretnék térni még egy megjegyzés erejéig a kompromisszum fajtáinak osztályozására, hogy kiegészíthessem a tieddel némileg párhuzamos gondolatmenetemet. Én ugyanis egy olyan osztályozást tartanék revelláló értelműnek – ez az eddigiek-*

ből kikövetkeztethető –, amely a különböző kompromisszumok mérlegelésekor azt vizsgálná: milyen feltételek adottak egyik vagy másik esetben a kölcsönösség, az egyenlő lehetőségek biztosítására vagy legalábbis a megközelítésére, és hogyan viszonyul ezekhez a létrejött egyezmény? Nem tudnám hirtelenjében megmondani, hogy lehetséges-e egyáltalán egy ilyenfajta osztályozás, de arra leteszem a nagyesküt, hogy rendkívül hasznos volna...

– A szempont mint olyan releváns, de az alkalmazása felettébb nehéz. Igen sokoldalú tájékozódást, a konkrét esetek szerteágazó elemzését követeli meg. Lényegében arról van szó, hogy az adott, megkötött egyezményből – ezt megvalósult lehetőségnek, tehát realitásnak tartjuk – visszafele kell következtetni az azt megelőző potencialitásra, tehát a kompromisszumok előtti állapotokra. Közhelyszámba menő igazság, hogy a lehetőségek pászmája összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a valóságé: a realitás *egyféle*, a posszibilitás *sokféle*. Vagyis mindig sok minden *történhet*, de ebből csak egyvalami *történik meg*. Nos, a bevetett szempont szerint a *megtörténtből* kiindulva kell felmérni az előzményeket, azt, hogy a sok lehetőség közül vajon éppen az optimális valósult-e meg? Sokkal pragmatikusabban ez így fogalmazódik át: egyezséget kötöttem valakikkel, vajon nem csaptak-e be, vagy ők nem csapódtak-e be, vajon nem köthettem volna számomra előnyösebb szerződést? Ennél az ismérvnél is az a probléma, hogy rendszerint a jövő adja meg a feleletet az ilyen kérdésekre, tehát csak akkor tudom meg, vajon jól jártam-e, amikor már késő. A lehetőségeknek ugyanis az a tulajdonságuk, hogy azonnal kimúlnak, mihelyt az egyik közülük megvalósult. Így van ez a vásáron is. Ha valakinek a tenyerébe csaptam, akkor már jobban nem kél el a portékám. Legfeljebb vakarhatom a fejemet amiatt, hogy jobb vevőre is találhattam volna.

Engedtessék meg, hogy egyetlen példával szemléltessem a feltételek, lehetőségek és azok kihasználásának bonyolult dialektikáját, illetve azt, milyen merőben ellentétes értékítéleteket lehet kialakítani ugyanarról a kompromisszumos aktusról. Egy egykori szervezet elnevezése és három név legyen a hívószó: Magyar Népi Szövetség, Robotos Imre, Balogh Edgár, Francisc Păcurariu. Mit akarok mondani ezzel? A felszabadulás utáni Romániában létezett egy nemzetiségi politikai szervezet, az MNSZ, a MADOSZ utóda, amely – mint különböző emlékiratokban olvasható – szövetségben a román haladó erőkkel cselekvően részt vett a román és magyar reakció visszaszorításáért és szétzúzásáért folytatott, párt vezette harcban. A Magyar Népi Szövetség léte és tevékenysége két vonatkozásban is rendkívüli jelentőséggel bírt: erősítette és szélesítette a román demokrácia akkor még nem túlságosan kiterjedt arcvonalát, hozzájárulván többek között a fegyverszüneti egyezményben előírt feltételek teljesítéséhez is, és kézzelfoghatóan bizonyította ugyanakkor, hogy a román demokratikus erők számolnak a nemzetiségek létével, a valósággal, figyelembe veszik, hogy szabadságuk, állampolgári, nemzetiségi és személyi jogaik biztosítása érdekében megilleti őket a megfelelő politikai képviselet. A negyvenes évek végén, az ötvenesek elején aztán az Országos Demokrata Arcvonalba tömörült (román) szervezetek sorra-rendre oszlottak fel, mivel – mint a propaganda valamennyi szerve és eszköze hirdette – a szocializmus építésének új, nagyszerű feladatai szükségessé teszik az erők átcsoportosítását és a nagy harc, a nemzetiségi kérdést is megoldó grandiózus küzdelem egységes vezetését. (Nyilvánvalóan az építés sztálini modellje által felállított követelményekről volt szó.) Ebben a hurráoptimista hangulatban a Magyar Népi Szövetség is kimondta (vele is kimondatták) az önfeloszlatást. Hogyan ítéljük meg ma ezt a folyamatot? Hogyan vélekedjünk a szövetségben (nem az MNSZ-ben, hanem az ODA-ba tömörült, párt vezette szervezetek szövetségében) megtestesült kompromisszumról és annak feloldásáról? Balogh Edgár szerint az MNSZ tevékenysége a kibontakozó román demokrácia becsületes szándékaira adott nem kevésbé tisztességes felelet volt, amit az is bizonyít, hogy a nemzetiségi jogok fokozatos visszaszorítására (az anyanyelvű oktatás korlátozására és visszafejlesztésére, az anyanyelv használatának a közéletben való felfüggesztésére stb. stb.) csak a szervezet megszűnése után került, kerülhetett sor. Robotos Imre azt állítja viszont, hogy az MNSZ lényegében behódolt a hatalomnak, nem vette észre, hogy a politikai struktúra már akkor a nemzetiségi jogok csorbítását készítette elő, tehát ez a kompromisszum lényegében *egyoldalú*, nemkívánatos engedmény volt *magyar* részről. Francisc Păcurariu szerint az MNSZ a magyar nacionalisták gyülekezete volt, vagyis működése *egyoldalú*, hibás kompromisszum volt *román* részről.

Nem célom döntőbírónak felcsapni, de egy dolgot különösebb érvelés nélkül is leszögezhetek: a Păcurariu-féle indoklásnak nincs alapja – a példát csupán azért idéztem, hogy jelezzem: milyen nehéz még utólag is lemérni, vajon egyik vagy másik kompromisszum érvényesítésekor valóban a kölcsönösség lehetőségének realizálása történt-e vagy sem.

– Hasonlatod, példád érdekes és elgondolkoztató. Azt hiszem, maradéktalanul érvényes arra, aki egyetlen vásáron vesz részt, vagy egyetlen, időben jól körülhatárolt kompromisszumos egyezmény körülményeinek, feltételeinek és lehetőségeinek felidézésére és elemzésére vállalkozik. Aki azonban folyamatosan látogatja a vásárokat, akinek ez az életformája, az igyekszik a rossz üzletből adódó tanulságokat mielőbb hasznosítani, a csorbát kiköszörülni, mint ahogy a kompromisszumos egyezmények körülményeit sem csak felidézni és rekonstruálni lehet, hanem a követett útból, a további fejlődésből vagy visszafejlődésből, más szóval: eredményből a lényegre vonatkozó következtetéseket is le lehet vonni, az esetleges hibák, egyoldalúságok korrigálására irányuló ösztönzéseket meríteni. Múlt, jelen és jövő között – nézetem szerint – nem kell mindig és feltétlenül hosszú mozdulatlanságra vagy mindössze egyirányú

mozgásra kárhoztató időközöket feltételeznünk. A csorbák kiköszörülésének lehetősége persze egyszerűbb és gyorsabb a vásárban és nehézkesebb, bonyolultabb a politikában. Ez utóbbi területen ugyanis az általad korábban említett demokráciától, a demokrácia fokától, a közélet mozgékonyságától függ minden.

És ha már az egyezségek mérlegelésénél tartunk, gondolatmenetünk fonalán továbbhaladva, azt hiszem, hasznos szempontokat sorakoztathatunk fel a reálpolitika ismérveinek meghatározásához, valamint a kompromisszumokhoz való viszonyulás két szélsőségének: a hazárdjátékosi blöffölésnek és az olcsójánosságnak a körvonalazásához is.

– Vásár és kártyaparti... Mind a két kép valóban alkalmas arra, hogy szemléltesse kisebbségi helyzetünkben a kompromisszumok végleteit.

Ma már gazdag irodalma van az úgynevezett játékelméletnek. Ebből megtanulhatjuk, miként kell a partner viselkedését, reagálásait figyelembe véve, modellálnunk saját cselekedeteinket. Lényegében ilyen játékelméleti helyzetben van a kisebbség akkor, amikor kompromisszumokra határozza el magát, saját elhatározásait hozzá kell idomítania a partner lehetséges válaszlépéseihez. És éppen a szemben álló fél reagálásának mérlegelése vezethet az említett két véglethez. Ami az olcsójánoskodást illeti: ez az a szituáció, amikor nem ismerjük fel saját erőinket, illetve azt, hogy a „vevő" – aki a játékelmélet szerint nevezhető „másik játékosnak" – mit hajlandó felajánlani nekünk a kompromisszum fejében, s így olcsón „adjuk el magunkat". A másik pólussal, a blöfföléssel – tapasztalatom szerint – többnyire a többség, a másik játszó fél magatartásának, viselkedésének elemzésekor szoktunk találkozni. Elfogultság mondatná ezt velünk? Nem hiszem. Inkább a kisebbségi lét előbb is említett súlycsoportkülönbségével, kiegyenlítésre szoruló voltával s az ebből következő fokozott valóságérzékkel és kötelező óvatossággal függ össze. Nem tudok ugyanis arról, hogy bárhol a földön és bármikor a történelem folyamán valamely nemzeti kisebbség – békeidőben – furfanggal, rászedéssel vagy bármilyen más praktikával kedvezőbb helyzetet, nagyobb jogokat vívott volna ki magának, mint a többség. Annál több esetet lehetne felhozni viszont, amikor az uralmon lévők különböző eszközökkel „behúzták" a másik felet, amikor jogaikat rendkívül szűkmarkúan mérték ki. Amit a játékelmélet szakkifejezésével úgy is lehetne mondani: ahhoz, hogy a blöffölőt rajtakapd, legalább annyi pénzzel vagy zsetonnal (értsd: lehetőséggel) kell rendelkezned neked is, mint neki.

– *Nem érintettünk még egy nagyon fontos elvi kérdést. Hogyan fogalmaznád meg kompromisszum és forradalmiság viszonyát?*

– Vannak forradalmi mozgások, amelyek azért buknak el, mert kompromisszumba torkollva elvesztik élüket, ismét más revolutív szándékok pedig éppen azért nem érik el céljukat, mert nem használják ki az ésszerű kompromisszumokat.

Az ultrabalos forradalmiság viszont mindenképpen egymást egyértelműen taszító viszonyban áll a kompromisszummal. Keserű tapasztalataink vannak e tekintetben az ötvenes évekből. Az, „aki nincs velünk, ellenünk van" jelszó a romániai magyarság körében erőteljesen fékezte a nagy ívű társkereső igyekezetet. A kemény osztályvonal érvényesítése megosztotta sorainkat, lehetetlenné tette a minden kisebbségi magyart egyaránt érintő kérdésekben az egységes kiállást, a kompromisszumos egyetértést azokkal a sorstársainkkal, akiket nem lehetett belekényszeríteni az osztályszövetség Prokrusztész-ágyába, akik kilógtak a híres hármas jelszósablonból.

– *Hát a kompromisszum és a közelmúltban nagyon sűrűn előfordult fogalmak: az opportunizmus, a szájtátiság és más hasonlók viszonyát?*

– Nem kompromisszum, hanem megalkuvás az, ha az egyik fél megalázó engedményeket tesz. Ma már színehagyott szó az opportunizmus. Nem is olyan régen még divatkifejezés volt. Az azonban, amit megjelöl, nem mehet ki a divatból. Nem egyszerűen a kiegyezésre hajlamos, hanem a *minden körülmények között* az egyezkedést választó személyre méltán rámondhatjuk: opportunista. Ugyanis nem annyira a szó járatta le magát, hanem az a mód, ahogyan az elvszerűséget, illetve ehhez viszonyítva az elvek feladását értelmezték. Az én szótáramban az opportunizmus a kompromisszumban mindig szükségszerű engedménynek mennyiségi összetevőjére utal. Amikor egyes pozíciók, eszmék szándékos feladása az önfeladásig fokozódik, akkor a kompromisszum megjelölés értelmét veszti, s átveszi helyét az elvtelen opportunizmus, a behódolás.

Fájó pont ez kisebbségi életünkben. A célszerű, elvszerű kompromisszumokért hadakozó sorstársaink mellett sajnos minden történelmi szakaszban voltak és vannak közöttünk olyanok, akikre ráillik a „kompromittáló kompromisszumos" minősítés. A húszas években például típust jelöltek azzal, hogy „Gheza"-k. Két politikus ugyanis – Kiss Géza és Szőcs Géza (nem tévesztendő össze ma élő fiatal névrokonával) – a megalkuvásban addig ment, hogy a liberális párt tagja lett, s ennek a magyarfaló politikai tömörülésnek a szekértolójaként lépett fel, esetenként a Magyar Párt ellen is. A nevek változhatnak, a „Gheza"-k helyét a „ha kell, Győző, ha kell, Victor"-ok vehetik át, a magatartás erkölcsi megítélése ugyanaz marad.*

– *Hogyan határoznád meg témakörünk szempontjából a két világháború közötti időszak és a jelenlegi kisebbségi viszonyok között mutatkozó lényeges különbségeket?*

– Erre a kérdésre még monografikus tanulmány megírásával sem tudnék kimerítő választ adni, annyira szerteágazó a probléma. Még felsorolni is sok, mi mindenben *más* a helyzet. (Nem is szólva arról, mennyire bonyolítaná a dolgot, ha ezek mellé felvenném a közös jegyeket.) Íme, a nem teljes leltár szerint, mi *volt* akkor, mi

* Célzás az Igaz Szó és a Korunk volt főszerkesztőire: Hajdú Győzőre és Rácz Győzőre. (A szerk.)

nincs ma, illetve mi *van* ma, ami nem *volt* akkor: akkor léteztek nemzetiségi politikai pártok, az Országos Magyar Párt csakúgy, mint a baloldali demokratikus erőket tömörítő MADOSZ, a Magyar Dolgozók Országos Szövetsége, ma ilyen szervezetek nincsenek, akkor volt magyar tudományos intézmény, az Erdélyi Múzeum Egylet, most nincs, akkor volt kisebbségi gazdasági szervezkedés, például az EMGE, a Hangya, ma nincs, akkor volt magyar tőke, földbirtok, s az így-úgy a nemzetiségi művelődési élet anyagi hátterét is biztosította, ma nincs, akkor voltak felekezeti magyar iskolák, ma nincsenek, akkor a világnézeti, politikai pluralizmus uralkodott, s azt még a mostoha sajtóviszonyok között is kinyilvánították, ma hiányzik a pluralitás és így tovább. Most pedig fordítsuk meg a szót: ma elméletileg kidolgozott egységes elképzelés létezik a nemzeti-nemzetiségi kérdésre vonatkozóan, akkor nem volt ilyen; ma az egész művelődési tevékenység, beleértve a nemzetiségi kultúrát is, állami irányítással folyik, akkor ez ismeretlen volt; ma a kultúra működtetéséhez, terjesztéséhez szükséges anyagi alapokat központilag osztják el, ebből részesednek a nemzetiségi intézmények is a felső döntéseknek megfelelő arányban, akkor erről nem volt szó; ma a nemzetiségeket érintő minden intézkedés a központi akarati aktus kisugárzása, s ennek következtében a felelősség sem oszlik meg a különböző nemzetiségi intézmények között, akkor ez így nem létezett, s folytathatnám a felsorolást. Tévedés ne essék! Én *tényítéleteket* szögeztem le, nem pedig *értékítéleteket*. Nehogy azt olvasd ki a szavaimból, mintha nosztalgikus ábrándokat kergetnék arra nézve: milyen kisebbségi állapotok uralkodtak a két világháború között. A mi témakörünkben mozogva inkább csak azt próbáltam érzékeltetni, hogy az akkori léthelyzet összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben tartalmazott kompromisszumos lehetőségeket.

– *Nemegyszer találkozunk olyan vélekedésekkel, miszerint a nemzeti, nemzetiségi jellegű, önálló tanügyi és kulturális intézmények elzárkózáshoz vezetnek, gyengítik az egység gondolatát, vagy éppen ellentmondanak neki, csakúgy, mint a testvériség, a barátság és együttműködés eszméjének. Mi erről a véleményed?*

– Az egység fetisizálásából igen nagy bajok származnak. Az igazi, dialektikus egység mindig a sokféleség egysége. A másságok nélküli egység képzete, ha céllá szublimálódik, megvalósíthatatlan cselekvésprogrammá torzul. Egy ilyen abszurd egység már pusztán fogalmilag is kizárja mindazt, amit itt felsoroltál. Testvériség csakis egymástól különböző testvérek között létezhet, a barátság csak akkor állhat fenn, ha ezek a nemzetek, nemzetiségek léteznek és együtt élnek, nem vesztek bele az arcél nélküli egységbe, az együttműködéshez együttműködő, de a maguk minőségi sajátosságát megőrző felekre van szükség. Ebbe a gondolatkörbe beágyazva a jól működő kisebbségi tanügyi, művelődési intézmények nemhogy gyöngítenék, hanem

éppenséggel szolgálják a sokszínű egység megteremtését, a másságukat szégyenérzet nélkül felmutató felek között.

– *Forradalmiság és kompromisszum viszonyával kapcsolatban egy példa erejéig érintetted az azonos nemzetiséghez tartozó különböző társadalmi rétegek szempontegyeztetésének szükségességét, fontosságát. Vannak más meggondolások is, amik az összetartozás tudatának jelentőségét húzzák alá?*

– Vannak kompromisszumok nagyobb közösségek, teszem azt többség-kisebbség között, s ismét mások az adott közösségben, mondjuk a romániai magyarságon belül. Ezek között egymást befolyásoló vagy esetleg egyenesen egymást meghatározó viszony áll fenn. Mégpedig a – nevezzük így – belső érdekegyeztetésektől függően, ettől determináltan számíthatunk az egész közösséget érintő ilyen vagy olyan ún. külső kompromisszumokra. S ezzel eljutottunk beszélgetésünk sarkalatos pontjához. Nemzeti kisebbségi önfenntartásunknak döntő feltétele olyan kölcsönösen összebékítő viszonyhálózatot kialakítani sorainkban, amely tárgyalóképessé tesz a minket mint entitást érintő kérdésekben.

A „minden magyart egy táborba" felhívást, a két világháború közötti és részben utáni kisebbségi csatározásoknak e jelszavát a sztálini dogmatizmus idején kiátkoztuk, nacionalista diverziónak tartottuk, az osztályszolidaritás megbontását, az osztályharc elvének elárulását kerestük benne. A bűvös osztályszempontot amolyan varázsvesszőnek mutattuk be, amellyel ha valamilyen más ellentmondást megérintünk, az azonnal megoldódik. Így jártunk el a nemzetiségi kérdéssel is. Kineveztük alárendelt kérdésnek, amely az osztályantagonizmusok eltüntetésével mintegy önmagától szertefoszlik. A kizárólagos osztályszemüveg olyan optikai eszköznek tételeződött, amelyen keresztül nézve bárki megláthatja Kánaánt, ahol a „bőség kosarából" nemzetiségi különbség (és élelmiszerjegy) nélkül mindenki egyaránt vehet, ahol az égből hullt manna mindenkié, hiszen nem lesznek kulákok, akik (ugyancsak nemzetiségi különbség nélkül) degeszre tömjék vele pókhasukat, míg szegény dolgozó népnek csorog a nyála utána. Csakhogy a Kánaán váratott magára, még akkor is, amikor a kuláklistákat már rég elfelejtettük, s a bőségszarunak kinevezett valamibe hiába nyúltunk bele, egyre kevesebb *sz, zs, ty* vagy *gy* betűt találtunk benne könyveink kinyomtatására, iskoláink száma megcsappant, s időnként ránk szóltak: miért beszélünk egymás között úgy, hogy mások ne értsék? Egy nap arra ébredtünk, hogy nem ott születtünk, ahol megláttuk a napvilágot, városainknak, falvainknak más nevük van, mint amilyenekkel szívünkhöz nőttek, unokáink nem lehetnek Zsoltok, Attilák vagy Enikők, nemzetiségünk megduplázódott – na nem számbelileg, hanem elnevezésében. De miért mondom mindezt? Azért, hogy visszakanyarodjak oda, ahonnan elindultam: a csoda nem következett be magától, az „alárendelt" kérdés csökönyös, nem igazodik az ideológusok szavához, no meg a „fő" kérdéshez:

az osztályharchoz. A mi sorainkban pedig hiányzik a nagy belső összkisebbségi kompromisszum. Valami olyasmi, amilyent annak idején a Vásárhelyi Találkozón megteremtettek. Kisebbségi koordináták között eddigelé ez a találkozó volt annak a bizonyos belső kompromisszumnak legsikerültebb mozzanata, még ha a tett nagysága és annak kihatásai nem álltak is arányban. Tamási Áron 1937-ben meghirdette „az Erdélyi Fiatalok népi humanizmusának, a Hitelben hirdetett újraértékelésnek és a baloldaliak szocializmusának egységesítését". Volt Hitvallás, ebben találkozott a nemzeti demokratikus gondolat a keresztény erkölcs elveivel, összeötvöződött a népszolgálat, a szociális igazságosság felkarolása, a kisebbségi hivatástudat, az önépítő munka, a román–magyar barátság eszménye. Igaz, ott voltak az Erdélyi Fiatalok is, akik önmagukat rekesztették ki a nagy nemzetiségi kompromisszumból. De ebből is tanultunk. Nagy kár, hogy manapság nem gondolhatunk egy ilyen nagyarányú platform kimódolására.

– *Tanárember vagy, kollégákkal, diákokkal találkozol az egyetemen, különböző foglalkozású és képzettségű emberekkel a mindennapi élet különböző színhelyein. Az egyes ember a választás milyen alternatíváival, a kompromisszum milyen változataival és dilemmáival találkozik leggyakrabban tapasztalatod szerint?*

– Mielőtt konkrétan válaszolnék a kérdésre, bevetek egy újabb szempontot: érdemes felfigyelni a kényszerhelyzet és a kompromisszum viszonyára. Sokan ugyanis azzal mentegetőznek, hogy az esetenként kompromittáló kompromisszumok nem saját elhatározásukból, hanem külső nyomásra születtek. Tegyünk azonban különbséget az igazi és álkényszerhelyzet között, ugyanis ettől függően bírálhatjuk el a presszió alatt tett engedményeket. Álkényszernek nevezem azt az állapotot, amikor valaki csak azért cselekszik látszatra kényszerűen, megrendelt módon, mert ő maga készítette elő az utat oda, hogy egyáltalán ilyen szituációra kiválasztott legyen. Erre mondják: nem kell úgy viselkedni, hogy a tisztességes kompromisszumon túli egyezkedésre is rá lehessen venni valakit. Nem valódi tehát az ilyen, úgymond, külső nyomás, hiszen az adott személy megelőzően közvetve vállalta ezt a lehetőséget. Az igazi kényszer más. Míg az álkényszer alkalmával a renegát kisebbségi *másoknak* tesz mértéken túli engedményeket, addig a valóságos kényszer körülményei között az egérfogóba került szenvedő fél elsősorban *saját magával* kerül ilyen viszonyba. Ugyanis látja: ő és társai bármit tesznek akkor és ott, mindenképpen az következik be, amit – ezúttal tényleg kívülről – rájuk kényszerítettek. S ezek után szálljunk le az általános értelmezés magaslatáról a konkrétum talajára. Megtörtént esettel illusztrálom ezt a kompromisszumos harapófogó-állapotot. 1959-ben viszonylag fiatal egyetemi tanszemélyzeti tagként a Diákszövetségben tevékenykedtem. Készültünk az országos kongresszusra. Mi, az ideológia kertészei, az osztályidegen eszmék kérlelhetetlen gyomirtói alaposan előkészítettük diákjaink hozzászólását. A „megrendelt demokrácia" olajozottan működött, tudtuk, mit kell és mit nem szabad mondaniuk. Még Bukarest felé menet a vonaton is a hozzászólásokat csiszolgattuk. Nyugodt volt a lelkiismeretünk, minden a vonalon volt, egy centire sem jobbra vagy balra. A felszólalásokban a román–magyar barátság elmélyítésének szellemében javaslatok voltak a két egyetem diákjai közötti kapcsolatok megszilárdítására, a két nép művelődési értékeinek cseréjére, az együttműködésre vonatkozóan. Amikor megérkeztünk, legnagyobb meglepetésünkre meg sem nézték agyonjavított papírjainkat. Tegyünk félre mindent – mondták a nálunk illetékesebbek –, s jelöljünk ki egy magyar fiatalt, akinek jó a származása, kitűnő tanuló, a termelésből jött az egyetemre, politikailag feddhetetlen, aktív és így tovább. Találtunk egy magyar szakos lányt, aki megfelelt minden követelménynek. Erre a kezébe nyomták a szöveget, amelyben *elsőnek* – „spontánul" javasolni fogja a két egyetem egyesítését. A többi hozzászólás is kész volt, akik kézbe kapták a gépelt szövegeket, nem kevésbé „spontánul" támogatták az „alulról jött kezdeményezést". Ment minden, mint a karikacsapás, a párt akkori első embere*, aki jelenlétével megtisztelte a konferenciát, beszédében felkarolta a bolyaisok kérését, s az ügy azzal zárult, amiről ma már mindenki tud. Kérdem én: kényszerkompromisszumos helyzet volt-e ez? Kényszernek valóban kényszer. De kompromisszumot kötöttünk-e mi s főleg az az egyetemista lány valakivel? Egyáltalán nem. A kompromisszum – ezúttal mint egyoldalú engedmény – saját magunkkal kötődött. Szegény leányka sírdogált: hogyan fog otthon a kollégái szemébe nézni, hiszen az újságból ország-világ tudja, ő „keverte meg" a dolgot. Megnyugtattuk: nem lesz majdan olyan történész, aki a diákszövetségi kongresszus jegyzőkönyvét tanulmányozva azt fogja állítani, hogy valóban az ő hólabdája indította el a lavinát. Diáktársai szemébe nézhetett, de ő is, mi is egy kissé lesütöttük a szemünket, amikor a tükörbe néztünk: bensőnkben ott feszült a magunkkal szembeni kompromisszum kényszerére elkövetett „bocsánatos bűn" tudata.

– *Hol van a határ véleményed szerint a kompromisszumkészség, lojalitás és az önfeladás között?*

– Fura szerzet ez a lojalitás. Könnyen manipulálni lehet. A lojális ember méltányos, igazságos, jóhiszemű, becsületes, hűséges valamihez, no meg törvénytisztelő, csupa jó tulajdonság birtokosa. Legalábbis így él a köztudatban. Fogalmi ellentétpárját pedig nyilván megbélyegezendő tulajdonságként könyvelik el: aki illojális, az méltánytalan, igazságtalan, rosszhiszemű, rosszindulatú, hűtlen s ismét – ezúttal fordított előjellel – törvényszegő. Ez így mind szép és jó – és persze: rossz –, csakhogy az emberek rendszerint elfelejtenek valamit: a lojalitásnak tárgya van.

* Gh. Gheorghiu-Dejről van szó.

Mindig valami iránt vagy valamivel szemben vagyunk lojálisak, illetve illojálisak. Ha behelyettesítjük a képletbe a lojalitás objektumát, akkor egyik vagy másik értékelés visszájára fordul. Íme, néhány lehetőség: miért legyek jóhiszemű (lojális) a tolvajjal szemben, miért ne legyek hűtlen (illojális) ahhoz, aki becsap engem? Ha a lojalitást nem elvontan nézem, hanem konkrét viszonyként fogom fel, akkor – az illojalitással együtt – ugyanúgy lehet becsülendő, mint elítélendő magatartás. Ne üljünk fel tehát a manipulációnak, amikor is vak lojalitást várnak el minden iránt, mert egyébként – mondják – becstelenek, hálátlanok vagyunk. De igenis legyünk lojálisak mindaz iránt, ami kiérdemli, hogy méltányosan, jóhiszeműen fogadjuk. Azért hangsúlyozom ez utóbbi vonatkozást is, mert századunk végén olykor sikk olyannyira nonkonformistának lenni, hogy úgymond *mindent* megtagadjunk. Mindent, ami az állam részéről jön, ami törvény, ami – állítják – gúzsba köti az emberi szabadságot. Az anarchizmussaAl kacérkodó személyek nem akarják tudomásul venni, hogy a szavakban meghirdetett abszolút illojalitásuk tulajdonképpen itt-ott mégis lojalitás. Hiszen amikor saját testi épségük érdekében tiszteletben tartják a közlekedési szabályokat, valójában lojálisak, igenis, az állam hozta törvényekhez. Mindezt azért említem meg, hogy az ezúttal járható arany középutat megjelöljem. Kisebbségi népcsoportunk lojális viszonyulása mindahhoz, ami az állam részéről őt nem bántó módon a társadalmi együttélést, a társadalmi viszonyok tényleges tökéletesedését szabályozza, feljogosít arra, hogy államhű citoyenként igenis illojálisan fellépjek a jogait csorbító intézkedésekkel szemben. S éppen ezen a ponton kapcsolódik a lojalitás a kompromisszumhoz. A kompromisszum – ezt már tisztáztuk – rendszerint kölcsönös engedmény. Legyen a lojalitás is ilyen viszony, vagyis legyen köztünk és az állam közötti kompromisszumnak egyik formája. Ekképpen az állam irántunk tanúsított lojalitása egészen biztosan az iránta érzett lojalitásunkként fog visszafordulni a kompromisszumokra kész törvényhozó hatalom felé.

– Forradalmiság és kompromisszum összefüggéseit tisztáztuk az előbb. Most az egyes ember viszonylatában véve szemügyre a dolgokat, hadd kérdezzem meg: hogyan viszonylik nézeted szerint a hősiesség, az életet is áldozni kész elszántság a kompromisszum egyik vagy másik formájának elfogadásához?

– Vannak életüket is feláldozni kész hősök, akik látják: tettük saját bukásukat – a további cselekvés teljes hiányát – vonhatja maga után, s mégsem hajlandók semmiféle kompromisszumot elfogadni. Határhelyzet ez, nagyon kevés ember jut ilyen kihegyezett alternatívák közé. Egy dolog biztos: nemzetiségünknek nincs szüksége action gratuite-re, hősködő álhősökre, makacs mindent visszautasítókra, fölösleges áldozatokra, amúgy is sok sorstársunk hull ki a sorból. De szüksége van az ésszerűen mindent vállaló személyiségekre. Minden azon áll vagy bukik, hogy valamely tett súlya arányos-e következményével. Nyelvöltögetésért nem érdemes a halált vállalni. Van viszont eset, amikor ha valaki „odadobja magát", pusztulásával többet használ, mint a kompromisszumos továbbéléssel. De ne feledjük: kevés a köztér, mindenkinek amúgy sem lehet szobrot állítani. A névtelen tömeg egyedei számára marad a megengedett kompromisszumokkal való együtt- és továbbélés. Ezzel a kompromisszum problémakörét levittük az egyén szintjére, más szóval: szubjektivizáltuk. S e nélkül nem volna teljes a kompromisszumról alkotott képünk. Tömegméretekben éppen ez a fő előfordulási módja. Sorainkban nagyon kevesen kerülnek-kerültek olyan helyzetbe, hogy a nemzetiségi életünket érintő kompromisszumos szerződést írjanak alá. (Más természetűt nyilván többen, hiszen az egyszerű adásvételi szerződés is megtestesítheti a személyek közötti kompromisszumot.) Annál többen élnek át viszont személy szerint nemzetiségi kötődésükből fakadó feszült, kompromisszum előtti lelkiállapotot, s az ezt követő engedményes alternatíva nem biztos, hogy feloldja a belső gyötrődést, esetenként egyenesen elmélyíti azt. A kompromisszumhoz két viszonytagra van szükség – mondottuk –, de melyik ez a két oldal a szubjektumokon belüli változatban? Az *elvek* és a *cselekedet*. Amikor az emberek úgy látják, hogy nem képesek maradéktalanul életelveikhez igazodni, akkor megindul önmagukban az egyezkedés. Tegyem-e ezt meg ezt, vagy sem? Ha megteszem, meggyőződésem ellenében viselkedem, ha nem teszem meg, lelkiismeretem tiszta marad, de a rám vagy a közösségemre nézve káros következményeket nem tudom elkerülni. S most jön az önmagunkkal kötött kompromisszum – képletesen szólva – aláírása: félig-meddig ezt teszem, hogy félig-meddig megőrizhessem magamat.

A napokban egy fizikatanár panaszkodott: nem tud dönteni, mit tegyen. Az iskolában, ahol tanít, románul is, magyarul is folyik az oktatás. Nem akar rosszindulatú lenni, de román kollégája igénytelen, abban az osztályban jobb jegyeket kapnak a tanulók. Megindult az átáramlás, egyre több magyar tanuló iratkozik át a román osztályba, s ehhez szigorával ő maga is hozzájárul. Kritikus a helyzet, könnyen megszűnhet a magyar osztály. Mi a teendő? Engedjen igényeiből – de akkor szakmai elveiből engedett. Ne engedjen – akkor viszont ellentétbe kerül azzal az életelvével, hogy a nemzetiségi művelődés legkisebb hadállását sem szabad feladni. Hányan és hányszor kerülnek sorstársaink közül ehhez hasonló kényes, szinte feloldhatatlan kompromisszumos helyzetekbe?

(1988. szeptember)

Egy könnyelműen bátor vállalkozás

Balogh Edgár a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonról

1982 elején látott nyomdafestéket az a sajtóbeszélgetés, amit a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon első kötetének megjelenése és a nagyváradi Irodalmi Kerekasztal keretében történt bemutatása alkalmából készítettem Balogh Edgárral. A napokban újra a kolozsvári Rákóczi úti lakás, az egyszemélyes nagyüzem felé irányítottam lépteimet, hogy a dolgozószoba meghittségében, festményekről, metszetekről, grafikákról ránk tekintő egykori harcostársak, barátok körében érdeklődjem a több mint hat éve beharangozott folytatásról, a jogos várakozással kísért munka további sorsáról. Mivel is kezdhettük volna mással, mint az évekkel ezelőtti eszmecsere fölidézésével...

– Emlékszem, hogyne emlékeznék beszélgetésünkre – mondotta Balogh Edgár. – Röviddel azelőtt tértem vissza Nagyváradról, ahol Domokos Gézával, a Kriterion Könyvkiadó igazgatójával együtt részt vettem a lexikon első olvasótalálkozóján. Azt a késő estébe nyúló lelkes találkozót nem egykönnyen lehet felejteni. Ha jól tudom, az akkori interjúban is rögzítetted, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó olvasók közül nem kevesebb, mint ötszázan kértek és kaptak dedikációt a frissen vásárolt példányokra. És azért csak ötszázan, mert ha Bölöni Sándor, a kerekasztal időközben elhunyt vezetője szabad folyást enged a dolgoknak, nem kerülhetett volna sor alkalmas időben a kötet születési folyamatának ismertetésére, a további elképzelések felvázolására, egyszóval a találkozó munkamegbeszélés és tanácskozás jellege szorult volna háttérbe.

– *Hozzád készülve előkerestem a lapkivágást akkori beszélgetésünkről, amely – őszintén meg kell mondanom – ma úgy hat, mint egy győzelmes csatáról szóló tudósítás, mint egy terjedelmesebb nyilatkozat a további előrehaladást szavatoló megállapodásról.*

– Az akkori lelkesedés, az öröm mai vélekedésem szerint is indokolt és jogos volt. Egy több évig tartó nagy, kollektív erőfeszítés első kézzelfogható eredményéről volt és van ugyanis szó, olyan közös alkotásról, amelynek munkatársi gárdája és szerkesztőbizottsága nem támaszkodhatott valamennyi sajtótermék teljes repertóriumára, amelyhez nem állott rendelkezésünkre megbízható lajstrom arról, ami az első világháborút követően Romániában magyar nyelven megjelent. Többször idéztem,

hadd idézzem ez alkalommal is az első kötet megjelenése előtt elhalálozott kitűnő lexikológiai szakszerkesztőnknek, Venczel Józsefnek a szavait, aki „könnyelműen bátor vállalkozásnak" nevezte nekirugaszkodásunkat. Könnyelműen bátornak – olyan értelemben, hogy megfelelő gépezet nélkül vágtunk neki a munkának, párhuzamosan építettük ki munkatársi gárdánkat (ennek létszáma a kötet megjelenéséig 120-ra emelkedett), gyűjtöttük az adatokat, és dolgoztunk ki mindjárt címszavakat. Másképpen fogalmazva: azt végeztük társadalmi munkában, amit másutt, más körülmények között akadémiai munkaközösségek szoktak végezni...

– *Nem erre mondtam a győzelmes csatát, és eszem ágában sincs lebecsülni vagy kisebbíteni a lexikont és munkaközösségét...*

– Még tovább menve: ha az első kötet megjelenéséig megtett út egy-két olyan súlyos nehézségét, gátló mozzanatát is felidézem, amiről előző beszélgetésünk alkalmával nem volt szó, s ami a továbbiak során, a közben eltelt idő alatt sajnos különös nyomatékot kapott, még több joggal beszélhetünk nemcsak győzelmet idéző hangnemről, de szó szerint is: győzelemről. Az 1981-es kiadói tervbe végre bekerült első kötet ugyanis nyár elején már kiszedve várt a megjelenésre, a nagyváradi nyomda kitűnő személyzete gyorsan és jól dolgozott, de egy bukaresti küldött teljesen váratlanul, szinte a nyomógépből szedte ki a betördelt ólmot. A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács – feltételezhetően egy feljelentés alapján – bekérte az anyagot felülvizsgálatra... Éppen Sepsiszentgyörgyön voltam, onnan küldtem 90 szóból álló táviratot Nicolae Ceaușescu államelnöknek, s régi elvtársi kapcsolatainkra hivatkozva közbelépését kértem. Így került sor kihallgatásra Bukarestben a Tanács elnöknőjénél. Itt Domokos Gézával együtt végig kellett hallgatnunk egy teljesen illetéktelen kontrollbizottság rosszakaratú jelentését, de szerencsénkre – s bizonyára a távirat hatása alatt – módunkban volt vitába bocsátkozni, s így egy-két kifogásolt címszó kivételével 650 nyomtatott oldal sértetlen maradt.

– *Milyen kifogásokkal kellett szembenéznetek, mit tartalmazott az a bizonyos jelentés?*

– A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács mögé rejtőzött névtelenek (mert mondanom sem kell: ők maguk nem jelentek meg a színen, csupán húszoldalas jelentésüket ismertették velünk) mindent törölni kívántak, ami bárhol is arra utalt, hogy a romániai magyar irodalom 1919-től kezdve folytatása az erdélyi magyarság megelőző kulturális életének. Amolyan rejtett irredentizmusnak tekintették, hogyha bármelyik írónk vagy intézményünk 1919 előtti alkotását, egyáltalán létét emlegettük. Kifogás alá esett, hogy kitértünk régi magyar klasszikusaink – egy Ady, Bartók, Bölöni Farkas, Csiky Gergely, Dávid Ferenc – kisebbségi életünkben is élő emlékezetére, nem akartak tudni az 1940–44-es időszakban Észak-Erdély területén folytatódó magyar irodalmi életről, nem helyeselték, hogy az irodalom

zenei, képzőművészeti vonatkozásaira is kitértünk, hogy egyáltalán a sajtót, tudományos irodalmat, színházi életet is bevontuk tematikánkba, hogy földrajzilag sorra vettük tájaink, városaink magyar szellemi életét, hogy minden jelentősebb személyiségnél feltüntettük: hol járt iskolába, melyek voltak állomáshelyei, s ilyenformán összefüggő művelődési térképet rajzoltunk ki az olvasó előtt. Bűnül rótták fel, hogy kötetünkben egyházi személyek is szerepelnek... Jaj, fel sem lehet sorolni, hogyan kellett volna ötödére lefogyasztanunk a kötetet a bősz kritika követelményei szerint! Arról nem is szólva, hogy az országból eltávozottakat nemcsak olyan esetben kellett volna törölni, amikor ez a távozás disszidálásnak volt tekinthető, hanem egyszerűen minden esetben, amikor valaki íróink közül történetesen külföldön halt meg. Aztán a csángó kérdés irodalma! Ezt csak úgy tudtuk megvédeni, hogy kijelentettük: ha az oltyánok románok, akkor a csángók magyarok...

– *Minderről csakugyan nem volt szó előző beszélgetésünk alkalmával...*

– Nem, mert elképzeléseinket, felfogásunkat sikerült megvédenünk, az akadékoskodásokat, gáncsoskodásokat elhárítanunk; a kimaradt néhány címszót utaló megjegyzésekkel átirányítottuk a következő kötetekbe, ezért úgy gondoltuk, hogy a leküzdött, meghaladott akadályokat fölösleges felemlegetnünk, jobb, célravezetőbb, ha hallgatunk róluk.

– *Az úgynevezett kifogásokat felsoroltad. Kérlek, jellemezd a lexikon munkaközösségének és szerkesztőbizottságának alapelveit, felfogását és elképzeléseit is.*

– Mindenekelőtt leszögeztük, hogy irodalmi lexikonon mi a romániai magyar írásbeliség lexikonját értjük. Azt jelenti ez – fejtegettük tovább –, hogy felfogásunknak nincs köze sem a szűken értelmezett, exkluzív szépirodalom-központúsághoz, sem a minden határt elmosó parttalansághoz. A társadalom átalakulási folyamata, melynek részesei és tanúi vagyunk, kiterjed a kultúra egész szférájára, megváltoztatja tartalmát és struktúráját. A humán műveltség mellett – rosszabb esetben helyett – előretör a reálismeretek sokasága, művelődésünk szerves részeivé válnak a természettudományos-technikai tudnivalók, és mindenik megkapja a maga nyomatékát. Ezért örültünk annyira, hogy az akkor már készülő második kötet munkálatai során Jenei Dezső gépészmérnök személyében széles látókörű, kitűnő képzettségű szakemberrel egészült ki munkaközösségünk. Úgy véltük, hogy a lexikonnak tükröznie kell s egyúttal előre is kell lendítenie a folyamattal együttjáró tartalmi és nyelvi gazdagodást, hozzá kell járulnia a tárgyi ismeretanyag, az anyanyelvi műveltség és a nemzetiségi önismeret minden szakra kiterjedő együttes ápolásához és fejlesztéséhez.

– *Mondottad az előző alkalommal is: így válik a lexikon a korszerű nemzetiségi önismeret egyfajta kódexévé...*

– Igen. És hogy a fogalom teljes legyen, azt is hozzátettem és hozzáteszem:

lexikonunk kidomborítja a romániai magyarság létének azt a jellegzetességét is, hogy a román néppel való történelmi együttélést meghatározó jegyévé, tudatosan vállalt sajátosságává, ismertető vonásává avatta. Gondunk volt ugyanakkor, hogy tükröződjék benne a román és a magyar nép egésze között betöltött hídszerepünk is. Mindezzel tulajdonképpen nemcsak a nemzetiségi önismeretet kívántuk és kívánjuk elősegíteni, hanem az ezekben rejlő történelmi fejlődésvonalat is igyekeztünk és igyekszünk tudatosítani. Vagyis korszerű nemzetiségi öntudatra akarunk nevelni. Felfogásunk szerint értékeinket, írásbeli eredményeinket, a romániai magyar irodalmat nemcsak ismerni kell, hanem vállalni is, mint egy más nép történelmi többségével együtt élő, de saját értékeit is országnak-világnak nyújtó nemzeti kisebbség erkölcsi bizonylatát.

– *Tartalom és forma egységének jeleként, megnyilatkozásaként említetted a múltkor, hogy a lexikon Bod Péter több mint két évszázados* Magyar Athenas*-ának hagyományát folytatja.*

– Úgy van. Ha valaki összehasonlítja lexikonunkat más szakkiadványokkal, feltűnhet, hogy aránylag kevés rövidítést talál benne, hogy ahol lehet, kerülni igyekeztünk az idegen szavakat és kifejezéseket, hogy ép, kerek (néhol egyenesen plasztikus) megfogalmazásra törekedtünk. Egyszóval nemcsak telefonkönyv módjára próbáltunk információkat szolgáltatni. Mindez nem újságírói behatás, hanem a már említett önismeretfejlesztési, anyanyelvápolási igénynek és kötelezettségnek a tudatos érvényesítése. Ezek a formai jegyek és vonatkozások azonban az említett megbeszélésen háttérbe szorultak, a fő hangsúly azoknak az akadékoskodásoknak és gyanúsítgatásoknak az elhárítására került, amelyekről említést tettem.

– *Az imént azt mondtad, hogy az a bizonyos jelentés körülbelül egyötödére kívánta volna „lefogyasztani" a lexikont. Érintették a kifogások a különböző értékelő mozzanatokat is? Felfogásotokkal igyekeztek másfajta értékeléseket szembeszegezni? Terjedelmi korlátokat állítottak fel?*

– A lexikon sajátosabb vonásairól mondott szavaim nem jelentik azt, hogy egészen másfajta megközelítési módot és értékelési szempontokat igyekeztünk érvényre juttatni, mint általában az ilyen szakkiadványok esetében szokás. Törekvésünket e tekintetben is mértéktartás jellemezte. Nem próbáltuk az egyes alkotásokat, életműveket vagy alakuló életműveket például a pro és kontra érvek és viták mérlegén megmérni, véleményünk kialakítását az általános nemzetiségtörténeti szempont határozta és határozza meg, egy-egy mű vagy életmű súlyát csak a bővebb vagy rövidebb terjedelemmel juttattuk és juttatjuk kifejezésre.

– *A második kötet összeállításánál bizonyára igyekeztetek figyelembe venni az első tanulságait. Ha jól értettem, a disszidált vagy az országból akár legálisan is eltávozott értelmiségiekkel, írókkal kapcsolatban merültek fel olyan kifogások, amelyeket végül*

is az első kötetnél is figyelembe vettetek, amelyeknek áthidalására – mint mondottad – más megoldást választottatok...

– A mi álláspontunk kezdettől fogva az volt, hogy senkit sem lehet kihagyni, akinek Romániában könyve jelent meg, hiszen a távozottak művei kiszakíthatatlan részei maradtak a romániai magyar irodalomnak, de ha a második kötet összeállításánál külön címszavak helyett az eltávozottak jelentőségének érzékeltetésére más megoldást kerestünk is, egy újabb megszorítás felborította a készülő kompromiszszumot. Kós Károlynak már a második kötetben esedékes címszavára gondolok. Irodalmunk, művészetünk, közéletünk mestere nem távozott erdélyi őrhelyéről, itt halt meg, s mégis leragasztották nevét és írását a tankönyvekben, eltávolították szobrát az ő terve szerint épült sepsiszentgyörgyi múzeumépület csarnokából, emlékét meghurcolták és megbélyegezték nacionalista írásokban, s így nem kerülhetett volna be a lexikonba. Ezért vágtuk el a K betűt, s kerülve az ütközést abban reménykedtünk, hogy a harmadik kötetig tisztázódik a kérdés, és sorra kerülhet az ő címszava is... A második kötet azonban a csonka K betűvel sem jelenhetett meg.

– *Újabb kifogások merültek fel?*

– Nem merültek fel újabb kifogások, a második kötet gépiratának megtárgyalására egyszerűen nem került sor. Nem bocsátottak a tanácsi fórum miniszternője elé, csak a felújított régi „kifogásokat" közölték velünk. Amikor az előrejelzések figyelembevételével rövidítettünk a terjedelmeken, ez sem használt többé. A kompromisszumok keresése eredménytelennek bizonyult, kétévi várakoztatás után végleges lett a visszautasítás. Érvek nélkül, pusztán hatalmi szóval. Nem állíthatom azonban, hogy csupán bennünket sújtó, különleges eljárásról van szó. Sokkal inkább az ellenünk is felhozott kifogások egy részének további, minden mértéket meghaladó szigorodásáról. Mircea Zaciu egyetemi tanár kartársam román irodalmi lexikonja ugyanis szintén zúzdába került. Az ő munkája ellen is néhány külföldre távozott román író tevékenységének tárgyalása miatt merült fel először kifogás, ő is felajánlotta, hogy kihagyja vagy másként tárgyalja a megfelelő részeket, ám ekkor az esetleg később, a lexikon munkálatai vagy forgalmazása során emigrálók kérdése vetődött fel. Vagyis: kik a potenciális disszidálók és emigrálók, hogyan mentsük meg tőlük a készülő lexikonokat? Más kérdés, hogy ezek a szempontok a mi esetünkben különleges súllyal és nyomatékkal vetődnek fel...

– *Mit csináltok ebben a helyzetben?*

– Mit csinálhatnánk? Dolgozunk tovább kötelesség- és felelősségtudatunkra hallgatva, küzdve saját magunk és társaink csüggedése, reményvesztése ellen. Bárhogy alakulnak is körülményeink, a romániai magyarság írásbeliségének hét évtizedéről csakúgy, mint a több évszázados előzményekről nekünk kell számot adnunk az elkövetkező nemzedékeknek. A második kötet után előrehaladott korom, elfutott

82 esztendőm miatt átadtam a lexikon főszerkesztői tisztét Dávid Gyulának, a jeles irodalomtörténésznek, a Kriterion kolozsvári szerkesztősége vezetőjének. A harmadik (Kh–P) kötet címsorát együtt állítottuk össze, s minden erőnkből újra dolgozunk.

– *Hány éve is készül a lexikon?*

– Első kötetünk megtervezése és 1981-es évszámmal jelzett megjelenése közt tizenhárom év telt el, ebből ötöt vett igénybe a kötet elkészítése és nyolcat a jóváhagyásra való várakozás. A második kötet balsikere s a harmadik megkezdése három újabb esztendőbe került, s a folytatás teljesen bizonytalan. Első szerkesztőink közül az elmúlt két évtized alatt elhalálozott Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Mikó Imre, Réthy Andor és Venczel József, követte őket az ősmegjelenés óta Kacsó Sándor és Sőni Pál, Magyarországra költözött Láng Gusztáv. Ők már hiányoznak a most folyó Kh–P és R–Z ölelésű keretek munkálataiból.

– *A főszerkesztőcsere azt jelenti, hogy kiváltál a lexikon munkaközösségéből is?*

– Dehogyis jelenti, továbbra is dolgozom, főleg a régibb nemzedékek címszavait vállalom. Egyre riadtabban észlelem, hogy mind kevesebben vagyunk, akik még személyes élményeink alapján is hozzá tudunk szólni a feldolgozandókhoz, s félős, hogy velünk együtt odavész számtalan fontos adat. Egyre kevesebb – vagy hozzá sem férhető – az írott-nyomtatott anyag is. Egy születési hely vagy elhalálozási dátum, iskolázottsági adat, sőt lapszám, kötet megállapítása nemegyszer féléves levelezésbe telik. Húsz év alatt 2600, a lexikonnal összefüggő levél futott be címemre, s ez még csak az én személyes levelezésem ebben az ügyben. Az utóbbi időben szaporodnak a kérdőjelek, van olyan kérdés is, amely már megoldhatatlan. Ráadásul közönyt vált ki, hogy céltalan erőlködésnek tűnik a további tevékenység. Helyettünk azonban senki nem végzi, nem végezheti el ezt a munkát, s a felgyűlt értékekre ugyancsak nekünk kell felhívnunk a magyarországi, jugoszláviai, csehszlovákiai és a más országokban élő nemzettársak figyelmét.

– *Véleményed szerint nem időszerű egy egyetemes magyar irodalmi lexikon megjelenése?*

– Fájdalmasan égető kérdés. A Benedek Marcell nevével jegyzett 1963–65-ös *Magyar Irodalmi Lexikon* elévült. Kár volt hiányaival és hibáival együtt újra megjelentetni. És szinte megdöbbentő figyelni, hogyan tevődik át évtizedről évtizedre a fel-felbukkanó terv megvalósítása. Bejelentett szerkesztők változnak, más és más kérdőívek követik egymást, s legutóbb is, amikor Péter László irányítása alá került a régóta várt szerkesztés, hiába volt a címére küldött baráti tanács: ne korlátozódjék személyi körlevelekre az adatgyűjtés, és felesleges kísérlet számítógéppel nekilátni olyasminek, amihez szorgalmas egyéni munka kell... Megüzentük, hogy tapasztalataink szerint minden olyan kulturális gócpontban, ahol magyar sajtó- és irodal-

mi élet volt és van, irodalmi helytörténész-szerkesztőt kell megbízni az anyag tervszerű begyűjtésével és a címszavak elkészítésével! Itt, Romániában külön szatmári, nagyváradi, aradi, temesvári, zsilvölgyi, nagyszebeni, dévai, brassói, sepsiszentgyörgyi, csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, marosvásárhelyi, nagybányai és máramarosszigeti munkatársak, pontosabban: a szerkesztésbe bevont helytörténész irodalmárok nélkül nem értük volna el eddigi eredményeinket, s Magyarországon sem lehet elképzelni érdemes munkát pusztán könyvtári szerkesztéssel, még kevésbé egy-két ember odaadásából. Egyik legfontosabb nemzeti feladatunk teljesítése csakis széles munkahálózattal, a szellemi gócpontok, helyi erők mozgósításával s természetesen sűrű, közvetlen levelezéssel oldható meg.

– *Az a 2600 levél, amiről említést tettél, mind az adatok, tények felderítésére és ellenőrzésére vonatkozott?*

– Egy része, elég jelentős része igen. Válasz érdeklődésünkre vagy hozzászólás, kiegészítés, sőt kritikai észrevétel vagy helyesbítés. Mindjárt a munkák megkezdésétől fogva hirdettük ugyanis minden adandó alkalommal, hogy körülményeink miatt részletes és aprólékos utánjárásunk ellenére is lappanghatnak egyes kiadványok, adatok, tények, kérjük tehát mindazok közreműködését, akik célunk elérésében segíteni tudnak. S ugyancsak jelentős részét teszik ki levelezésemnek a visszajelzések, az olvasók megnyilatkozásai. Jólesett, hogy első kötetünk megjelenése után néhány nappal egy aradi és egy csíkszeredai olvasónk – természetesen függetlenül egymástól – azt írta: a lexikont „teljes egészében mint egy regényt" olvasta végig... Mint ahogyan erőt ad, hogy a második kötet zátonyra futása óta az érdeklődő és sürgető levelek egész sora érkezik Sepsiszentgyörgyről és Máramarosszigetről, Temesvárról és Bukarestből, sőt New Yorktól Svédországig a nagyvilágból is.

– *Venczel József, mint mondottad, azért nevezte könnyelműen bátornak vállalkozásotokat, mert kellő előmunkálatok, megfelelő gépezet, külön kiképzett munkatársi gárda nélkül vágtatok neki a lexikonnak. Beszélgetésünk, azt hiszem, arról győz meg mindenkit, hogy a folytatáshoz legalább annyi megingás nélküli bátorságra volt és van szükség, a befejezéshez pedig nagyfokú állhatatosságra és a szó jó értelmében vett konokságra is...*

– Hat évvel ezelőtt Nagyváradon bejelentettem, hogy a következő három köteten máris dolgozunk, s mire azok is megjelennek, elkészítünk egy összesített, kétkötetes, esetleg képes változatot, aztán átadjuk a stafétabotot az utánunk jövőknek. Időszámításunk azonban téves volt, eddig maradtunk az első kötettel, s a másodikat kéziratban őrizzük, a harmadikon munkálkodunk. A negyedik kötet (R–Z) összeállítása még hátravan! Addig még élni és dolgozni akarok, abban bizakodva, hogy végül is megérem a hiányzó három kötet megjelenését. Az első 47 000 példány tulajdonosa ezt el is várja tőlünk.

(1988. augusztus)

Göröngyös utakon

Beke György az írói szociográfiáról

– Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban *című, nemrégiban megjelent irodalomtörténeti áttekintésében Pomogáts Béla azt írja:* „...a nemzetiségi önismeret egyik legfontosabb műhelye Beke György szociográfiai és riporteri munkája nyomán jött létre." *A nemzetiségi önismeret műhelyének, mindazok véleménye szerint, akik munkásságodról, könyveidről írtak, 1972-től, a* Magunk keresése *című köteted megjelenésétől kezdve lehet mondani munkásságodat. Pontosabban: munkásságodnak azt a részét, amelyről ezúttal beszélgetni szeretnénk veled. Arra kérlek, vázold röviden az utat, amit kezdő riporteri éveidtől a* Magunk keresésé-*ig megtettél...*

– Mindenekelőtt emlékeztetnélek arra, hogy a *Magunk keresése* egy másik könyvemmel, a *Tolmács nélkül*-lel egy időben jelent meg. Ez utóbbiban 56 magyar és román íróval folytatott beszélgetéseimet közöltem a két irodalom kapcsolatáról. Szándékosan így időzítettem a könyvek megjelenését, s a Kriterion Könyvkiadó egyetértett velem, és lehetőséget biztosított az elképzelés megvalósításához. Az egyidejűséggel és a párhuzamossággal ugyanis azt szándékoztam érzékeltetni, hogy a magyar–román együttélés sok évszázados jó hagyományainak ápolása, felfogásom szerint, nem választható el az erdélyi magyarság népi-nemzeti öntudatának építésétől. A kettő egyazon érem két oldala. Egymás nélkül érvénytelenek. Sűrűn találkozhatunk ugyanis olyan vélekedésekkel, miszerint az önismeret, a magyar nemzeti-nemzetiségi öntudat ápolása ellentétes volna vagy lehetne a barátság eszményével, ellentmondana neki. Mintha csak úgy válnánk alkalmassá a barátságra, ha minden sajátosságunkat félrevetjük, történelmi múltunkat megtagadjuk, nem ragaszkodunk többé anyanyelvünkhöz, haladó hagyományainkhoz, kultúránk és szemléletünk jellegzetességeihez, mindezek megtartásának és továbbfejlesztésének igényéhez. Az efféle újrakeresztelői túlkapások és torzulások, amelyek valóságos követelményrendszerként meredeznek időnként előttünk, sajnos hatnak sorainkban is a kevésbé edzettekre, még az értelmiségiekre is. Valamiféle alacsonyabbrendűségi érzés, szellemi értelemben vett öncsonkítási kényszer alakul ki bennük, s ebben az állapotukban mindenre inkább alkalmasak, mint tartós, mély és őszinte szövetkezés és barátság kialakítására és ápolására.

– *Amit mondasz, bizonyára hosszabb időszak tapasztalatainak összegezése, hiszen*

egyik, műfajilag nem ide tartozó, de eszmélésed alakulása szempontjából jellemző másik munkádban, a Haynal-ház kapuja *című regényedben éppen a fiatalos nyíltságot, fenntartás nélküli, őszinte odaadást és cselekvőkészséget ábrázolod, ahogy a háború végén a székely kisváros kollégista és ifjúmunkás fiataljai, ezek közül is főként kollégista főhősöd (feltételezhetően a te hasonmásod) az új világ megteremtéséért síkraszállnak.*

– Magad is jól tudod, hogy csak látszatra volt ellentmondás ifjúkori és felnőtt korszakunkban vallott eszményeink, vagyis a negyvenes évek közepén a fenntartás nélküli, őszinte odaadásunk és a hatvanas évektől kezdve a nemzeti önazonosságunk tudatába való görcsös kapaszkodásunk között. Úgy mondanám, hogy a hangsúlyt helyeztük el másképp. A megmaradás hite, reménysége mindig is egyképpen élt bennünk. Az új világtól, a szocializmus felé mutató demokráciától éppen azt kívántuk, hogy feltétlenül biztosítsa anyanyelvi, kulturális szabadságunkat, nemzeti megmaradásunkat. Az erdélyi magyarság, idősebbek és fiatalok döntését a nagy történelmi sorsfordulón, 1944 őszén, 1945 tavaszán legfőképpen ez befolyásolta. *A Haynal-ház kapuja* című regényem diák főhősét a Maniu-gárdával készülő harc előtt az ifjúsági szervezet titkára a nemzeti megmaradás érveivel győzi meg, hogy tartson a gyilkos gárdisták megostromlóival: „Hát jó – fogta marokra az érveit. – Azért, hogy ne legyen többé gárda, nyakazás, nyelvvizsga, lélekvásár, kisebbségi sors, megalázás, szolgaság! Most érted?" Azokban a drámai napokban csak így lehetett érvelni, a szociográfia hangja, az önismeret tudatosítása későbbi időszakok gondja és feladata lett. A harc eldőlte után vált az erdélyi magyar közgondolkodás legfőbb alakítójává a nemzetiségi önismeret, éppen azért, mert a remélt nemzeti biztonság helyett a győztes párthatalom az egyneműsítést tűzte napirendre, vagyis a nemzeti sajátosságok eltörlését, tagadását – persze csupán a kisebbségek számára! –, az anyanyelv fokozatos korlátozását és kiszorítását iskolákból, hivatalokból és szándéka szerint még a magánéletből is. Lásd a moldvai csángók sorsát. Amilyen mértékben növekedett az erőszakos asszimiláció tényleges veszélye, olyan arányban vettük védelmünkbe tollal, szóval vagy csak gondolatban nemzeti-nemzetiségi sajátosságainkat. Mint ahogy az édesanya öleli át veszélybe került gyermekét.

– Akadnak már a kezdeti írásaid között is olyanok, amelyek az első építőköveket, téglákat jelentik a nemzeti, nemzetiségi önismeret műhelyéhez?

– Azok inkább szociográfiai ujjgyakorlatok voltak. A népi írók falukutató művein nőttem fel, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban Veres Péterék, Németh Lászlóék voltak eszményt adó szellemi nevelőink. Mindjárt pályám elején, falujáró riporterként néha-néha, a lehetőségek szűk körében, megpróbáltam eljutni a magyar sorskérdésekhez is. Húszesztendős fejjel, 1947-ben, a háromszéki Szotyor községben az egykézés társadalmi hátterét próbáltam feltárni, illetve a gyermekáldás és a szülők vagyoni helyzete alapján mutattam ki, hol és miként jelentkezik az egykézés. A *Romániai Magyar Szó* székelyföldi munkatársaként ugyanabban az időben haladás és hagyomány viszonyát kutattam Oltszemen, Kézdiszentléleken és másutt Háromszéken, Csíkban. Visszatérő témám volt akkor is az anyanyelvű oktatás, a magyar iskolák helyzete, a közművelődés állapota. Későbbi szociográfiai köteteim „csírái" ezek a riportok, annyiban legalábbis, hogy az írói szubjektivitás jegyében vizsgáltam a valóságot.

– Válaszod befejező része már a műfaj esztétikája felé kanyarodott. Előbb talán arról kérdeznélek – sort kerítünk majd a műfaj jellegzetességeire is –, hogy az utóbbi évtizedekben milyen mozzanatok, tapasztalatok segítettek ahhoz, hogy a riportot sajátossá, a magad jellegzetes műnemévé alakítsd?

– Milyen egyéni és közösségi tapasztalatok? Nagy csalódások, félelmek, feleszmélések. A negyvenes évek végén úgy éreztem, hogy az osztályharc minden formája és módszere méltányos, megengedett, mert a többség érdeke. Tehát a kulákok ellen indított hajsza és gyűlöletszítás is. Jól ismered az életemet, tudod, hogy abban az időben édesapám is kuláklistán volt a szülőfalumban, Uzonban. Meglehetősen fura kulák volt, a maga nyolchektárnyi földjével – annak is fele kaszáló –, tele adósságokkal. De hát akkoriban az is kuláknak minősült Erdélyben, akinek egy félszeg traktora, egy fél cséplőgépe vagy kezdetleges, egyköves parasztmalma volt. Mai szemmel persze önkínzásnak minősülhet az, hogy magam is elfogadtam a kulákság korlátozásának és felszámolásának politikáját. Egyvalami bizonyos: nemcsak mások esetében éreztem méltányosnak a kulákság ellen vívott „harcot" – mert milyen harc, amikor lekötözött foglyokat gyalázunk, köpködünk szembe? –, magamat is ugyanazzal a szemüveggel szemléltem, s ha hiszed, ha nem, igazságosnak tartottam volna, hogy valamelyik dobrudzsai kuláktáborba internáljanak. Így aztán szinte természetesnek éreztem, hogy 1952-ben kiütötték kezemből a tollat, és négy éven át csak külpolitikai híreket fordíthattam az *Előre* szerkesztőségében. Az osztályharc ellenem forduló haragja akadályozott meg abban, hogy tovább hadakozzak az osztályharc barikádjain. Akkori magamat ismerve, bizonyára túl is licitáltam volna kollégáimat, éppen azért, hogy a magam szándékának tisztaságát igazoljam – önmagam előtt elsősorban. Ismerős képlet, ugye, mind a kettő: balgán magunkra vállalt bűntudat és a sorsunktól való szabadulás azáltal, hogy saját magunkat alázzuk meg.

– Nem rajzolsz túl sötét képet magadról?

– Meggyőződésem, hogy mindannyiunknak szembe kell néznünk tegnapi önmagunkkal is. Egy író nem teheti meg, hogy egyik napról a másikra egészen más arcát mutatja az olvasóknak, mint addig. Minden változás megérthető, csak éppen meg kell magyarázni. Író esetében az olvasóinak, akiknek számadással tartozik. Nekik

feltétlenül. És önmagának. Egyébként nekem akkoriban sem volt egyetlen arcom az öntorzító szenvedély. Soha nem tudtam megbékélni a nemzeti jogok csorbításával, még ha az osztályharc „érdekeivel" magyarázták is, vagy az egyház és annak papjai ellen indított otromba, gonosz támadásokkal. 1948-ban és a következő években úgynevezett székelyföldi kultúrversenyeket szerveztek, amelyeknek – akkor csak sejtettük, ma jól látjuk – legfőbb célja Márton Áron római katolikus püspök megrágalmazása volt. Márton Áronra pedig azért haragudott az akkori Bukarest, mert 1946-ban Csíksomlyón mondott beszédében arra kérte a nagyhatalmakat, hallgassák meg az erdélyi magyarságot is sorsának eldöntésénél, a magyarság minden rétegét és irányzatát, nemcsak a Magyar Népi Szövetséget. Az 1948-as kultúrverseny, a párizsi békeszerződés aláírása után – tehát olyan időben, mikor nem a bosszúnak, hanem a békés oldódásnak kellett volna következnie – ürügy volt, az egyházellenes kirohanások örvén, Márton Áron befeketítésére. Sajnos nem tudok szabadulni attól a felismeréstől, hogy még a moldvai csángó-magyarok érdekében, iskoláik létesítésére indított sajtókampányt is azért engedélyezték – először és utoljára Románia történetében! –, mert lehetőséget láttak benne Márton Áron meghurcolására. Olvasd csak el a kolozsvári *Igazság* és más újságok akkori moldvai riportjait. Bemutatják a csángók szülőföldi száműzetését, a magyar nyelv üldözését, a moldvai katolikus papok nem papokhoz méltó viselkedését a román nacionalizmus szolgálatában, s ezekhez a szívszorítóan igaz tényekhez a riporterek nemegyszer hozzáfűzik: lám, ezek – vagyis a renegát moldvai papok – Márton Áron szövetségesei! Lehet-e gonoszabb beállítás? A magyar nemzeti érdekek nevében bátran szót emelő és a csángókért is mindent megmozgató Márton püspök – a román nacionalizmus szálláscsinálója?! Nem vettük észre akkor az alattomos cselt? Sajnos, sok más hasonló becsapást sem láttunk meg... Magam sem a megalázó rágalmazásra figyeltem fel akkoriban, hanem belső, őszinte meggyőződésem tiltakozott az ilyen sajtómódszerek ellen. Tüntetően egyetlen sort sem írtam le Márton Áron püspök vagy az úgynevezett egyházi reakció ellen, pedig akkoriban nagyon sok erdélyi magyar tollon száradt meg az ilyen és hasonló rágalmazások tintája. Őrzöm a *Romániai Magyar Szó* körlevelét (akkoriban így hívták a mostani *Előré*-t), én voltam a háromszéki, csíki tudósítója, és a szerkesztőség Bukarestből ilyen körlevelekkel érintkezett a vidéki munkatársakkal. A helyettes főszerkesztő által aláírt körlevél, jó néhány kolléga harcos buzgalmának megdicsérése után, két munkatársat keményen megdorgált azért, mert ismételt figyelmeztetések ellenére sem hajlandók bekapcsolódni az egyházellenes sajtóhadjáratba. A két munkatárs egyike Tomcsa Sándor volt Székelyudvarhelyről, a másik én. Ennyit azokról a kínosan szomorú időkről.

– *Ez az élmény elhatározó jelentőségű volt egész további munkásságodra nézve?*

– Az igazi ébredést, bármilyen furcsa, a közlelkesedést táplálni hivatott „rózsaszínű" riportok hozták el számomra. Magam is írtam efféle írásműveket úgy az ötvenes években, mikor ismét kezembe vehettem a tollat. Mentem, mint Turi Dani, „se jobbra, se balra, nem ügyelve, mintha szemellenző volna a vak szemén, mint a lónak, úgy igyekezett gépies menéssel előre". Azok a „rózsaszínű" riportok ugyanis többnyire való tényeket mutattak be, de kiragadták összefüggéseikből s úgy ábrázolták őket, hogy a valós arányok torzultak el. Gondolj a sztahanovista mozgalomra, amelynek nálunk, Erdélyben is valamikor lelkes irodalma volt. Hazudtak a riporterek, amikor egy-egy bányász vagy esztergályos szinte hihetetlen termelési eredményeiről számoltak be? A százalékok ellenőrizhetően pontosak voltak. Csakhogy a riporter kiszakította őket összefüggéseikből, elhallgatta például azt, hogy a sztahanovistáknak különleges feltételeket hoztak létre rekordjaikhoz, amelyek mások számára nem léteztek. Nem is létezhettek volna. (Anyagellátás, szerszámok, a munkahely kiválasztása stb.) Éppen ezért a sztahanovisták közvetlen környezete, a gyári, vállalati munkaközösség egyszerűen csalásnak tartotta a hihetetlen rekordokat, megérezve, hogy az ő becsapásáról van szó, hiszen tőle is ilyen „példát" és „eredményt" várnak el. Ebből a konfliktusból néha drámák támadtak, amelyek már ritkán kerültek a lapok hasábjaira, könyvek oldalára. Hajdú Gyula petrillai sztahanovista, a szocialista munka hőse mesélte el nekem – elképzelheted, mekkora meglepetésemre –, hogy amikor valamelyik idegen bányába vitték el, hogy ott a „munkamódszerét" bemutassa, mindig félnie kellett, nehogy egyik-másik mellette dolgozó bányász csákánya az ő fejét hasítsa szét. Egyik riportertársunk, a sztahanovizmus lelkes bámulója később szemrehányóan panaszolta el irodalmi sajtónkban, hogy élmunkáshősét munkatársai hamar elfelejtették, valósággal kiutálták, a temetésére is alig ment el valaki. Vajon a munkatársak lettek volna hálátlanok, vagy az egykori sztahanovista vált a humánum nevében fellépő embertelenség, a bürokratikus módszerek, a sikerhajhászás áldozatává? Még ha kiváló egyéni tulajdonságai voltak is... Akkor talán még inkább. A sztahanovisták kora elmúlt, de az irodalom – éppen a valóságirodalom – még mindig adós nálunk, Erdélyben a jelenség feltárásával, egyáltalán az ötvenes évek bonyolult valóságának hiteles rajzával.

– *A gyakorlati tapasztalat mellett nyilvánvalóan olvasmányaid is hozzájárultak szemléleted tisztulásához. Rendszeres szociológiai képzésben azonban nem részesülhettél, hiszen az ötvenes években a diszciplína burzsoá áltudománynak minősült, így akarva-akaratlanul autodidakta módon kellett a megfelelő szakmai ismereteket elsajátítanod, munkamódszeredet kialakítanod. Hogy vázolnád fel a magad szubjektív írói szociográfiájának a forrásait?*

– Egykori egyetemi leckekönyvem tanúsága szerint egy esztendeig szociológiát is hallgattam volt, az 1946/47-es tanévben a Bolyai Egyetemen, második mellék-

szakként. Gunda Béla néprajzi előadásaira máig is jól emlékszem. De nyilván az önképzés útja kínálkozott csak számomra a továbbiakban. Úgy is mondhatnám, hogy szociográfiai írásaim lehetőségeit, törvényszerűségeit „menet közben" ismertem fel, alakítottam hozzájuk szemléletemet. Úgy szoktuk emlegetni, hogy az írói szociográfia hagyományai Erdélyben Kölcsey Ferenchez nyúlnak vissza, a költőnek a nagykárolyi megyeháza tanácstermében 1830-ban elmondott, *A szatmári adózó nép állapotáról* című beszédéhez, amely józan helyzetfelmérés és egyben heves publicisztika, írói alapállásból. Szerintem bátran emlegethetjük a műfaj erdélyi úttörői között Apor Péter bárót háromszéki szülőföldemről. A *Metamorphosis Transylvaniae* lapjain aprólékos leírását kapjuk a korabeli erdélyi titulusoknak, a vendégfogadás szokásainak, az ebédnek és vacsorának, különösen a fejedelmi udvar vendéglátásának, a régi erdélyi köntösöknek, a régiek modorának – „nyájasságának" –, közlekedési viszonyoknak, a lakodalmi szokásoknak; beszámol aztán a temetések, a házasságkötések lefolyásáról, az erdélyi közigazgatás rendjéről. Míg Kölcsey majd a haladás nevében emel szót, egy századdal előtte Apor Péter szívesen visszaforgatta volna az idő kerekét a Habsburg-világot megelőző erdélyi fejedelmi korba, mivel szerinte a bécsi szellem „kevély, cifra, felfordult" állapotokat eredményezett Erdélyben. Ha szigorúan műfajilag szemlélődünk, azt láthatjuk, hogy Kölcsey munkája mások által összegyűjtött tényanyagból építkező írói publicisztika, Apor Péter Metamorphosisa nyers tényeket tár fel, előadásából kiiktatja még a fantázia rezzeneteit is, adataiban pedig elérhető teljességre törekszik. Apor Pétertől vagy Kölcsey Ferenctől aztán a fejlődés ívét a mai magyar írói szociográfiáig nem annyira szépírók, mint inkább társadalomtudósok építették meg. Az egész magyar irodalomban és annak „erdélyi szárnyában" is. Egy folyóiratra gondolok, a *Huszadik Század*-ra és személy szerint Braun Róbertre. A falukutatás úttörőjének tartott szociológiai felmérését az Arad megyei Csicsér községben végezte el, a *Huszadik Század* közölte, 1913-ban.

– *Eddig szociográfiáról beszéltünk, Braun Róberttel a szociológiára tértünk át.*

– Nem tévesztem össze a kettőt, noha nagyon szoros rokonságban állnak, egyazon termőfa testvérágai. Mind a kettő a valóságból táplálkozik, azt kívánja bemutatni, csak mindinkább eltérő módon. Mikor a hatvanas-hetvenes években Erdélyben egy ideig megint nyílt valamelyes tér a társadalomkutatásra, ennek istápolói is nemegyszer felváltva emlegették a szociológiát és a szociográfiát, pedig mind a kettő sajátos, egyedi jegyeket visel. Úgy mondanám, hogy a szociológus a tudományos vizsgálódás eszközeivel kutatja a valóságot, és a tényekkel érvel. A szociográfus is a tényekből indul ki, a valóság írója, de író, akit élményei, érzelmei, eszményei döntően befolyásolnak a világ meglátásában és láttatásában. Szociológusokkal vitázva azt szoktam mondani, hogy nekik, a valóságkutatás tudósainak a kép

egészét kell a tudományos megismerés alapján bemutatniuk, míg az írói szociográfia művelője nemcsak élhet a pars pro toto módszerével, de éppen írói ábrázolásmódjából következik, hogy élnie is kell vele. A szociológus monográfiákat ír, a szociográfus írói látleleteket. A szociológia hitelét a teljessége adhatja meg, itt nem nélkülözhető egyetlen tény és adat sem. Az olvasó először mindig a hiátusokat veszi észre a szociológiában. Ha egy sűrű erdő előtt állok, s annak egyik részéből kivágták a fákat, a helyük csupasz, azt szeretném tudni, mi is lehetett ott. Az olvasó mindig társszerző, aki ellenőrzi, kiegészíti, továbbgondolja a műveket. Éppen az ilyen „kivágott fák" okán nem nagyon lehetett Erdélyben az utóbbi négy évtizedben elhihető, meggyőző, tartósan értékes, igaz monográfiákat írni. Ezért halódik a műfaj. Az írói szociográfiának más a mércéje. Azt az író személyes élményei, gondolatai, egyénisége hitelesíti. Gondolj csak Nagy Lajosra, akinek a falurajzai indították el a magyar írói szociográfia műfaját, vagy Illyés Gyulára, a *Puszták népé*-re... Ki merné azt állítani, hogy a dunántúli nagybirtok zsellérségének *egész képe*, múltja, helyzete, jellemrajza benne van a műben? Nem is szükséges leltároznunk, hiszen író fogott kézen, és visz, sodor a maga élményeinek lendületével a maga igazsága és szépsége felé. Az író által megmutatott *részben* ott izzik az *egész*, mert nem számok, adatok – vagy nemcsak ezek – közvetítik, hanem írói szenvedély és igazmondás.

– *Az évek során különböző beszélgetéseink alkalmával többször hivatkoztál Illyés Gyula, Veres Péter hatására vagy olyan közelebbi szerkesztők, idősebb írótársak gondolatébresztő, eszméltető befolyására, mint Szabédi László és Bözödi György... Ők hogyan járultak hozzá szemléleted kialakulásához, milyen felismeréseket sugalltak?*

– Ha időrendbe sorolnám a magam választotta mestereket, Illyés vagy Szabédi, Bözödi előtt Orbán Balázs lépne elő. Ahogy az új orosz irodalom Gogol köpenyéből nőtt ki, ugyanúgy borul a székely tájkutatás százéves története fölé Orbán Balázs mentéje. Aligha kell elmondanom róla, hogy gyalogszerrel járta be az egész Székelyföldet, levéltárakat kutatott fel – a brassóit kivéve, ahová a városatyák 1870 táján, kiegyezés ide, kiegyezés tova, egyszerűen nem engedték be –, fényképezett otromba masinájával, szóba állt papokkal, tanárokkal, gazdákkal és hegyi pásztorokkal, s a felhalmozott roppant anyagot ösztönösen rendezte írói szociográfiává. Romantikus szenvedéllyel ötvözte eggyé az okmányok adatait, saját megfigyeléseit, alázattal figyelt a tudományra, de mivel lelke mélyéig romantikus volt, el is rugaszkodott néha a tudománytól, például a székelység hun eredeztetésének kérdésében. *A Székelyföld leírása* mindenképpen e táj és nép megismerésének enciklopédiája, amely azért természetet is ábrázol, írói ihletettséggel és publicisztikai hévvel érvel maga és közössége igaza mellett. Ennek ellenére – úgy tűnik – nem közvetlen utókorára hatott valójában, hanem a mi korunkra, a két világháború közötti és még inkább

a későbbi erdélyi magyar közgondolkodásra. Önismeretigényével, mélységes humanizmusával és egyben konok néphűségével a kisebbségi életben lett igazán tanítónk.

Maga a modern írói szociográfia azonban Erdélyben kevésbé Orbán Balázs, sokkal inkább a magyarországi falukutató irodalom, a népi írók hatására jelentkezett. Méghozzá aránylag időbeli közelségben a magyarországi művekkel, ami ismételten mutatja az erdélyi és magyarországi szellemi áramlatok testvérkapcsolatát. Nemcsak az írói szociográfia, de a tudományos szociológia is a két háború közötti Erdélyben jószerint a magyar népi irodalomtól ihletődött. Ezért fonódik össze tudomány és irodalom például az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain. Kimondott szociológiai műhely a *Hitel* volt, olyan „szikár" tudósalkattal, mint Venczel József vagy a szépíróként és politikusként is jelentős Mikó Imrével. Szociológusok közös felmérése folyt a negyvenes évek elején a *Hitel* táborában Bálványosváralja községben, Dés közelében. A magyar és román szociológia és szociográfia egyébként – művelői révén – szoros kapcsolatban állott. Már Braun Róbert behatóan érdeklődött a román szociológia módszerei, elsősorban Dimitrie Gusti iskolája iránt, a *Hitel* köre pedig egyik követhető példáját és lehetséges szövetségesét látta a román társadalomkutatóban. Az erdélyi magyar szociográfia jelentős műveként tartjuk számon – joggal – Bözödi György kötetét, a *Székely bánjá*-t. A szociológiai jellegű adatok gazdagsága mellett végig érezhetjük benne az író szuverenitását is az anyag kezelésében, az arányok, tények megszerkesztésében. Tudományos monográfiánál nyilván hibának számítana a mű területi aránytalansága, az, hogy Udvarhely-centrikus (Háromszék például egészen a mű peremére szorul), de szépirodalmi alkotásnál, ismétlem, és a *Székely bánja* elsősorban az, igenis megengedett, sőt célravezető, hiszen az író mondanivalója fontosabb a tényanyagánál is. Bözödi a kisebbségi magyarság szorongattatását, gazdasági kiszolgáltatottságát akarta bemutatni 1938-ban, ennek az alapvető írói élményének és jajkiáltásának rendelt alá könyvében mindent, történelmet és tájbemutatást, embereket és számokat. Nem a székelyföld monográfiáját írta meg, hanem a kisebbségi magyarok lelki száműzöttségét a szülőföldjükön, ez pedig egyforma volt Udvarhelyen, Csíkban és Háromszéken. Bátran nevezném szociográfiának a két háború közötti termésből Balázs Ferenc könyveit is, elsősorban a *Rög alatt* című művét. Műfaji meghatározásként az is állhatna rajta, hogy írói falukép. Ezt közismerten Horváth István használta, szülőfalujának szentelt kötetében, *A magyarózdi toronyaljá*-ban, amely egyik legszebb ötvözete a szociológusi tárgyilagosságnak és az írói szenvedélyességnek, igazmondásnak, faluféltésnek.

– Egy előző beszélgetésünk alkalmával – mint bizonyára emlékszel rá – megkérdeztem tőled, hogy Orbán Balázs hajdani vállalkozása folytatásának, az ő törekvései korszerűbb formában, személyesebb, líraibb megközelítésben való életre keltésének tekinted-e tájbemutató könyveid sorát? Te akkori válaszodban meglehetősen pontosan megfogalmaztad a két vállalkozás közötti különbséget és saját törekvéseid jellegzetes, sajátos vonásait. Most, immár öt megjelent kötet s néhány megjelenésre váró kézirat lezárása után, hogyan határoznád meg a magad műnemét?

– 1969-ben Fodor Sándorral és Mikó Imrével hármasban adtunk ki kötetet *Orbán Balázs nyomdokain* címmel, de egy pillanatra sem gondoltunk arra, hogy vállalkozását megismételjük. (Ez egyébként manapság nem is szükséges.) Erdélyi magyar művelődésünkben szorgalmas helytörténészek egész hada munkálkodott, amíg dolgozhattak és közölhettek – a lebecsülő provincializmusbélyeggel sem törődve, mellyel némelyek elefántcsonttornyukból illetik őket! –, hogy minden kistájnak, városnak, falunak a története tudatosodjék a helységek, vidékek lakóiban. Dőreség lenne egymagamban valamiféle teljességre törekednem a különböző erdélyi – és partiumi, bánsági – tájak bemutatásában. De arra talán mégis szükség van – és az olvasók érdeklődése ezt igazolja –, hogy a magam nagy léptékű, s ha akarod, lírai vagy éppen romantikus színezetű térképére felrajzoljam az erdélyi tájak életjeleit, múltból és jelenből. Térképem egyáltalán nem teljes, van, amit nem vettem észre barangolás közben, máskor rajzolás idején törött ki a ceruzám hegye. A teljességet talán a valósághűség pótolhatja. A cseppben a tenger reménye. Ez a csepp mindenképpen áttetszően tiszta szeretne lenni, s ha csakugyan az, akkor az érdem a történelmi emlékeké, amelyek átsütnek rajta, meg a reményé, amely nélkül írni nem lehet, élni még kevésbé. Ezért kerestem szívesebben nem a romlás, hanem az élet továbbvivő jegyeit, ahogy Sütő András mondaná: a megmaradás anyajegyeit.

Szociográfiai köteteim címlapján mindig a „riportok" megjelölés szerepelt, noha sűrűn vétek bennük – tudatosan – a riportírás hagyományos szabályai ellen. Már „tájbemutató" könyveim előtt is, *Az utolsó Bethlen* című, 1968-as kötetemben a valóság igazolható elemeit fikcióval elegyítettem, mert mondanivalóm kiemelése – szerintem – ezt kívánta meg. A székelyföldi bicskázásokról írt vádiratomban – *Képzeletbeli főtárgyalás* – magam elé idéztem a szereplők falujának általam nem ismert régebbi tanítóit, nevelőit, faluvezetőit is, mert éreztem az ő felelősségüket is. A *Nyomjelző rokonság* című barangoló könyvemben, amely Fehér megyét „mutatja be" – vagy inkább az én víziómat erről a tájról! –, rég halott anyai nagyapám, az egykori nagyenyedi szolgadiák kísért el utazásaimra, és az ő korának hangulatát sugallta mai élményeim mögé, háttérként. Nagyon örültem, hogy az irodalomtörténész Görömbei András ezt az ötletemet így nyugtázta: „A riportnak és regénynek különös, szép ötvözete a *Nyomjelző rokonság.*" *(A hetvenes évek romániai magyar irodalma, 1971–1980.)*

– A Magunk keresésé*-vel jelentkező fordulat bizonyára nem független az ideológiában, az irodalmi és művészeti életben érvényre jutott általános nyitástól, a szociológiáról és szociográfiáról alkotott előző nézetek revideálásától. Ezek a törekvések azonban*

– mint tudjuk – kedvező és kedvezőtlen hullámok váltakozása közben, hol teljesebb, hol részlegesebb formában, egyszer-másszor éppenséggel az apályjelenségekkel birkózva érvényesültek. Kíváncsi volnék hát, milyen fogadtatásban részesült a könyv, s a „tájbemutató" könyvek megjelenéséig nyomdafestéket látott másik két társa, a Feketeügy *és a* Vizek törvénye?

– *Az utolsó Bethlen* című riportkötetem még csak az irodalomkritikában váltott ki heves vitát. 1968-ban több hónapon át csaptak össze a vélemények az *Ifjúmunkás* hasábjain a kötetről, illetve szélesebb öleléssel, a riportírás lehetőségeiről az általad említett nyitás légkörében. Nemsokára azonban fordult a szél iránya, a nyitást valami egyéb követte, noha a meghirdetett elvek látszólag továbbra is érvényben maradtak. Csak éppen ellentétbe kerültek a gyakorlattal. A *Magunk keresése* – igen jó kritikai fogadtatása után – a hivatali bürokrácia céltáblájává lett. Alighanem csángó írásaim okán, amelyekben sejttettem vagy félénken meg is fogalmaztam a moldvai magyarok szülőföldi száműzetésének szomorú valóságát, iskoláik bezárását, anyanyelvük üldözését. A *Magunk keresése* tilalmi listára került, le sem lehetett írni ezt a címet 1973-ban a romániai magyar sajtóban. Egy komor férfiú pedig Arad városában, nyílt gyűlésen az ország ellenségének nevezett. Hadd meséljem el a tilalom feloldásának történetét, nem anekdotázó buzgalomból, hanem mivel jellemző a hetvenes évek elejének cenzúraviszonyaira. A könyvemre tilalmat kimondó szerv (az üldözés értelmi szerzője egyébként magyar ember volt!) nemcsak engem kívánt sújtani, hanem az akkor még létező Sajtóigazgatóságot is, tehát az állami ellenőrzés intézményét, hiszen ez engedélyezte a *Magunk keresése* megjelenését. Egy éven át minden elemző gyűlésen a Sajtóigazgatóság számláján szerepelt, főbenjáró bűnként, kötetem engedélyezése. Ezt megsokallták a cenzúra emberei, s ők kezdeményeztek egy belső vizsgálatot: csakugyan olyan veszedelmes könyv-e a *Magunk keresése*? Kiderítették, hogy vannak ugyan benne hibás részek (például a csángó iskolák felemlegetése), de egészében építő szellemű a kötet, tévedésből került fel a tilalmi listára. Nyilván saját magukat, a „mundér becsületét" védelmezték, nem engem és könyvemet, de mégiscsak elmondhatom: a hajdani cenzúrahivatal egyszer „megvédett" engem! Később, esztendők múltán – mikor hivatalosan már nem létezett cenzúra – sokkal durvább eszközökkel léptek fel a könyveim ellen. De erről valamivel később, mert az már „tájbemutató" köteteim történetéhez tartozik.

– A te önismereti műhelyed, hogy a Pomogáts adta meghatározásra visszatérjünk, lassan-lassan egy egész tudományág anyagát öleli fel, sajátos megközelítésben. Szeretném, ha elmondanád, hogy jutottál idáig, milyen kedvező körülményeknek, hatásoknak köszönheted a tájbemutató sorozat kikerekedését, és milyen akadályokkal kellett megküzdened?

– A sorozatom megírásához, kiadásához társadalmi lehetőséget a már említett nyitás teremtette meg. Ennek keretében a Kriterion Könyvkiadó létrehozása. Igaz, hogy az ilyen, „koncentrikus" riportkötetek ötletét már előbb sugallta nekem Bodor Pál, az Irodalmi Könyvkiadó magyar vezetőjeként. Anyagi lehetőséget pedig ahhoz, hogy egy-egy tájat, megyét módszeresen bejárjak, *A Hét* szerkesztőségébe való átlépésem hozott, 1974-től. Az *Előré*-nél „megtervezték" a kiszállásaink színhelyeit, hiába érveltem volna azzal, hogy én most Szilágy vagy Beszterce-Naszód megyébe akarok utazni, hetekre, hónapokra, azt felelték volna, hogy azokról a megyékről éppen elég anyag jelent meg mostanában, menjek inkább Konstancára vagy Suceavára. Mentem is szívesen Moldvába, ezekből a barangolásokból születtek meg csángó riportjaim. *A Hét* szerkesztősége lehetővé tette számomra a könyvekké érlelődő barangolásokat. A Szilágyságba Ady hívott, oda mentem először. Ady verseiből szerettem meg a tájat, mielőtt láttam volna. Sokáig azt hittem, hogy a költővátesz felfokozott szeretete és aggodalma láttatja e zaklatott táj fiait ennyire kemény, konok embereknek, akik bénító szegénységben, lehúzó sárban, sújtó veszélyek és didergő reménységek közepette is dacosan szegték fel a fejüket, s inkább meghaltak, de nem adták fel önmagukat, nyelvüket, magyarságukat, hagyományaikat. Aztán megismerkedhettem messze tájakra elkerült, munkát, kenyeret kereső, vándorló szilágyságiakkal, telepi mesteremberekkel, napszámosokkal vagy acélöntőkkel, s ezek mind-mind az Ady-vízió sorshordozó emberei voltak. Márton Gyula nyelvészprofesszor büszkeséggel emlegette volt, hogy szilágysági szülőföldjének emberei messzire elvetődve is sokkal nehezebben asszimilálódnak, mint például – fájdalom – az én székely szülőföldem fiai s még inkább a leányai. Már csak ezért a tanulságért is meg kellett keresnem őket a Szilágy-patak mentén, hiszen életük tanulságai serkentőek lehetnek a Székelyföldön is. Fehér megyébe – említettem – anyai nagyapám emlékei hívtak. S ha már belenéztem az erdélyi magyar szigetélet mélységeibe, el kellett mennem a leginkább szórványsorsú Mezőség szegélyére is, Beszterce-Naszódba. Onnan pedig maga a táj és történelme vezetett át Máramarosba, Szatmárra s aztán Biharba. A mai megyebeosztást követtem. Ez lenne öt „tájbemutató" könyvem földrajzi kerete.

– Ha jól megnézem, ez még csak Erdély fele...

– Tovább barangoltam, bejártam Arad, Temes, Krassó-Szörény megyéket, majd felkanyarodtam Hunyad, Szeben tájaira, Brassóba, és persze a Székelyföldre, ahol időközben – sajnos – nagyon időszerűvé váltak a szórványéletbeli megmaradás tapasztalatai. A székelység ugyan számbelileg még nem lett szórvány a saját földjén, de a közéletben, az oktatásban, a művelődésben való részvételét illetően már nagyon is kiszorított, megtűrt!

– Nem olvastam bánsági barangolásaid könyvét...

– Ez, vagyis a kötet elmaradása már az akadályokhoz tartozik, amelyekről az

előbb kérdeztél. Bánsági könyvem elkészült, *Bartók szülőföldjén* a címe. A népe folklórja mellett más dunai népek zenéjéhez is lehajló Bartók szellemében, a magyarokkal együtt a szlovákok, szerbek, svábok és bolgárok bánsági telephelyeit is megkerestem. Nem kerültem el Nagyszentmiklóst, Bartók Béla szülőhelyét vagy Nagycsanádot, Ajtony vezér egykori várát, ahol később Gellért püspököt eltemették. Ezzel a Nagycsanáddal jól megjártam, már a kiadó kitanácsolta – önvédelemből – Ajtonyt is, Csanád vezért is, Gellért püspököt is. Mivel az „újabb román kutatások" kiderítették, hogy valamennyien románok voltak. Bizonyíték? Hát nem román többségében a vidék? Török hódítás, történelmi viharok? Ha azt akarom, hogy bánsági kötetem megjelenjék, kifele Ajtonnyal, Csanáddal, Gellért püspökkel! Gyenge pillanatomban beleegyeztem, hasonlóvá lettem a felkelt pogányokhoz, akik a budai hegyfokról hajították le a szent püspököt. Kötetem mégsem jelent meg. Hamarosan már Bartók vált „veszedelmesebbé" még Ajtonynál és Gellért püspöknél is. A hivatal tulajdonképpen már nem is támasztott kifogást bánsági kötetem ellen, csak elküldte Bukarestből vándorútra, Temesvárra, Aradra, mit tudom én, hová – így mondták –, hogy az elvtársak a helyszínen is hagyják jóvá, amit róluk írok. A vándorlás során pedig a kézirat – egyszerűen elveszett valahol. Bizonyára meg akartak kímélni a megjelenése után következő meghurcolásoktól. Mivel mind az öt „tájbemutató" kötetemnek megvolt már a maga tüskés története. A *Szilágysági hepehupa* megróvó ítéletet váltott ki ama komor férfiakból, kiknek egyike engem Aradon már előbb „a románság ellenségének" nevezett. A *Nyomjelző rokonság*-ot a Kolozsvári Írói Társaság irodalmi díjra javasolta 1978-ban. Akkor derült ki, hogy a könyv hiányzik az 1978-as megjelenésű kötetek minisztériumi listájáról. Telefonálás Bukarestbe, Domokos Géza Kriterion-igazgató válasza: utánajárt, a minisztériumi gépírónő „kifelejtette" a könyvet. Ezt az egyetlenegyet. S milyen különös feledékenység: a sorszámozás azért talált, a *Nyomjelző rokonság* nélkül is. A kolozsvári zsűri – miután értesült a minisztériumi gépírónő „feledékenységéről" – azért sem tágított, a díjat átvehettem. A *Búvópatakok* Beszterce-Naszód megyébe vezette el az olvasókat, de a megye székhelyén majdnem egy teljes évig nem engedték árusítani a boltokban.

– *A* Boltívek teherbírása *körül kitört botrány eléggé ismertté vált még az ország határain túl is.*

– Ez nem az én érdemem, hanem egy komor szatmári férfiúé, nevezett Gheorghe Rotărescu nyugalmazott alezredesé, aki egy román nyelvű brosúrát írt ellene, s ezt 36 oldalon ki is nyomtatta. A nyomda cégjelzése nem szerepelt a brosúrán, amelyet bizalmasan terjesztettek, címe sem volt, csak szenvedélyes harag a könyvemben bemutatott magyar iskolák, magyar művelődés, még inkább a szatmári magyar múlt ellen.

– *Sejtelmed sincs, hol nyomtathatták ki ezt az „ellenkötetet"?*

– Sejtésem azért támadt. A magyarellenes sajtóhadjárat idején Titus Popovici váratlanul azzal döbbentett meg valamennyiünket, hogy Petőfit „magyar nacionalistának" nevezte. Más „ötleteiről" most ne essék szó! Ezt az írásművet magyar fordításban is olvashattuk idehaza, újságokban, de mivel egy jó művet külföldön is népszerűsíteni kell, könyv alakban eljutott Budapestre is. Valaki az ottani román nagykövetségről hozta haza Erdélybe. Meghökkentem: a nyomdabetűk típusa teljesen azonos volt a Rotărescu-pamflet betűivel. Ezen a Popovici-brosúrán már ott volt a nyomda jegye: az *Agerpres* román hírügynökség házinyomdájában készült Bukarestben. Akkor a Rotărescu-mű is? Talán nem is a nyugalmazott szatmári alezredes írta az ő első és eddigelé egyetlen „alkotását", hanem valaki más, mégpedig Bukarestben. A stílus nagyon hasonlított annak az újságírói „műhelynek" a jelszókészletéhez, amely a magyarellenes cikkek százait gyártotta...

– *Én nem olvashattam Rotărescu brosúráját. Mi volt a konkrét vádja könyved ellen?*

– Legjobb lenne idézni mind a 36 oldalt, de a mai papírszűke világban talán mégsem érdemes. Tudomásom szerint néhány példány kering belőle Magyarországon, fordításban, sőt nyugati sajtóvisszhangok is eljutottak hozzám a rádió útján. Rotărescu szövegéből meg lehet tanulni például azt, hogy miként kell a sértettség álarcában szemérmetlenül hamisítani, szavakat, mondatokat félreérteni, egyáltalán, a magyar önismeret szerény igényét is veszedelmes, ellenséges szándékká minősíteni. Egy ideig nevettem az otromba hamisításokon, habár nyilván ingerelt az, hogy az erdélyi folyóiratokból sorra dobták ki a *Boltívek teherbírásá*-ról szóló kritikákat, így például Gáll Ernő cikkét a *Korunk*-ból, a Farkas Árpádét az *Igaz Szó*-ból, persze minden indoklás nélkül. Később a romániai magyar sajtó irányítója, aki tajtékzik minden miatt, ami bátortalan szót emel az asszimiláció ellen, hát ez a Koppándi Sándor nyíltan ki is mondta: „Bekéről lehet írni, de csak bírálólag." Az írói társadalom nem nagyon érthetett egyet ezzel, mert 1984 végén, az 1983-as irodalmi díjak egyikére javasolták Bukarestben. Magyar és román írókból álló zsűri döntése volt. Ez a „kihívás" elindította a lavinát – ellenem. 1985. január 18-án, minden indoklás nélkül, azonnali hatállyal elbocsátottak *A Hét* szerkesztőségéből. Szétdobálták az *Utunk* 1985-ös, éppen akkor elkészült évkönyvét, mert egy ártatlan írásom volt benne. Nevemet most már bírálólag sem volt szabad leírni.

– *Bocsáss meg, ez egyelőre még nem cáfolja Rotărescu állításait.*

– Egy kis türelmedet kérem. Elcsapásom egybeesett Ana Blandiana költőnő kitiltásával a sajtóból, azokért a bizonyos versekért, amelyek azóta bejárták a világsajtót. Tudomásom szerint Geo Bogza tiltakozott mind a két intézkedés ellen a párt központi bizottságának illetékes titkáránál. Az illusztris baloldali román író fellé-

pésére, ugyanúgy indok nélkül, mint ahogy kidobtak, visszavettek a szerkesztőségbe. Ebbe nem nyugodtam bele, magyarázatot kértem. Domokos Géza is biztatott, hogy követeljek érveket, hiszen az ügy a Kriterion Könyvkiadót is érinti. Beadványt írtam a központi bizottság propagandatitkárához, a kultúra miniszterasszonyához, az Írószövetség elnökéhez, D. R. Popescuhoz, aki amíg Kolozsváron élt, a magyar írók barátjának mutatta magát, továbbá a díjkiosztó zsűrihez. Kértem, hogy üljenek le velem, vitassuk meg a *Boltívek teherbírásá*-nak „hibáit", vagyis Rotărescu vádjait. Mind a négy emlékiratot személyesen adtam át Bukarestben. Egyikre sem kaptam választ soha. Illetve a zsűri elnöke, Ştefan Augustin Doinaş költő rokonszenvéről és nagyrabecsüléséről biztosított. De hát nekem nem is a zsűrivel volt gondom, amelyik díjra javasolt. Nem hinném, hogy ha szemernyi igazság is lett volna Rotărescu vádjaiban, ezt ne olvasták volna a fejemre. A hajsza azonban nem szűnt meg ellenem. Az Írószövetség díját végül is nem vehettem át. Első ízben történt a romániai Írószövetség életében, hogy a választott zsűri döntését – illetéktelenül – megvétózták. Egy év múlva megismétlődött az eset. Az *Itt egymásra találnak az emberek* című, 1984-es bihari barangolókönyvemet kolozsvári irodalmi díjjal jutalmazták. Fenti parancsra ezt a díjat sem vehettem át. Sem én, sem Pusztai János barátom Nagybányáról. Mind a kettőnk nevét, indoklás nélkül, törölték. Bihari könyvemről Romániában egyetlen kritika sem jelenhetett meg. A *Boltívek teherbírásá*-t kivonták a közkönyvtárakból. Nagykárolyból pedig olyan hírt kaptam, hogy házkutatások során két szerzőt keresnek mindenütt, s Illyés Gyula műveivel együtt az én Boltíveimet is könyörtelenül elkobozzák.

– *Ez bizony elég gyötrelmes út. Hogy ítéled meg a műnem esélyeit, kilátásait általában?*

– Ellenszenves önzés lenne részemről, ha a magam tárgyalás nélküli pöréből, könyveim sorsából az egész műfaj kilátástalanságát jósolnám meg. De nézz körül a könyvesboltokban: az írói szociográfia eltűnt. Román riportkönyvekben még találni utalást egy-két társadalmi ellentmondásra is, de a nemzetiségi sorsról, a magyar iskolákról, művelődésről, ezek helyzetéről a dicséret hangján sem lehet szólni. Ez utóbbi alighanem azokat a „közvetítőket" vádolja, akik a hivatal és az irodalom összekapcsolására lennének hivatottak. Ezek „kifoghatnák" a nyomás egy részét, megmagyarázhatnák felfelé az erdélyi magyarság sajátos gondjait, ehelyett – ahogy mondani szokás – még „rádobnak egy lapáttal". Eggyel? Nagyon sok lapáttal. Magyar nemzetiségűek, tehát nem védi őket az, hogy ismeretlen közegben működnek. Éppen magyar voltuk növeli meg roppant arányokban történelmi felelősségüket és bűneiket! Ennél is szomorúbbnak találom, hogy akadnak magyar tollak Erdélyben, amelyek az ötvenes évek legrosszabb hagyományait követve, nem a valóságot írják, hanem annak kitalált, elrendelt mását. Legfájdalmasabban megmutatkozott ez mostanság éppen a „falurendezési" tervekről közreadott írásokban. Lehet-e pusztán tájékozatlansággal magyarázni azt, hogy egyik-másik riporter, közíró, író csupán az új panelházakból emelt agráripari központok – nagyon vitatott – előnyeit hajlandó meglátni, s szemet huny a lebontásra, eltűnésre ítélt középkori magyar templomok, kicsi faluk nagy műemlékei, a közösségi élet kereteinek feloldása, szétrombolása fölött, nevezzék ezt a tervet településrendezésnek vagy groteszk módon éppenséggel a falvak „modernizálásának"?

– *Min dolgozol jelenleg, mik a további terveid?*

– A *Boltívek teherbírásá*-nak betiltása óta – nyilván pusztán „elővigyázatosságból" – öt további kötetem megjelenését akadályozták meg. Megfojtották bánsági barangolókönyvemet, a szülőfalumról szóló vallomásregényt (*Meddig kísérhet el a szülőföld?* címen részletek jelentek meg belőle erdélyi és magyarországi folyóiratokban), a *Népi Egység* című, 1944 és 1948 között, a Magyar Népi Szövetség kiadásában megjelent napilapról írt monográfiámat, a hetvenes évek romániai könyvkiadásával foglalkozó kötetemet (ezt a nyomdában dobták szét), legutóbb pedig az 1854-es „székely vértanúk" történetét bemutató ifjúsági regényemet. Ez utóbbi tiltást megindokolták, a többi előzőt nem. Nem tűrhetik el, mondták, hogy én megint magyar történelmi hősöket népszerűsítsek. Magyar történelem ugyanis nem volt Erdélyben... A laptól, negyvenesztendős szerkesztőségi munkám után, nyugdíjba küldtek. Csupa gondoskodásból: nehogy újabb infarktust kapjak. Nyugalmat biztosítottak számomra: horgászgathatok kedvemre...

(1988. október)

A sorsformáló értelem nyomában

Benkő Samu a romániai magyar tudományosság intézményi rendszerének változásairól, kutatási területének kialakulásáról

– 1982-ben jelent meg a marosvásárhelyi Új Élet *(majd 1984 augusztusában, némileg rövidített változatban az* Új Tükör) *hasábjain az a beszélgetés, amelyben pályafutásod fordulatait, történésszé, művelődéstörténésszé válásodat, kutatási területed kialakulását boncolgattuk. Hatvanadik születésnapodhoz érkezvén, tavaly nyugdíjba mentél, immár nem az R. Sz. K. Akadémiája Kolozsvári Fiókjának vagy a hivatalos megnevezés szerint: a fiók könyvtárának főkutatójaként tevékenykedsz. Mindenképpen új fejezete kezdődött életednek, s mint sok más író, tudós, gondolkodó esetében, remélhetőleg alkotómunkásságodnak is. Lényeges momentumról, szakaszhatárról lévén szó, s figyelembe véve azt is, hogy készülődésed, pályaválasztásod egybeesik a romániai magyar tudományosság háború utáni kezdeti lépéseivel, indulásod, útkeresésed, kibontakozó munkásságod pedig az intézmények átszervezésével, a szervezeti keretek változásaival, a tudomány új vagy újnak vélt útjainak feltárulkozásával, érdekes volna nyugdíjazásig kifejtett munkásságodat ebben a tágabb keretben is szemügyre venni. Vagyis nemcsak azt vizsgálni, hogyan lettél az erdélyi magyar értelmiség kialakulását, a sorsformáló értelem útját és útvesztőit nyomon követő, illetve feltáró művelődéstörténész, hanem legalább néhány vonással felvázolni a romániai magyar tudományos kutatás sorsának változásait is, egy pillantást vetni esetleg a jövendőbeli kilátásokra. Pontosabban azt vázolni: hogyan látod te ezeket a kérdéseket.*

– Hogy milyen határhoz érkeztem nyugdíjazásommal, azt egyelőre nem tudom meghatározni, s hogy folytatódik-e munkásságom vagy sem – a jövő dönti el. Sok mindentől függ ez, nemcsak egyéni elhatározástól. Hanem a kérdés olyanfajta szemügyre vételével, amit javasolsz, már csak azért is egyetértek, mert nemegyszer találkozunk manapság olyan vélekedésekkel, miszerint az erdélyi magyar tudományosságnak nem lennének történelmi előzményei, s csak a legújabb időkben jutott volna el, meglehetősen esetlegesen, a jelenlegi színvonalra. Épp ezért, mielőtt készülődésem és indulásom idejére vetnénk egy pillantást, nézzük meg, mit is örököltünk a múlttól, mit talál századunk közepe intézményekben, tudományszervezésben Erdélyben. Báthory István egyetemlétesítésétől, Bethlen Gábor alapítványaitól kezdve ugyanis Erdély nemcsak magyar művelődési intézményekkel rendelkezik, hanem

tudatos művelődéspolitikája is van. Sok évszázados fejlődés eredményeként aztán a XIX. század első felében létrejönnek azok a társadalmi, egyesületi kezdeményezések, amelyekből később kibontakoznak a polgári értelemben vett művelődési intézmények. Mikó Imreék vezetésével, támogatásával – reformkori előzmények után – 1859-ben alakul meg az Erdélyi Múzeum-Egylet, mely századunk közepéig – amíg létezik – egyik legjelentősebb góca, központja az erdélyi magyar tudományosságnak. Közismert az is, hogy az 1867-es kiegyezés után immár nemcsak egyesületi és belső szervezkedés útján, hanem állami tudománypolitika rangjára emelve is megteremtődnek Erdélyben a tudományművelés és a tudományos utánpótlásképzés intézményes lehetőségei. Gondolok itt a kolozsvári tudományegyetem alapítására s mindannak a megteremtésére, ami egy egyetemi városban a tudomány művelésének intézményes keretéül szolgál.

– Ez a helyzet az első világháború utáni időkig...

– Az is köztudott, hogy 1918-ban mindaz, amit a magyar állam mint szervezeti keretet létrehozott Erdélyben, egyik napról a másikra a román állam tulajdonába kerül, s attól kezdve a román tudományt szolgálja, mégpedig ugyanolyan kizárólagosan, ahogyan korábban a magyar tudomány érdekeit segítette.

– ... mindent elölről kell kezdeni...

– Ekkor ismét a történelmi előzményekhez és tanulságokhoz visszanyúlva, elkezdődik a belső tartalékok mozgósítása. Az erdélyi magyarság partikuláris eszközeinek felhasználásával igyekszik újra megteremteni azokat a kereteket, amelyek között szellemi életet élni és tudományt művelni egyáltalán lehetséges. Mire is támaszkodik apáink, nagyapáink nemzedéke? Az erdélyi felekezeteknek – köztudomás szerint – évszázados iskoláik vannak, s ezek a középiskolák bizonyos fokig tudományos műhelyek is. A legtöbbnek néhány évszázados könyvtár van a birtokában, értékes kéziratokkal, régi könyvekkel, folyóirat-gyűjteményekkel. Gondoljunk csak a kolozsvári református és unitárius kollégiumra, a katolikus líceumra, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumra, a marosvásárhelyi, az udvarhelyi református, a csíkszeredai katolikus, a székelykeresztúri unitárius gimnáziumra, a gyulafehérvári Majláth Gimnáziumra, a szászvárosi Kun-kollégiumra, a zilahi Wesselényire, a szatmári Kölcseyre, a temesvári piarista gimnáziumra, számos aradi, nagyváradi, kézdivásárhelyi, brassói és más városbeli középiskolára és tanítóképzőre vagy a leányiskolák közül a kolozsvári Marianumra és a Református Leánygimnáziumra. És gondoljunk ezeknek az iskoláknak a tanár-könyvtárosaira, akikben többnyire tudományos érdeklődés is él. Kettőnk tanárai közül ilyen vonatkozásban megemlíthetjük Brüll Emánuelt, a kedves Manó bácsit és az Ady-rajongó Balázs Jánost a kolozsvári református kollégiumból, Kovács Benedeket, Farczády Eleket Marosvásárhelyről, Musnai Lászlót, Vita Zsigmondot Nagyenyedről, de ugyanígy tovább

lehetne sorolni a többieket valamennyi más városból és iskolából. Ezeknek az iskoláknak a tanárai között volt Eötvös-kollégisták, német, francia egyetemek egykori hallgatói mellett egyetemi magántanárokat is találunk. Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy mind a reformátusok, mind a római katolikusok és unitáriusok magas színvonalú teológiai intézetekben képzik papjaikat. Végül az ínséges helyzetben is szerencsés körülménynek mondható, hogy a három nagy magyar egyház élén három rendkívüli egyéniség áll ebben az időben. Nevezetesen: Majláth Gusztáv Károly katolikus, Nagy Károly református és Ferencz József unitárius püspök. 1918 novemberétől kezdve a püspökök közösen lépnek fel az összmagyarságot érintő kérdésekben, és 1920 nyarán intézményileg is létrehozzák az együttesen folytatandó munka közös szervét, felállítván „A magyar egyházak felekezetközi központi tanácsát". Ez a konzultatív testület illetékesnek mondja ki magát az erdélyi magyar egyházak összes kulturális, gazdasági és karitatív ügyeiben.

– *Milyen kérdésekkel foglalkoznak?*

– A legnagyobb gond az iskolák megőrzése és ezzel összefüggésben a háború tizedelte tanári karok kiegészítése, illetőleg felfrissítése. A három egyház úgy dönt, hogy a folytonosság biztosítása érdekében felekezetközi tanárképző főiskolát hoz létre, ennek munkájába bevonja a Kolozsváron élő egyetemi tanárokat, egyetemi magántanárokat, a doktorátussal rendelkező kiemelkedő nevelőket, és a református teológia épületében megindítja az előadásokat, szemináriumokat. A kezdeményezésre a hatalom azonnal lecsap. A tanárképző működését nem engedélyezik, és közlik az egyházakkal, hogy foglalkozzanak kizárólag papképzéssel, a tanárképzés állami feladat. Az egyetemen viszont csak egy magyar katedra maradt: a magyar nyelv- és irodalmi tanszék. Ennek egyetlen tagja Kristóf György professzor, aki irodalomtörténész, így hát nyelvészképzésről szó sem lehet. Ekkor, saját lehetőségeiket újra felmérve, ugyancsak az egyházak létrehoznak egy tanulmányi igazgatóságot (pontos neve: Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelőbizottsága), ahol a Kolozsváron tanuló magyar főiskolások (nagy részük egyházi ösztöndíjas) egyetemi tanulmányaik mellett, azok kiegészítéseképpen különböző előadásokat hallgatnak, és szemináriumokon vesznek részt. (Ezt feltételként kötik ki az ösztöndíj elnyeréséhez.) Hadd említsünk meg néhány kurzust: Csűry Bálint református kollégiumi tanár, egyetemi magántanár nyelvészeti előadásokat tart a református kollégium könyvtárában, melynek egy darabig vezetője is (Szabó T. Attila az ő szemináriumában kapja meg az alapképzést); Erdély művelődéstörténetét és művészettörténetét Kelemen Lajos, Erdély történelmét Biró Vencel, a Római Katolikus Líceum tanára adja elő, a világtörténelmet Bitay Árpád gyulafehérvári teológiai tanár tanítja, aki „állandóan tekintettel... (van) a magyar és román történelmi kapcsolatokra", a földrajz tanára Xantus János, a Marianum

igazgatója, szemináriuma elsőrendű feladatának tartja a Kárpátok és általuk bezárt medencék tanulmányozását; a kisebbségi jogi szemináriumot Balogh Artur nyugalmazott egyetemi tanár, a román szenátus tagja vezeti. És így sorolhatnám tovább annak a 18 előadás-sorozatnak és szemináriumnak a témáit, amelyekre az 1930–31-es tanévben kerül sor. Ezt a munkát György Lajos irányítja, ő áll ezekben az években az egyetemi ifjúság nevelését szolgáló erőfeszítések élén, csakúgy, mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében folyó tudományos munka központjában. Ugyancsak ő szerkeszti az 1930-tól újrainduló *Erdélyi Múzeum* című folyóiratot. Mindez együtt – bárki beláthatja – igen nagy és értékes teljesítmény. Nos, így fejlődik ki lassan-lassan az erdélyi felekezeti iskolák utánpótlását biztosító műhelymunka. Tanulmányok, könyvek jelzik a tudományos munka beért eredményeit. Csak az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatában több mint száz tanulmány jelenik meg 1940-ig.

– *Ezek szerint nemcsak hogy nem előzménytelen az erdélyi tudósképzés és az értelmiségi utánpótlás-biztosítás, hanem többször is újjáéled poraiból az idők folyamán...*

– A bécsi döntés után a román egyetem Dél-Erdélybe, Szebenbe költözik, Kolozsváron pedig újrakezdi munkáját a magyar egyetem. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megszabadul a kisebbségi helyzet által rákényszerített korlátozásoktól, s mellette egy nagyon fontos új intézmény létesül, az Erdélyi Tudományos Intézet. Ennek józan tájékozódására, a reakciós politikai irányzatokkal szemben álló jellegére élesen rávilágít, hogy az intézmény speciális feladatként tűzi maga elé az erdélyi múltnak és jelennek, mégpedig az Erdélyben lakó három nép, a magyar, a román és a szász múltjának és együttélésének tanulmányozását. Az intézet élén igazgatóként Tamás Lajos, a Budapestről érkezett nyelvészprofesszor áll, aki temesvári származású lévén, kitűnően beszél románul. Egész tudományos pályafutása alatt sokat foglalkozik a román nyelvvel, albán szótárt szerkeszt, és a romanisztikának nemzetközileg elismert szaktekintélye. *Etymologisches-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen* című nagy kézikönyvében a román nyelv magyar kölcsönszavait rendszerezi. Egyik legértékesebb vállalkozása az intézetnek Kolozsborsának és általában a Borsa völgyének, mint vegyes lakosságú vidéknek a tanulmányozása településföldrajzi, régészeti (ekkor kerül sor a kidei ásatásokra), népegészségügyi, népnyelvi, jogtörténeti vonatkozásban, a terület népi hagyományainak, életének és szokásrendszerének lehető legteljesebb feltárása, röviden: a népi együttélés történelmi és jelenkori összefüggéseinek kutatása és monografikus feldolgozása. Így érkezünk el 1944 októberéhez, amikor 11-én Kolozsvárra is bevonul a szovjet hadsereg. Ehhez hozzá kell még tennünk: a történelmi fordulat úgy éri a várost, hogy a tudományegyetem és a tudományos intézetek a kiürítési

rendelet ellenére helyükön maradnak, az Erdélyi Nemzeti Múzeum kincseit nem menekítik el, az Egyetemi Könyvtár nagy értékű könyvállományát nem mozdítják el helyéről. Minden itt marad, és a szovjet parancsnokság első rendelkezése úgy szól, hogy nyissák meg azonnal az iskolákat, az egyetemet, a tudományos intézeteket, induljon meg a munka...

– *Ezek hát nagyjából az előzmények, s számbavételükkel el is érkezünk pályaválasztási előkészületeink idejéhez... A kolozsvári református kollégium két utolsó osztályának tanulói vagyunk ekkor...*

– Ez egyben egyik nagy nemzedéki élményünk ideje is. Tőlem legalábbis gyakran megkérdezik a fiatalok, a fiam s a nála is fiatalabbak: mivel magyarázom azt a nagy heuréka-hangulatot, azt az óriási lelkesedést, amellyel a mi nemzedékünk 1944–45-től kezdve a mozgalmi életbe bekapcsolódott? Mi mozgatott bennünket, hogy reggeltől estig szerveztünk, lótottunk-futottunk, reménykedtünk, diákegyesületet toboroztunk, ifjúsági egyesületet létesítettünk, s csináltunk mindent, amit csak lehetett? Mi ez? Én az akkori idők hangulatának illusztrálására rendszerint fel szoktam olvasni egy kis szöveget, amit most neked is felolvasok, kérlek, mondd meg, szerinted kinek a szavait idézem.

– *Kíváncsian várom...*

– Arról van szó, hogy 1945 decemberében közgyűlést tart az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, és az előadó azokat a körülményeket vázolja beszédében, amelyeket meg kell teremteni, hogy 13 év múlva, 1959 novemberében, az egyesület alapításának századik évfordulóján az eseményt méltóképpen ülhessék meg. Új, modern székházat kell építeni – mondja –, olyat, amilyet a múltban, szerencsésebb időben és kedvező feltételek mellett nem építettek fel. „Képzeljük el az Erdélyi Nemzeti Múzeum hatalmas palotáját – hangzik a továbbiakban a beszéd –, amelynek egyik szárnyában könyvtára és levéltára székel, megfelelő olvasó- és dolgozótermekkel, a másikban az érem- és régiségtár van elhelyezve, természetesen a képzőművészetnek és a néprajznak is külön osztálya van, azután sorban következnek az ásványtár, növénytár és állattár gazdag gyűjteményei. Tovább az elnökségnek, az igazgatóválasztmánynak, a központi adminisztrációnak irodái tűnnek szemünkbe, természetesen mindenik szakosztálynak megvan a maga ügyviteli helyisége egy kisebb előadóteremmel a szaküléseк számára, és van egy publikumos díszterem, ahol szüntelenül lüktet a város kulturális szívverése. Mozgalmas élet pezseg a múzeum székházában. A tárak állandó látogatottságnak örvendenek, a vidéki és külföldi vendégek el nem mulasztják a gyűjteményeken keresztül betekinteni Erdély magyar kultúrájába, de a helybeliek érdeklődését is folyton ébren tartják a rendszeres múzeumi séták és az alkalmi kiállítások. A tudomány művelői sűrűn találkoznak a szakosztályi helyiségekben, ahol tervek forrnak

és kerülnek tervszerű kivitelre. Nincs szükség hírverésre, a panaszok is rég elnémultak, hogy csak a kiválasztottak szűk rétege ismeri az Erdélyi Nemzeti Múzeumot. A Múzeum székháza az erdélyi magyar tudományosság tekintélyét messze földön hirdeti és képviseli, a most láthatatlant mindenki látja, büszkén a magáénak érzi, s a mögéje tömörülő magyarság az áldozatosság szép példáit nyújtja."

– *Edgár, azt hiszem, Balogh Edgár tartotta a beszédet...*

– Nézd meg, felírtam ide, erre a papírra, hogy ezt fogod válaszolni. Nem, barátom, ezt György Lajos mondja, a rideg filológus, a mikrofilológia nagymestere. És annak illusztrálására kerestem elő a szöveget, hogy érzékeltessem, milyen hévvel ragadja magával ez a korszak az embereket, hogy terveznek, milyen nagy célokat tűznek maguk elé! Annak bizonyságául idéztem, hogy az újrakezdés öröme, a háborús félelmektől, a rettegéstől való szabadulás ugyanúgy magával sodorja és megmámorosítja a sokat tapasztalt idősebbeket is, mint bennünket, akik mindezt gyermekfejjel érjük meg. „Terveket – írja ugyancsak ez idő tájt, 1946-ban egy másik, nem túlzottan lelkendező természetű tudós, Szabó T. Attila – olyan időkben kell készíteni, mikor az élet keretei nagyon összeszűkülnek. Ilyenkor a tervezés az eszköz, melynek révén az élet tágabb kereteket, szabadabb fejlődési lehetőségeket keres. Csak akarat és céltudat kell aztán hozzá, hogy a tervek valóra is váljanak. Az erdélyi történelem arra tanít bennünket, hogy a magyarság itt a legnehezebb időkben váltott valóra olyan terveket, melyekre a nyugodtabb korok magyarja még talán nem is gondolt."

– *Valóban, a megtévesztésig hasonló hangvétel, az ember hajlamos azt mondani: a kor hangja. Nyilván ebben a hangulatban kerül sor a Bolyai Tudományegyetem megszervezésére is. Mert az intézményi rendszer szempontjából az igazi nagy újdonság – ezt az is tudja, aki az erdélyi magyar tudományosság sorsának alakulását nem követte nyomon lépésről lépésre, mint te –, hogy Kolozsváron az 1945-ös tanévben két egyetem kezdi meg működését. A Szebenből visszaköltöző román egyetem mellett, amely a köztársaság kikiáltása után Victor Babeş, a kitűnő orvostudós nevét veszi fel, létezik immár a Bolyai Jánosról elnevezett magyar tudományegyetem is. Ha történelmi távlatban nézzük a dolgot, azt mondhatjuk: miután létezett az idők során felváltva magyar és román egyetem, most párhuzamosan létezik román is, magyar is, együtt biztosítván a tudományos tevékenységhez és az oktatáshoz-neveléshez szükséges erőket.*

– Ha a Bolyai Egyetemről beszélünk, azt is meg kell mondanunk: megszervezésében az egész romániai magyarság anyagilag is részt vesz. Az évszázad során az itt élő magyarok immár harmadszor nyúlnak mélyen a zsebükbe, hogy az értelmiségi ifjúság képzését biztosítsák. A kolozsvári mesteremberek szabadidejükben önként felajánlott munkával teremtik elő a laboratóriumok felszerelését, az egyetem párto-

ló egyesülete országos gyűjtést rendez, bútorokat vásárolnak, magánosok könyvtárakat ajándékoznak, vagyis országos megmozdulás kíséri azt az állampolitikai döntést, amely Groza miniszterelnök bölcsességét dicséri, s amely végül királyi szentesítéssel – Románia ebben az időben még királyság – törvénybe foglaltatik. Az egyetemalapítást ugyanis törvénybe szokták foglalni. Sajnos a későbbi megszüntetést, vagy ahogy megszépítve emlegetni szokás: a román és a magyar egyetem 1959-es egyesítését nem törvény mondja ki, hanem egy hangulatilag alaposan előkészített gyűlés határozata alapján deklarálják.

– *A tudományművelés feladata tehát magyar vonatkozásban változatlanul az említett három intézmény hatáskörébe tartozik...*

– Három megújult intézményt mondanék, s azt is hozzátenném, hogy a Bolyai Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet nagyon okosan és nagyon átgondoltan együttesen alakítja ki tudományos tervét. Témák és személyek a megújulásról tanúskodnak. És hangsúlyozom ezt a vonást azért is, mert 1946 novemberében az Erdélyi Múzeum-Egyesület új vezetőséget választ és új tagokkal egészíti ki igazgatói választmányát. Tavaszi Sándor lesz az elnök, Nagy Géza, a mi kedves tanárunk a főtitkári, egy másik tanárunk, Nagy Jenő pedig a titkári teendők ellátására kap megbízást. Az igazgatói választmányba új tagként kerül be Balogh Edgár, Brüll Emánuel, Csőgör Lajos, a Bolyai Tudományegyetem rektora, Gaál Gábor, a *Korunk* volt szerkesztője, kinevezett egyetemi tanár, Jancsó Elemér volt kollégiumi tanárunk, aki ekkor már szintén egyetemi tanár, Kiss Elek unitárius püspök, az író és építész Kós Károly, Kurkó Gyárfás, a Magyar Népi Szövetség országos elnöke, Lakatos István szociáldemokrata nyomdász, Pásztai Géza szociáldemokrata jogász és Venczel József, a statisztika professzora. Ekkortájt állítják a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum élére Szabédi Lászlót; őt majd akkor vonják be az egyesület vezetőségébe, amikor visszajön Kolozsvárra egyetemi tanárnak.

– *Közösen kialakított tudományos tervet említettél...*

– A terv középpontjában az erdélyi valóság megismerése áll horizontálisan és vertikálisan, tehát térben és időben. Tizenhat témát ölel fel a településtörténettől és az erdélyi népek történelmi múltjától kezdve a gazdaság, a jog, a tudomány, a művészet fejlődéséig és az erdélyi tudat, az önmagunkról kialakított vélekedés kritikai vizsgálatáig. Érdemes számba venni az egyes témakörök kidolgozásával megbízott személyeket is, hogy fogalmat alkothassunk arról, milyen erők sorakoznak fel a terv megvalósítására. László Gyulához tartozik az erdélyi településtörténet, őskor, ókor és népvándorlás kori szakasza, Jakó Zsigmondhoz a közép- és újkori településtörténet, Venczel József a népesedéstörténet statisztikai forrásaival, Gunda Béla a társadalmi és néprajzi vonatkozásokkal foglalkozik, Szabó T. Attila

nép és nyelv kapcsolatát kutatja, Nagy Miklós az erdélyi mezőgazdaság, Kislégi Nagy Dénes az erdélyi ipar és kereskedelem fejlődését tanulmányozza; Imreh István az erdélyi falu, Jordáky Lajos az erdélyi város társadalmát, Márkos András a szervezett erdélyi társadalom (vezetés, ügyintézés, szervezkedés) témakörét mondhatja magáénak; Bónis György az erdélyi jogfejlődés útját követi figyelemmel, György Lajos az erdélyi tudományos és irodalmi törekvések, Entz Géza az erdélyi művészet, Gaál Gábor az „erdélyi regionalizmus" kérdéseit vizsgálja. (Ez utóbbi nagyon érdekes megfogalmazás, idetartozik az erdélyi társadalmat alkotó tényezők egységes szemlélet alapján való leírása, megalapozása, a társadalom történeti összefüggéseinek feltárása, a transszilvanizmus bírálata és védelme.)

– *Manapság gyakran beszélünk az önismeretről, az önismeret szükségességéről, fontosságáról. Ezt a munkatervet látva-hallva azt kell mondanunk: itt áll előttünk a tudományos önismeretnek egy olyan alapokmánya, amelyhez fogható azóta sem dolgoztak ki...*

– Ez a tudományos terv 1946-ban született. Mint közeli feladatot az 1848-as centenáriumra való felkészülést és egy 48-as emlékkönyvnek a megszerkesztését jelölik ki a tervkészítők. Ezt is tematikusan képzelik el, s a következő problémakörök szerepelnének benne: az erdélyi államszervezet a reformkorban, a bécsi udvar politikája, az erdélyi magyar, szász, román politikai mozgalmak és ezek programja, a 48-as erdélyi országgyűlés, a magyar–román–szász társadalom szerkezete és belső problémái 48 előestéjén és 48-ban, a földbirtokviszonyok állapota és átalakulása a jobbágyfelszabadítás következtében, az új erdélyi gazdasági körülmények, a székelység sajátos helyzete 48-ban, a reformgondolkodás bölcseleti, közgazdasági, irodalmi vonatkozásai. Nos, ez az emlékkönyv soha nem született meg. S ez nem a kutatókon múlott.

– *Leállította valaki?*

– Nem születhetett meg, mert az a népfrontpolitika, amely a háború alatt és közvetlenül utána a kommunista pártok irányvonalát és az európai munkásmozgalmat meghatározta, az ismert okok miatt, lekerült a napirendről, s a helyébe lépő hidegháborús politika nemcsak a „két tábor" közötti viszonyt határozta meg, hanem a szocialista országok belső és egymás közötti viszonyait is. Mindez erősen rányomta bélyegét a mi életünkre és tevékenységünkre is. A romániai magyarság – mint köztudott – 1946 őszén, a választásokon egységesen zárkózik fel a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) mögé, s a Román Kommunista Párttal szövetséges szervezet felhívását követve, a népi demokrácia mellett voksol (huszonkilenc képviselője kerül be a parlamentbe), és vállalja a demokratikus országépítő munkát. Ez a választási győzelem nemcsak nekünk szolgált örömünkre – mind a ketten a Balogh Edgár irányította választási irodában tevékenykedtünk, nagy buzgalommal, hónapokon

keresztül –, hanem nagy elismeréssel fogadta a Román Kommunista Párt és a Szovjetunió sajtója is. Úgy éreztük, hogy a romániai magyarság mint a román demokrácia szövetségese vehet részt a törvényhozó munkában.

– *Az én emlékezetemben is élénken él ez az idő mind a mai napig...*

– A választások után azonban alig telt el néhány hónap, és kiderült, hogy a választási győzelem végzetes politikai hiba, „az elvtelen magyar egység" árán jött létre. Az történt, hogy 1947. május 22-én a Román Kommunista Párt kolozsvári napilapjában, az *Igazság*-ban cikket írt a magyar körökben Luka Lászlóként emlegetett Vasile Luca, a Román Kommunista Párt titkára; címe: *A romániai magyarság útja*. Néhány mondatban megpróbálom összefoglalni a cikk főbb tételeit. Mivel a magyar reakció régi útjai járhatatlannak bizonyultak, új taktikához folyamodott, befurakodva a demokratikus szervezetek soraiba. Új lakájok és dollárral fizetett ügynökök „árulják a romániai magyarság sorsát". Elfelejtik és elfelejtetik, hogy a magyarság puszta léte a szovjet hadsereg győzelmének köszönhető. A Szovjetunió iránti köteles hála helyett az amerikai és angliai imperialista politikát dicsérik, náluk akarnak érdemeket szerezni. Együttműködnek a magyarországi Kisgazdapárttal, a romániai fasizmus maradványaival, a történelmi pártokkal, szovjet–angolszász háborús konfrontációra számítanak. A reakció mindenütt jelen van: a magyar kultúra hagyományosan kialakult művelődési intézményeiben, a Magyar Népi Szövetség „egyes vezetői között", az egyházakban, „elsősorban a katolikus egyház reakciós köreinél", a Bolyai Egyetemen, a magyar nyelvű újságok, folyóiratok szerkesztőségében. A reakció elhallgatja a romániai magyarság előtt a Román Kommunista Párt érdemeit, „nem beszélnek Gh. Gheorghiu-Dej elvtársról", és egyes magyar vezetők (itt nyilvánvaló az utalás Kurkó Gyárfásra) eltitkolva a proletariátus és az RKP érdemeit a magyar közvélemény előtt, „személyes dicsfénynyel övezik körül homlokukat". Fel kell számolni az elvtelen magyar egység jegyében fogant politika minden következményét: a politikai és világnézeti arcvonal minden zugában szigorú tisztogatást kell végrehajtani. Nagyon summásan ennyi. Aztán megkezdődött a tisztogatás.

– *Bizonyára felfrissítetted kissé emlékezetedet beszélgetésünkre készülve. A Luca-cikknek valóban olyan meghatározó jelentőséget tulajdonítasz?*

– Igen. A cikknek hatalmas hullámverése támadt. Óriás méretű, központilag irányított sajtóhadjárat vette kezdetét. Kedvem lenne egy kötetben (hidd el, testes kötetet tenne ki) kiadni a Luca-cikket és a nyomában keletkezett írásokat, ugyanis egy ilyen dokumentumgyűjtemény nemzetiségi történetünk drámai fordulatára vetne fényt. És persze egy kis kronológiai táblázat arra is rávilágítana, hogy 1947 első felében milyen nemzetközi politikai összefüggésben zajlott le a sajtókampány. Itt most mindössze arra szorítkozom, hogy a korszak egy-két jellegzetesebb mozzanatát

felidézzem, és próbáljak néhány összefüggést érzékeltetni. Szempontunkból a legfontosabb esemény, hogy 1947. február 10-én Párizsban a szövetséges nagyhatalmak aláírják a békeszerződést Romániával, Magyarországgal, Olaszországgal, Bulgáriával és Finnországgal. Az általános körülmények változását, a hidegháborús légkört szembeötlően érzékelteti, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnöke március 12-én meghirdeti az ún. Truman-elvet, melynek értelmében az Államok saját biztonsága érdekében támogatja a kommunizmus ellen küzdő országokat, június 5-én pedig nyilvánosságra hozzák a külügyminiszter nevét viselő Marshall-tervet. De a változott körülményekre, a helyzet éleződésére, a népfrontpolitikával ellentétes tendenciák megnyilatkozására vall a kelet-európai táborban, hogy mindjárt az év első hónapjában Angliába disszidál Mikołajczyk lengyel miniszterelnök-helyettes, júniusban pedig Bulgáriában letartóztatják Petkovot, az Agrárszövetség vezetőjét, aki októberi kivégzése előtt beismeri, hogy „külföldi imperialisták ügynöke" volt. Még azelőtt, augusztus 14-én a romániai lapok hírül adják, hogy letartóztatták Iuliu Maniut, a 46-os választásokon vereséget szenvedett Nemzeti Parasztpárt elnökét. Magyarországon még sűrűbben követik egymást a drámaiságot sem nélkülöző események. Mindjárt január első napjaiban, még Mikołajczyk disszidálása előtt „köztársaság-ellenes összeesküvést" lepleznek le, s Dálnoki Veress Lajost és társait bíróság elé állítják; február 25-én, alig két héttel a békeszerződés aláírása után, a szovjet hatóságok Budapesten szovjetellenes szervezkedés vádjával őrizetbe veszik Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát, országgyűlési képviselőt, volt minisztert; május 14-én Nagy Ferenc miniszterelnök Svájcba utazik szabadságra, ott jelenti be 30-án lemondását és emigrációba vonulását. Hogy a magyarországi eseményeknek hamarosan romániai visszhangja is támad, azt egyebek között az „Erdély partizánjai" nevű összeesküvő szervezet pere tanúsítja, amelyet június 1-től kezdve tárgyal a kolozsvári hadbíróság, s amelyben 52 nagybányai és főleg hosszúmezői lakos ügyében ítélkeznek. A zárt tárgyaláson pár nap múlva két vádlottat 15 évi börtönre ítélnek gyilkosságért, 17-et felmentenek, a többiek 10 év és 1 hónap között váltakozó szabadságvesztést kapnak. Mint a kolozsvári *Igazság* hírül adja, „...kapcsolatuk volt az összeesküvőknek Nagy Ferenc lemondott miniszterelnök és Mindszenthy hercegprímás titkáraival".

Ha mindezeket egybeveted a Luca-cikk téziseivel és az ehhez kapcsolódó írások adalékaival, lehetetlen észre nem venned, hogy egy stratégiailag jól átgondolt nemzetközi politikai akcióba illeszkedő helyi manőverről van szó. Luca ugyan a Magyar Népi Szövetség vezetői előtt tartott eligazítás alkalmával – mint Balogh Edgár emlékezéseiből tudjuk – arról beszélt, hogy az RKP frontális támadást indít a Maniu-féle parasztpárt és Brătianu liberális pártja ellen, felszámolásukat tűzte ki célul, következésképpen nem teheti ki magát annak (mármint az RKP), hogy a

román reakció azt mondhassa: bezzeg a magyaroknak elnézitek, hogy régi szervezeteiket megtartsák. A magyarázat részben csúsztatást tartalmaz (a magyar gazdasági, kulturális, tudományos intézményeket semmiképpen nem lehet egy sorba állítani a román történelmi politikai pártokkal), másrészt nagyobb összefüggéseket sejtet. Az összefüggések nemzetköziek. Emlékezz csak! Az 1946-os elsöprő választási győzelem nyomán Románia már irányt vehet a sztálini egypártrendszer bevezetése felé, főként ha – mint sejthető – Maniu és Brătianu 1947-es letartóztatásának, Tătărescu eltávolításának, a király év végi detronizálásának s tán a két munkáspárt hamarosan bekövetkező egyesítésének menetrendje is ki van már dolgozva; ezzel jelentősen megerősítheti helyzetét mint a Szovjetunió befolyása alá került térség stabilizációjának támogatója és elősegítője, ugyanakkor Magyarországnak is hathatós segítséget adhat, ahol az első szabad választás eredményeként kisgazdatöbbségű koalíciós kormány van uralmon. Egy magyarországi kormányválság kierőszakolásához, új választás kiírásához és a kommunista erők előretöréséhez kapóra jöhet annak demonstrálása, hogy a magyar reakció felhasználja az „elvtelenül" egységbe tömörült erdélyi magyarságot, amely úgymond, igyekszik bizonytalanságot, sőt konfrontációval fenyegető helyzetet teremteni. Luca természetesen nem beszél erről a vonatkozásról, hanem – mint láttuk – a romániai magyar reakciósok mesterkedéseit ecsetelve a legreakciósabb amerikai és angol imperialista körökkel és a magyarországi Kisgazdapárttal fenntartott állítólagos kapcsolatukat hangsúlyozza, megtoldva azzal, hogy szoros szövetségben állnak „a romániai fasizmus maradványaival és a »történelmi« pártokkal". Ismételten kiemeli, hogy „...szovjet–angolszász katonai konfliktusra számítanak, és ehhez alkalmazzák revizionista-irredenta terveiket. Imperialista ábrándjaikat – mondja a továbbiakban – nem leplezik eléggé, amikor magyar hegemónia alatt propagálják a Duna menti népek tömörítését." Látod, mennyi „message" van csupán ebben a rövid idézetben, és milyen sok a címzettje! Az utolsó mondatban például lehetetlen fel nem fedezni, hogy Luca alkalmasint Sztálintól származó figyelmeztetést közvetít Dimitrov, Tito és Groza felé: jó lesz vigyázni a Duna menti népek tömörítésének jelszavával, mert abból a magyarok húzhatnak hasznot! A cikkhez hozzászólók között természetesen lesz majd olyan, aki részletesen tárgyalja a Duna-völgyi vonatkozást, és leszögezi: „történelmileg nyilvánvalóan téves és politikailag egyenesen káros ma az időszerűtlen Duna-völgyi államszövetség elvének a hirdetése". Hadd jegyezzem meg, hogy még tart a nagy sajtókampány az „elvtelen magyar egység" körül, amikor népes MNSZ-csapat indul Magyarországra, hogy segítségére legyen a Magyar Kommunista Pártnak a választási propaganda-hadjáratban. Mint utólag kiderült, a kék céduláknak nagyobb szerepük volt Rákosiék győzelmében, mint az erdélyi vendégeknek.

– Nem emlékszem már részleteiben erre a sajtóhadjáratra. A hozzászólások között tematikai elhatárolás, pontos munkamegosztás fedezhető fel?

– Hosszú lenne elsorolni, hogy a hozzászólók mi minden adalékkal támasztják alá és egészítik ki Luca mondandóját. A hagyományos magyar intézmények mindenikéről kiderítik, hogy bennük a reakció ügynökei dirigálnak. Csak úgy röpködnek a megbélyegző jelzők: fasiszta, zsidóüldöző, soviniszta, korrupt, dolláron vásárolt bérenc stb. Egyes intézmények esetében azonnali felszámolást, vagyonelkobzást sürgetnek, másokat az MNSZ művelődési szakosztályába kívánnak besorolni. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek már nem engedik meg, hogy folyóiratának, az *Erdélyi Múzeum*nak kinyomtatott 1947-es évfolyamát beköttesse és terjessze; hasonlóképpen nem engedik megjelenni a Kelemen Lajos hetvenedik születésnapjára készült emlékkönyvet sem, noha a tanulmányok szintén ki vannak nyomva; azt még elnézik, hogy az ide készült írások egyenként önálló füzetekben napvilágot lássanak. Kelemen Lajos ellen személyileg nem intéznek hajszát, a születésnapjáról való megemlékezést azonban időszerűtlennek minősítik. Jellemző, hogy az 1947. szeptember elsején indult bukaresti napilap, a *Romániai Magyar Szó* második számában ilyen címmel jelenik meg cikk: *Eltávolítják az Erdélyi Múzeum reakciós vezetőit.* Ez az írás a már említett 1946-os vezetőségi átszervezést és annak személyi vonatkozásait „porhintés"-nek minősíti, azt állítva, hogy „az EME-t mindmáig olyan vezetőségi tagok tartották megszállva, akiknek múltbeli és jelenlegi magatartása, politikai és közéleti szereplése ellen a legsúlyosabb kifogások merülnek fel". Az írás útszéli hangon támadja a jogász Balogh Artúrt és az irodalomtörténész György Lajost. Mára az is kiderült, hogy György Lajos becsületébe egy Teleki Gézához intézett hamisított levél publikálásával gázoltak bele.

Luca személy szerint még nem támadott senkit. A hozzászólók szállítják a neveket, sokszor igen esetlegesen. Az ugyan nem véletlen, hogy a katolikus egyház ellen indított harc keretében célba veszik a Márton Áronhoz személyileg közel álló tudósokat, így a már említett György Lajost és Venczel Józsefet. De például a Bónis György és a Benedek István elleni támadásnak más, kimondottan személyi az indítéka. Csúnya ügyek ezek, s bizony egyikről-másikról már akkor tudunk. Sajnos nem sokat törődünk velük. Személyes sorsunkra jellemző, hogy az *Igazság*-nak abban a számában, amelyben a Luca-cikk megjelenik, tudósítást olvashatunk arról, hogy a rövidesen összeülő diákkongresszusra a Bolyai Egyetem ifjúsága is készülődik, és ismerteti annak a 12 tagú küldöttségnek az összetételét, amely a kolozsvári magyar diákokat képviseli. A küldöttségnek te is, én is tagjai vagyunk.

Ez idő tájt azzal az utópisztikus alapvetéssel politizálgatunk, hogy vadonatúj világ van születőben, a régi világnak – mint az emberiség „előtörténetének" – el kell tűnnie. Számomra aggodalomra csak az adott okot, hogy olyan férfiakat is

ócsárolni kezdtek, akiket én személyesen ismertem és talpig becsületesnek tartottam. A diákkongresszus és a nyári vizsgák után hosszú hónapokra begubózom a Nyárád menti szülői házba, még újságot sem olvasok. Annál több könyv fordul meg a kezemben, de erről később lesz még egy-két szavam.

– *Most térjünk vissza – engedelmeddel – a tudományos intézmények sorsának nyomon követéséhez.*

– Az *Erdélyi Múzeum* sorsában osztoznak a Bolyai Egyetem tudományos kiadványai is: rendre-rendre megszűnnek. Az egyetemnek – emlékezhetsz – önálló intézetei működtek a különböző karokon, amelyek a kettős feladatnak, a tudós- és tanárképzésnek megfelelően alakították ki programjukat, és saját kiadványokkal rendelkeztek. Hadd említsem példaként az egyik közgazdasági kari intézetet – pontos nevén a Társadalomtudományi és Társadalompolitikai Intézetet –, amelyet Jordáky Lajos vezetett. Itt van a kezemben két folyóiratszerű kiadványa 1946-ból. Az egyiknek *Társadalomtudomány és politika* a címe, a másiknak *Társadalomtudomány*. Tartalomjegyzékük – gondolom – elég érzékletesen tájékoztat az intézet munkájáról. A beköszöntőt természetesen Jordáky írja a társadalomtudomány feladatairól, aztán sorakoznak a következő címek: Vescan Teofil: *Az anyag ismerete a modern természettudományban,* Imreh István: *Katonák, jobbágyok, jövevények – Adalékok a székely társadalom ismeretéhez,* Incze Miklós: *Az agrárreformok Közép- és Délkelet-Európában,* Gunda Béla *Munka és kultusz a magyar parasztságnál,* Nagy Miklós: *Az 1945. évi agrárreform Erdélyben,* Faragó József: *Borosnyói jobbágyok és nemesek összetűzése egy kalákatáncon a XVIII. század végén.* (Különben hadd emlékeztessek rá: ugyancsak akkoriban jelenik meg Faragónak az *Erdélyi Múzeum*-ban egy tanulmánya a pusztakamarási legényavatásról és táncmulatságról, amelynek anyagát – mint írja – barátjának, Sütő Andrásnak a vendégeként gyűjtötte; köszönetet is mond a vendéglátásért és a munkájához biztosított jó feltételekért.) Vagy gondolj Gunda Béla intézetére és a györgyfalvi gyűjtőutakra. Az ő tanszéki kiadványában jelenik meg Antal Árpád egyetemi hallgatónak, a magyar irodalom későbbi professzorának első tudományos dolgozata szülőföldje betlehemes játékairól. Rendkívül nagy hasznú kiadvány volt aztán az *Acta Bolyaiana* természettudományi sorozata, ebben olyan, külföldön is ismert tudósok írtak, mint a csillagász Dezső Loránd, a fizikus Fényes Imre, a matematikus Borbély Samu, a kémikus Imreh Lajos, a biológus Csik Lajos. A nemzetközi forgalmú sorozat világnyelveken jelent meg, s később, a kozmopolitizmus elleni harc idején ez főbenjáró bűnnek minősült. Lám, lám – mondogatták –, micsoda állapotok uralkodnak a Bolyain, oda züllöttek, hogy dolgozataikat idegen nyelven írják. Furcsa módon, de a szervezett hajszára jellemzően ezt épp Csehi Gyula, az egyetem 1948-ban kinevezett tanulmányi igazgatója hangoztatja, aki maga is több idegen nyelv és kultúra komoly ismerője.

Hát ezt a fajta egyetemi szervezetet és intézeti munkát szünteti meg véglegesen az 1948-as tanügyi reform, bevezetve az akkori szovjet típusú felsőoktatási rendszert. A tudományos intézetek helyébe tanszékcsoportok lépnek, és egyedül lehetséges ideológia lesz a kor marxizmus-leninizmusa. Felbontják a magyar állampolgár vendégprofesszorok szerződését is, pedig nekik meghatározó szerepük volt az egyetemi oktatás és tudósképzés magas színvonalának biztosításában. Kolozsvárról utolsóként a régész László Gyula és a művészettörténész Entz Géza megy el. Mindkettőjük tanári működése emlékezetes marad. Kivételes esetnek számít, hogy Marosvásárhelyen néhány pótolhatatlan orvosprofesszor egy ideig még megmaradhat. Miskolczy Dezső egyenesen a hatvanas évekig vezeti az Elme- és Idegklinikát, s fontos missziót tölt be mind az egyetemen, mind a marosvásárhelyi akadémiai fiók keretében. A megüresedett helyekre, illetőleg a különböző átszervezésekkel létesített új tanszékekre és katedrákra, a marxizmus-leninizmusra, a dialektikus materializmusra, a politikai gazdaságtanra (ezek mindenike kötelező tantárgy most már valamennyi karon és szakon) funkcionáriusokat, pártaktivistákat neveznek ki, függetlenül végzettségüktől és előképzettségüktől vagy képzetlenségüktől.

– *Ezek szerint 1947 után a romániai magyar tudomány kiadványok, folyóiratok nélkül marad?*

– Ezt így nem lehet mondani. A kiadványok száma kétségtelenül megcsappan, de még lényegesebb, hogy jellegük változik meg gyökeresen. A legszembetűnőbb változás az, hogy az önálló tudományos kutatási eredmények bemutatását felváltja az ideologizálás, a szovjet tudomány eredményeinek egyszerű ismertetése.

– *Mondjál egy-két példát...*

– Egy beszédrészletet olvastam fel az imént az 1945–46-os hangulat érzékeltetésére, a hangulatváltozásra is előkészítettem egy kiadványt, egy 1947-est. Címe: *Korunk problémái a szovjet tudományban,* kiadja a Bolyai Egyetem ARLUS-körének (a Szovjet–Román Baráti Társaság román nevének rövidítése) társadalomtudományi és jogi tagozata. A sorozat (mert egy sorozat első kiadványáról van szó) a tudományos megismerés és a továbbképzés érdekében a szovjet tudósoknak azokat a „legjobb" tanulmányait adja közre, amelyek nyelvismereti nehézségek miatt nehezen hozzáférhetők, de „hozzájárulnak tudományos missziójuk teljesítése által sorsunk és jövőnk alakulásához is". Nos, miket tartalmaz ez a kötet? F. Konsztantyinov, A. Naumova és G. F. Alekszandrov egy-egy tanulmányát. Álljunk meg egy pillanatra Alekszandrov *Korunk burzsoá társadalomfejlődési elméleteiről* című írásánál. A filozófus Alekszandrov szokásához híven ezúttal is keményen bírálja a burzsoának mondott szociológiát. Ne felejtsd, ebben az évben az egyetemen mi még tanulunk szociológiát, nekem ekkor ez volt a főszakom – a következő évben már nincs szociológia szak. „Ha napjaink szerzőinek a társadalmi kérdésekkel foglalko-

zó könyveit olvassuk – írja Alekszandrov –, csodálkoznunk kell azon a teljes tehetetlenségen, amellyel az élet égető kérdéseit szemlélik. Csodálkoznunk kell azon a temérdek súletlenségen és gyermekies agyszüleményen is, amely ezeknek a könyveknek a lapjait betölti. Annyi bennük az emberiség múltjával, jelenével és jövőjével kapcsolatos értelmetlenség, bárgyúság, hogy önkéntelenül is feltesszük magunknak a kérdést: miért volt lehetséges mindezen elméletek, nézetek, feltételezések és vélemények megjelentetése? Miért segítik elő egyes külföldi államok, kiadók és könyvvállalatok hasonló művek kiadását, és miért áldoznak erre óriási összegeket? Nem tévedhetünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a szociológia hasonló állapota objektíve olyan eszközt jelent, amely az értelmiség és a nép tömegeit a társadalmi jelenségek kapcsán állandó tudatlanságban tartja, mivel napjaink szociológiai művei rendszerint zavaros és tudományellenes nézeteket vallanak a jelenkor társadalmi életéről, letérítik az értelmiséget arról az útról, amely a társadalmi fejlődés törvényeinek megértéséhez vezet..." – és így tovább és így tovább.

– *Elemzés, példa nincs?*

– Nincs, persze hogy nincs. De van recept arra vonatkozóan, hogy mi a teendő. „Ezzel szemben a szocialista társadalom kialakulásának törvényszerűségeit – olvassuk tovább – a nagy társadalomtudósok már sokkal a szovjet társadalom keletkezése előtt kimutatták. A tervgazdaság alapján álló szocialista társadalmat fel sem lehet építeni a társadalmi élet fejlődéstörvényeinek pontos, részletekig ható és világos megértése nélkül. Maga a társadalmunk jellege magyarázza meg azt, hogy a szovjet államot a zseniális tudós, Vlagyimir Iljics Lenin alapította, s hogy az minden nehézségen keresztül szilárdan követi a haladás útját, a nagy tudós, Joszif Visszarionovics Sztálin szocializmusának útját. Ez az alapvető különbség a szovjet társadalom és a burzsoá társadalom közt. Ebben rejlik államunk ereje és népünk boldogsága."

Még egy másik folyóiratszerű kiadványról is szeretnék szólni. Ennek címe: *A tudomány és művelődés kérdései.* Első száma 1948. július–augusztus–szeptember jelzéssel a Román–Szovjet Tanulmányi Intézet Magyar Osztályának negyedévi folyóirataként jelent meg. „Csak az élettelen bábok és népi demokráciánk ellenségei – olvassuk Gaál Gábor előszavában – automatizálják tovább a régi élet, a régi művelődés elveit. – A népi demokrácia társadalmi alapjaiból következő új művelődés egyetemes foglalata a dolgozó nép érdekeit kifejező marxizmus-leninizmus-sztálinizmus. Ezt az új művelődést az új feltételek között a mi összefüggéseinkre még mi magunknak kell megteremtenünk." A feladatokat még pontosabban megjelöli a következő felsorolásban: „Az imperialista-fasiszta ideológiák militáns bírálata, a régi művelődés valóságellenes élet- és történelemszemléletének leleplezése, a történelmi-társadalmi tudományok alapelveinek, tartalmainak a kicserélése" stb. Ezt

szolgálják a folyóiratban közölt szovjet szerzők tollából származó írások a tudományos gondolkodásról, a marxista-leninista történetírásról, az új nyelvelméletről N. J. Marr tollából, a sztahanovista mozgalomról és sok más tudományos vívmányról. Vagyis mindezek bizonysága szerint a tudományos munka jószerivel a szovjet szerzők műveinek a fordítására és kommentálására szorítkozik.

– *Ezt a fejezetet most már, gondolom, lezárhatjuk.*

– Nem, néhány probléma még idetartozik. Az 1948-as tanügyi reformmal jelzett folyamat ugyanis tovább tart, különböző fokokat ér el, s ezt röviden, utalásszerűen a továbbiakban is érintenünk kell majd; a másik dolog: ez az az idő – nincs mit szépítgetnünk –, amikor vállalva a „forradalmi átalakulást", magunk is beállunk a sorba. Úgy érezzük, hogy a nagy vívmányok korát éljük. Minden fokozaton működő iskoláink, színházaink, napilapjaink mellett van magyar alminiszter a kormányban, magyar alelnök a parlamentben, magyar alelnök a szövetkezeti központban, magyar vezérfelügyelő a közoktatásügyi minisztériumban, igazgatósági tag a Nemzeti Banknál és így tovább. S mint ahogy a békeszerződés aláírása előtt az volt a pártos vélekedés, hogy nem kellenek nemzetközi szerződésben biztosított garanciák jogaink védelmére, úgy ebben az időszakban az járja, hogy a párt, amely létrehozta az intézményeket, garantálja fennállásukat is. Meggyőződésünk lesz, hogy a múlt fölött aratott döntő győzelemnek nemcsak szemlélői, de részesei is vagyunk. Csak idővel vesszük észre megverettetésünket, döbbenünk rá arra, hogy mit vesztettünk intézményekben, régi iskolákban, tudományos szervezetekben, intézetekben, folyóiratokban, emberekben, mindenben. Ennek a bonyolult és hosszadalmas, sokféle hatást és ellenhatást magába olvasztó folyamatnak a vázolására ez alkalommal nem vállalkozhatom. Könyvek, kötetek telnének meg vele. Itt mindössze magára a jelenségre hívhatom fel a figyelmet. A mi elbódulásunkat pedig azért emelem ki külön hangsúllyal, mert mi nem holmi „brosúraműveltség" alapján válunk marxistákká, a mi „szent könyvünk" nem *A Bolsevik Párt rövid története.* Marxot, válogatott munkáit középiskolásként a kétkötetes Népszava kiadás alapján tanulmányoztam (úgy tudom, te is), s amikor *A tőke* új magyar kiadása megjelent, abból vettem át az értékelméletet, ami különben egyik korai nagy olvasmányélményem volt. De mohón forgatjuk Lukács György tanulmányait, együtt olvassuk őket Sartre-ral, Heideggerrel; mindez nem mellékes, mert tágítja horizontunkat. Az egyetemen Gaál Gábor az ifjú Marxszal indítja kurzusát, Csőgörné Piaget alapján ismertet meg a gyermeklélektannal, hogy mélylélektani stúdiumainkról és a Szondy-féle sorsanalízissel való megismerkedésünkről ne is beszéljek. Szintén emlékezetes és formálódásunkra is hatást gyakorló tényező a Móricz-kollégiumi találkozók sorozata jelentős közéleti emberekkel. Egyszóval mi egy színvonalasnak érzett, más eszmeáramlatokkal egybevetett és egyoldalúnak semmiképp nem mondható marxizmusélménnyel

érjük meg ezt az időszakot. Több mindent kell önmagunkban leépítenünk és „átértékelnünk", hogy belépjünk a Kommunista Pártba. Erre nálam 1947 őszén kerül sor, azt követően, hogy – mint említettem – egy fél évig tanulmányoztam Nyárád menti elvonultságomban a marxizmus alapműveit. Talán a neofita buzgalomnak is része van abban, hogy elhessegetem a fenntartásokat, és egyetértve a párt fővonalával, partikulárisnak minősítem magamban a nem tetsző jelenségeket.

Aztán még valami. Azt hiszem, hogy életünkben, gondolkodásunk alakulásában és politikai tájékozódásunkban túlságos szerephez jut egy agresszív műfaj: a *pamflet*.

– A pamflet? Arra gondolsz, hogy az ifjúságra nagyobb hatással van az elme villogása, a személyes hangnem, mint a higgadtabban mérlegelő műnemek eszköztára?

– Ebben bizonyára nagy szerepe van Szabó Dezső írásainak. Kollégiumunk hajdani híres tanítványának szívesen olvasott tanulmányaiban, regényeiben, novelláiban igazán telivér pamfletekre találhatunk. És – mi tagadás – tetszik nekünk mindaz, amit pl. Pintér Jenőről, Szekfű Gyuláról, Hóman Bálintról, a hungaristákról ír. És két-három év múlva nagyon megkedveljük a Bauert, Stirnert, Proudhont orron fricskázó Marx stílusát, a Dühring urat nevetségessé tevő Engels írásait. Ugyanígy vagyunk Leninnel is, hisz jókat mulatunk a *Mi a teendő?*-ben, *A nép barátai*-ban és az *Empiriokriticizmus*-ban kigúnyolt ellenfeleken: politikusokon és filozófusokon. Mesterünk, Gaál Gábor is kedvelte a pamfletet. Aztán szép csendesen, szinte észrevétlenül elfogadjuk a kis epigonokat, az újságjaink hasábjain feltűnő gúnyiratszerzőket is. Nem folytatom ezt a gondolatot sem, mert kibontása messze vezetne, és eltérítene beszélgetésünk fő vonalától, de megemlítettem mint továbbgondolásra érdemes „műfajtörténeti" jelenséget.

– Térjünk vissza – ha egyetértesz – a negyven évvel ezelőtt, 1949-ben történt eseményekhez...

– A startpisztoly Magyarországon dördül el: letartóztatják és hamarosan kivégzik Rajk Lászlót. Nálunk október végén következnek a letartóztatások, a Rajk-per közvetlen hatására, egyazon éjszaka viszik el azokat az embereket, akik nem kis szerepet töltöttek be személyes életünkben, akiknek részük volt abban, hogy az MNSZ munkájába bekapcsolódtunk. Kurkó Gyárfásról, Balogh Edgárról, Csőgör Lajosról, Méliusz Józsefről van szó. És mi még mindig azt hisszük, hogy ők naivitásukban vagy valamilyen más okból végzetes hibát követtek el, vagy ha nem, hát rövidesen tisztázódó tévedésről lehet csak szó. De ezt hitték a nálunk tapasztaltabbak is. Gaál Gábor azt kérdezte tőlem a letartóztatás utáni reggelen, megtudva, hogy az esetnél ott voltam Balogh Edgár lakásában: „Drágám – a környezetéhez

tartozókat, tudod jól, mind így szólította –, nem gondolja, hogy fehérgárdisták voltak?" „Nem, professzor úr – mondtam –, ezek vörösek voltak."

Az az ismeretanyag és műveltség, amit éhesen és szomjasan magunkba szívtunk, már csak a kijózanodásban segít majd évek múlva; talán hamarabb tisztul ki a fejünk, mint a nagy többségé.

– Ez az időszak már a te életedben, egyéni sorsodban is a gyötrődések és megpróbáltatások kora. Az 1982-es interjúban nagyon diplomatikusan azt mondtad: „...az eleinte végtelennek tűnő lehetőségek, a pályaválasztás határtalannak vagy csaknem határtalannak képzelt változatai számomra, különböző okokból, egy idő után egyre szűkültek."

– A „különböző okok" lényegében egyetlenegyre redukálhatók. Az 1949-es pártfelülvizsgálat nyomán, az első menetben megdicsértek, de az említett letartóztatások után, mint papfiút és mint befurakodót, 1950 elején kizártak. Ez akkoriban nagyon megviselt, végzetes tragédiának éreztem, mindenképpen szerettem volna bizonyságát adni, hogy nem karrierizmusból, hanem világnézeti meggyőződés alapján azonosultam a párttal. Utólag úgy látom: ez az esemény mentett meg erőim szétforgácsolásától. Mire betöltöm 22. életévemet, teljesen kiszorulok a közéletből, amelynek küzdőterére pár évvel korábban olyan nagy lendülettel és világmegváltó elhatározással léptem. Egyetemi gyakornoki állásomat elvesztve, 1950 őszén az Arad megyei Fazekasvarsándra kerülök általános iskolai tanárnak. Innen fél év múlva Gaál Gábor kezdeményezésére, a matematikus Tóth Imre segítségével (ő abban az időben a Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott) és Csehi Gyula hozzájárulásával visszakerülök Kolozsvárra. Az egyetemen azonban már nem a filozófia, illetőleg a dialektikus materializmus tanszéken folytatom tevékenységemet (ahol előzőleg voltam), mert Gaál Gábort időközben szintén kizárják a pártból, és én vele együtt átkerülök a magyar irodalmi tanszékre tanársegédnek. Ugyanakkor azzal is megbíznak, hogy a történelem szakosoknak magyar irodalmi előadásokat tartsak heti pár órában. Ebből annyi hasznom származik, hogy két év alatt elég tisztességesen megtanulom a magyar irodalmat.

– Gaál Gábor, emlékezetem szerint, röviddel a kizárás után súlyosan megbetegszik...

– 1952 nyarán professzorunkat szívinfarktus éri, amiből soha többé nem épül fel; még él két évet, de az már csak haldoklás, a lakását soha el nem hagyja. Engem közben kitesznek az egyetemről, s hogy valamiből fenntartsam magam, helyettesként szerkesztői, stilizálási munkát vállalok az Állami Tudományos Kiadónál. Emlékkönyv készül Bolyai János születésének 150. évfordulójára (1802–1952), bő szemelvényekkel a kézirati hagyatékból, s megbíznak, hogy a Tordai Zádor és Szarvadi Tibor által gyűjtött anyagot a Marosvásárhelyen őrzött eredeti kéziratok-

ból kiegészítsem, és formát adjak az egésznek. Közben szorgalmasan látogatom Gaál Gábort, sokat és érdekes témákról beszélgetünk. Hazudozom neki, hogy milyen szép világ van odakint, s közben – jól tudod – akkor tombol a második letartóztatási hullám...

– *Ő nem tudott a másik hullámról?*

– Nem. Azt én konspiráltam el előle. Azt sem tudta, hogy engem kirúgtak az egyetemről, végig úgy jártam hozzá, mint tanársegédje, aki az egyetemen helyettesíti őt. Úgy halt meg, hogy ezekről a dolgokról legfeljebb sejtései voltak. Szent meggyőződésem: a betegsége mentette meg attól, hogy a hullám őt is magával sodorja.

– *Vásárhelyi kiszállásod – ezt hét évvel ezelőtti beszélgetésünk során tisztáztuk – eloszlatja a Bolyai-kutatással szembeni viszolygásodat, száműzi előítéleteidet, s amolyan atyafiságos viszonyt alakít ki közted és Farczády Elek, a kollégiumi könyvtár tudós őre között. Nekem legalábbis ezt sugallja a tény, hogy délelőtt együtt ültök és tanulmányozzátok az értékes régi könyveket és kéziratokat, tizenkettőtől négyig ő rád zárja a könyvtár ajtaját, és elvonul, délután pedig folytatjátok együtt.*

– Hadd tegyem hozzá, egyébként a múltkor is hangsúlyoztam, viszolygásomat az okozta, hogy feltételeztem: Bolyai, amikor normális volt, matematikával és geometriával foglalkozott, amikor meg elméje elborult – mással. Nemcsak én gondoltam ezt, így gondolták nagyon-nagyon sokan azok közül is, akik akkoriban nálam jobban ismerték életét és munkásságát. Rajtam tulajdonképpen eluralkodott egy előítélet, anélkül hogy magamnak számot adtam volna róla. Ma már mindinkább úgy látom, hogy olyanok véleményét tettem magamévá, akik vagy maguk sem ismerték kellőképpen Bolyai társadalmi és filozófiai eszméit, vagy ismerhették ugyan, de nem sokat értettek meg belőlük.

– *A múltkor is említetted, hogy beleolvasva a kéziratokba újszerű gondolatokat, érdekes, sőt lenyűgöző megfogalmazásokat találtál bennük, így hát rögtön megváltozott a véleményed, és kedvet kaptál a munkához.*

– A *Bolyai János élete és műve* című emlékkönyvben közreadott szövegválogatás végül hármunk (Tordai, Szarvadi, Benkő) nevével kissé megkésve, 1953-ban jelent meg.

– *Őszintén szólva eddig azt hittem, hogy Gaál Gábor ösztönzésére kezdtél neki a Bolyai-kutatásnak. A múltkori beszélgetésünk során azt mondtad ugyanis: „...a Bolyai-kérdést... még egyetemi »előéletemből« hoztam magammal..."*

– Közvetve talán igen. Gaál Gábor sokszor mondogatta – emlékezhetsz rá –, hogy a magyar kultúra egy része el van sikkasztva, jelentős értékek és épp a progresszió arcvonalát képviselő értékek lappanganak elásva, elfelejtve vagy félig-meddig elfelejtve, s nekünk kötelességünk ezeket felszínre hozni. (Ezzel a felfogással

függött össze egyébként a háború alatti könyvkiadói tevékenysége is, amelyet a Lepage könyvkereskedéssel karöltve fejtett ki, Szepsi Csombor Márton útleírásának és több más könyvnek a megjelentetése.) Ilyen értelemben csakugyan köszönhetek egyet-mást Gaál Gábor ösztönzésének; és abban az értelemben is, hogy a Bolyai-kéziratokkal való ismerkedés során azok a részek rezonáltak bennem a leginkább és indítottak útnak gondolatsorokat, amelyek olvasmányaimmal, az előadásokon, szemináriumokon vitatott kérdésekkel, a mozgással, anyag és szellem viszonyával s más hasonlókkal függtek össze. A konkrét megbízatás azonban Bányai László nevéhez fűződik. Ő 1952-ben kerül vissza Bukarestből Kolozsvárra, ahol a Bolyai Egyetem rektora lesz. Fantáziát lát a Bolyai-kutatásban, s 1953 őszén engem, az állástalan kutatót felvétet a Kolozsvári Akadémiai Fiók Történeti Intézetébe. Itt Abafáy Gusztávot és engem bíznak meg a Bolyai-kéziratok rendezésével, a Bolyai-emlékkönyvvel megkezdett munka folytatásával. A megbízatás 14 000 oldalnyi kézirat rendszerezését, tanulmányozását jelenti, olyan 14 000 oldalét, amelyhez alapos matematikai és természettudományi ismeretek szükségesek. A kéziratot Vásárhelyről kikölcsönözve Kolozsvárra hozzuk, és hosszú évekig ezen dolgozunk. A Bolyai-kutatás bekerül az Akadémia munkatervébe, majd később a román–magyar kulturális egyezménybe is. Ennek a munkának az eredménye – több részlettanulmány mellett – *Bolyai János vallomásai* című könyvem.

– *Ezek szerint a Bolyai-kutatás segít hozzá, hogy az intézményi rendszer átépítésének idején, egy szigorú és merev korszakban megállj a lábadon. Szinte azt mondanám: a mentőövet jelenti számodra, amivel felszínen tartod magad, és átvergődsz a művelődéstörténet vizeire...*

– Csakugyan fordított tendencia fedezhető fel a romániai magyar tudomány intézményi rendszerének sorsa és a saját sorsom, egyéni helyzetem alakulása között. Csakhogy én az intézményi rendszer esetében – immár három és fél évtized tapasztalata és sok-sok gyötrő meditáció után – nem átépítésről, hanem fokozatos leépítésről beszélnék. És azt is hozzátenném, hogy a megkapaszkodás és a történésszé, művelődéstörténésszé válás sem volt olyan egyszerű, ahogy a te könnyed megfogalmazásod sejteti.

– *Az csak előnyödre válhatott, hogy filozófiai végzettséggel időlegesen kárhoztatott, de mégiscsak meglévő bő szociológiai ismeretekkel, jelentős irodalmi és lélektani műveltséggel, a XIX. század magyar irodalmának két évig tartó beható tanulmányozásával láttál neki a történelmi kutatómunkának. Amellett – mint magad is mondtad – a Bolyai-kutatást egyetemi előéletedből hozod magaddal, és* Sorsformáló értelem, A helyzettudat változásai *vagy a legutóbbi* Őrszavak *című 1984-es esszé- és tanulmányköteted, köteteid tanúsága szerint a kutató- és feltárómunka, amit művelődéstörténészként végzel, nem sokban különbözik attól, amivel előzőleg is foglalkoztál.*

– Ez igaz, de mi mindent kellett magánúton, csaknem menet közben elsajátítanom! Ha az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kutatótermeiben – ideiglenesen itt helyeztük el a Marosvásárhelyről kölcsönzött Bolyai-kéziratokat – nincs az a kitűnő, valóban alkotói légkör, ami akkoriban Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Pataki József jelenlétének köszönhetően uralkodott, nem tudom, hogyan pótolom csupán a legszükségesebbeket is. Mesterséget tanultam. Bár vannak, akik engem a mai napig sem tartanak történésznek.

– Véleményed szerint mi nyomott többet a latban: a többlet, amivel más, közvetlenül pályára talált történészekkel szemben rendelkeztél, vagy a hátrány, amit rendhagyó előképzettséged, pályaalakulásod miatt le kellett küzdened?

– Hadd mérlegeljék ezt mások. Én inkább azt hangsúlyoznám, hogy a történészképzés hagyományosan a középkor tanulmányozásán alapszik Európa-szerte. A középkori stúdiumok során ugyanis nemcsak alapvető információk birtokába jut az ember, hanem elsajátítja a kutatás módszertanát is, megismerkedik a számára szükséges segédtudományokkal, megtanulja: mit, hol és hogyan keressen. A középkort tanulmányozva elsajátíthatod a forrásismeretet, a feltárás módszertanát, a latin nyelvet (nem árt a görög és az óhéber sem), a régi szövegek olvasását, megismerkedhetsz a kor szimbólumrendszerének megfejtéséhez nélkülözhetetlen pecséttannal, címertannal, felirattannal stb. Nekem mindezek rendszeres tanulmányozására nem volt módom, mint ahogy nem volt lehetőségem megfordulni a nagyvilágban sem, így nem ismerhettem meg olyan nagy hírű történészműhelyeket, mint például a francia Annales-iskola. A felsoroltak hozzásegítenek a megtanulható megtanulásához, az elsajátítható elsajátításához – és ez egyáltalán nem mellőzhető és nem is kevés. De ha valaki nem egyszerűen anyagfeltáró kutató akar lenni, ha eszményképe mondjuk Tacitus vagy Szalay László, akkor végig kell vergődnie a második szakaszon is, a formába öntés rendjén a jelenségeket ki kell egészítenie saját élettapasztalatával, újra kell élnie őket. Meg kell tanítania önmagát a megtanulhatatlanra. Vagyis a felidézett történelmi kort az embernek magába kell szívnia, összefüggésrendszerét újra kell élnie. Tudnia kell a választott korban látni, hallani, eszmélni, érezni és gondolkodni.

– Ez valóban alkotó hozzáállás, egyenlő a kor újrateremtésével, sőt továbbgondolásával. Alkalmas arra, hogy múlt és jelen között eszméltető összefüggéseket teremtsen, de sajnos – számos példa tanúsítja – eltévelyedési, mitoszgyártási lehetőségeket is rejt magában.

– Más dolog a mítoszteremtés és annak eléggé közkeletű formája, a jelen viszonyainak a múltba való visszavetítése, és megint más az a fajta múltidézés, amiről én beszélek. A mítoszteremtés rendszerint a kor összefüggésrendszerének csonka vagy hiányos feltárásán, az egykori valóság nagyon is töredékes megismerésén, össze nem

tartozó jelenségek társításán, önkényes kapcsolatok megteremtésén, egy-két sajátosság erőszakos kiemelésén alapszik. Ellentmondásai megfelelő történelmi tájékozottsággal, nagyobb nehézség nélkül kimutathatók, bár – erre is a jelenkor tapasztalata figyelmeztet – bizonyos hatalmi vagy másfajta érdekek erőteljesen hozzájárulhatnak meggyökereztetéséhez. Az általam vázolt múltidézés a teljes összefüggésrendszerre épülő továbbgondolást jelenti. Persze az alapvető különbség mellett első látásra megtévesztő hasonlóságok, zavarkeltő látszatok is előfordulnak vagy előfordulhatnak. A felidézett kép ugyanis mindkét esetben nemcsak a múltat foglalja magában, hanem hiteles vagy torz formában a felidéző jelenét is, az anyagot megformáló személy fogékonyságát, érzés- és gondolatvilágát, esetleg vágyálmait. Épp ezért nemcsak a mítoszgyártó és a történész között vannak különbségek, hanem maguk a történészek között is. Ha ketten vizsgálják egy és ugyanazon kort, többé-kevésbé szükségszerű, hogy fogékonyságuk szerint más-más összefüggéseket fedezzenek fel, illetőleg emeljenek ki. Ugyanazzal a jelenséggel állunk itt szemben, mint amit az atomfizika területén Heisenberg ismert fel, miszerint a végtelenül kis részecskék mérésekor, ezek önsúlyán kívül, a mérőanyaggal is számolnunk kell, az eredményt az is befolyásolja. A tudományosnak s egyúttal a jelen számára instruktívnak is mondható szintetikus kép, vagyis az adott kor megismerési viszonyainak és lehetőségeinek megfelelő szintézis sok-sok részletkép összességéből áll elő. Hogy a feltárt összefüggések természetesek-e vagy művíek, igazak-e vagy hamisak – az részben a feltárt anyag bőségétől és az alkalmazott metodológiától, részben a feltárók képzettségétől, észlelő- és ítélőképességétől, etikai tartásától függ.

– Mi történik az intézményekkel, míg te mindezt tisztázod, illetve magadévá teszed?

– Kezdjük talán az 1947-től még sínylődő, de egy 1949-es igazságügy-miniszteri rendelet nyomán feloszlatott Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos gyűjteményeivel, az erdélyi történelmi tárral, a régészeti gyűjteménnyel, az éremtárral, a képtárral, a levéltárral, a néprajzi anyaggal és a többivel, mindazzal, amiről 1946-ban György Lajos olyan lelkesen beszélt. Nos, mi történik? Államosítják őket. És mi történik a párhuzamos román intézmények, például a szebeni ASTRA vagyonával? Azokat is államosítják. Az azonban nem mindegy, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület tárai és gyűjteményei a román egyetem tanszékeihez kerülnek, majd a különböző átszervezések során új, önálló intézményekké alakulnak. A történelmi gyűjtemények Constantin Daicoviciu igazgatása alatt előbb akadémiai keretben működnek, majd önálló erdélyi történeti múzeummá alakulnak, ahol mutatóban akad néhány magyar muzeológus is. Az anyag legszebb darabjai később a fővárosi országos múzeum gyűjteményébe kerülnek. A képtárat átköltöztetik a volt Bánffy-palotába, ahol az új művészeti múzeum alapgyűjteménye lesz. A néprajzi tárgyak a Néprajzi

Múzeum leltárába kerülnek. A levéltár, amely a háború után Jakó Zsigmondnak köszönhetően hatalmas vidéki anyagot mentett meg az enyészettől, végül is a Belügyminisztérium keretében működő Állami Levéltár állományába megy át, és ma már szinte hozzáférhetetlen a kutatóknak. És mit jelent az államosítás az ASTRA vagy valamelyik más román művelődési intézmény esetében? Azt jelenti, hogy a tárak és gyűjtemények – ha vannak – az egyik román testület kezéből átmennek a másikéba. Egyik-másik esetben talán a testület is megmarad, csak épp más nevet vesz fel, vagy más szervezeti keretbe illeszkedik be. Egy dolog ugyanis a gyárak, üzemek, termelőeszközök államosítása, és más a szellemi javakat teremtő vagy gondozó intézményeké. Főként, ha az országot vagy országrészt különböző népek, népcsoportok lakják, ha különböző nemzetiségek művelődési intézményeiről van szó. A nagyszebeni Brukenthal-gyűjtemény például erdélyi szász, a gyulafehérvári Batthyáneum erdélyi római katolikus magyar, a marosvásárhelyi Teleki-Téka erdélyi református magyar intézmény volt. Államosításukkal a *jellegük* tűnt el. A gyulafehérvári Egyesülési Múzeum azonban – bárki meggyőződhet róla – megmaradt román művelődési intézménynek, mi több, még hangsúlyosabban az lett.

– *Mindez nyilván az úgynevezett elszigetelődés elleni küzdelem jegyében történt...*

– A nagy forradalmi átalakulások világában bűn, sőt több mint bűn, hiba külön-külön tudományos intézeteket fenntartani – hangoztatták akkoriban –, s a jelszó változatlanul megmaradt a mai napig is. És sajnos elszigetelődésnek minősült és minősül sok esetben ma is a népi-nemzetiségi-nemzeti hagyományok ápolása, s a hagyományápoláshoz szükséges természetes keretekhez való ragaszkodás, az elszigetelődés pedig mi más, mint nacionalizmus. Átfogó, közös intézményeket kell teremteni – hangzott a szentencia –, és a közös célokat közös erővel kell megvalósítani.

Kezdetben, a Román Akadémia 1948-as átszervezése alkalmával választanak magyar akadémikusokat is. Nem sokat, de választanak. Így kerül sorukba Gaál Gábor, Nyárády Erasmus Gyula. A Kolozsvári Akadémiai Fiókot Emil Petrovici, Gaál Gábor és Emil Isac még úgy szervezi, hogy mindaz a munka, amit akár az EME, akár a Muzeul Limbii Române (a Román Nyelv Múzeuma), akár más hagyományos intézmény vagy egyesület román, illetőleg magyar nyelven folytatott, beépüljön a kolozsvári akadémiai keretbe. Emlékszem például, hogy az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet könyvtárát, amit én költöztetek át a sétatéri egyetemi épületből a Marianumtól államosított épületbe, Gaál Gábor – az intézet utolsó igazgatója – még úgy tekinti, mint az Akadémiai Fiók keretében működő magyar kutatócsoport könyvtárát. És vonatkozik ez a személyi állományra is. Imreh István az Erdélyi Magyar Tudományos Intézetből kerül át egész normával az egyetemre, fél normával pedig az Akadémiai Történelmi Intézetbe, Faragó József folklórt ad elő az egyetemen, és ugyanakkor kutató az Akadémia Folklórintézetében. Nagy Jenő, miután megszűnik a német szak, néprajzot tanít az egyetemen, és népviselet-kutatással foglalkozik az Akadémia Folklórintézetében. A példákat tovább is folytathatnám. Ma már világosan látszik azonban, hogy ez egy meglehetősen rövidre szabott taktikai szakasz volt.

– *A személyi érdekek nem csorbulnak ezek szerint, az átszervezések, átalakítások során anyagi kárt senki nem szenved...*

– Erre a hatalom valóban gondosan vigyáz. Nem tudom, tudatosult-e benned, hogy a Magyar Népi Szövetség vezetői közül is sokan már 1948-ban egyetemi tanárok lesznek, az 1952-es önfeloszlatás után pedig még néhányan egyetemi katedrát kapnak jutalmul. Professzor, mi több, rövidesen rektor lesz Bányai László (Balogh Edgár már korábban az volt, ez időben ő Kurkó Gyárfással és több társával börtönben ül), de ekkor nevezik ki egyetemi tanárrá Takács Lajost, Csákány Bélát, Szigeti Józsefet, a tanügyi osztály volt vezetőjét és még jó néhányat. Egyetemi gazdasági igazgató lesz Gál Kálmán és káderes Mezei Lajos, mindketten volt MNSZ-funkcionáriusok. Vagy megfigyelted-e, hogy amikor az 1956-os magyarországi eseményeket követően a hatalom elérkezettnek látja a pillanatot a két kolozsvári egyetem egyesítésére (ezt még a Szabédi László és Csendes Zoltán öngyilkossága sem képes megakadályozni), senkit nem bocsátanak el, nem tesznek útra. Megvárják, amíg a magyar tanári kar kiöregszik az egyetemről, de a nyugdíjazottak helyére nem neveznek ki újakat. Nincs folytonosság.

Ne beszéljünk most arról, hány kurzust tartottak két nyelven, románul és magyarul harminc évvel ezelőtt, az egyesítéskor, és hányat tartanak ma. Maradjunk csak a „nagy ideológiai érvnél", amely az egyesítéskor számtalanszor elhangzott, nevezetesen: hogy a két tudós, Babeş és Bolyai neve együtt és egymás mellett szép szimbóluma, egyben kezessége is a testvériségnek, az egyenlőségnek és az együttműködésnek. Mondd, hányszor hallottad vagy olvastad a két nevet együtt az utóbbi években? Csak kolozsvári, illetve most már Cluj-Napoca-i Tudományegyetemről hallhattál és olvashattál.

És – szükséges-e még részletesen fejtegetnem – ugyanez ismétlődik meg, csak nagyobb skálán, szélesebb keretek között a magyar középiskolák, tanítóképzők esetében. Annak, aki így utólag visszatekint a folyamatra, lehetetlen fel nem fedeznie, hogy itt egy rettenetes dolog történik: az aktivista dogmatizmus találkozik a felvilágosult román nacionalizmussal, és tökéletesen egyetértenek abban, hogy zajtalanul, csendben, nagy, ködösítő apparátussal és roppant következetességgel fel kell számolni a magyarság hagyományos intézményeit. A körülmények nekik kedveznek, az idő az ő malmukra hajtja a vizet...

– *A dogmatizmus – gondolom – a román intézményekben is kárt tesz, fékezi vagy akadályozza a tudósok munkáját.*

– Hogy a dogmatizmus nem tesz különbséget a magyar és román intézmények

között, az kétségtelen. 1952-ben, az említett második hullám alkalmával román tudósok is kerülnek börtönbe, számosan repülnek az egyetemekről, mások meg nem kapják meg a tudományos elismerést, amit megérdemelnének. Hogy példát is mondjak: Constantin Daicoviciunak csak huzavona után ismerik el doktori címét, és csak az ötvenes évek második felében lesz belőle akadémikus; a ma vezető szerephez jutott Ştefan Pascut 1952-ben kiteszik egyetemi állásából, Lucian Blaga kis fizetésű könyvtárosként vészeli át ezeket az éveket. A Chişinevschi-féle művelődéspolitikának román áldozatai is vannak, a román tudománynak is van sérelme, elszenvedett méltánytalansága. A történelemtudományban ez a Roller-korszak.* Mindezek mellett és mindezek ellenére a román tudomány nagy szerencséje, hogy ebben az időben Traian Săvulescu az Akadémia elnöke, aki nagyon sok oktalan támadásnak, romboló indulatnak élét vette, embereket és intézményeket védelmezett a lehetőségek végső határáig. És hasonló szerencséje van az irodalomnak Mihail Sadoveanuval, a parlament elnökével és Zaharia Stancuval, az Írószövetség elnökével. Mindhárom persona grata Gh. Gheorghiu-Dej, az akkori pártfőtitkár szemében. A tudományos, illetve az irodalmi élet megszervezése terén és a személyi állomány védelmében mindannyiuknak nagy lehetőségei vannak. Tekintélyük, ügyintézési és anyagi rendelkezési joguk (állami dotációból és saját forrásokból is) jelentősen nagyobb, mint némely szakminiszteré. A nívó leszállítása nálunk könnyebb. A román egyetemen nem kerülhet a rektori székbe megfelelő tudományos ranggal nem rendelkező személy, mint ahogy ez a Bolyai Egyetemen Nagy István esetében megtörtént. Félreértés ne essék: Nagy Istvánt mint írót, főleg a Püskinél megjelent könyvei és életírásának első kötete alapján becsülöm, de veleszületett írói tehetsége kevésnek bizonyult arra, hogy egy nagy fontosságú tudományos intézményt vezessen, ahol a magas fokú képzettség, a tudomány módszertanában való jártasság, a világ fejlődésével lépést tartó műhelymunka mindennek az alfája és ómegája. Úgy látszik, a legfelsőbb vezetés 1949 végén nem talált olyan egyetemet végzett megbízható magyar értelmiségit, akit a Bolyai Tudományegyetem rektori székébe ültethessen. Amellett – ezt se felejtsük – a sérelmek és méltánytalanságok egyféleképpen jelentkeznek a többségi és másféleképpen a kisebbségi intézmény esetében. Ezt – az ismétlés ódiumát is vállalva – újra le kell szögeznem. Ha egyik vagy másik román egyetem keretében megszűnik egy kar, több szak vagy katedra, kitesznek X számú tanárt, a többi hasonló intézmény pótolja a hiányt, a dolgok előbb-utóbb elrendeződnek, kiegyenlítődnek, a kocsi megy tovább. Mindez egy nemzetiségi intézménynél végzetes, pótolhatatlan kár, lefejezés.

– *Fordított tendenciát említettél a romániai magyar tudományosság intézményi*

* Magyarországon Andics Erzsébetnek és követőinek időszaka hasonlítható a Roller-korszakhoz. (A szerk.)

rendszerének sorsa és a te kutatási területed formálódása, pályád alakulása között. Nagy visszhangot kiváltó munkád, a Bolyai János vallomásai *megjelenésének idején ez a vonás még nem volt egészen nyilvánvaló, a hatvanas évek vége nemcsak a te alkotómunkád, hanem a művelődési élet fejlődése szempontjából általában is a jobb időszakok közé tartozott. Az éles fordulat és a szétválás – szerintem – a hetvenes évek közepétől kezdve következett be. Bolyai-könyved és további tanulmányaid – úgy érzem – főként azt példázzák igen-igen érzékletesen, amit a történelmi témák eszméltető felidézéséről mondtál. Szeretném, ha erről is szólnál egy-két szót.*

– A *Bolyai János vallomásai,* melyben addigi kutatásaimat foglaltam össze, bizonyítani igyekezvén, hogy a kéziratban maradt *Tan*-ban és az *Üdvtan*-ban ugyanaz a nagy összefüggések felismerésére képes zseniális elme munkál, mint az *Appendix*-ben, 1968-ban jelent meg. A különbség a kétirányú tevékenység között – fejtegettem – abban rejlik, hogy ez utóbbi munkájában meglátásai nem korlátozódnak szakterületére, hanem kiterjednek az élet és a társadalom általános vonatkozásaira is. Amikor ezen túl voltam, egyre jobban kezdett foglalkoztatni apa és fiú viszonya. Itt van két kiváló, rendkívül érzékeny idegrendszerű ember, akik a maguk módján mélyen ragaszkodnak egymáshoz, és mégsem tudnak megférni egymással. Alkati, karakterológiai különbségről, pedagógiai tragédiáról és tudósi féltékenységről volna szó, mint Németh László gondolja? Erről és csakis erről vagy valami másról is? Ahhoz, hogy ezt a kérdést a magam módján megfejtsem, nemcsak a megfelelő információs anyag ismeretére volt szükségem, hanem saját magam és édesapám viszonyának, sőt a magam és fiam viszonyának végiggondolására, a viszonyok különböző vonatkozásainak tudatosítására is. Így jutottam arra a meggyőződésre: az ellentétek lényege, a konfliktusok magva az, hogy Bolyai Farkas szemlélet és felfogás dolgában egy lezáruló, János meg egy kezdődő és Einsteinig ívelő korszaknak a képviselője, amely után a nyitást már Heisenberg kvantummechanikája képviseli. Mint ahogy a mi nemzedékünk dilemmáit és konfliktusait jórészt az okozta, hogy apáink történelemszemlélete nagyjában-egészében múltba néző volt, az események folyásában jórészt azonosan működő mechanizmus ismétlődéseit vélte felfedezni, míg a mi felfogásunkat (ezen nem nemzedéki felfogást értek, hanem általában a második világháború után érvényre jutott szemléletet) a teljes nyitottság jellemezte s itt-ott bizony nem kevés utópisztikus naivitás. Bolyai-tanulmányaim összefoglalását az *Apa és fiú* című kötet tartalmazza, mely 1978-ban a Magvető Kiadónál jelent meg. Többek között ennek a személyes tapasztalatnak és más hasonlóknak az alapján állítom, hogy amint egészen kivételes esetektől eltekintve nem létezik fiatal regényíró, a szó legteljesebb értelmében vett fiatal történész sem létezhet. Kutató igen, de történetíró nem.

– *Amíg a Bolyai-tematika alakulásáról szóló fejtegetésedet hallgattam, egy gondolat, egy villanás erejéig vissza-visszatértem az előző kérdéshez. Az ötlött hirtelen*

eszembe: az adott körülmények között, az ötvenes-hatvanas években lehetett volna más választási lehetőség is az intézményi rendszer tekintetében, létezett alternatíva is, vagy csak úgy alakulhattak a dolgok, ahogy alakultak?

– Alternatíva az önálló intézményi rendszer megtartásának értelmében – sajnos – nem hiszem, hogy lett volna. Ahhoz az egész szocialista táborban nyíltabb, őszintébb, demokratikusabb viszonyoknak kellett volna uralkodniok. Amit azonban Traian Săvulescu szerepéről, illetőleg a román és magyar tudományosság degradálódásának különbségéről mondtam, az – gondolom – világosan érzékelteti, hogy nem kellett volna feltétlenül annyit hátrálnunk, mint amennyit visszakoztunk. Igaz, hogy ez az erdélyi magyarság élére került vezetők számára nagyobb kockázatot jelentett volna – de esetleg sikeresebben megúsztuk volna a nehéz éveket. Ki tudja? Ez a tűnődés csupán elméleti jellegű. Ténynek tekinthetjük azonban, hogy a felvázolt csapás nemcsak azért zúdult ránk, mert az aktivista dogmatizmus kezet fogott a felvilágosult román nacionalizmussal, az is rendkívül negatívan hatott, hogy vezető embereink, akik ebben az időben kiemelt szerepet játszottak a romániai magyar tudományos és irodalmi életben, akik a mi arcvonalunkon az ideológiai frontot vezették, sajnos megfélemlíthetők voltak.

Két férfiról beszélnék, elsősorban példaként, de másokat is említhetnék. Megrendüléssel ejtem ki Gaál Gábor nevét, hiszen ragaszkodtam hozzá, szoros szálak fűztek egymáshoz. Az ő életében katonatiszti múltja jelentette a sötét foltot. A második világháború végén kisegítő szolgálatra behívott főhadnagy volt (tiszti rangját még az első világháborúban szerezte), s a visszavonuló magyar hadsereg egyik egységével Németországban érte meg a háború végét. A magyar proletárforradalommal kezdődő progresszív múltja, a *Korunk* élén végzett évtizedes munkássága nem bizonyult elég jó ajánlólevélnek a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Ebben az időben „ballépését" kompenzálandó, állandóan bizonyítania kellett. Mi tagadás, a bizonyítás során intézmények és emberek ellen többször lépett fel igazságtalanul, gorombán és a végkifejletet nem is sejtő „szent" naivitással. Közéleti működésében és írásaiban azonban hiába próbálkozik a veretes baloldali radikalizmussal vagy éppen az ideológiai kérlelhetetlenséggel, a hatalom végeredményben csak felhasználja, de soha nem fogadja bizalmába. A kompenzálások nem hoznak üdvösséget. 1950-ben – mint már említettem – őt is kizárják a pártból, s szóltam a hamarosan bekövetkező szívinfarktusról is. A Központi Ellenőrző Bizottság majd csak halála után, 1956 novemberében érvényteleníti a kizárási határozatot.

Gaál közéleti szereplésének lejártával, 1950 és 1952 között, Kolozsváron Csehi Gyula lett az ideológiai korifeus. Csehi Gyulának, aki széles körű européer tájékozottságát és említett nyelvismeretét egy szemfényvesztő könnyedségével csillogtatja, az a „bűne", hogy annak idején szembehelyezkedett a Ribbentrop–Molotov-

paktummal, ezért trockistának minősítették, és kizárták az illegális pártból. Ettől kezdve úgyszólván egész életében meakulpáznia kell, és bizonygatnia, hogy mennyire igaza volt Sztálinnak, mikor ezt a „taktikai" szövetséget bölcsen megkötötte. Megfélemlítettek mindketten, mégis – vagy talán éppen ezért – időnként fel lehet használni őket a faltörő kos szerepére is.

A kompenzálási komplexus mellett egy másik lélektani tényezőt is figyelembe kell vennünk a dolgok megértéséhez. A háború utáni évekig mindketten kommunista meggyőződésük miatt mellőzött, sértett, sebeket viselő emberek. A múlt maradványainak felszámolására hívó harc ezért valószínűleg jobban rezonál bennük, mint a nagy többségben. Bizonyára érzik vagy megsejtik azt is, hogy helyzetük, körülményeik, a nyakukba szakadt (és mellesleg szívesen vállalt) ideológiai vezéri szerep okán kevesebb az esélyük a szaktudományukban való előrehaladásra, mint a hagyományos egyetemi pályát befutott tudósoknak. Az ő tudományos teljesítményük – bármennyire megfellebbezhetetlenek is egy adott időpontban ítéleteik – nem mérhető mondjuk a Szabó T. Attila vagy Jakó Zsigmond eredményeihez. Talán ezért is nézték gyanakvással és ellenérzéssel ez utóbbiak tevékenységét.

– *Erről valószínűleg sokan fognak még elmélkedni és írni a jövőben is... Hét évvel ezelőtti beszélgetésünk alkalmával azt is megkérdeztem tőled: segített-e a szerencse pályád alakulásában? Nem Kelemen Lajos és a többiek segítőkészségére céloztam, hanem – meg is mondtam – arra, hogy nevedhez fűződik haladó örökségünk több felfedezésszámba menő alkotásának közkinccsé tétele.*

– Igen, és erre én azt feleltem, hogy a történész szempontjából a szerencse nem más, mint az adott anyagban lévő lehetőségek felismerése és hasznosítása.

– *Most megmondom azt is, miért éreztem feltétlenül szükségesnek, beszélgetésünkhöz szervesen hozzátartozónak a kérdést. Azért, mert mindenképp érzékeltük már akkor is a fordított tendenciát, amit te most expressis verbis megfogalmaztál. A kérdéssel tulajdonképpen arra szerettem volna választ kapni: folytatható-e az, amit te kissé partizán módra csináltál és csinálsz, át tudja-e venni más is a munkamódszeredet, vagy egyszeri jelenségről van szó? Hogy ezt nem most találom ki, azzal is bizonyítom, hogy a beszélgetésnek volt egy befejező része – emlékezhetsz rá –, ami terjedelmi okokból s talán az interjú szabályos formáját némileg megbontó jellege miatt is, mindkét folyóiratban megjelent változatból kimaradt. Ebben azt fejtegettem, hogy én is érzek bizonyos részleges igazságot azoknak az érveiben, akik a szó mindennapi értelmében nem tartanak téged történésznek. Hadd idézzek most belőle. „Kemény Zsigmond naplójának felfedezése – érveltem –, mint a könyvben meg is mondod, nem a te kutatásod eredménye, hanem Árvay Józsefé, a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár néhai igazgatójáé, aki felhívta rá a figyelmedet, s akinek te ezért illő köszönetet is mondtál. A te nevedhez a felfedezés fontosságának, az ügy jelentőségének felismerése*

és a napló közkinccsé tétele fűződik. Ebben pedig – érzésem szerint – okvetlenül szerepe volt előképzettségednek is. Mint ahogy a Bolyai-kérdésben, Ormos Zsigmond művének (Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristokrat görcs ellen) *közzétételében vagy a Sipos Pálról, a filozófiai esszé első erdélyi művelőjéről írt tanulmányodban is felfedezni vélem előképzettséged kamatoztatását. Ugyanezt látom abban, ahogyan történészi feladatköröd határait mindegyre szélesíted, ahogy a történelem, filozófia, irodalom határterületeit becserkészed, ahogy tanulmányírói tevékenységedet a Kriterion Téka sorozatának szerkesztésével összeegyezteted. Azt tehát, amit előképzettség és történészi tevékenység viszonyáról mondottál, ezekkel a vonatkozásokkal is ki kell egészíteni. Kérdés ugyanis, és nem is egyszerű kérdés, hogy ha szellemi batyudban nem hozol át az új területre olyan sokfajta, szerteágazó ismeretanyagot és filozófiai írásokon is csiszolódott gondolkodásmódot, viszont tökéletesen ismered a szakma fogásait, munkaeszközeit és tárolóhelyeit, akkor is ilyen széles határok között mozogna tevékenységed, és ilyen közérdeklődésre tarthatna számot? Amit te csinálsz, az – érzésem szerint – az értekező próza ismérveit meríti ki, és könyveid ennek a műformának a jelentős teljesítményei közé tartoznak. Olyan értekező prózaíró vagy te, aki a történelmet is az értekezés tárgyává avatta. Épp a te eseted és az általad vázolt helyzet bizonyítja, hogy a történelem kutatásának szüksége van méhszorgalmú anyagfeltárókra és olyanokra is, akik Tacitushoz és Szalay Lászlóhoz hasonlóan ama második lépést is képesek megtenni.*

– Igen, emlékszem, hogy ezt mondtad. Én meg... mit válaszolhattam volna?

– *Na de ezzel a kérdés nincs megválaszolva. Mármint az, hogy folytatja-e valaki (folytathatják-e valakik) azt, amit te csináltál és remélhetőleg tovább csinálsz? És mik szerinted a jövendőbeli kilátások?*

– Hogy feladat bőségesen akad – nem kétséges. Nagyon sok még a feltáratlan és publikálatlan anyag. A Bolyai-kéziratok mind ez idáig nincsenek kiadva, nincs olyan erdélyi fejedelem, akinek levelei össze volnának gyűjtve, az 1848-ra vonatkozó dokumentumok döntő többsége még nem látott nyomdafestéket, noha az Akadémia kolozsvári fiókja a harmadik vaskos kötetet is összeállította. Amit szerencsésebb országokban a múlt századi pozitivista iskola képviselői elvégeztek, azt nekünk most kell behoznunk, a feltárást az értelmezéssel és az összefüggések minél teljesebb rekonstruálásával párosítanunk. Ami pedig az elsikkadt vagy lappangó örökséget és annak többé-kevésbé szerencsés feltárását, a provincia és Európa viszonyát illeti, most, immáron megfelelő tapasztalat birtokában azt mondhatom: az élvonalhoz, a progresszió eszmei előőrseihez viszonyítva fejlődésünknek csakugyan voltak ütemegyezései is, többnyire azonban a kisebb-nagyobb ütemelmaradás volt jellemző. Ez határozza meg azt is, hogy zseniális értékek, korszakalkotó szellemi teljesítmények nem hiszem, hogy lappanganának. A rendkívüli teljesítmények hátterét alkotó talajkörnyezet, a televény feltárása és megismertetése terén azonban még nagy feladatok várnak ránk.

– *A személyi feltételek?*

– Nézz szét: 30–35 éves, társadalomtudományban jártas magyar fiatalembert alig találsz ma Erdélyben. „Szövegíró" még akad, de módszertanilag felvértezett kutató csak egy-kettő. Kevés az irodalomtanár, a pap, a fiatal színész is, általában a humán műveltségű fiatal értelmiségi. Az egyetemeken a helyek nagyon szűk marokkal méretnek ki. A magyar irodalom szakra, ha jól tudom, tizenötöt vesznek fel (ideszámítva a levelező hallgatókat is), a protestáns teológia évenként hat helyet kap, a katolikusok ugyanennyit vehetnek fel, a színművészetire három jelentkező kerülhet be. Egy szó, mint száz: itt nem toldozás-foldozásra, hanem a reális szükségletek demokratikus szellemben való felmérésére, az egész kérdés újragondolására és kielégítő megoldására van szükség.

Ami pedig az intézményrendszert illeti, a sorozatos egyesítések, amelyekben az utóbbi negyven évben, állítólag a barátság és a testvériség elmélyítése, az elszigetelődés kiküszöbölése érdekében, részünk volt, semmi jóra nem vezettek. Egyesítették a szövetkezeteket, jelentős magyar vagyont, egyebek között kisemberek pénzeit is összeseperve a „közösbe" – és kimaradtunk belőlük, szavunk, döntési jogunk a semmivel egyenlő. Egyesítették az egyetemeket – száz-valahány magyar nyelvű kurzusból jó ha maradt tíz-egynéhány. Egyesítették a középiskolákat – ismétlem, amit az előbb is mondtam –, egyre csökken a magyar osztályok és félosztályok száma (Kolozsváron négy és fél gimnáziumi osztály van). Lépj be kollégiumunk, Apáczai Csere János iskolájának az udvarára, és magyar szót nem hallasz. Ez a nagy egyesítési hullám nekünk csak a súlyunkat csökkentette, csak ahhoz járult hozzá, hogy mindenből egyre inkább kimaradjunk. A kultúra, a művelődés – hadd ismételjem meg ezeket is –, főként a különböző népek és nemzetiségek művelődése másfajta kérdésmegközelítést és megoldást, másfajta elbánást és szervezeti kereteket igényel, mint az anyagi javak termelése. A romániai magyarság van olyan entitás, hogy a művelődési élet *egészére* tarthasson igényt. Vagyis elemi, közép- és felsőfokú oktatásra és képzésre van szükség, színházakra, sajtóra, teljes művészeti és tudományos intézményrendszerre. Nem revendikáció, nem jogtalan követelés ez. Nem kegyet és nem pluszjogot kérünk. Nem is arról van szó, hogy a magyarok megint kifundáltak valamit, kitalálták, hogy nekik ez meg az kell. Nem! Itt egyszerűen százados intézményeink visszaállításáról van szó. Olyan anyagi és szellemi javakról, amelyek kultúránk alapjai voltak, amelyeket elődeink teremtettek meg, és amelyekért áldozatokat hoztak. Ehhez – véleményem szerint – jogunk van. Ezeket kérjük a hatalomtól, az illetékesektől, többségi honfitársainktól – illő tisztelettel.

(1989. június)

Eszményítés és deheroizálás szélsőségei között

Csetri Elek Kőrösi Csoma- és Bethlen Gábor-kutatásáról

– *A Kriterion Könyvkiadó távlati terveit nézegetve, két készülő munkádat is felfedeztem az egymás alá sorakozó címek között: egy újabb Kőrösi Csoma Sándor-könyvet* és egy Bethlen Gábor-életrajzot. Eddigi munkásságod szerves folytatásának tekinted ezeket a könyveket, vagy inkább a pillanatnyi szükségletet vetted figyelembe, amikor megírásukat elvállaltad?*

– Minden historikus lelkében, gondolatvilágában élnek olyan korok és kérdések, amelyeknek megközelítését és feldolgozását különösképpen fontos, átháríthatatlan személyes feladatának érzi. Az én esetemben Erdélynek a XVII. századtól 1848-ig terjedő történelme volt az a pászma, amelyben a legotthonosabban éreztem magam, amelynek kutatásától sem időt, sem fáradságot soha nem sajnáltam. Először gazdaság-, társadalom- és technikatörténeti, valamint történeti demográfiai kérdéseket tanulmányoztam (A Wesselényi-uradalom története; Erdély társadalmi változásai a feudalizmus széthullása idején; Fridvalszky János természettudós találmányai; Kelemen Benjámin agrárracionalizálási tevékenysége stb.), de kezdettől fogva érdekelt, szüntelenül foglalkoztatott Erdély európai történeti helyének meghatározása is, annak a vizsgálata: hogyan éreztetik hatásukat a vajúdó, forrongó világ nagy eseményei a mi viszonyaink között, melyek a modern eszmék sodrába került provinciánknak azok a haladó politikai, művelődési hagyományai, amelyeket tovább lehet és kell is kutatni, gazdagítani és árnyalni.

– *Vagyis a részletek kutatása, a szűkebb szakmai körök érdeklődésére számot tartó munkák, nagyobb, szélesebb olvasóköröknek szánt összefoglaló művekkel egészültek ki...*

– Ez részben tudatos törekvésnek, részben szerencsés véletlennek tulajdonítható. Tudatos törekvésnek olyan értelemben, hogy soha nem elégített ki pusztán a szakma elismerésének kivívása, mindig kerestem az olyan témákat, amelyek az olvasóközönség széles rétegeit érdekelhetik, tudatának, önismeretének formálásához hozzájárulhatnak. És szerencsés véletlennek olyan értelemben, hogy nem mindenkinek adódik lehetősége a levéltári kutatás során olyan lebilincselő, kiadatlan regényes írásművet

* Megjelent 1984-ben.

találnia, mint amilyen például az osztrák armada katonájaként indult, és öregedő fejjel a Bem hadseregében vitézkedett Wass Pál naplója, amelyet a Kriterion Fehér Könyvek sorozata számára készítettem elő. A kilenckötetes kéziratos naplónak az itáliai háborúval foglalkozó része terelte a figyelmemet aztán a karbonári mozgalom közelebbi tanulmányozására, s ennek során döbbentem rá Silvio Pellico börtönnaplójának rendkívüli érdekességére, újrakiadásának hasznosságára. Ezt a munkát a Kriterion népszerű Téka sorozatában jelentettem meg. Szintén az összegező jellegű művek között tartom számon a felerészben ismert anyagot, felerészben ismeretlen levelezést tartalmazó Teleki Sándor-kötetet *(Emlékezzünk régiekről)*, Táncsics Mihály önéletírásának *(Életpályám)* egy részletes bevezető tanulmány kíséretében való közreadását, mint ahogy a korszerű történelmi tudat alakítását, formálását véltem és vélem szolgálni az 1830–31-es lengyel nemzeti felkelés erdélyi visszhangjáról, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyes magyar és román vonatkozásairól, a délkelet-európai népek közös törekvéseiről írott dolgozataimmal. Ez utóbbihoz a hazai forrásokon kívül a krakkói Czartoryski levéltárban tanulmányozott anyagokat is felhasználtam.

– *Wass Pál kéziratos műve ezek szerint olyan tellérnek bizonyult számodra, mely további közérdeklődésre számot tartó és kiaknázandó erekre, elágazásokra hívta fel a figyelmedet. Bizonyára az eset fordítottja sem éppen ritka, az is előfordul, hogy egy-egy részletkérdéshez, egy-egy olyan vonatkozás felderítéséhez, mely a történelemtudomány szempontjából rendkívül fontos, de a széles olvasórétegek érdeklődésére nem számíthat, évek, évtizedek munkája szükséges. Hadd kérdezzem meg: a Wesselényi-uradalom történetére és az ehhez kapcsolódó kérdésekre vonatkozó kutatásaid mennyi időt vettek igénybe?*

– Kereken egy évtizedes levéltári kutatást, ami csak akkor „fizetődik" majd ki, ha lesz erőm és időm megírni az összegező monográfiát is. Mindenkinek tudnia kell, hogy a levéltári, kézirattári munkához kutatószenvedély és türelem, már-már megszállottság szükséges.

– *1979-ben megjelent Kőrösi Csoma-könyvedben – mint a cím is jelzi – az indulás szakaszával foglalkoztál, az életpálya további részét sommásan összegező utóirat inkább alkalmi kívánság szülte pótlásnak tűnik...*

– A Kőrösire vonatkozó kutatásaim mintegy tizenöt esztendeje tartanak, hazai és külföldi, kolozsvári és számos más városbeli levéltárra, könyvtárra, kézirattárra, sok tízezer oldalnyi anyag átnézésére terjednek ki. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy élete és alakja körül meglehetősen sok a zűrzavar, s tán mind a mai napig is terjeng még nem egy mendemonda. A helyzet épp ezért elsősorban forráskritikai szempontokat érvényesítő historikus hozzájárulását tette szükségessé. Úgy éreztem, hogy erdélyi éveit, az indulás szakaszát a még lappangó források felszínre hozásával, a

téves információk könyörtelen kigyomlálásával a mi történészeink egyikének kell elvégeznie, vállalva az ilyenfajta témamegközelítéssel szükségképp együtt járó adatszerűséget. A most készülő munkában viszont valóban a teljes életút megrajzolása és a mű értékének mérlegelése, méltatása a cél. Ebben már nagymértékben a különböző szakembereknek, az orientalistáknak, tibetistáknak, nyelvészeknek az eredményeire kell támaszkodnom, az ő megállapításaikat is bele kell foglalnom abba a portréba, amit a közönség elé tárok. A munka fontosságát és időszerűségét Kőrösi Csoma születésének két évszázados fordulója s az a tény is aláhúzza, hogy Romániában Debreczy Sándor könyvének megjelenése óta, immáron közel fél évszázada nem jelent meg hasonló mű.

– *Kőrösi Csomával ellentétben, a Bethlen Gábor-portré, amelynek felvázolására második tervbe vett könyvedben* vállalkozol, az irodalom főként Móricz Zsigmond jóvoltából, meglehetősen kialakultnak látszik...*

– Móricz Zsigmond történeti regényei, *A nagy fejedelem*, és *A nap árnyéka* valóban alapos tanulmányokra épülő rajzai Bethlen Gábor egyik életszakaszának, s mivel az ismeretek nagy írói megelevenítő erővel párosulnak, aki a műveket olvasta, élményszerű benyomásokkal rendelkezik a korról és a fejedelem alakjáról is. Ennek ellenére Bethlen egész tevékenységét átfogó, igényes történeti életrajzokban nem bővelkedünk.

– *Kiegészítésre vagy helyesbítésre szorulnak az eddigiek?*

– A nagy igényű történelmi munkák közül – kellő fenntartással – Szekfű Gyula esszéjét kell elsőként megemlítenünk. Fenntartással, mert amikor ezt a munkáját írta, Szekfű még legitimista eszmei befolyás alatt állott, ennek következtében a Habsburgok ellen küzdő kálvinista fejedelem alakját meglehetősen torzan ábrázolta. „Szekfű Bethlen Gábora példája annak – írta Németh László, aki a fennebb említett torzításra és következményeire a leghatásosabban hívta fel a figyelmet –, hogy kell egy nagy történeti alakról a legkevesebb rosszat mondással a legrosszabbat gondoltatni." Másrészt Szekfű az erdélyi viszonyokat nem ismerte eléggé, viszonylag kevés forrásanyaggal dolgozott, esszéjében a külpolitikai vonalra fektette a hangsúlyt, így Bethlen életművéből épp a haladó, előremutató vonások színtelenedtek el, vagy maradtak ki teljességgel. Sokkal sikerültebb Angyal Dávid nagy Bethlen-tanulmánya, mely külföldi levéltári anyagra épít, és reális rajzát adja Bethlen történelmi szerepének. A múlt század és a századelő forrásközleményekben oly gazdag időszakához képest, az utolsó fél évszázad viszonylag kevés új levéltári adatot tárt fel, s ezek is inkább csak kiegészítették, színesítették a képet. A nemrégiben ünnepelt Bethlen-évfordulók kapcsán (1980-ban születésének négyszázadik,

* Mind ez ideig nem jelent meg.

1979-ben halálának háromszázötvenedik évfordulója volt) felmerült egy teljesebb és hitelesebb életrajz elkészítésének igénye. A megjelent Bethlen-bibliográfia és részlettanulmányok most már valóban hozzásegíthetnek, hogy nagy fejedelmünk életútjáról átfogó munka szülessék.

– *A mai történetírás két szélsőségének: az eszményítésnek és a végletes deheroizálásnak, demitizálásnak a hullámai elkerülték Bethlen alakját?*

– A magam részéről egyiket is, másikat is a történettudomány nagy veszélyének tartom. Olyan bonyolult és ellentmondásos viszonyok között, mint a XVII. század eleje, és annyira kevéssé kitárulkozó természet megítélésében, mint amilyen a nagy fejedelem volt, ezek a veszélyek megsokszorozódnak. Eszményítő értékelések? Ha a kortársak közül, Bojti Veres Gáspár munkájában vagy Kemény János visszaemlékezéseiben – hogy hirtelenjében csak a legjelentősebbeket említsem – fel is lehet fedezni ilyen vonásokat, a tények, események leírásában, érzékeltetésében általában ők is pontosak és tárgyszerűek. Vannak azután a személyükben sértett vagy kárt szenvedett dühös ellenfelek. Csiki István tartozik ezek közé, akit Ferdinánd, mint Bécs megbízható emberét, püspökké nevezett ki, de akit a fejedelem megakadályozott abban, hogy székét elfoglalhassa. Ő „ravasz, cigány rókának" nevezi Bethlent, és törvénytelenségekkel, egyenesen Báthori Gábor meggyilkolásával, Szeben erőszakos elfoglaltatásával vádolja, „...hütetlen hütével való kereskedését" hangoztatja. A másik szidalmazó Nagy Szabó Ferenc, aki szintén a Báthorival kapcsolatos rágalmakat hánytorgatja, és különböző pénzügyi intézkedésekkel kapcsolatban (ezek mellesleg őt magát kellemetlenül érintették) azt állítja, hogy Bethlen „...a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot". Nyilvánvalóan más okok és meggondolások késztették aztán Bethlen-ellenes állásfoglalásra Thomas Roe-t, a világhírű kortárs diplomatát, aki azt írta, hogy „...Bethlen letépné ingét, ha sejtené róla, hogy tudja gazdája szándékait". Ám ha az indítóokokat nem kutatva s a becsmérléseket, szidalmazásokat is leszámítva megpróbáljuk józanul szemügyre venni az álnokság vádját, rá kell eszmélnünk, hogy a kortársak a minősítéssel az óvatosság, megfontoltság, körültekintés megnyilatkozásait illették, vagyis egy akkoriban nagyon is szükséges államvezetői erényt mutattak be ebben a különös, ferde megvilágításban. Egészen más kategóriába tartozik és másfajta megítélést érdemel azután az olyan nagyszabású és valóban nagyvonalú, valóban elvi alapokon álló ellenfél, mint Pázmány Péter. Az ő írásaiban előforduló ellenvetések hozzásegítenek és a szidalmazók „érveinél" sokkal fokozottabb mértékben segítenek hozzá, hogy a kor is (mindenekelőtt a reformáció és ellenreformáció küzdelme) és a fejedelem alakja is sokoldalú megvilágításban álljon előttünk. Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát: Bethlen valóban nem kötötte mások orrára politikai elgondolásait, figyelemre méltó viszont munkatársaihoz fűződő emberi kapcsolata és környezeté-

ről, övéiről való gondoskodása. A fogas kérdésekhez tartozik magánélete, viszonya első és második feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához és Brandenburgi Katalinhoz, valamint Báthori Annához.

– *Ma már csak egyértelmű, tárgyilagos megítélésekkel találkozhatunk?*

– A minden értéket megkérdőjelező, ferde és egyoldalú demitizálásra legújabban a történész Nagy László szolgáltatott élénken vitatott példát (Sok dolgot próbála Bethlen Gábor). Nagy László Csikire is alapoz, de különös előszeretettel használja Nagy Szabó Ferencet, akire pedig a történetíró gróf Mikó Imrének (és nem Mikó Ferencnek – ahogy Nagy László említi) az a megállapítása jellemző, hogy „...emlékrajza... a történetírás alantabb tartományiban jár, s ahhoz inkább másodrendű s csak olykor-olykor alapvonásokkal szolgáló adatokat nyújt". A nagy képzettségű és kitűnő jellemzőerővel rendelkező Keményt Nagy László nem is veszi figyelembe, mert mint mondja, „...kora egyik legálnokabb embere" volt. Füzetének egyik Achilles-sarka Báthori Gábor személyének és szerepének rehabilitási kísérlete, „népszerűségének" bizonygatása Bethlen Gáborral szemben, akire állítólag megválasztásakor „gyűlölettel tekintettek az erdélyiek". Tételeinek valótlanságára életrajzomban is kitérek, de valamennyinek a cáfolata szinte külön könyvet igényelne.

– *Említetted, hogy az utóbbi fél évszázad Bethlen-kutatásai során viszonylag kevés új levéltári adat került felszínre. Kerülhet-e egyáltalán? Még konkrétabban: a te életrajzod tartalmaz-e új adatokat, vagy inkább az események, tények, adatok értékelésében számíthatunk esetleg újdonságokra?*

– Bethlen-életrajzom a kutatások mai fokát összegezi. A gazdaságtörténet, művészettörténet, művelődéstörténet, hadtörténet, hivataltörténet, diplomáciatörténet és más ágazatok terén folyó kutatások természetesen a továbbiakban is, a jövőben is színezhetik, finomíthatják majd a fejedelem portréját. Magam több olyan adatra bukkantam, ami igazolja, hogy Bethlen fejedelmi apródként valóban részt vett a tizenöt éves háborúban. Ennek és több más ténynek az alapján újszerű képet lehet felvázolni ifjúságáról. Újabb érvekkel igyekszem alátámasztani aztán, hogy fejedelemmé választása az egyetlen lehetséges út volt a török megszállás lerázására és a császári beavatkozás fenyegető rémének elhárítására. Kiderülnek államférfiúi és hadvezéri kvalitásai, türelmessége a nem kálvinista vallásúak és nem magyar népek iránt. Nagy érdemének tudható be emberismerete, ahogyan munkatársait meg tudta választani, és ugyanilyen elismerés illeti meg Európa szintű kultúrpolitikáját, akadémiaalapítását, tudatosan kialakított művelt udvarát. Egyszóval csak méltányolni lehet helyzetfelismerési és cselekvési készségét, ahogyan „két pogány közt" a törökpártiságot választotta a harmincéves háborúba bonyolódott Habsburg-dinasztia ellenében.

– *Melyek – véleményed szerint – Bethlen jellemének a XVII. századon túlmutató, mai önismeretünk számára is eligazítóan fontos, eszméltető vonásai?*

– „Bethlen Gáborban hatalmas alkotóenergiák feszültek" – mondja egyik méltatója. Terv és megvalósítás, szándék és tett, teremtőfantázia és valóságérzés olyan szerencsésen keveredett egyéniségében a nagy élettapasztalattal, kitartással, politikai és katonai ravaszsággal, de – mint említettem – az emberek iránti megértéssel, szeretettel, türelemmel és mély vallásossággal is, hogy igazi belső lényének tömör, maradéktalan bemutatása szinte lehetetlen feladatnak látszik. Nem könnyű dolog ebből kiragadni azokat a vonásokat sem, amelyek önismeretünk számára a legeszméltetőbbek lehetnek. Mindenekelőtt talán erdélyi szülőhazájához való hűségét kell mégis kiemelnünk. „Ne veszessük el, uram, a hazát – írta egy alkalommal –, mert ha ezt elveszítjük, mi mást nehezen, avagy nem is találunk." Háromszori emigráció után, mint XVII. századi „fel-feldobott kő", mindig visszatért szülőföldjére. Eredményeinek=sikereinek (eredményeinknek=sikereinknek) erőforrását a fáradhatatlan munkában és a lankadatlan küzdőszellemben kell keresnünk. Mikor távolinak tűnő vagy kézzelfogható célokat tűzött maga elé, a lehetőségeket mindig tárgyilagosan mérlegelte, és a megközelítés eszközeit azokhoz igazította. Pályája során nemegyszer találta magát szembe a közösségi érdek és magánérdek közti választás konfliktusával is. Becsületére legyen mondva, a kettőt mindig összeegyeztette, vagy ha erre nem volt lehetőség, elsődlegességet a köz, a nép szolgálatának biztosított. A „posteritás" ítéletének, vélekedésének kérdése egyébként őt magát is meglehetősen sokat foglalkoztatta, s 1621-ben, életének egyik válságos szakaszában a következőket írta Forgách Zsigmondhoz, Magyarország nádorához intézett levelében: „Meggondolja kegyelmed, hogy halandók vagyunk, olyat végezzünk, hogy posteritásink is örvendezhessenek nekije..." Nos, a fejedelem, aki a félreeső Erdély élén megsejtette az elkövetkezendő kor Európáját, emelt fővel állhat az utókor előtt. Alkotásai még a XVII. század burkában születnek, de csírájukban már a jövő kibontakozását ígérik.

– *Gondoltál-e munka közben egyszer-másszor nemcsak arra, hogyan ítélhetjük meg helyesen, elfogulatlanul – egyik kedvenc kifejezéseddel élve –, historikusi módon Bethlen korának viszonyait és eseményeit, hanem arra is, hogyan ítélné meg ő életünk egyik-másik kérdését, ha ma élne?*

– A történetírónak mindig belülről, önmagát a vizsgált időszak viszonyaiba beleélve kell megértenie, megítélnie és bemutatnia a kort, s ebből egyúttal az is következik, hogy az eseményekből és tettekből tanulságokat kell levonnia, válaszokat kiolvasnia és tudatosítania a maga kora és olvasója számára is. Kérdésedet azonban, mindezek figyelembevételével is, történelmietlennek érzem. Még akkor is, ha Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász*-a az ilyen és hasonló kérdések és elképzelések

lehetséges volta mellett tanúskodik. Hozzá kell tennem: az írói fantázia megnyilatkozásaiként, alkotói fikcióként és nem történészi fejtegetésként érdekesek az ilyen vállalkozások.

– *Két rövid megjegyzést fűznék ahhoz, amit most mondtál: kérdésem nem valamiféle tudományos-fantasztikus elképzelést akart kiprovokálni, egyszerűen a Bethlen korában való elmélyüléssel kapcsolatos vallomásra szerettelek volna rábírni. Szükségét éreztem ennek azért – és ez a második megjegyzésem –, mert beszélgetésünk során az volt az érzésem, hogy az adatok jelentőségét kissé abszolutizálod. Értem és nagyon is méltányolom természetesen, hogy a korrekt, historikusi hozzáállást és témamegközelítést rendkívül fontosnak tartod, de valamely jelenség lényegének megközelítéséhez, a benne rejlő igazságtartalom érvényességének, hatókörének megállapításához nemcsak az egykorú tények teljes felfedése, hanem a társadalom és a tudomány fejlődése, valamint a kutató rátermettsége és érzékenysége által meghatározott teljesebb rálátás és problémakifejtés lehetősége is szükséges. Ezért potenciálisan azonos föltételek és lehetőségek mellett sem csak egyfajta helyes és korrekt historikusi kérdésmegközelítés létezik. Az eddigi korok változó és a jövő minden bizonnyal újabb és újabb vonatkozásokat feltáró (nemcsak színesebb, hanem egyes összefüggéseket esetleg más megvilágításba is helyező) Bethlen-portréi minden bizonnyal az ismeretek kiteljesedésének s egyúttal többfajta megközelítésének és értelmezésének is köszönhetik majd megszületésüket. Őszintén kívánom, hogy könyved a ma összegezhető kép felvázolásával minél teljesebb alapot nyújtson a további eszmélés és vizsgálódás számára is.*

(1983)

Építészeti sajátosságok Erdélyben

Debreczeni László a műemlékvédelemről

– *Életének nyolcvanadik évében, közel hat évtizedes művészettörténészi, restaurátori, tervezői, szakírói és közírói munkásságot tudhat maga mögött. Hogyan jellemezné e hosszas, sokoldalú tevékenység örömeit és gondjait?*

– Örömöket és gondokat általában elég nehéz dolog jellemezni. Inkább arról lehet beszélnem, hogy miben voltak örömeim, miben s miért kerültek gondjaim. Örömömre voltak természetesen az új tudományos eredményeket hozó épületrégészeti feltárások, felfedezések, a jól sikerült renoválások, átépítések, a hibátlanul felépített új épülettervek és a szépen kivitelezett berendezések, ha nagyobb formátumú vagy komoly kombinálóképességet, invenciót kívánó feladatot kellett megoldanom; ha egyes kivitelezési munkaágazatban magam is tevőlegesen részt vehettem, s ha munkám megnyerhette a nem hozzáértő nép tetszését is. Szomorúságomra voltak a gondatlanságból következett pusztulások, a tudatlanságból vagy éppen haszonlesésből származó pusztítások, a hozzáértés híján elpuskázott sok „restaurálás" látványa, a tehetetlenség miatt elmaradó különböző munkák tömege, a folytonos küzdelem a közönyösséggel, az értetlenséggel, a kártevő tudálékossággal, a gáncsoskodásokkal, sőt ellenségeskedésekkel is... Sajnos: a gondokból, bánatokból és bántásokból tetemesen több jutott, mint az örömökből...

– *Több írásában, vallomásában tett említést arról, hogy a század eleji fiatal magyar építészeti iskola, főként pedig Kós Károly erőteljes hatással volt önre. Kós nemcsak építészeti törekvéseivel, hanem népi sorsvállalásával, erdélyi elkötelezettségével is. Balogh Ferenc nemrégiben megjelent monográfiájában* (Debreczeni László, az építő- és iparművész. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983) *Kós-követőnek mondja önt, de leszögezi, hogy nem tekinthető Kós-tanítványnak. Szeretném, ha – ismét csak azt kell mondanom – röviden jellemezné Kós Károlyhoz fűződő viszonyát, személyes kapcsolatukat.*

– A Kós Károlyhoz (1925 elejétől) fűző személyes kapcsolatom, a két világháború közötti időszakban, részemről a fiatalabb embernek az idősebbel szemben, a régi értelemben vett természetes, de egyben kötelező tisztelet jegyében állott. Azzal a különbséggel, hogy nálam ez a természetes kötelezettség megtetéződött egy erősebb szellemi vonzalommal és a tehetség, a tudás, a nagy művész és a fáradhatatlan

kultúrmunkás iránti mélyebb megbecsülésnek és respektusnak az érzésével. Ugyanakkor az ő részéről már kezdettől fogva őszintén emberséges viszonyulást, majd pedig a munkám iránt való komoly érdeklődést tapasztaltam. Ez a viszony a második világháború után emberileg elmélyült, és az ő részéről atyai barátsággá érlelődött, még inkább felfokozva bennem is a tiszteletet, a szeretetet és a ragaszkodást.

Hogy nem Kós-tanítvány, hanem Kós-követő vagyok, azt egy Marosi Ildikóval folytatott régebbi beszélgetésünkben láttam jónak kinyilvánítani (Utunk, 1974/5. sz.). Pusztán azért, hogy kiküszöbölődjék az addig már többször elhangzott „tanítvány" megjelölés, amely nem felelt meg a valóságnak, s azt a látszatot kelthette, hogy magam tetszelgek ebben a minőségben, Olyan kapcsolat vagy helyzet sohasem állott fenn közöttünk, amely ténylegesen megfelelhetett volna a mester–tanítványi viszonynak. Követője lettem Kós Károlynak, mert meggyőződésem, hogy az ő művészi iránya-útja helyes. Amiként a nyelvújítás spekulatív tudósaival szemben is Arany és Petőfi népi fogantatású természetes nyelvfejlesztése volt helyes és lett győztes. Követője lettem – tudatosan vállalva az utánzó vagy epigon minősítést is – s maradtam azért is, mert úgy tanultam, hogy nagy művészet, egységes és erős hatású művészet egy nép kultúrájában csakis kollektív alapon lehetséges. Mint volt az ókori népek és a középkor művészete, mint amilyen az ősi kultúrájú népek művészete, s volt a mi népünk művészete is. S maradtam végig Kós Károly követője, mert az én számomra is, miként az ő számára, ez az út egyet jelentett a népünkkel való teljes lelki-szellemi azonosulással.

– Mind Kós Károly munkásságában, mind az önében csakugyan szembeötlő, hogy nemcsak szakemberek, nagy építészek műveiből, törekvéseiből inspirálódnak, hanem a nép kultúrájának, művészetének jellemző vonásait tartják szem előtt, mintegy ezeknek keresik az építészeti másait, megfelelőit. Ön többször is hangsúlyozta vonzódását a néprajzkutató Györffy István munkásságához, Bartók és Kodály zenei törekvéseihez. Az építészet területén mennyire érvényesültek ezek a hatások a harmincas évektől máig, és milyen kilátásokat tartogat – véleménye szerint – a közeljövő?

– Minthogy itthon, Erdélyben ebben a szellemben csak Kós Károly meg magam dolgoztunk, ezt az elterjedési kört a kettőnk tervezéseinek jegyzéke, de még reálisabban, a megvalósult munkák jegyzéke mutatja. És bár az egyes objektumok eléggé nagy területen elszórtan találhatók, szám szerint véve nem nagy a kör. Így tehát inkább arról lehetne szó, hogy a mondott hatások a jelzett időszakban mennyire szűkültek le... (Aminek jelentős oka volt a harmincas évek világgazdasági válsága és utána a háború és következményei, de nem utolsósorban az érdektelenség is.) Kilátások a közeljövőre? Egyelőre az ultraracionális tömegépítkezés uralkodik.

– *Erdélyi református templomok és tornyok című első könyvének, illetve albumának megjelenése alkalmával, 1929-ben Kelemen Lajos azt írta a mezőcsávási fatornyról készült rajzáról: „Ha ennek a nagyszerű épületnek ez a képe, Észak-Európa faépítő népeinek művészeti és néprajzi szakemberei elé kerül, faépületekben s köztük régi fatemplomokban bővelkedő országaikban egyetlenegyet sem mutathatnak, amely művészibb hatású volna ennél, a falusi székely ácsok által száz évvel ezelőtt készített faremeknél." Az ön tapasztalata szerint hogyan él a közvéleményben effajta értékeink tudata?*

– Régi faépítészeti emlékeink értékének tudata – sajnos – nagyon-nagyon szűkkörűleg található meg közvéleményünkben. Ehhez nincs kellő társadalmi neveltetésünk, sem elég öntudatunk. Az emberek általában csak a faanyag avultságát látják, nem a megalkotás különlegességét és formai szépségét.

– Akkor hát nem lehet tartósításukról, megőrzésükről gondoskodni?

– Más lehetőség a fenntartásukra nincs, csak az, hogy a tulajdonjogilag birtokos intézmények központilag, hivatalosan vegyék gondozásukba. Tartsák nyilván, gondozzák és ellenőrizzék szigorúan azokat, amelyek az elhagyatottság miatt pusztulásnak vannak kitéve, menekítsék őket védettséget biztosító helyre. A faépítményeket ma már a természetes romlás (korhadás) és a szuvasodás ellen külön erre a célra készült impregnálószerekkel biztosan meg lehet óvni, és ellenállóvá lehet tenni.

– Hogyan határozná meg műemlékeink legfontosabb sajátosságait?

– Úgy vélem, hogy a kérdést itt csak az építészeti műemlékekre kell vonatkoztatnom. Ám még így is: ha tekintetbe vesszük, hogy múltbeli örökségünk hat fő történelmi stílusra (történelmi román, átmeneti, gótika, reneszánsz, barokk és klasszicizmus), valamint ezeknek korváltozataira tagolódik, és kívülük még népi emlékeink is vannak, ha felfigyelünk továbbá az épületek rendeltetésbeni sokféleségére (vár, kastély, udvarház, kolostor, templom, városi palota és polgárház, harangtorony, malom, parasztház, csűr stb.), akkor kitűnik, hogy a kérdésre ugyancsak nem könnyű egy ilyen rövidre fogott beszélgetésben kielégítőleg válaszolni. Mindenesetre – a katolikus barokk templomok belsőinek kivételével – mindenfajta építészeti emlékünknek fő jellemvonása (a maga nemében) a puritán egyszerűség, az alkalmazott építőanyagokból következő egyszerű szerkezetek, tiszta formák, egyszerű tömegek és jó arányok. Mindez még nem okvetlenül helyi sajátosság, másutt is megtalálható ilyen vonás. De helyi a meleg, barátságos derű, valami nemes mértéktartás a formaképzésben és a díszítésben, valamint a komorság és szertelenség teljes hiánya.

– Ön több mint fél évszázaddal ezelőtt hivatalosan nyilvántartott és hivatalos nyilvántartásokban nem szereplő építkezésekre és megőrzendő értékekre osztotta emlékeinket, s felhívta ez utóbbiak fontosságára is mind a szakemberek, mind a közösségek figyelmét. Milyen kérdések és feladatok merülnek fel ezen a téren manapság?

– A helyzet az, hogy már 1928-tól ilyen felfogással dolgozva, a hivatalos nyil-

vántartásokban nem szereplő, tehát nem védett emlékekre is kiterjesztettem számba vevő, felvételező tevékenységemet, azzal a meggondolással, hogy semmit sem szabad veszni hagynunk, ami népünk kultúrájának emberkéz csinálta emléke. Előadódhat, hogy egészen jelentéktelennek látszó, egyszerű dolgok adott esetben fontossá válhatnak, bizonytalanságban levő tudományos kérdésekre adhatnak döntő választ. Ezekre később írásban is többször felhívtam a figyelmet. A velük kapcsolatos kérdések és feladatok manapság is ugyanazok – felkutatás, meghatározás, összeírás, gondozás, ismertetés – tekintve, hogy egyetlen emberként magam csak kis részt tudtam felvenni és elvégezni. Tehát folytatása mindannak, amit megkezdtem...

– A monográfiaíró Balogh Ferenc szerint azok a feladatok, amelyeket ön mint restaurátor megoldott, ma történészből, épületrégészből, tervezőépítészből, statikusból, restaurátorból, bútortervezőből és kivitelezőből álló munkaközösségek hatáskörébe tartoznak. Szükséges ilyen nagyfokú szakosodás?

– Az ilyen szakosodás okvetlenül szükséges olyan nagyobb munkáknál, ahol a tennivalók meghaladják egy ember teherbírását, vagy ahol a sürgősség miatt a restaurátor nem tud idejében megfelelni minden részfeladatnak. Jó a szakosodás akkor, ha a szakcsoport minden tagja egyenlően magas szinten érti a dolgát, és munkáját segítően tudja egybehangolni a munkaközösség többi tagjának tevékenységével; ha a csoportmunkát hivatásszerűen tudják végezni, a tagokat meg tudják fizetni. Magamnak főleg azért kellett a felsorolt szakrészek mindenikét vállalnom és csinálnom, mert szegény, kispénzű vagy éppen pénztelen kisközösségek számára dolgoztam, amelyek még egy ember munkáját sem tudták vagy nem is akarták megfizetni. (Ha viszont nem ezt teszem, az ilyen munkában képzetlen mestert hívnak, és meglesz a helyrehozhatatlan kártétel.) Kisebb objektumok esetében az egyedi munkának az az előnye, hogy az ember minden munkarészt áttekinthet, kézben tarthat és a maga egységes elképzelése szerint irányíthat. És van még egy dolog, amire a szakemberek felsorolása nem utal: előfordulnak esetek, különösen a népi épületek és a régi berendezések restaurálásakor, amikor az építésznek vagy bútortervezőnek nem elég csak tervezőnek, hanem érzékeny művésznek is kell lennie. Ebben a munkában ez a legkényesebb és a legnehezebb kérdés...

– Minthogy szaktudásának javarészét nem az iskolában, hanem magánúton szerezte, s tapasztalataihoz az 55–56-ban a Képzőművészeti Intézetben és 55–58 között a Bolyai Egyetemen gyűjtött tanári emlékeit, a népművészet és az erdélyi építészttörténet oktatásában szerzett benyomásait is társítani tudja, hadd kérdezzem meg: mi sajátítható el az oktatás különböző fokozatain abból az ismeretanyagból, tudásmennyiségből, amivel a műemlékek szakemberének, művészettörténésznek, restaurátornak rendelkeznie kell, és mit szükséges aztán hivatástudatból, szorgalommal, többleterőfeszítéssel saját magának megszereznie?

– Ami az elméleti alapfelkészülést illeti, mindent el lehet sajátítani, amit az egyes szakágazatokban tanítanak, meg amiről kézikönyv kapható. (Hogy az elsajátítás milyen mértékű, az függhet a tanítás színvonalától is, de elsősorban mégis a felkészülő szellemi képességein, rátermettségén, kulturális szintjén és hivatásérzetén múlik.) Vannak azonban szakterületek, mint az épületrégészé, a restaurátoré, a tervezőé, az emlékek egészségvédelmével foglalkozó szakemberé (mert ilyen ágazat is kell), amelyekhez a puszta elméleti tudás nem elegendő. Amelyekhez a munkában szerzett gyakorlati tapasztalatokra is elengedhetetlenül szükség van. Úgyszólván minden emlékobjektum újabb és másabb problémát adhat, és külön feladat elé állíthatja a szakembert. Ilyen esetekben csakis a gyakorlatban szerzett tapasztalati ismeretek segíthetnek. S ezeknek a hatékony megszerzésében merül fel ismét a hivatástudat, a széles körű önművelés kérdése...

– Összesítő adatok szerint ön 512 helységben vette számba a műemlékeket, és 317 esetben végzett pontos alaprajzi felméréseket is. Felméréseit, adatközléseit, észrevételeit Entz Géza, Balogh Jolán, Balogh Ilona, Virgil Vătăşianu, Rados Jenő, B. Nagy Margit és több más művészettörténész eddig is szívesen és bizalommal használta, gyűjtő- és rendszerezőmunkájának jó része azonban publikálatlan, felhasználatlan. Hogyan lehetne munkásságát a műemlékvédelem, az önismeret gazdagítása, a művészettörténeti ismeretek bővítése és az ízlés pallérozása érdekében jobban, hatékonyabban felhasználni? Kik viszik tovább, esetleg módosítva, továbbfejlesztve azt az örökséget, amelyet ön megalapozott?

– Mindenekelőtt szükség volna egy intézményre, testületre, amely kezébe vegye, megszervezze, adminisztrálja ezt a munkát, amely keretet adjon neki, biztosítsa a munkához szükséges alapokat, intézze a publikálás lehetőségeit és más hivatalos dolgokat. Aztán szükség volna emberekre – tudományos kutatókra és feldolgozókra, külön ezekre a munkákra kiképzett építészekre és más technikákban képzett szakemberekre, szakrajzolókra és szakfényképészekre. Persze mindez csak álom... Azért mondtam el, hogy meglássék, milyen nagy fába vágtam a fejszémet naiv-fiatalon, amikor erőim tudatában és lelkesedésemben mindenre képesnek hittem magamat, nem számolva azzal, hogy van „élet is"... lesz majd gazdasági válság, politikai zűrzavar, világháború és végeérhetetlen békétlenség. Ezer és egy olyan dolog, ami – miközben az évek nagy fürgén tovarepülnek – lassan lefékezi a lendületet, és felőrli az időt és az életerőt... Most nem tudom, mit válaszolhassak – határozottan bizonyosat – a feltett kérdésre. Mindenesetre legelsőbben is emberekre volna szükség, életüket reászánó emberekre, akik a munkát vállalják. Egy-egy résznyit, s úgy, ahogy lehet. Odaadó szorgalommal, tudással és szeretettel...

(1983)

Az esélyek legyenek egyenlők

Demeter János az anyanyelvű oktatásról

1987 decemberében azzal a kéréssel fordultam dr. Demeter János nyugalmazott kolozsvári professzorhoz, hogy mint a második világháború utáni évek kiemelkedő közéleti személyisége és az alkotmányjog szakértője, elemezze a negyven évvel korábbi történelmi esemény, a Román Népköztársaság kikiáltása összefüggéseit a nemzetiségi kérdés egyik fontos vonatkozásának, az anyanyelvű oktatás helyzetének alakulásával. Javasoltam, hogy kiindulópontként vázolja a nemzetiségi oktatás helyzetét az előző, két világháború közötti időszakban, hisz akkor formálódtak és kristályosodtak ki azok az állapotok, viszonyok, amelyeknek megváltoztatásában a háború utáni korszak döntő fordulatot jelentett, egyben annak a folyamatnak a kezdetét, amelynek a népköztársaság kikiáltása egyik emlékezetes momentuma.

– Ha a két világháború közötti, kereken negyedszázados időszak általános vonásait vesszük szemügyre – mondotta dr. Demeter János –, kétségtelenül megfigyelhetünk egy alaptendenciát, amely a húszas évek első felére ugyanúgy jellemző, mint a harmincas évek egész folyamatára, de ezen belül vagy ezen kívül, a törvény és a gyakorlat időnként eltérő arculatot is mutat: a helyzet hol nyomasztóbb, hol enyhébb, többnyire ellentmondásos, aszerint, ahogy a pártok és kormányok jöttek és mentek.

– *Milyen alaptendenciára utal, mi mondható többé-kevésbé általánosnak?*

– Az alaptendencia a magyar, német és a többi kisebbség anyanyelvű oktatásának akadályozása és fokozatos elsorvasztása volt. De – ismétlem – változó mértékben, változó módszerekkel, néha hosszabb-rövidebb szünetekkel. Ritkán arra is volt példa, hogy sikerült egy-egy gimnáziumot, szakközépiskolát vagy elemit megmenteni. Az ilyen szerény átmeneti sikereket azonban a legközelebbi politikai fordulat menthetetlenül elsodorta... Az 1940-es bécsi döntést követően Észak-Erdélyben a román tannyelvű iskolák kerültek válságba, Dél-Erdélyben pedig Antonescu terrorja súlyosbította a kisebbségi iskolák helyzetét.

– *Hol volt ennek a folyamatnak a kezdete? Milyen időpontra tehető az alaptendencia kikristályosodása, jellegzetes vonásainak kialakulása?*

– 1923-ban lépett életbe az 1914–18-as világháború utáni első román alkotmány, amelyre a tanügy újraszervezése és hálózatának az újonnan szerzett területekre való kiterjesztése támaszkodott. Ez az alkotmány már jelezte, hogy az oktatásnak sem a szervezete, sem a szelleme nem fogja figyelembe venni az 1918. december 1-jén, Gyulafehérváron, a nemzetiségeknek tett ígéreteket és az 1919. december 9-én Párizsban jóváhagyott kisebbségi egyezményt. Mindkettő helyi közigazgatási önkormányzatot, állami elismerést és költségvetési fedezetet helyezett kilátásba a nemzeti kisebbségek számára az iskoláztatás terén. Az Ion Brătianu miniszterelnöksége idején megszavazott 1924. évi törvény az elemi iskolai oktatásról és a magánoktatásról szóló 1925. évi szabályozás értelmében (ez utóbbit később itt-ott toldozgatták-foldozgatták) az állami elemi oktatás egységesen román lett, de megengedte, hogy olyan helységekben, ahol a nemzetiségek túlsúlyban vannak, tagozatok (szekciók) létesüljenek az ő nyelvükön is. Ehhez azonban nehezen teljesíthető feltételeket társítottak: magas tanulólétszámot követeltek meg speciális kurzusokon képzett és sikeresen levizsgázott tanárokkal. Az a kikötés, hogy a román eredetű tanulók csak román tannyelvű iskolákba járhatnak, sok zaklatást, gyanúsítgatást és létszámproblémát okozó névelemzési és származáskutatási kampányt indított el. A középfokú oktatást a nemzetiségek magánlíceumok, illetve felekezeti iskolák útján igyekeztek megoldani, amiben a nagy egyházak (a katolikus, református, lutheránus és unitárius) jelentős szerepet töltöttek be. Állandó problémájuk a nyilvánossági jog elismertetése volt, amely a minisztérium hatáskörébe tartozott. A nyilvánossági jog hiányában a tanulóknak mindig baljós hangulatú vizsgákon kellett helytállniuk idegen bizottság előtt, csak így szerezhettek év végi bizonyítványt. Sok intézkedés vallott arra, hogy a kormányzat nem tartja kívánatosnak a középfokú oktatást a nemzetiségek nyelvén, s már kezdetben előrevetette árnyékát a kiszorítás szándéka. A történelmi pártok lebecsülték a nemzetiségek tömegének társadalmi és politikai öntudatát, nem számoltak azzal, hogy az erőszakos asszimilációs politika és általában a nemzeti türelmetlenség ellenszenvet és ellenállást vált ki, hogy a nemzetiségek kitartanak és felzárkóznak iskoláik mellett. A két világháború közötti magyar és német tannyelvű oktatás nagy szerencséje volt, hogy a felekezeti líceumok: a kolozsvári, a marosvásárhelyi, a nagyenyedi és a sepsiszentgyörgyi református kollégium, a temesvári és a kolozsvári piarista gimnázium, a csíkszeredai és a székelyudvarhelyi líceum, és folytathatnám a felsorolást szebeni, nagyváradi, zilahi, szatmári és más középiskolák említésével – hogy mindezek az oktatási intézmények mélyen a hagyományokban gyökerező magas színvonalat képviseltek. Apáczai Csere Jánossal kezdve, Brassai Sámuellel, a század eleji és a két világháború közötti sok-sok jeles tanárral folytatva, a nevelők hosszú sora munkálkodott azon, hogy az erdélyi iskolák színvonala lépést tartson a tudományok fejlődésével. Annak ellenére volt ez így, hogy az iskolák állandó, súlyos anyagi nehézségekkel küszködtek, és csak a társadalom áldozatkészségére támaszkodhattak.

– Vagyis a hatóságok nehézséget nehézségre, akadályt akadályra halmoztak...

– Az anyanyelvű oktatás lefokozásának és kiszorításának látványos eszköze volt Anghelescu liberális oktatásügyi miniszternek az a találmánya, hogy az úgynevezett nemzeti tantárgyak: a történelem, a földrajz, az alkotmánytan és az állampolgári nevelés még azokban az iskolákban is csak román nyelven tanítható, amelyeknek tannyelve hivatalosan is magyar, német vagy valamelyik más nemzeti kisebbség nyelve. Ezt a korlátozást a magánoktatásról szóló, 1925. december 22-i és az 1928. május 8-i 79. számú törvény, valamint a kettő végrehajtási utasításai írták elő. Minden más későbbi hivatalos rendelkezés azután megtartotta a korlátozásokat 1945-ig, amikor is az Országos Demokratikus Arcvonal kormányának intézkedésére érvényességük több mint egy évtizedre megszakadt. Mondanom sem kell, hogy a rendelkezéseket a korabeli közvélemény nemcsak a nemzetiségi nyelv lefokozásának érezte, hanem a bizalmatlanság megnyilatkozásának s egyben sértésnek is.

– Teljes joggal...

– Mi sem jellemzőbb a liberális párti kormány iskolapolitikájának tendenciájára, mint az a szenátusi vita, amely az 1924. évi elemi oktatási törvény tervezetével kapcsolatban lezajlott. A tervezet előírta, hogy az egyházi rendek nem tarthatnak fenn iskolákat a nemzetiségek nyelvén, és a római katolikus státusiskolákat állami eredetűeknek vélve, a román tannyelvűek közé sorolta. Az elmérgesedett vita során Majláth Gusztáv püspök is felszólalt. Jellemző az akkori időkre, hogy francia nyelven mondta el beszédét, és az is, hogy meghallgatták ugyan, de két szenátor (Bianu és Pangrati) leirredentázta a státusiskolákat, Lamoru tábornok pedig javasolta, hogy az elrománosítás érdekében küldjenek Erdélybe ókirályságbeli tanítókat. Ez az eljárás már az előző év óta folyamatban van – felelte Anghelescu közoktatási miniszter. És hogy ezúttal komolyan gondolta, amit mondott, azt a vitatott és megszavazott törvény szövege is tanúsította. A 159. szakasz ugyanis kimondta, hogy azok a tanítók, akik hajlandók bizonyos megjelölt besszarábiai, dobrudzsai és erdélyi megyékben legalább négy évig tevékenykedni, 50 százalékos pótlékot kapnak, valamint előléptetési és más kedvezményeket; amennyiben hajlandók végleg ott letelepedni, további kedvezményeket és tíz hektár földet. Ezek a „kultúrzónának" tekintett és törvényileg kijelölt megyék Erdélyben a következők voltak: Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhely, Csík, Háromszék, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Hunyad.

– Ön a húszas évek vége felé érettségizett, ha jól számolok. Bizonyára nemcsak törvénykönyvekből, parlamenti vitákból származó olvasmányélményei, hanem személyes tapasztalatai is vannak azokból az időkből.

– A székelyudvarhelyi római katolikus líceumban végeztem 1927-ben. Hat osztályt Kolozsváron jártam, utána néhányadmagammal iskolát cseréltem. Érettségi

vizsgára Brassóba rendeltek, ahol az Andrei Şaguna Gimnáziumban, bukaresti egyetemi tanár elnökletével, egy általunk ismeretlen román bizottság vizsgáztatta a székely és szász líceumok végzettjeit. Visszaemlékezésem szerint a bukás aránya 80% fölött volt. Az én osztályom 15 jelentkezőjéből talán ketten mentünk át. A temesvári Takács Ferenchez hasonlóan, annak köszönhettem szerencsémet, hogy lakhelyemről én is magammal hoztam némi román nyelvismeretet. Az érettségi vizsgák eredménye akkoriban ilyenszerű volt Erdély-szerte. A hivatalos intézkedések, rendeletek mélypontra juttatták a nemzetiségek szakmai továbbképzését.

– Önnek mégis sikerült egyetemet végeznie...

– Igen, mert azok számára, akik az érettségi akadályrendszerén mégis átvergődtek, a rendelkezések lehetővé tették, hogy beiratkozzanak az egyetemre vagy főiskolára. Kötelező felvételi nem volt akkoriban.

– Persze bírni kellett valahogy anyagilag...

– Ösztöndíj nemigen volt, s ha akadt is itt-ott valami, arra nem számíthattunk. A numerus clausus azonban egyelőre még csak egyik-másik párt politikai jelszava volt...

– Milyen érveket vagy ürügyeket hozott fel Anghelescu elképzeléseinek alátámasztására? Mivel „indokolta" törvénytervezetének megkülönböztető intézkedéseit?

– A miniszter nem egy alkalommal azzal védte vagy vélte igazolhatónak diszkriminációs intézkedéseit, hogy ezekkel végeredményben Apponyi nemzetiségi törvényeire válaszol.

– Vagyis fogat fogért...

– Apponyi Albert 1906 és 1910 között volt a magyar koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere; ő valóban kötelezővé tette a magyar nyelvnek mint tantárgynak a tanítását a magyarországi elemi iskolákban, és egyidejűleg kötelezte azokat a nem állami iskolákat, amelyek államsegélyt élveznek (ezek sorában a román felekezeti iskolákat is, ha igényt tartottak az államsegélyre), hogy alkalmazzák az államilag előírt tantervet és tankönyveket. Ez azonban akkora megütközést váltott ki a nemzetiségek soraiban, hogy sok iskola inkább lemondott az államsegélyről. A háború után aztán Apponyi maga is elismerte, persze későn és jóvá nem tehető módon, hogy hibás iskolapolitikát erőltetett. Anghelescu elfogadhatónak találta, hogy évtizedek múltán Apponyi iskolapolitikájának többszörösen szigorított változatát alkalmazza annak a magyar népnek egy töredékével szemben, amely néhány évvel azelőtt megdöntötte az arisztokrácia és a nagypolgárság uralmát, s amely igazán nem tehetett arról, hogy forradalmát a történelem végül elsodorta. A szemet szemért, fogat fogért ütése ez esetben alaposan félretalált, ha egyáltalán ez volt a tét.

– Az eljárás eléggé jellemző a nacionalizmus módszereire.

– Megszokottnak, már-már hagyományosnak mondható, hogy a sovinizmus és általában mindenféle aktivizálódott nemzeti rendellenesség az ellenségnek kikiáltott áldozatban keresi a maga legitimitását. Tudatában van annak, hogy árt a másiknak, de úgy kell neki, miért zavarta meg a vizet lent a patakban. Magára vessen. Egy nép vagy népcsoport kollektív felelősségre vonása mindig bűn, különösen akkor, ha a tettes világosan azonosítható és körülhatárolható.

– *Hogyan igyekeztek a nemzetiségek kivédeni vagy legalább enyhíteni a csapásokat?*

– A Magyar Párt és az iskolafenntartó egyházak gyakran fordultak ezekben az ügyekben nemzetközi fórumokhoz, arra hivatkozva, hogy a béketárgyalások során 1919. december 9-én aláírt kisebbségvédelmi szerződés 10. és 11. cikke értelmében a kormánynak kötelessége könnyítéseket tenni az anyanyelvű oktatás érdekében, s Románia ahhoz is hozzájárult, hogy az erdélyi székely és szász közületek, az állam ellenőrzése mellett, önkormányzattal rendelkezzenek vallási és tanügyi kérdésekben. Amint azonban előre látható volt, a panaszok pusztába kiáltott szónak bizonyultak. A nagyhatalmak nem azért társultak és tartották fenn a Népszövetséget, hogy kis népek és néptöredékek gondjaival bajlódjanak. A nemzetiségi diszkrimináció elleni harc egyetlen reális és járható útja a magyar demokratikus népmozgalmak számára a szövetség keresése volt a demokrácia útját járó vagy kereső román szervezetekkel és tömegekkel.

– *Beszélgetésünk elején említette professzor úr, hogy időnként lélegzetvételnyi szünetek álltak be, sőt esetleg szerény átmeneti sikereket is el lehetett érni...*

– Egy ilyen rövid ideig tartó kedvezőbb időszak 1931 első felében következett be, amikor április végén megalakult az úgynevezett „nemzeti egység" kormánya. Élén a történész Nicolae Iorga állt, aki magának tartotta meg a közoktatásügyi és a kultuszminiszteri tárcát is. A minisztertanács mellett kisebbségi államtitkárságot állított fel Brandsch Rudolf államtitkár vezetésével, aki mellett Bitay Árpád miniszteri tanácsosi funkciót töltött be. Az államtitkárság rövid életű volt, de fennállása idején enyhült a nemzetiségek anyanyelvű oktatására nehezedő nyomás. Néhány év múlva, amikor Károly király és kamarillája versenyt futott a vasgárdával a szélsőjobboldali diktatúra kormánykerekéért, a helyzet a liberális éra alattinál is fenyegetőbbé vált. A legsúlyosabb helyzetbe a zsidó tanulók és tanárok kerültek, akik közül egyesek áldozatául estek az egymásra licitáló diszkriminációk helyenkénti vérengző tettlegességeinek. 1938. január 28-án dekrétum mondta ki, hogy a román nyelv és irodalom, valamint a történelem szak úgynevezett képesítési (capacitate) vizsgáira csak román etnikai eredetű jelöltek iratkozhatnak be. A király, a miniszterelnök, a pénzügy- és az igazságügy-miniszter írta alá a törvényerejű rendeletet. Mit gondol, ki volt akkor a miniszterelnök?

– *Fogalmam sincs.*

– Octavian Goga.

– *Az ember tragédiájá-t románra fordító Goga?*

– Ő bizony, de ez persze költői nagyságát nem érinti, csupán emberi és politikai magatartását. Ezzel – mint mondani szokás – a keserűségek poharát még nem ürítettük fenékig. A Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial) I-ben, 1939. november 5-én újabb törvényerejű rendelet (decret) jelent meg, melynek 11. szakasza szerint az összes állami elemi és középiskolák tannyelve román, s más nyelv csak tantárgyként szerepelhet.

– *Az 1931-es rövid szakaszhoz hasonló enyhülés többé nem következett be?*

– De igen, vagy legalábbis időlegesen megteremtődött annak látszata. A két vészes dekrétum között, a hátrányosan megkülönböztető rendelkezések özönében ugyanis, általános meglepetésre, 1938. május 4-én kisebbségi főkormánybiztosság létesült a minisztertanács mellett, s működésének szabályozásával kapcsolatban augusztus 4-én minisztertanácsi határozat született egyes nemzetiségi igények elismeréséről. A határozat *Minisztertanácsi Napló* (Jurnal al Consiliului de Ministri) néven jelent meg, s előirányozta – egyebek között –, hogy a községek által beszedett 14%-os adóból a kisebbségek magániskolái megfelelő hányadot kapnak; hogy vizsgálják meg és az érvényben levő törvények alapján intézzék el azokat a nyilvánossági joggal kapcsolatos kérelmeket, amelyeket a határozat megjelenésének időpontjáig még nem oldottak meg; kimondta továbbá, hogy a gyermekek neveléséért törvényesen felelős személyek (apa, anya vagy gyám) egyedül jogosultak a gyermek etnikai hovatartozásának megállapítására s ennek alapján annak eldöntésére, hogy milyen felekezeti vagy állami iskolába íratják őt; hogy az érettségi bizottságokba olyan tanárokat nevezzenek ki, akik ismerik azoknak a tanulóknak a nyelvét, akik bizonyos tantárgyakat anyanyelvükön tanulnak (3–4–5–8. cikk). Sőt nemcsak az anyanyelvű oktatásra, hanem a kisebbségek általános nyelvhasználatára is kiterjedt a határozat: a községi vezető tanácsok tárgyalásain irányozta elő például használatát, előírta, hogy a vegyes lakosságú községek tisztviselőinek ismerniök kell a kisebbségek nyelvét is, ott pedig, ahol „jelentős arányban élnek", a bírót vagy a helyettesét az ő soraikból kell kinevezni (13–16–17. cikk). Továbbá a helységek nevének használatával kapcsolatos engedményekre, a napilapok és folyóiratok ezzel összefüggő könnyítéseire is kiterjedtek az előirányzatok.

– *És mi rejlett a hirtelen megértőre fordult magatartás mögött?*

– Azoknak volt igazuk, akik az ígéreteket bel- és főként külpolitikai kérdésekkel összefüggő húzásoknak, taktikai fogásoknak tartották, és kezdettől fogva kétkedésekkel fogadták. Már az jogos bizalmatlanságot kelthetett és keltett is, hogy a rendelkezések nem a bevett, megszokott jogforrások (törvény, törvényerejű rende-

let, minisztertanácsi határozat) formájában láttak napvilágot. A napló (jurnal) egyszerű emlékeztető vagy feljegyzés benyomását keltette, és semmi esetre sem helyezhette hatályon kívül a parlament által megszavazott törvényeket. Különben, aki a törvények dzsungelében tájékozódni tudott, rájöhetett, hogy a napló, amely az első cikkben elismerte az állampolgároknak azt a jogát, hogy iskolákat, felekezeti és kulturális intézményeket létesítsenek, vezessenek és igazgassanak, a kijelentést azzal egészítette ki: „az 1925. évi, a magánoktatás szervezetéről szóló törvény feltételei mellett". Vagyis: nesze semmi, fogd meg jól!

– *Hogy milyen állapotoknak vetett véget a háború utáni korszak, az most már – gondolom – eléggé világos. Hogyan ítéli meg professzor úr az 1944. augusztus 23-tól a népköztársaság kikiáltásáig eltelt időszak eredményeit a nemzetiségi oktatás területén?*

– Az 1944. augusztus 23-át követő időszak sem tekinthető egyöntetű folyamatnak, de periodizálása más kritériumok alapján eszközlendő, mint a háború előtti időszaké. Az első élesen elhatárolható periódus 1944 szeptemberével kezdődik, és 1945 márciusáig tart, amikor is megalakul a Groza-kormány, és Észak-Erdélyt közigazgatásilag is visszacsatolják Romániához. Erre az időszakra a szeptember 12-én kötött fegyverszüneti egyezmény és a Román Kommunista Párt által vezetett Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) növekvő befolyása nyomja rá bélyegét. A fegyverszüneti egyezmény 6. pontja értelmében a román kormány vállalta egyebek között, hogy „hatályon kívül helyez minden faji megkülönböztetésen alapuló törvényt és ebből eredő megszorítást". Ez a kötelezettség egyébként természetszerűleg következett az augusztus 23. után élvonalba került RKP és a vele szövetséges demokratikus mozgalmak eszmei és politikai alapállásából is. Az őszi és téli hónapok dekrétumai és miniszteri rendeletei nagytakarítást végeznek a korábbi nemzetiségi politika boszorkánykonyhájában. Nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően a kormány a zsidó lakosokat sujtó sérelmek megszüntetésére koncentrál. A magyar nyelvű oktatás kérdése még nem volt időszerű vagy legalábbis sürgős, egyrészt Észak-Erdély ideiglenes közigazgatási különállása, másrészt Magyarország sikertelen kiugrási kísérlete és katonai ellenállása miatt. Ekkor minden erőfeszítés – érthető módon – a háború megrövidítésére és a béke kivívására összpontosult. A Groza-kormány évei, amelyek ezután következtek, rendkívül aktív és termékeny időszaknak bizonyultak a nemzetiségi viszonylatok jogi és közigazgatási rendezésében. Ehhez az időszakhoz fűződik az ország magyar lakosságának széles körű mozgósítása, anyagi és erkölcsi tartalékainak csatasorba állítása és a magyar tannyelvű oktatás széles hálózatának kiépítése, amelynek ma is vannak nyomai.

– *Milyen széles volt ez a hálózat, vannak-e erre nézve megbízható adatok?*

– Hivatalos adatok tudomásom szerint nincsenek, de minden okunk megvan rá,

hogy megbízhatónak ismerjük el azokat a számokat, amelyeket a Magyar Népi Szövetség 1947. november 21–22-én Temesváron megtartott harmadik kongresszusán Csákány Béla terjesztett elő főtitkári jelentésében. Eszerint az 1947–48-as tanévben 1790 magyar népiskola (elemi) és 173 magyar középiskola működött. (Gimnáziumok, főgimnáziumok, kereskedelmi, ipari líceumok, tanítóképzők tartoztak ezek sorába, munkájuk összefogásáról és irányításáról két magyar tankerületi főigazgatóság s ezek keretén belül magyar tanfelügyelőségek gondoskodtak, s problémáikat a Nemzetnevelési Minisztériumban magyar államtitkár képviselte.)[1*] A jelentés örömmel és elégtétellel állapította meg, hogy az adatok – az akkori időkre jellemzően – jelentős növekedést mutatnak az előző évekhez képest. Az 1946-os nagygyűlési jelentésben ugyanis 110-zel kevesebb magyar népiskoláról és 46-tal kevesebb magyar középiskoláról számolhattak be, ezek a közben eltelt év során kezdték meg oktató-nevelő tevékenységüket.

– *Milyen volt az iskolák területi megoszlása?*

– A legtöbb természetesen Erdélyben működött, arányosan megoszolva a magyar lakosság területi elhelyezkedése szerint, de ugyanakkor lehetőséget adva arra is, hogy a már említett több évszázados nagy hírű (kolozsvári, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi, nagyenyedi, temesvári stb.) középiskolákba beiratkozhassanak és a bentlakásokban elhelyezést nyerhessenek lakhelyüktől függetlenül mindazok, akik ott akarták folytatni tanulmányaikat. Ugyanaz a jelentés, amelyre fennebb hivatkoztam, hírt ad arról is, hogy „...Bacău megyében rövidesen négy magyar állami elemi iskola nyílik ama magyarság számára, mely nem jutott még hozzá, hogy anyanyelvén tanuljon meg írni és olvasni". A felszabadulás utáni szervezkedés és az 1946-os választási kampány ugyanis első ízben nyitott lehetőséget, hogy a Magyar Népi Szövetség a csángóügy magányos apostolainak, a petrás-incze-jánosoknak és domokos-pál-pétereknek a nyomába lépve, intézményesen is tehessen végre valamit a moldvai csángók kulturális felemelkedése, anyanyelvű művelődése érdekében. A Magyar Népi Szövetség – emlékezetem szerint – 60 000-re becsülte akkoriban a Bacău megyei csángó-magyar lakosság számát.[2] A vezetőség részéről az ősbukaresti Czikó Nándor tekintette kiemelt feladatának, fő szívügyének a kérdést. És a sajtóban is több-kevesebb rendszerességgel jelentek meg az ötvenes évek közepéig híradások, tudósítások az első óvodák és az időközben körülbelül szászra növekedett moldvai új magyar iskolák tevékenységéről, a kulturális vérkeringés csángó vidéki megindulásáról. Jórészt ezekben az években, lészpedi tanító korában jegyezte le Kallós Zoltán azokat a népköltészeti alkotásokat, amelyek később két híressé vált munkájában, a *Balladák könyvé*-ben és az *Új guzsalyam mellett* címűben megjelen-

* A jegyzeteket lásd az interjú végén.

tek. És ugyanekkor gyűjtötték össze a nyelvészek és néprajzosok azt a hatalmas népnyelvi, etnográfiai és folklór anyagot, amelynek kiadása jórészt a jövő feladata maradt.

– *Nem szóltunk még a Bolyai Tudományegyetemről, amely szintén ezekben az években létesült, s amelynek megszervezése távolról sem jelenthetett egyszerű feladatot.*

– A magyar egyetem helyzete és beilleszkedése az újjászerveződő tanügyi rendszerbe minden szempontból *különleges* volt...

– *Különleges? Mennyiben volt különleges?*

– 1944. október 11-én, amikor a szovjet és román csapatok felszabadították Kolozsvárt, hiánytalanul működő magyar egyetemet találtak itt, annak ellenére, hogy a csapatok bevonulását hetekig tartó belövések előzték meg. Az egyetem ugyanis a gyárakat megszálló és a gépeket, felszereléseket elhurcolni nem engedő munkások példáját követve, megtagadta a kiürítési kormánybiztos rendeletét, nem vonult vissza a horthysta hadsereggel és közigazgatással, így tehát nemcsak az objektív szükségletek folytán, hanem bizonyos mértékben az ellenállás jogán is folytatta tevékenységét. Ugyanakkor Szebenben türelmetlenül várta a visszatérést a román egyetem, amely 1940 őszén odamenekült, s amely igényt tartott a régi épületekre, klinikákra, laboratóriumokra, mellékintézményekre. Nem nehéz elképzelni, milyen súlyos és főleg kényes kérdésekkel kellett szembenézni, ezeknek a részletezése azonban kiütközne mostani beszélgetésünk keretéből. (Részletes taglalásuk külön könyvet érdemelne.) A lényeg az, hogy a jó szándék, a kölcsönösen elfogadható kompromisszumok keresése és a kezdetekre jellemző határtalan bizalom minden nehézségen átsegítette, a kedvező politikai döntések láttán pedig a magyar lakosság legkülönbözőbb rétegei fogtak össze, hogy az egyetem új épületeiben is minden szükségessel rendelkezzék. 1945. június elsején törvény szentesítette a magyar tannyelvű állami egyetem fennállását, amely december 11-én a Nemzetnevelési Minisztérium rendeletével a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem nevet kapta.

– *A kölcsönösen elfogadható megoldások keresésével függött össze bizonyára az orvosi és gyógyszerészeti kar Marosvásárhelyre költözése is...*

– Amikor az orvosi kar hírneves professzorait, Miskolczy Dezsőt, Hajnal Imrét és több más társukat felszólítottuk, hogy ránduljanak át velünk Vásárhelyre, tekintsék meg az ottani lehetőségeket, eleinte vonakodtak, hogy aztán a helyszínen egyikük meglepetésében összecsapja a kezét, és felkiáltson: „Kész Cambridge!" Az orvosi és gyógyszerészeti kar az 1948-as tanügyi reform után marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetté alakult. Első rektora Csőgör Lajos volt, aki előzőleg a Bolyain is rektori tisztséget töltött be.

– *Az eddigiekhez hasonlóan bizonyára az országépítés külön kis hősi története fűződik a Mezőgazdasági Főiskola és a Magyar Művészeti Intézet létesítéséhez is...*

– Valóban így van, s külön kiemelendő az a rendkívüli odaadás, ahogyan neves írók, tudósok, művészek vállalták a szervezést, az építés gyakorlati feladatait. A mezőgazdasági főiskola magyar tagozatán tanított például Kós Károly is, az 1948-ban szintén Kolozsváron létesült Magyar Művészeti Intézet fáradságot nem ismerő szervezője és első rektora Kovács Zoltán, a kitűnő festőművész volt. (A Művészeti Intézet a következő években aztán háromfelé szakadt. Kolozsváron maradt és román–magyar tagozatos főiskolává alakult a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet és a Gheorghe Dima Zeneművészeti Intézet, a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola pedig Marosvásárhelyre költözött).

– *Hogyan jellemezné összefoglalóan az építésnek ezt a szakaszát?*

– A felsorakoztatott tényekből és adatokból nyilvánvalóan kitetszik, hogy az óvodától az egyetemig és a főiskoláig terjedő hálózat kiépítéséről van szó, olyan intézményrendszerről, amely a gyakorlatban is képes volt biztosítani az anyanyelvű oktatás feltételeit. Ez az oktatási hálózat egészséges pezsgést hozott olyan vidékeken is, ahol évszázados elmaradottságot és megfélemlítettséget kellett felszámolni. A Bolyai Egyetem pedig másfél évtizeden át történelmi jelentőségű munkát végzett a szellemi utánpótlás biztosításában, a magyar lakosság tudományos és közművelődési életének fejlesztésében.

A továbbiakban talán a hatvanas évek vége, a hetvenesek eleje emelhető ki kedvezőnek ígérkező szakaszként. Ekkoriban feloldódott részben a nemzetiségek nyelvén történő szakmai oktatással szemben korábban megnyilatkozott elzárkózás, és az RKP főtitkára több expozéjában hangsúlyosan szólt a nemzetiségek fejlődésének perspektívájáról.

– *Ugyancsak a fegyverszüneti egyezményt követő periódusra tehető a Nemzetiségi Statútum megszületése. Ez mit tartalmazott az oktatás tekintetében?*

– A Nemzetiségi Statútum az első és a második periódus mezsgyéjén született, pontosan 27 nappal a Groza-kormány megalakulása előtt. A kormány akkor (február 7-én) Rădescu tábornok elnökletével működött, s a monarchia, amelyet a történelmi pártok konzervatív elemei vettek körül, még tartósnak tűnt. De a kormányban az ODA megfelelő súllyal rendelkezett, és a továbbfejlődés útja is csak egy irányba mutatott. A Statútum kidolgozásában az észak-erdélyi magyarság politikai képviselete (a vázolt általános körülmények miatt) nem vehetett részt. Ez rányomta bélyegét a törvény tartalmára, amennyiben főként a nemzetiségileg súlyos helyzetben lévő dél-erdélyi magyar lakosság lefokozott lehetőségeit és minimálisra redukált igényeit tartotta szem előtt. Hogy példával is érzékeltessem a dolgokat: a magyar egyetem helyzetéről, a reális szükségletekről, amelyekre megoldást kellett

találni, az előbbiekben már szóltam. A Statútum beérte azzal, hogy magyar és német nyelvű tanszéket irányozott elő a jogtudományi és bölcsészeti karon „a szükségletekhez képest, illetve a hallgatók nemzetiségi megoszlásának figyelembevétele mellett". Észak-Erdélyben elvileg fel sem merült az a kérdés, hogy fennmaradjon-e vagy létesülhet-e magyar tannyelvű középiskola vagy szakiskola, itt inkább a négy év alatt válságosabb helyzetbe került román iskolahálózatnak a szükségletekhez mért kiépítése, helyreállítása volt a probléma, s jobbára csak olyan kérdések merültek fel: van-e ennek vagy annak az iskolának a működésére igény, megfelelő épület, tanszemélyzet vagy költségvetési fedezet? Az Antonescu-rendszer hagyatékának felszámolásában viszont a dél-erdélyi magyar iskolarendszernek a nullpont közeléből kellett elindulnia, nem is szólva a csángó lakosság iskoláiról. A Statútum jótékony hatása azonban nem merült ki az azonnal lehetővé vált lépésekben és változásokban. Már a Groza-kormány idején, 1948. február 6-án, a Statútumra való hivatkozással miniszteri határozat jelent meg, Miron Niculescu közoktatásügyi miniszter aláírásával (a 39 326-os számú), amely hatályon kívül helyezve az Anghelescu-féle törvény rendelkezéseit, előírta, hogy „a magyar tannyelvű középfokú és elemi oktatásban minden tantárgyat, beleértve a történelmet, földrajzot és az ország alkotmányát, magyar nyelven tanítsák". Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy „a román nyelv tanítása az elemi oktatás harmadik osztályával kezdődik". De aki ma olvassa a Statútum szövegét, a közbejött sok-sok változás ellenére is világosan láthatja, hogy az valóban fordulatot jelentett a nemzetiségi oktatási rendszerben. Az 1948. évi tanügyi reform nem helyezte hatályon kívül a Statútum rendelkezéseit, és az Igazságügy-minisztérium nemrég kiadott kimutatása, az érvényben lévő törvények repertóriuma (Repertoriul General al Legislaţiei în vigoare) a Statútumot is érvényben lévőként tartja nyilván.

– *A történelmet, a földrajzot és a társadalmi-politikai ismereteket manapság tudomásom szerint...*

– ...részben anyanyelven, részben románul tanítják a nemzetiségi iskolákban. Anyanyelven az egyetemes történelmet és az általános földrajzot, románul meg az ország történelmét és földrajzát.

– *Hadd kérdezzem meg nyíltan: a Groza-kormány időszakára és a hatvanas évek végére, a hetvenesek elejére tett előbbi megjegyzését úgy kell értelmezni, hogy a közben vagy a később történt változásokkal vagy a változások egyikével-másikával szemben fenntartásai, kritikai szempontjai vannak?*

– A Groza-kormány éveit két vonatkozásban találjuk – azt hiszem, fenntartás nélkül mondhatom többes számban – kiemelkedő időszaknak. A kormány, mint az előbbiekből is kiderül, nem érte be az örökölt helyzet tagadásával, a hátrányos megkülönböztetések hatálytalanításával. Változtatási szándékait egyrészt törvényekkel támasztotta alá, másrészt építőtevékenységet fejtett ki a reálisan jelentkező hiányok pótlására, a fejlődési tendencia és a korszerű igények kielégítésére. Ennek titka a jó szándék és az elvszerűség mellett a nemzetiségek reprezentatív képviseleti szerveivel fenntartott állandó kapcsolat és együttműködés volt. A Magyar Népi Szövetség és a többi tömegszervezet képviselőinek álláspontját gyanakvás és előítélet nélkül meghallgatták megyei és országos szinten is, és nem zárkóztak el az alulról jövő kezdeményezések elől.

A Groza-kormányt követő években valahogy az a hivatalos álláspont kerekedett felül, hogy a nemzetiségi kérdés egyszer s mindenkorra megoldódott, ezen a téren nincs és nem is lesz több teendő, az állandóan változó körülmények között immár nem is nagyon kell figyelni az anyanyelvű oktatás alakulására, folyamatosságának biztosítására. A hatvanas évek végét azért emeltem ki pozitív értelemben, mert kitartó igénylés és hosszas vita után megjelentek az első szakmai tagozatok magyar nyelven is néhány foglalkozási ágban. Mint az oktatásügyi miniszter akkori tanácsosa közvetlenül is tapasztalhattam, hogy a párbeszéd azokban az években és a hetvenes évek elején is magas szinten, döntő fórumokkal folyt. Meggyőződésem, hogy ha végig az az igazgatási és ügyintézési szellem és módszer uralkodott volna, megelégedéssel s mindenesetre bizalommal szólhatnánk a Groza-kormány éveit követő időszakról, a hetvenes évek második feléről és a továbbiakról is. Sok zavaró, lehangoló esemény elkerülhető lett volna. A probléma sajnos ma az: hogyan tartóztatható fel a magyar tannyelvű oktatás válsága, hogyan lehet feltölteni a réseket és biztosítani a korszerű fejlődést, ötvözve a nemzeti és népi hagyományokat a tudomány legújabb eredményeivel?

– *Milyen résekre, zavaró és lehangoló eseményekre céloz?*

– Mindenekelőtt az iskoláskorú magyar fiatalok anyanyelvű tanulási lehetőségeinek csökkenésére. Az anyanyelvű oktatás válságát tovább mélyítik azután a magyar szakemberek és tanügyi káderek utánpótlásában mutatkozó hiányosságok, a főiskolák végzettjeinek kihelyezésében észlelhető hibák és zavarok. A példák folytathatók, a kijelentés alátámasztására mindenki fel tud hozni eseteket saját maga, ismerősei, barátai tapasztalata alapján, de – országos adatok hiányában – összefüggő képe közönséges halandónak nemigen lehet.

– *Professzor úr nem sorolható ebben a vonatkozásban a közönséges halandók közé, épp ezért megkérem, hogy körvonalazza kissé közelebbről az említett kérdéseket, még ha értesülései nem is mondhatók teljesnek...*

– Az ötvenes évek közepétől – mint ismeretes – több ízben is sor került líceumok, tanítóképzők, szakiskolák összevonására, átalakítására, profiljának megváltoztatására a tanügy egységesítésének jegyében. Mintegy tizenöt-húsz éve ez a törekvés a modernizálásra tett fokozott erőfeszítésekkel egészült ki, ami főként a nagyarányú

szakosításban és a gyakorlathoz, a termeléshez való szorosabb kapcsolódásban nyilatkozott meg. Az egyesítésnek, a román és magyar iskolák összevonásának indokaként eleinte nem vagy csak nagyon kis mértékben szerepeltek gazdasági meggondolások, takarékossági szempontok, és sohasem volt szó kimondottan az anyanyelvű oktatás megszüntetéséről, az „elvi alap", a „fő érv" az volt, hogy a lépés elmélyíti, szorosabbra vonja és kiteljesíti a román és magyar fiatalok összetartozását, a román nép és a magyar nemzetiség barátságát és testvériségét. A végrehajtás során a gyakorlatba ültetés eredménye azonban sajnos a magyar nyelvű közoktatás fokozatos sorvasztása volt. Elsőként a moldvai csángó-magyar gyerekek számára létesített óvodák, elemi iskolák szűntek meg az ötvenes évek végén, és bezárta kapuit a bákói tanítóképző magyar tagozata is. Utóbb ez a folyamat tovább növekedett, mind több és több iskolára terjedt ki. A hetvenes évek második felében, egészen pontosan az 1976–77-es tanévben a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium adatai szerint 33 155 megfelelő korú magyar gyerek folytatta líceumi, szakiskolai vagy technikumi tanulmányait román iskolában, és 34 738 tanult anyanyelvén. Ezek közül azonban 15 591 olyan iskolába járt, ahol a szaktárgyakat csak románul adták elő. Vagyis mindössze 19 147 magyar líceumi tanuló részesült teljes egészében anyanyelvű képzésben, oktatásban és nevelésben.[3] Hogy az ilyen helyzet milyen mértékben használ a barátság és testvériség elmélyítésének, mennyire szolgálja az eredetileg deklarált célokat – azt nem nehéz elképzelni. 1973-ban lépett életbe a tanügyi rendelet, amely előírja, hogy *magyar nyelvű* ötödik osztály indításához *25 tanuló szükséges, líceumi osztályhoz pedig 36.* Ugyancsak 1973-ból származik a 703-as dekrétum (ez utólag az 1974. évi 26. számú törvénnyé változott), amely 3. II. fejezetének 3. bekezdésében előírja, hogy azokban a községekben, ahol az együtt élő nemzetiségek nyelvén működő iskolák léteznek, *román előadási* nyelvű tagozatok vagy osztályok létesítendők, *függetlenül a tanulók számától.*

A nagyarányú szakosítás, amiről már említést tettem, tovább bonyolította az iskolák átszervezésével, profilváltozásával, az új iskolák létesítésével és a régiek átalakításával járó folyamatokat. A kívülálló számára a helyzet még áttekinthetetlenebbé vált. Hogy milyen eredményekkel járt és jár a szakosítás, beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket vagy sem – azt csak alapos, körültekintő, a távlati célokat is figyelembe vevő elemzés derítheti ki. Személyes benyomásom, hogy az átalakítás meglehetősen prakticista jellegű volt, kevés súlyt fektetett és fektet mind a mai napig magának a tanulásnak a megszerettetésére, a gondolkodási készség kialakítására. Nemegyszer hallani ilyen jellegű kritikai észrevételeket és megjegyzéseket hivatalos személyek, illetékes fórumok részéről is. A szakosítás ürügyén ugyanakkor felszámoltak több olyan magyar nyelvű évszázados iskolát és iskolai intézményt is, amely megbecsült nemzeti és humán hagyományokkal rendelkezett, s amelynek átszervezése a nevelés és oktatás általános ügyének is vesztesége. Ezek a túlzott szakosítási tendenciák rosszul értelmezett homogenizálási törekvésekkel is bonyolódtak. A marxista irodalomban itt-ott felbukkanó homogenizálási követelmény ürügyén vagy annak félremagyarázásával egyesek megengedhetőnek tartották és tartják az adminisztratív úton erőszakolt asszimilációs törekvéseket is, mit sem törődve a nemzetiségek közérzetével.

Mindenesetre a jelzett válságnak egyik tünete, megnyilatkozási módja, hogy magyar nyelvű közoktatásról lehet még beszélni, noha az – mint az elmondottak jelzik – rendkívül hézagos, nagy űröket tartalmazó, összefüggő iskolahálózatról, intézményi rendszerről azonban már nem.

– *Mi a helyzet az egyetemi és főiskolai oktatás tekintetében?*

– Amikor 1959-ben többé-kevésbé ismert körülmények között sor került a két egyetem egyesítésére, a kiindulópont az volt, hogy a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a jövőben kétnyelvű, egységes intézményként fog működni. A döntést Gh. Gheorghiu-Dej elnökletével párt- és kormánybizottság hagyta jóvá, s az okmány pontosan meghatározta azokat a diszciplínákat, tudományágakat, amelyeket magyar nyelven is előadnak. A neveléssel, oktatással, a tanárképzéssel és a közművelődéssel összefüggő tudományágak voltak ezek, és a kurzusok nagy többségét tették ki. Voltak aztán olyanok is, amelyek a hallgatók viszonylag szűkebb körét érintették (azokat, akik a tudományos kutatást választják életcélul, vagy akik közvetlenül az államapparátusban, az igazságszolgáltatásban kívánnak elhelyezkedni), ezek részére a dokumentum román nyelvű előadásokat irányzott elő. A történelem–filozófia karon létező három szak közül például a döntés értelmében Románia történelmének és az egyetemes történelemnek a kurzusait román nyelven tartották (az egyetemes történelmet mint tárgyat magyarul is előadták), a tanárokat képező harmadik szaknak (a filozófia–pedagógia–történelemnek) a kurzusait viszont párhuzamosan románul és magyarul is. Ugyanez az elv érvényesült a többi karon is. A magyar kurzusok száma az egyesítéskor mintegy 80-at tett ki, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a határozat értelmében a magyar hallgatók számára minden karon és szakon anyanyelven kellett előadni a társadalomtudományi ismereteket (a tudományos szocializmust, a politikai gazdaságtant, a dialektikus és történelmi materializmust), hogy a természettudományi és jogi karon lektorátusokat kellett szervezni a szakkifejezések anyanyelven való elsajátítása érdekében – nos, akkor számuk megközelítette, ha épp nem haladta túl a százat.[4] Jelenleg a filozófia–történelem karon nincsenek magyar előadások. A 86/87-es tanévtől minden tárgyat románul tanítanak, beleértve a társadalomtudományi és pedagógiai ismereteket is. Nem tartanak magyar nyelvű előadásokat a természetrajz–földrajz karon sem. Akadnak még hellyel-közzel a matematika–fizikán s a kémián, és vannak aztán a filológián,

a magyar nyelv és irodalom szakon – bár a tendencia itt is a csökevényesedés felé mutat.[5] Mindent összevetve: az 59/60-as tanév mintegy száz magyar nyelven tartott kurzusához viszonyítva a maiak száma nem haladja meg a tizenötöt.

– *Hogy csökkent le ilyen nagymértékben a kurzusok száma?*

– Ne felejtsük el, hogy az egyesítés közel harminc évvel ezelőtt történt. Az akkori tantestület jelentős része kiöregedett, nyugdíjba ment, sokan el is haláloztak, s a fiatalok előléptetésénél, a tanársegédek toborzásánál, a lektorok, előadótanárok kinevezésénél sajnos nem ügyeltek eléggé arra, hogy az egyetem továbbra is kétnyelvű, egységes intézményként fejthesse ki tevékenységét. Arra gondosan vigyáztak, hogy a különböző átszervezések, alakítások, átcsoportosítások során az érintettek ne kerüljenek előnytelenebb besorolásba, ne részesüljenek anyagi vagy másfajta hátrányban. Arra már kevésbé, hogy egyes alapelvek se szenvedjenek csorbát. Csupán két példát hozok fel az előbbiek illusztrálására: a történelem szakon (nem a történelem–filozófia karon, mert akkor a filozófiai és a pedagógiai kurzusokat is ide kellene számítani, hanem csupán a történelem szakon) egyesítéskor 43 volt a tantestületi tagok száma, ezek közül 14-en jöttek a Bolyairól. Időközben az összetétel – érthető módon – megváltozott, számos új tantestületi tag kinevezésére került sor. A tanszéken pillanatnyilag csupán két magyar tantestületi tag van: egy, aki az egyesítés óta ott fejti ki tevékenységét, és egy újabban kinevezett fiatal. Mindketten románul adnak elő. A kémia karon egyesítés előtt az 58/59-es tanévben 45 román szakember volt a Babeșen, 36 magyar a Bolyain. Itt is megtörténtek a megfelelő változások, de az utánpótlás biztosításánál több mint harminc ifjú román szakember és mindössze egy magyar fiatal kinevezésére került sor. És a példák száma tovább szaporítható.

– *A többi egyetemen és főiskolán is hasonló a helyzet?*

– Nagyon valószínűnek tartom, de ezek helyzetét nem ismerem. Azt tudom, hogy amikor a döntés a két kolozsvári egyetem egyesítéséről megszületett, bejelentették, hogy a Kolozs Tartományi (akkor még tartományok voltak) Pártbizottságtól javaslat érkezett, hogy a román és magyar szakkal működő Mezőgazdasági Főiskola kurzusait egységesítsék, és vezessék be egyöntetűen a román nyelvű oktatást. Azt is tudom, hogy a vásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolára, amely 1975 óta kétszakos (román–magyar előadási nyelvű) intézetté változott, a 87/88-as tanévre már csak három magyar főiskolást vettek fel, két fiút meg egy leányt.

– *Mi a helyzet a felvételi vizsgákkal?*

– Három éve meglehetősen sok találgatás kíséri a felvételi vizsgákat. Hogy lehet-e vagy nem lehet a filológián kívül más karokon is magyarul felvételezni, hol lehet és hol nem lehet? Eleinte akadtak egymásnak ellentmondó esetek is. Kihirdették például, hogy lehet magyarul is dolgozatot írni (a felvételik mind írásban

történnek), de a tételeket nem írták fel magyarul, s ebből értelmezési zavarok keletkeztek. Másutt felírták. Utóbb a szempontok egységesebbé váltak. Méghozzá olyan értelemben, hogy tisztázták: az a felvételiző írhat magyarul, aki líceumi vagy szakiskolai tanulmányait is anyanyelvén folytatta, s az egyetemre vagy főiskolára is olyan szakra jelentkezik, ahol léteznek magyar kurzusok. Annak viszont, hogy valamelyik karon, illetve szakon létezzenek, az a feltétele, hogy a hallgatók között legalább heten akadjanak, akik ezt kifejezetten kérik. És – manapság ez a hetes csoportlétszámnál is hangsúlyosabban kerül szóba – *hogy létezzenek előadók,* akik a kurzusokat a nemzetiségek nyelvén megtartják.

– *A végzettek elhelyezésében mutatkozó hibákról és zavarokról is említést tett az imént professzor úr...*

– A kolozsvári és marosvásárhelyi egyetemek, főiskolák végzettjeinek és a szülőknek döntő többsége évek óta panaszolja, hogy az elhelyezésnél többnyire a Kárpátokon túli területeken (Moldva, Munténia, Olténia), nem szülőföldjük, hozzátartozóik közelében jelölik ki a munkahelyüket, a bukaresti, iași, craiovai egyetem végzettjei meg többnyire erdélyi helységekben dolgozhatnak. Az is előfordul nem egy esetben, hogy a filológusok közül a magyar főszakos – idegen nyelv (angol, francia stb.) mellékszakos hallgatókat nem a fő-, hanem a mellékszakjuk alapján osztják be valamelyik moldvai vagy olténiai iskolába.[6]

– *Újabban hallani (egyszer-máskor nemzetközi fórumokon is) olyan intelmeket és figyelmeztetéseket, hogy rendben van, meg kell adni a nemzetiségeknek az őket megillető jogokat, de nem többet, nem pluszban valamit az ország többi lakosához képest. Mi az ön véleménye erről?*

– Ez az okoskodás fogalomzavarban szenved. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségek a nemzeti egyenlőség jegyében *más* jogokat is kérnek, mint amelyekkel a többségi állampolgárok rendelkeznek, de ezek *más* jogok és nem *többletjogok.* A nemzeti egyenlőség értelmében a többség szabadon használja a maga többségi nyelvét, s azon valósítja meg önmagát. Az anyanyelv szabad érvényesítésének joga, a nemzeti egyenlőség elve alapján, a kisebbség számára *más* nyelvnek, a maga kisebbségi nyelvének a szabad használatát jelenti. Ez *nem több,* mint a többség joga, gyakorlatilag valójában még mindig kevesebb, mivel szűkebb a kör, amelyben nyelvhasználati jogát érvényesíti. Pluszjogot a minden lakosnak kijáró egyenlőséggel szemben az igényel, aki anyanyelvét nemcsak a maga számára akarja biztosítani és érvényesíteni, hanem rá akarja oktrojálni más közösségre is. Áll ez a társadalmi viszonylatok más területére is. A lényeg, hogy az *esélyek* legyenek vagy maradjanak egyenlők. Ehhez pedig elengedhetetlen, hogy vegyük tudomásul: a társadalom bizonyos dolgokban differenciált, és vannak olyan közösségei, amelyek ezekben a bizonyos dolgokban *mások.* Mások, de nem ellentétesek. Viszont éppen mert mások, a meg-

hirdetett általános jogokat csak a maguk másságán, másféleségén (nyelvén, zenéjén, szokásain, körülményein) keresztül élvezhetik. Ennek a kérdésnek a vizsgálatánál ütközünk bele a társadalomtudománynak abba a mulasztásába, hogy nem mélyült el kellőképpen a nemzeti identitás társadalmi funkciójának tanulmányozásába a vegyes nemzetiségű országrészek, vidékek feltételei között.

– *Egy másik, napjainkban szintén többször felmerült szempont szerint a nemzetiségeket, népcsoportokat aszerint illetné meg több vagy kevesebb jog, hogy milyen számszerű arányt képviselnek. Létezik a jogban valamiféle kis nép vagy népcsoport – kis jogok, nagyobb népcsoport – nagyobb jogok – elv? Ha igen, mi az a nagyságrend, amitől felfelé egy népet megillet az anyanyelv szabad használatának és az anyanyelvű oktatásnak a joga, lefelé pedig nem?*

– A nemzetiségi harcok irodalmában és a napisajtóban felbukkan az a tendencia, hogy egyik vagy másik nemzeti közösség igényeinek alátámasztására kritériumokat kovácsoljanak az illető nemzetiség társadalmi és politikai súlyának kidomborítására, követeléseinek alátámasztására. Mint ahogyan újabban az eset fordítottjával is találkozunk: hasonló hivatkozásokra jogos igények visszautasítása érdekében. Gyakran ismétlődő kritérium például a létszám, a közösség nagysága, amivel szemben többnyire a létszám alacsony voltát (kis nép, népcsoport) szokás felhozni. A számbeliség mellett azonban gyakori a fejlettségre, kompaktságra, szórvány mivoltra, elmaradottságra, magas, alacsony vagy kialakulatlan politikai öntudatra való hivatkozás. Sokféle népcsoport, nemzetiség vagy nemzeti kisebbség él manapság is más nemzeti államokba ékelten, a legkülönbözőbb körülmények között. Éppen ezért az esélyek egyenlőségének biztosítása – amiről az előző kérdésre adott válaszomban szó volt, s ami vezérelv a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásában – a különböző helyzetektől és körülményektől függően különböző kell hogy legyen. Vannak kisebbségek, amilyenek például a svédek Finnországban és az olaszok Svájcban, amelyek számbelileg kicsik, de (hála történelmileg kialakult életfeltételeiknek) kultúrájuk és hagyományaik révén súlyosan esnek latba. Köztudomású, hogy Finnországban nemcsak a nemzetiségi oktatás kérdéseit oldották meg példamutató módon, hanem a helységek neveit is kifüggesztik svéd nyelven ott is, ahol svédek nem élnek, vagy csak elenyésző arányban élnek, s a feliratok még a pénzen is kétnyelvűek. Pedig az ország összlakosságához viszonyítva a svédek számaránya mindössze 7%-ot tesz ki. Hasonlóképpen az is közismert, hogy a hozzánk földrajzilag is közel fekvő Svájc azzal járt és jár rendületlenül az élen, hogy nemcsak a közoktatást, hanem az állam igazgatásának szerkezetét is a nemzetiségi struktúrához idomította, s a kölcsönös megértés olyan légkörét tartja fenn, hogy a 0,81%-ot kitevő rétorománok olyan kantonokban és kantoni székhelyeken (például Zürichben) is korlátozás nélkül használhatják nyelvüket, ahol csak elszórtan fordulnak

elő. Nemcsak a személyes, hanem a hivatalos érintkezésben is. Ez a két példa rávilágít annak jelentőségére is, hogy az adott kisebbség nyelvileg egy szomszédos ország nyelvéhez kapcsolódik.

– *Az ellenkező példák száma bizonyára jóval meghaladja ezeket...*

– Számbeliség tekintetében viszont a kurdok világviszonylatban élvonalban állnak, de nagyságuk ellenére nemcsak a nemzetközi porondon, hanem saját körükben sem tudták eddig számbeliségüknek megfelelően elismertetni nemzeti törekvéseiket. Megosztottságuk, amelyet bizonyos erők fenntartanak és ápolnak, megakadályozza őket ebben. Európa nagy kisebbségeinek számítanak a spanyolországi katalánok és baszkok, s még csak kísérlet sem történt, nem is történhet arra, hogy a maguk számára azonos státust ismertessenek el. És Európa legnagyobb nemzetiségi, nemzeti kisebbségi csoportjai közé számítunk mi, romániai magyarok is. A nagyság szerinti osztályozásnál, a kis, közepes és nagy csoportok méricskélésénél, a kritériumok boncolgatásánál tudományosabbnak és célravezetőbbnek találom, hogy minden nemzetiség helyzetét a maga sajátos körülményei szerint vizsgáljuk és ítéljük meg, de minden esetben tartsuk szem előtt az esélyek egyenlőségét biztosító feltételeket és a fejlett modern társadalmi berendezkedés szempontjait. Ha egy kisebbség nemzeti törekvéseinek megfogalmazásában és képviseletében történelméből és adott körülményeiből indul ki, és előretekintő, modern berendezkedésre és kapcsolatrendszerre törekszik, akkor valószínűleg számíthat a nemzetközi elismerésre is, és eséllyel léphet fel igényei kivívásában. Persze nem feledkezhetünk meg arról, hogy ítéleteikben, állásfoglalásaikban mások is többnyire a maguk érdekei szerint osztanak és szoroznak, s arról sem, hogy az igények kivívása, a jogok érvényesítése rendszerint nem könnyen, nem önmagától és nem automatikusan megy végbe.

– *Mivel kellene kezdeni professzor úr véleménye szerint a magyar nyelvű oktatás válságának leküzdését?*

– Románia Szocialista Köztársaság alkotmánya világosan leszögezi, hogy az állam biztosítja az anyanyelven való tanulás és művelődés lehetőségét az együtt élő nemzetiségek, nemzeti kisebbségek számára. A közoktatásra vonatkozó törvény (Legea privind Învătămîntul în R.S.R.), amelyet az állam elnöke 1968. május 13-án írt alá, a 9. szakaszában kimondja: *„Az Alkotmány előírásai értelmében az együtt élő nemzetiségek számára az oktatás minden fokon saját nyelvükön történik. Az Oktatásügyi Minisztérium biztosítja az együtt élő nemzetiségek nyelvén történő oktatáshoz szükséges tanszemélyzet felkészítését."* Ezeken az elvi alapokon kell a jelenlegi helyzetet reálisan felmérni, az illetékes szakemberek bevonásával újravizsgálni a nemzetiségi oktatás egész intézményrendszerét az óvodától az egyetemig és a főiskoláig, pótolni, illetve kiépíteni a hiányzó láncszemeket. Kezdve mindjárt az óvónők,

tanítónők, tanítók képzésében mutatkozó hiányok, űrök pótlásával.[7] A többletköltség, amivel ez járna, bőségesen megtérülne a barátság, a testvériség erősödésében, az alkotókedv megsokszorozódásában. És a sötétben való tapogatózások, a találgatások elkerülése érdekében feltétlenül szükség volna a megfelelő tájékoztatásra, a kérdések nyilvánosságának biztosítására.

(1987. december)

Utóirat: Hogy az 1984-től kezdve életbe léptetett rendelkezések (román anyanyelvű szaktanárok magyar iskolákba való tömeges kinevezése, az általuk tanított tárgyak „nyelvcseréje", a magyar végzetteknek a Kárpátokon túli területekre való rendszeres kihelyezése, egyetemi szinten pedig a magyar nyelv idegen nyelvvé nyilvánítása) egy nagyarányú tervnek, a magyar anyanyelvi oktatás végleges felszámolását célzó intézkedéssorozatnak a szerves részét jelentik – azt az 1988 nyarát, Demeter János professzor hirtelen halálát követő események cáfolhatatlanul bizonyítják. 1988–89-es tanév kezdetén a hatóságok immár nem elégedtek meg a román „misszionárius" pedagógusok újabb évjáratának munkába állításával, hanem egész osztályközösségeket telepítettek át idegen nyelvi környezetbe. Kárpátokon túli román osztályokat helyeztek át vegyes lakosságú erdélyi, illetőleg magyar többségű székelyföldi helységekbe, és magyar iskolai osztályokat moldvai, havasalföldi, olténiai, legjobb esetben bánsági vidékekre. Egy évekkel korábban is létezett, keveseket érintő és szórványosan előforduló gyakorlat vált ezzel természetellenesen felduzzasztottá, abszurd módon, kórosan kiterjedtté. Az ugyanis nemegyszer előfordult már, hogy bizonyos speciális szakmák elsajátítására (például rádió- és tévészerelők, telefonműszerészek vagy más hasonló szakemberek kiképzésére) a túlnyomóan magyarlakta megyékből is Bukarestbe vagy más regáti városokba irányították tanulmányaik idejére a jelölteket, kiképzésük után azonban rendszerint visszavárták és visszahelyezték őket előző munkahelyükre. Ezt a helyzetet 1988-ban tarthatatlan egyoldalúságnak minősítették, mondván: egyes megyék csupán hasznot húznak a szakképzésből, a terheket meg mások viselik. És a manipulált premisszákból homogenizáló következtetést vontak le: Kovásznának, Hargitának és több más megyének cserében Kárpátokon túli megyék tanulóinak szakképesítését kellett vállalnia. Így kerültek át teljes román osztályok a Székelyföldre, olyan ritkának semmiképp nem mondható szakmákra, mint a fafeldolgozás, textilipar, mechanika stb. Az áttelepített tanulókkal arra is szerződést kötöttek, hogy az iskolát patronáló ipari egységben fognak dolgozni, vagyis véglegesen letelepednek az őket befogadó megyében. Ez Kovásznában évente 10–12 osztályt (4–500 tanulót jelent), Hargita megyében ennek több mint kétszeresét. (A sepsiszentgyörgyi textilipari és kereskedelmi, a kovásznai faipari líceumba telepítettek át román osztályokat többek között.) Ugyanakkor jó szakmák ígéretével próbálták és próbálnak rábírni magyar osztályokat, hogy távoli román megyékben folytassák tanulmányaikat. Hogy az elképzelés milyen mértékben valósul meg, mennyire lanyhul vagy enyészik el a szülők mindkét részről fellángolt ellenkezése – arról egyelőre korai még véleményt mondani. Egy dolog bizonyos: a hatóságok nem tettek le terveikről, a kérdés nem került le napirendről.

Valószínűleg az elképzelések folytatásához és kiegészítéséhez tartozik az az 1989 nyarán született rendelkezés is, amely három évre kötelezővé teszi az egyetemre be nem jutott érettségizettek munkába állását. A be nem jutottak sorában több ezer magyar fiatalnak kellett már az év második felében elfoglalnia kijelölt munkahelyét, főként román bányavidékeken, országos munkatelepeken, beilleszkednie az ottani élet- és munkakörülményekbe.

Az 1989–90-es tanév kezdetén bekövetkezett a teljes tankönyvválság is. A magyar nyelvű tankönyvek úgyszólván teljesen eltűntek (a tankönyvkiadó kolozsvári részlegét már két évvel korábban felszámolták), de román tankönyvekhez is csak kivételes esetben jutnak hozzá a tanulók. Az évről évre öröklődő, zilált állapotban leledző könyvek száma egyre fogy (ezek között még akadnak magyar nyelvűek is), a személyi igazolványra, pénzért vásárolható új könyvekből két-három példány jut egy-egy osztályra.

A hivatalos megnyilatkozások ugyanakkor a tanügy nagy feladatait, az oktatási rendszer világszínvonalra emelésének szükségességét hangoztatják.

(1989. szeptember)

JEGYZETEK

1. Az 1946-os választások előestéjén a magyar tanfelügyelők kiáltvánnyal fordultak a választókhoz. „A Magyar Népi Szövetség harcában – szólott a brassói *Népi Egység* november 6-i számában megjelent felhívás – kezdettől fogva legelső helyen állott a magyar iskolakérdés. Biztosította iskoláink fennmaradását, új iskolák felállításával lehetővé tette, hogy minden magyar gyermek magyar iskolában anyanyelvén tanulhasson. Kieszközölte a kormánytól állami és felekezeti tanítóinknak és tanárainknak a fizetését..." (Az első időkben ugyanis – mint ugyancsak a Népi Egységből, az erdélyi magyarsághoz intézett, 1945. június 28-i felhívásból tudható meg – az MNSZ által létesített Petőfi-alapból, majd a Magyar Segélyező Bizottsághoz befolyt összegekből fizették őket.)

2. Néhány forrás és tájékoztató adat a moldvai csángó-magyarok lélekszámáról: Koós Ferenc (1828–1905) bukaresti református lelkész és tanító 1890-ben Brassóban megjelent *Életem és emlékeim* című munkájának II. kötetében beszámol egyebek között a rendkívül szapora csángóknál tett 1859-es

látogatásáról, s megállapítja, hogy a szereti, besztercei és a tatrosi kerületben már akkor „...negyvenezerre tehetjük a római katolikus magyarok számát" (257. o.).

Ugyanebből az összeírásból kiderül, hogy a román nyelvű katolikus csángók száma mintegy tízezer volt. Abban az évben az eklézsiákban három magyar és huszonhárom román pap szolgált. Csaknem egy évszázaddal később Kovács György arról ír *A szabadság útján* című irodalmi riportkönyvében, hogy „...a kiteljesülő nemzeti jogegyenlőség kézzelfogható bizonyítékaként megszületnek az első magyar nyelvű iskolák a szolgaság bilincseibe vert, antoneszkánus orvosok által vérvizsgálattal, fajelemzéssel rettegésben tartott, csendőrszuronyokkal megkínzott csángó falvakban". (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1950.) Az 1954-ben ugyanott megjelent *Moldvai csángó népdalok és népballadák* című gyűjtemény bevezető tanulmánya megállapítja: „...ma Moldovában közel kilencven falut lehet számon tartani, amelyben kis részben, jelentős százalékban vagy többségben magyarul beszélő csángók élnek (7. o.). Beke György 1971-es utazása során megpróbálta *helyszíni* adatközlő segítségével felmérni az elnémult Bákó és Roman környéki csángó-magyarok lélekszámát. Ha összeadjuk a számokat, szintén hatvanezer körüli adathoz jutunk. (*A Hét,* 1972. február 18.) Szabó T. Attila *Nyelv és múlt* című kötetében (1972) részletes beszámoló található a csángók földrajzi elhelyezkedéséről és nyelvjárási sajátosságairól. Újabban Gunda Béla próbál összefoglaló képet adni *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások* című munkában közölt tanulmányában. Az ötven-hatvanezres lélekszámot minimumnak mondja. „Ez a szám – írja – nem fejezi ki azt a népességet, amely már csak a nagyszülők, a szülők révén magyar. A különböző hatósági intézkedések következtében, ha ez a csoport nyelvét nem is veszítette el teljesen, de magyar öntudatát igen, s ezért kerüli – a legtöbbször félelemből – mindazokat a tényezőket, amelyekkel kapcsolatban magyarságát kifejezhetné. Még a kutató magyar nyelvészeket és etnográfusokat is. Ha ezek lélekszámát is tekintetbe vesszük, akkor 70–80 ezer, közel százezer a moldvai magyarok száma. Domokos Pál Péter még legutóbb is 120 ezer lélekről beszél. A Moldvát jól ismerő Halász Péter 60–80 ezer magyart tart számon. Ebből a közel százezernyi népességből – megfelelő intézkedéssel – kb. 50–70 ezret meg lehetne menteni a magyarság számára... Mindenképpen az a tapasztalatom, hogy még ma is jelentékeny lappangó magyar népesség él Moldvában." (TIT kiadása, 1984. 69. o.)

3. Abban a memorandumban, amelyet Takács Lajos 1977-ben az RKP Központi Vezetőségéhez intézett, s amely később szélesebb körben is ismertté vált, ugyanezek az adatok szerepeltek.

4. A filozófia–pedagógia–történelem karon 22 kurzust tartottak magyarul, a matematika–fizika kar négy szakán 18-at, a kémia karon hatot, a természetrajz–földrajz karon (idetartozott a biológia is mint főszak, a földrajzzal párosítva, vagy a földrajz főszak biológia mellékszakkal) 19-et. A filológián, akárcsak a történelem–filozófián három szak szerepelt, ezek között a magyar nyelv és irodalom külön önálló szakként és idegen nyelvekkel – franciával, angollal, némettel, orosszal – párosítva. Ez újabb 15–20 kurzust tett ki. Vegyük hozzá ezekhez a már említett filozófiai-társadalomtudományi jellegű kurzusokat és a lektorátusokat, s számuk mintegy százra kerekedik, sőt meg is haladja azt.

5. A két egyetem egyesítésekor a magyar szakon 39 főszakos és 40 mellékszakos hallgató tanult, 1968-tól kezdve a felvett hallgatók száma 25-re, 1975-től 15-re csökkent, 1985-től pedig heten folytatják tanulmányaikat a nappalin, nyolcan pedig a levelezőn. Nem megy ritkaságszámba az sem, hogy váratlan módon megváltoznak a fő- és mellékszak kombinációs lehetőségei. A 85/86-os és 86/87-es tanévben például a magyar szakos hallgatók csak a román nyelv és irodalmat vehették fel mellékszakként, mert francia–angol stb. nyelv és irodalom kurzusok nem indultak az elsőévesek számára. Ha viszont a 87/88-as felvételire készülők közül valaki – az előző két év tapasztalatai alapján – magyar–románra készült, pórul járt, mert ezúttal mellékszakként a magyar mellé csak az angolt lehetett választani. Ezek a lehetőségek többnyire akkor derülnek ki, amikor átváltani már késő.

6. A *Köznevelés* 1987. október 2-i számában a *Román pedagógusok a magyar iskolákban* c. cikkben ez olvasható: „Kovászna megyébe az utóbbi két évben 220 magyarul nem tudó fiatal román pedagógust

(Hargita megyébe még többet), frissen végzett matematikusokat, fizikusokat, biológusokat, zeneszakosokat stb. helyeztek, valamennyit magyar tannyelvű iskolába. Ugyanakkor a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakának végzettjei évek óta csak moldvai, munténiai, kárpátontúli iskolát választhatnak, ott pedig második szakjukat, angolt, franciát stb. tanítanak román gyermekeknek – románul. Nem jöhetnek el állomáshelyükről, mivel a romániai törvények szerint a fiatal pedagógusoknak az első három évben a kinevezési helyükön kell tanítaniuk, különben végképp elvesztik tanárként való véglegesítésük jogát. A háromesztendei gyakornoki idő elteltével pedig nemigen találnak tanári állást magyar helységek magyar iskoláiban, mivel időközben azokat oda kinevezett román kollégáik foglalták el, akik legtöbbször később sem akarják otthagyni a számukra gyakran igen előnyös állásokat." (Szerk. megj.)

7. A negyvenes évek végén, az ötvenesek elején a következő helységekben léteztek magyar tanítóképző intézetek: Nagyváradon, Szatmáron, Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron, Csíkszeredában, Kézdivásárhelyen és Brassóban. Ezek közül számos intézet nagy létszámú párhuzamos osztályokkal (gyakran két-három párhuzamos osztállyal) működött, s egyik-másik városban (Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Csíkszeredában stb.) a koedukációs rendszer általánossá válása előtt külön lány- és fiúintézetekben folyt a tanítóképzés. Csaknem mindeniknek volt óvónő-, illetve tanítónő- és tanítóképző részlege. Pillanatnyilag csak Nagyváradon és Székelyudvarhelyen létezik igen alacsony létszámmal működő magyar nyelvű óvónő-, illetve tanítóképző tagozat.

Önmagától a nemzetiségi kérdés nem oldódik meg...

Domokos Géza sorsfordító pillanatokról, eljövendő feladatokról

– *Több mint három évtizede állsz a romániai magyar művelődési élet különböző fontos őrhelyein. Voltál többek között országos napilapnak a főszerkesztő-helyettese, hetilapnak a főszerkesztője, a Kriterionnak, a nemzetiségi könyvkiadónak immár húsz esztendeje vagy az igazgatója, tegyem hozzá: alapító igazgatója, jó ideje az Írószövetségnek az alelnöke is – azt hiszem, kedves Géza, személyedben a legilletékesebbek egyikéhez fordulok, ha nem éppen a legilletékesebbhez, hogy megkérdezzem: hogyan jellemeznéd a romániai magyar művelődés jelenlegi helyzetét, állapotát, miként ítéled meg elkövetkezendő időszakának, további alakulásának, fejlődésének lehetőségeit?*

– Hogy komolyan beszélhessünk a fejlődés követelményeiről, a ránk váró feladatokról, elsősorban meg kell értenünk, meg kell próbálnunk megérteni azt a jelenséget, amit úgy nevezhetünk, hogy a romániai magyar irodalom és kultúra közérzete.* Eszem ágában sincs vitathatatlan, teljes értékű, komplex választ adni a kérdésre, vagy ilyent akár csak meg is kísérelni. Ahhoz mi túlságosan atomizáltak vagyunk, túlságosan hiányzik nálunk a párbeszéd lehetősége. Nemcsak a kultúra és közönsége között, hanem a kultúra munkásai, alkotói és intézményei között is. Úgyhogy ebben a helyzetben, ebben az elszigeteltségben, amikor a rendelkezésünkre álló információ nagyon kevés, amikor nem vethetjük össze értesüléseinket, benyomásainkat, a kultúra különböző értékeiről alkotott fogalmainkat vagy érveinket – akkor roppant nehéz egy ilyen beszélgetést lefolytatni. Próbáljuk meg mégis.

– *Közelebbről hogyan jellemeznéd a helyzetet?*

– Nem hiszem, hogy amióta romániai magyar kultúráról beszélünk, a kultúra embereinek, alkotóinak és a kultúránk iránt érdeklődő közönségnek olyan rossz lett volna valaha is a közérzete, mint éppen ezekben az évtized végi napokban. Túlságosan sok időt venne el, ha mélyebb elemzésre, rendszeres történelmi visszapillantásra vállalkoznánk. A körülmények súlyát ettől függetlenül szüntelenül érezzük, nyomását hetenként, naponként újraéljük... Ez most a helyzet. Ennek megvannak természetesen a politikai és gazdasági, erkölcsi és lélektani okai... Ebből következik,

* A helyzet megítélése, általános vonásainak ecsetelése nyilvánvalóan Ceauşescu uralmának utolsó szakaszára vonatkozik.

hogy kultúránk mai helyzetéről és jövőbeli feladatairól beszélve, nyíltan és őszintén tudomásul kell vennünk valamit: azt, hogy szellemi életünkben megszakadt bizonyos folytonosság.

– *Milyen szakadásra gondolsz?*

– A történelem folyamán az erdélyi magyarságnak voltak máskor is, hol rövidebb, hol hosszabb ideig tartó nagyon nehéz pillanatai. Volt úgy, hogy a nyelvi, szellemi, gondolati folytonosságot biztosító szál elvékonyodott, már-már úgy tűnt, hogy elszakadt, aztán újra összecsomózódott, megerősödött. Amióta kisebbségi helyzetben vagyunk, azóta sem volt ez a mozgás egyenletes ütemű és következetes.

– *Bocsáss meg, gondolom, jó volna, ha csupán jelzésszerűen megmondanád, milyen korszakokra gondolsz...*

– Hát például gondoljunk csak a XVII. század fordulójára, a rettentő csapásra, ami akkor a Székelyföldet, elsősorban Csík és Gyergyó vidékét érte... a tatárok ekkor a lakosság felét elhurcolták, a templomokat lerombolták, úgy tűnt, hogy az élet teljesen megszűnt. Ami pedig a kisebbségi lét különböző szakaszait illeti, idézzük emlékezetünkbe az első világháború utáni helyzetet, annak is változtak időnként a fázisai. De a folytonosság azért megőrződött. Megvolt mindig a lehetőség, hogy az emberek a múltra gondolhassanak, az örökséget ápolhassák, a kultúrába, a közgondolkozásba beépíthessék. A mostani helyzettel kapcsolatban azért beszélek kategorikus cezúráról, szakadásról, mert intézményesen egyre nehezebb ezt a folyamatot, a hagyomány, az örökség folytonosságát biztosítani. Ebből rengeteg baj származik. Elsősorban egy eléggé általános elbizonytalanodás, másodsorban a nyelvnek a romlása, harmadsorban az önbizalomnak a meggyöngülése, s mindezek eredményeként a teljes távlattalanság állapota. Szerintem a tömeges menekülés, az áttelepedés Magyarországra ezzel az állapottal függ össze, ennek az eredménye.

– *Mennyire általánosak tapasztalatod szerint ezek a jelenségek?*

– Az információink – mint mondtam – töredékesek, de a menekültekről időnként tudomásunkra jutó adatok arról tanúskodnak, hogy nagyon komoly, általános jelenségről van szó. Hagyjuk azonban most ezt, vegyük számba személyes élményeinket és tapasztalatainkat. Nem tudom, hányan voltunk a háború után olyan értelmiségiek és leendő értelmiségiek, akiknek élete szervesen hozzákapcsolódott a forradalmi helyzethez, egy új világ megálmodásához, a szocializmus építéséhez – magunkat, téged is, magamat is föltétlenül idesorolom –, gyanítom azonban, hogy országosan elég sokan lehettünk... Sokan vagyunk tehát, akiknek revideálnunk kell nézeteinket, felfogásunkat, elképzeléseinket. El kell választanunk mindenekelőtt azt, ami illúzió volt és maradt, attól, ami valóság, szembe kell néznünk ezzel az eltelt negyvenöt... igen, immár negyvenöt esztendővel. Ami az általános helyzetet illeti, bárhogy osztunk és szorzunk, bármit adunk össze és vonunk ki, a sokszor emlegetett

létesítmények és vívmányok mellett bizony meglehetősen sok negatívumot találunk, mind a gazdasági fejlődés, mind az emberi jogok tiszteletban tartása, a nemzetiségi élet kibontakoztatása, az egyenlő vagy legalább megközelítőleg egyenlő esélyek biztosítása tekintetében. Legalábbis én nem tudom elkerülni, hogy ezekkel a vonatkozásokkal szembenézzek, valahányszor számvetést készítek. Van, akit a kiábrándulás elvezet a teljes elbátortalanodáshoz, és van, aki megtalálja magában az erőt, hogy a helyzetet szépítgetés nélkül tudomásul vegye, de az európai viszonyok alakulásában, a szocializmus megújulási törekvéseiben perspektívát fedezzen fel, kiutat találjon a maga számára is.

– *Ez főként az idősebbekre és a középnemzedékre vonatkozik...*

– Nagyon aggaszt engem a fiatalok helyzete is, és minthogy a kultúráról beszélünk, alkotó értelmiségi fiataljainknak a sorsa. Úgy érzem: itt valóban nagy az elbizonytalanodás. De hát hogyne volna? Évek óta halljuk, tudjuk, hogy az intézményeknél, színházaknál, lapoknál, itt nálunk, a kiadónál is betöltetlen helyek vannak...

– *Betöltetlen helyek és zárt ajtók...*

– Őket pedig immár öt-hat éve kihelyezik a szülőföldjüktől távoli vidékekre, ahol idegen nyelvi környezetbe és szokásrendszerbe kell beilleszkedniök. Azonkívül emlékezz csak vissza... mindketten a hajdani *Előré*-nél dolgoztunk... A régi lapok meglehetősen sok közlési lehetőséget nyújtottak a fiataloknak... hasonlítsd össze az akkori lehetőségeket a mostaniakkal. Akkoriban rendszeresen megjelentek az irodalmi oldalak, a vasárnapi mellékletek, a kulturális rovatoknak naponta több hasáb állott rendelkezésükre. Most még az irodalmi lapokban is elég nehezen jutnak szóhoz, bár világos, hogy az *Utunk* is, az *Igaz Szó* is igyekszik... legalábbis többnyire.

– *A ti Forrás sorozatotok?...*

– Nekünk is volt egy esztendőnk, amikor nem jelent meg egyetlen Forrás kötetünk sem. Megszüntették... Aztán újra feltámadt. Azóta megjelenik két-három könyvecske évente, de mindez nem elég biztos alap, nem jelent kellő garanciát, hogy a fiatalok biztosítva érezzék jövőjüket.

– *A műszaki értelmiség?*

– Nem ismerem elég pontosan a fiatal mérnökök, orvosok, természettudományos műveltségű értelmiségiek problémáit, de gyanítom, hogy az általános feltételeket tekintve, helyzetük nem sokban különbözik a humán értelmiségiekétől. Tehát ez a kategória, ez szerintem a legsérülékenyebb. Még emlékekkel sem kapcsolódhat örökségünkhöz, még közelmúltunk biztatóbb időszakaihoz sem, és kellő tájékoztatás hiányában azt sem tudhatja, mi történik a világban, a távolabbi vagy a közelebbi országokban. Úgyhogy nagyon nehéz eligazodni, a tájékozódáshoz egy fix pontot találnia... Körülbelül ezeket kellene számba venni, ezeken a dolgokon kellene elgondolkozni, hogy nemzetiségi kultúránk közérzetét meghatározhassuk. És kiegészítésként talán a legfontosabbat, a leglényegesebbet kellene még hozzáadni: az iskolaügyet. Úgy érzem, hogy az elmúlt húsz esztendőben, de most már harmincban, mert a két kolozsvári egyetemnek az összevonása ugye 59-ben történt, egyszóval ebben a három évtizedben itt mérték ránk a legveszélyesebb, legfőbb csapást, egész nemzetiségi létünkre a legaggasztóbbat. Mert az egyetemek egyesítését követte aztán a középiskolák és más tanügyi intézmények összevonása, a tagozatosítás, majd újabban a kihelyezett, más vidékekre telepített osztályok rendszere. Úgyhogy – tájékoztatás és véleménycsere hiányában – azt sem tudjuk, hány magyar, német, szerb vagy más nemzetiségű gyermek tanul ma Romániában anyanyelvén a különböző elemi és középfokú iskolákban, hányan az egyetemeken és főiskolákon, fogalmunk sincs arról, hogy hány óvodáskorú gyerek...

– *Hányan tanulnak a szakiskolákban?...*

– Persze, hát a középfokú iskolák kilencven százaléka szakmai jellegű... Csak azt tudjuk, hogy ezeknek az iskoláknak – most már csak tagozatoknak – a száma évről évre csökken, s egyre kisebb azoknak a nemzetiségi fiataloknak az aránya, akik bejutnak a különböző egyetemekre és főiskolákra. Az oktatás színvonalának kérdése különben az ország egész iskolarendszerének nagy és súlyos gondja, de most itt a sajátosságokról beszélünk... Úgyhogy egy nagy, ismeretlen terület előtt állunk...

– *Közérzetünkre és töredékes ismereteinkre támaszkodva talán megjelölhetnénk mégis egy-két fix pontot...*

– Nos, mit tehet ilyenkor az ember, amikor a program kidolgozásának nincsenek meg a feltételei, nincsenek meg hozzá az adatok? Mire építsen? Nincsen közvélemény-kutatás, nem ismerjük pontosan, hogy az emberek mit gondolnak, gyakran mi magunk sem tudjuk, melyek egyik vagy másik jelenségnek az okai. Hát egyetlenegy marad – és ezzel próbálok válaszolni az elején feltett kérdésre –, az erkölcs. Ilyenkor csak erre támaszkodhatunk.

– *Az erkölcs?...*

– Persze tudom én nagyon jól, hogy olyan bonyolult világban, mint a mai, csak erkölcsiekre építeni borzasztóan nehéz; megtörténhet, hogy korábbi illúzióinkat szőjük-fonjuk tovább, hogy képtelenek vagyunk tőlük elszakadni... Bármennyit gondolkodom azonban, bármilyen világosan próbálom felmérni a helyzetet, jelen pillanatban csak ez tűnik a szememben olyan alapnak, olyan fundamentumnak, amire valamiképpen építeni lehet. Sokan megmosolyogták, én sem találtam különösebben szerencsésnek az önösszeszedés elvét vagy társadalmi programját, amit Balogh Edgár meghirdetett. Ha jól belegondolunk, a szó egy kicsit mesterkéltnek látszik, de hirtelenjében nem tudnék jobbat mondani, olyat, ami pontosabban kifejezné azt, amire szükségünk volna...

– Igen, de csak magunkra utal, márpedig mi nem élünk egy külön, elzárt világban...

– Ez igaz, erre még kitérek. De ha azokról a tennivalókról beszélünk, amelyek ránk várnak, akkor természetesen elsősorban önmagunkban, önmagunk számára kell tisztáznunk a dolgokat. Mindenekelőtt helyre kéne állítani – bármilyen nehéz – az etikai egyensúlyt, ami – úgy érzem – megbomlott a nemzedékekben, családokban, de magában a kultúrában is... Ebben szerepe lehetne és szerepe kell hogy legyen történelmünk, múltunk ismeretének, a folytonosságnak, amiről az elején beszéltünk. Nagyon jól tudták, akik úgy döntöttek, hogy a Kriterion ne adjon ki többé történelmi, művelődéstörténeti, nyelvészeti munkákat, miért vágják el épp ezt a gyökeret?... Mégis meg kell kapaszkodnunk, bele kell fogóznunk haladó örökségünkbe, valahogy ki kell lépnünk ebből az egész apatikus, elbátortalanodott, elbizonytalanodott állapotból. Ha jelenleg el is tiltottak az identitásunkat őrző és erősítő, önbecsülésünket tápláló munkák egy részének kiadásától, ilyen könyvek léteznek, vannak emlékeink, van felhalmozódott tudásunk, van nemzedéki tapasztalatunk, ezt az örökséget valamiképpen át kell adnunk az ifjúságnak. Jobban kell sáfárkodnunk a rendelkezésünkre álló forrásokkal, anyagokkal, tényekkel, adatokkal, erkölcsi tanulságokkal. És most a közbevetésed... Persze hogy nem izoláltan, nem elszigetelten élünk, hanem egy országban, azonos világban, együtt a román többséggel. És ez nagyon nagy és komoly probléma. Nem maga az együttélés természetesen, mert az fátum, elrendelés, történelmileg meghatározott helyzet és adottság. Hanem az, hogy amikor majd kölcsönösen levonjuk ezeknek az évtizedeknek a tanulságait, akkor közösen kell megtalálnunk azokat az új módozatokat, amelyek valóban a jó megértést szolgáló, kölcsönös bizalmon alapuló józan életet, az együttélést segítik... Mint ahogy ugyancsak közösen kell megtalálnunk azokat a jogi, szervezeti és az élet minden területét átfogó formákat is, amelyek biztosítják, hogy a nemzetiségek is megszólalhassanak, hallathassák hangjukat. Az általános kérdésekben is, a románság, a többség érdekeit is figyelembe véve, de ragaszkodva a saját szempontjaik és érdekeik érvényesüléséhez is, garantálva, hogy a hang valóban saját hangjuk legyen.

– Közbevetésemmel nem egyszerűen az együttélés tényére szerettem volna felhívni a figyelmet, hanem inkább a kölcsönösség szükségességére, arra, hogy az önösszeszedés is függ egyebek között bizonyos általános feltételektől...

– Bukarestben élek most már harmincöt esztendeje, nagyon sok román jóbarátom van, és figyelemmel tudom követni azokat a mutációkat is, amelyek végbemennek a román társadalomban, a román értelmiség tudatában. Persze differenciálódott valóságról van szó, mint minden társadalomban, sok sajátos vonással. A krízis állapotában él ma a román társadalom. A jövő tekintetében előtte is nagy problémák merülnek fel, akárcsak előttünk... Vannak, akik egyszerűen a biológiai túlélésről beszélnek, mások a nyelv válságos állapotáról, ismét mások az elszigetelődésből adódó nehézségekről és problémákról; csaknem mindannyian észlelik az erkölcsi megroppanásnak a jeleit, amelyek a mienknél, a mi helyzetünknél is súlyosabbak... olyan szempontból, hogy a szónak és a tettnek az elválása náluk sokkal nyilvánvalóbb, mert mi nem vagyunk a tettnek, a cselekvésnek az állapotában. A nagy kérdések tekintetében legalábbis nem vagyunk birtokon belül. Rég megszűnt az az illúziónk, ami annak idején a Magyar Népi Szövetség korában megvolt, hogy részesei vagyunk a döntéseknek, hogy a hatalmon belül nekünk is szavunk van. Mi tudjuk nagyon jól, hogy ez...

– Legfeljebb a döntések végrehajtásában van szavunk.

– Abban igen, ahhoz van jogunk, vagyis kötelességünk, végrehajtani a döntéseket... Tehát a nyelv tekintetében a szakadás, ami beállt a valóság nyelve és a politikum, az ideológia nyelve között – ez nálunk nem ölt olyan nyomasztó méreteket. Csak az újságjainkban... De hát ezek a reális tudatot nem nagyon befolyásolják. Csupán azt akarom ezzel mondani, hogy van elég baj a román társadalomban, a román közéletben is. Ez, úgy érzem, lehetőséget nyújt egy elkövetkezendő, tisztultabb helyzetben, hogy jobban szót értsünk, mert problémáink közösek, vagy legalábbis sok közös problémánk van...

– Egy pillanatra megszakítanálak, mert úgy érzem, hogy az elbizonytalanodás és a sérülékenység, amit az ifjúsággal kapcsolatban említettél, nem kis részben azzal függ össze, hogy az ideológia az elmúlt évtizedekben csak a közös vonásokat hangsúlyozta az együttélés és a testvériség tekintetében is, a nemzetiségek sajátos kérdéseiről pedig megfeledkezett. Nem is szólva arról, hogy a kölcsönösség gondolata többnyire háttérbe szorult vagy elferdült. Mindezt pedig azért hozom fel, mert az önösszeszedés ilyen körülmények között nem egy esetben az önismeret szükségességének tudatosításával, a józan önmeghatározással egyenlő, az elfelejtett vagy kilúgozott vonatkozások újrafelfedezésével...

– Feltétlenül, feltétlenül. És azzal is számolni kell, hogy ezekkel a fogalmakkal, programtöredékekkel, erkölcsi felhívásokkal szemben indokolatlan averzió alakult ki.

– Elnézést a kitérőért, a közös problémáknál tartottunk...

– Egyet – érzésem szerint – mindannyiunknak, románoknak, magyaroknak egyszer s mindenkorra meg kell értenünk: önmagától a nemzetiségi kérdés nem oldódik meg. Amiben a baloldal emberei a második világháború után annyira bíztak, s ami a Magyar Népi Szövetség programjának is egyik sarkalatos pontja volt, hogy a nemzetiségi kérdés automatikusan megoldódik, ha támogatjuk a demokráciát, a demokratikus román állam kialakulását, a szocializmus építését – hát,

ez bizony nem igazolódott be. A nemzetiségi kérdés nem oldódott meg önmagától... Persze arról is lehetne beszélni, hogy felépült-e a szocializmus, kibontakozott-e a demokratikus Románia, illetve hogy szocializmus-e az, ami felépült – de ezek más kérdések, különböző dolgok...

– *Véleményed szerint milyen szempontokat kell figyelembe vennünk az önmeghatározáshoz, helyzetünk, feladataink tudatosításához?*

– Félreérthetetlenül tisztáznunk kell kapcsolódásunkat az országhoz, a román néphez, amellyel évszázadok óta együtt élünk és együtt kell élnünk, más lehetőségünk, alternatívánk ugyanis egyszerűen nincs. Meg kell tanulnunk egymást megbecsülni, megérteni, egymást támogatni jobban és másképp, mint eddig... Romániában élünk, és magyarok vagyunk, létünk meghatározó vonása, sajátossága, hogy együtt és egyszerre vagyunk romániaiak és részei ugyanakkor a magyarságnak, a magyar népnek...

– *Erről eddig nem nagyon beszéltünk...*

– Nem nagyon beszéltünk, magam sem beszéltem. Egyrészt talán azért, mert nagy változásokat, gyökeres átalakulásokat hozó, nemegyszer éles ellentétekkel és konfliktusokkal terhes korunk és körülményeink között ennek a kettősségnek a hangsúlyozása nemkívánatos következtetéseket, félreértéseket vagy félremagyarázásokat szülhetett volna... Mi ezt tudtuk, és nem akartuk bonyolítani a helyzetet. Másrészt azért, mert létünknek ezt a komplexitását természetesnek találtuk, márpedig ami természetes és magától értetődő, arról nem feltétlenül kell beszélni. Olybá vettük, hogy ezt mindenki tudja, senki sem tagadja, nem vonja kétségbe. Magyarul tanultak a gyerekek az iskolában, magyar tankönyveink voltak, magyarul adtunk ki könyveket, magyarul beszélünk – minek ezt külön hangoztatni? Világos, hogy a magyarsághoz tartozunk... Pedig nem volt ilyen egyszerű mégsem... Annak ellenére nem, hogy akkoriban létezett még párbeszéd a vezető szervekkel. Mármost hogy az egyéni jogok mellett megilletnek-e bennünket a kollektív jogok? Ez egy régi vita, akkoriban nem is igen került szóba, de világos, hogy amikor a pártprogramban, az ország alkotmányában nemzetiségekről vagy nemzeti kisebbségekről van szó, akkor ez közösségeket jelent, amiket nem lehet szétbontani, nem lehet azt mondani, hogy az egyéni jogok esetleg megilletik őket, de a kollektív jogok már nem. Én a mai hivatalos román politika legnagyobb hibájának azt tartom, hogy megszüntette a dialógust, nyelvhasználatából, politikai nyelvezetéből és politikai döntéseiből teljesen kikapcsolta a magyarságot és persze a többi nemzetiséget is mint kollektív valóságot, mint társadalmi kategóriát. Ezzel önmagának is rengeteget árt, és a románság érdekeit sem szolgálja. 1973-ban jött aztán a homogenizálási program, s 1981 után ez a tendencia különösen erőteljessé, szembeötlővé vált. Ezzel megszűnt mindenfajta dialógus lehetősége. A Magyar Dolgozók Tanácsa (vagy

legutóbbi nevén: a Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsa) egy különös, furcsán ünnepélyes testületté fokozódott le, amely különböző alkalmakkor tiltakozik, állást foglal, mindennel foglalkozik, csak éppen a magyarság kérdéseivel nem. Ez kívül esik érdeklődési körén, illetve azoknak az érdeklődési körén, akik ezt a halott, megkövesedett, riadt testületet mozgatják...

– *Talán a nemzetközi politikai életnek a magyarsággal, a romániai magyarsággal kapcsolatos hullámveréseire reagál, a hullámveréseket próbálja bizonyos értelemben ellensúlyozni...*

– Igen, a Magyarországon történő eseményeket igyekszik visszautasítani, cáfolni, ez nagyjából a szerepe, ami jelzi, hogy a szervezet valójában megszűnt létezni...

– *Hogyan tükröződnek – tapasztalatod szerint – a hivatalos politikának ezek a változásai a nemzetiségek tudatában, magatartásában? Hogyan reagálnak...*

– Nem is annyira változásokról, hanem inkább torzulásokról, a komponensek, összetevők eltolódásáról kell beszélnünk. Ezeket persze érzékeli közvéleményünk is... Hogyisne érzékelné? Látja, hogy hivatalosan – mint előbb is jeleztem – említés sem történik róla, vagy ha mégis, akkor úgy történik, hogy a megnevezésben nem ismer önmagára. Feltámad az elbizonytalanodás, a menekülésvágy, mindaz, amiről az elején beszéltünk.

– *A szórványpszichózis, a kisebbségi sorsból való menekülés vágya csakugyan meglehetősen szembeötlő manapság...*

– Pedig az erdélyi, majd az első világháborút követően a romániai magyarságnak soha nem volt efféle marginális tudata, a szórványpszichózis nem volt rá jellemző. Még akkor sem, ha az első és második világháború után sokan el is mentek, ki is települtek, főként tisztviselők, állami alkalmazottak, értelmiségiek s más hasonló kategóriák. De ismétlem, a szórványpszichózis úgyszólván ismeretlen volt. Az erdélyi magyarságnak nem voltak kolonizáló hajlamai, célkitűzései a múltban sem, nem akart és nem próbált senkit sehonnan kiszorítani, amióta meg romániai magyarság lett, a kérdés fel sem vetődik. Élete ezer esztendeje természetes keretek között, természetes módon bontakozott ki. Alacsonyabbrendűségi érzése sem támadt, miért is támadt volna?

– *Csak úgy a semmiből? Abszurdum is lett volna...*

– Még nyilvánvalóbbá válik mindez, ha figyelembe vesszük az európai kontextust is, a földrészünkön kialakuló...

– *Egy pillanat, mielőtt erre kitérnénk, jó volna, ha az önmeghatározással kapcsolatban szólnánk néhány szót arról a vitáról is, ami körülbelül két évtizeddel ezelőtt zajlott le a sajtóban a kettős kötődés elméletéről. Ha jól tudom, közvetlen élményeid vannak ezzel kapcsolatban...*

– Közvetlen élményeim, mi több, szerepem is volt a vitában... Tehát 1968 nyarán vagyunk, amikor Budapesten a Magyar Írók Szövetségében megfogalmazódik a kettős kötődés – kettős felelősség programja. Nagyon újszerű volt, nagyon kihívó... Engem itt, Bukarestben elhívattak a Központi Bizottság sajtóosztályára... főszerkesztő-helyettes voltam akkoriban az *Előré*-nél... és az osztály vezetője elém tett egy feljegyzést, amely ismertette a vitát. Nem is tudom, hogy összefoglaló volt-e, vagy maga a vita anyaga, az *És*-nek az a száma nem jutott a kezembe... Mindenképpen idézetek is voltak benne... Utána bevittek az akkori propagandatitkárhoz, hogy mondjak véleményt, foglaljak állást „a belügyekbe való súlyos beavatkozás ellen"... A titkárral folytatott beszélgetésből világossá vált előttem, hogy döntő fontosságú momentumról, egész létünk, további fejlődésünk kritikus pillanatáról van szó, és eltöltött az aggodalom...

– *Próbáld pontosan felidézni helyzetedet, aggodalmaidat...*

– Mondom, 1968 nyarán vagyunk, nem sokkal a párt főtitkárával történt előző találkozás után... körülbelül száz értelmiségit hívott erre az egész napos találkozóra, s elég nyílt beszélgetésre került sor. Elég nyíltnak mondom a beszélgetést, mert a fékek azért mégis működtek... Az idősebbek részéről Balogh Edgár, Nagy István, Takács Lajos és – ha nem tévedek – Demeter János beszélt, a fiatalabbak közül sokan, hadd ne soroljak fel neveket... Folytatása, további láncszeme volt ez a beszélgetés az 1965-ben, a IX. kongresszus után megindult folyamatnak.* Mint ismeretes, akkor hozták létre a pártnál a nemzetiségi bizottságot, ahol magam is dolgoztam két évig. A bizottságnak az volt a feladata, hogy térképezze fel a helyzetet, vegye számba a teendőket főleg kulturális téren, az iskolák tekintetében. Persze foglalkozott gazdasági kérdésekkel is, az iparosítással, a megyésítésnek nevezett adminisztratív átszervezéssel, ami szintén akkoriban történt, de fő területe a művelődési élet volt. Hozzátartozik a képhez, hogy 1965-től kezdődően felfrissült a lapok, a rádió, a tévé hangja, szelleme, új emberek jelentek meg, a tévé magyar és német adása akkor született, időről időre a fiatalok gondjai, problémái is felszínre kerültek, akkor jelentkezett a *Forrás* második nemzedéke... Úgy éreztem és mások is úgy érezték, hogy egy pozitív folyamatnak vagyunk a tanúi és cselekvő részesei...

– *Ugyanezt a hullámot erősítette 1968-ban, egy-két héttel a találkozó után a cseh eseményekkel kapcsolatos állásfoglalás.*

– Külpolitikai vonatkozásról lévén szó, erre nem tértem ki, de a folyamatszerűséget, a folyamat akkori jellegét és tartalmát valóban jól mutatja ez is. Olyan lépés volt az az állásfoglalás, amely hosszú éveken keresztül alapul szolgált az országot övező rokonszenvhez és elismeréshez, Románia megkülönböztetett szerepéhez a hetvenes évek nemzetközi életében...

– *Tehát te a Központi Bizottság propagandatitkáránál vagy...*

– Ahogy hallgattam a meglehetősen indulatos minősítéseket, arra gondoltam, hogy ez a biztató folyamat lelassulhat, gyengülhet, esetleg le is állhat, vagy ellenkező irányt vehet. És erre gondolva vállaltam, amit kértek, ahogy vállalták más barátaim, szerkesztők, írók, újságíró kollégák is. Írtam román nyelven egy cikket, amit a pártvezetés, amely akkor a tengerparton tartózkodott, jóváhagyott, aztán a szöveget lefordítottam magyarra. Akár hiszed, akár nem, a cikket azóta sem olvastam el, ha elolvasnám, azt hiszem, ma nagyon restellném magam. Főként a hangja miatt... Visszatekintve világos, hogy hosszabb távon ez negatív lépés volt. A közvélemény is így reagált rá különben. Nagyon sok névtelen levelet kaptam akkoriban, amelyekben súlyosan elmarasztaltak... Én igazoltnak tartottam a lépést, s őszintén szólva most sem tudom könnyedén elhatárolni maga tőle. Semmiféle egyéni érdek nem vezérelt, haszon, karrier eszembe sem jutott, azt meg az évek során megszoktam, hogy csak magunkra számíthatunk... Egyszerűen féltettem egy kibontakozó, helyes folyamatot, amely kezdett már eredményeket hozni, s – akkor úgy láttuk – a jövőre nézve még több sikerrel kecsegtetett...

– *A névtelen leveleken kívül ért még más szemrehányás is?*

– Valamivel később nagy vitám volt a kérdésről Darvas Józseffel két ízben is. Egyszer itt, Bukarestben, másodszor Sinaián. Méliusz József is részt vett a beszélgetésünkön. De hát azt nem lehet szemrehányásnak mondani... Darvas támogatta a kettős kötődés elméletét, igaz, bizonyos fenntartásokkal, a tapasztalt politikus óvatosságával, alapjában véve azonban egyetértett a budapesti Írószövetség állásfoglalásával, és nem értett egyet velem. A rá jellemző visszafogottsággal, toleranciával, türelemmel próbálta ugyanakkor átgondolni és átlátni az én álláspontomat is... Az ő toleranciája és türelme a hivatalos fórumoknál sajnos egyik oldalon is, a másikon is hiányzott, minket meg a kibontakozás féltése eszközzé degradált a játékban... Pedig csak a kölcsönös megértés és türelem vezethetett volna és vezethet ezután is eredményre. Ha végiggondoljuk a folyamatot, és számba vesszük azt is, hova jutottunk, milyen irányba fejlődött és teljesedett ki a vita...

– *Ha egyetértesz, ott kellene folytatnunk, ahol abbahagytuk: a nemzetiségi kérdésnek a mai európai fejlődés összefüggései között való vizsgálatánál...*

– Ott tartottunk tehát, hogy a mai európai viszonyok között, a nagy átrendeződéseknek, ahogy mondani szokták: a határok spiritualizálódásának korában, amikor a kultúra szerepe egyre fokozódik, az értékek cseréje nő, a vegyes házasságok száma szaporodik, amikor a kontinens fejlődése mindezt megállíthatatlan folyamatként hozza magával, abszurdum százezres és milliós nagyságrendű nemzetiségek

* Az 1989. decemberi események tükrében ezeknek a lényegét másképp ítéljük meg, de nem tagadjuk tényszerű vonatkozásait. (Szerk.)

eltüntetéséről, felszippantásáról ábrándozni. Álom, illúzió azt képzelni, hogy a különböző osztályokat, rétegeket, csoportokat meg lehet szüntetni, a lakosságot homogenizálni, hogy ki lehet alakítani egy állítólagos új embert, mindent és mindenkit szabványosítani, egyformává nyomorítani. A differenciák, a különbözőségek, a variációk korában... Világos, hogy az effajta orientáció nem számol sem az ország, sem Európa, sem a világ valóságával. Évekkel ezelőtt Firenzében részt vettem a szocialista-szociáldemokrata irányzatú nyugat-európai írói társaságok, szövetségek, szakszervezetek egyik találkozóján, konferenciáján, amelynek egyik napirendi pontja a veszélyeztetett nyelvek helyzetét elemezte – és valósággal elképedtem, hogy a nemzetközi életben elfelejtett, napirendről levett, az asszimiláció lassú őrlésének kitett vagy megoldottnak deklarált nemzetiségi kérdés mennyire reneszánszát éli; hogy Szardíniától a Lappföldig milyen fantasztikusan sok variánsa, változata van, mennyire élő valóság Európában. Ami persze nagyon jó, mert színezi, gazdagítja földrészünk kultúráját, pezsdítő hatással van a különböző hagyományok, kultúrák, értékek áramlására. És ebből a folyamból esetleg mi is meríthetnénk, egyet-mást hozzá is adhatnánk... Jó ez még akkor is, ha a gondokat, problémákat is szaporítja. És ugyancsak évekkel ezelőtt itt járt nálunk a kiadóban az Európai Kisebbségek Szövetségének az elnöke és a főtitkára, egy dán politikus, a dán parlament tagja, meg egy egyetemi tanár. A beszélgetés során egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy nekünk is meg kell tanulnunk a helyzetünket szoros kapcsolatban látni a románsággal is, de ezen túlmenően azzal a régióval is, amelyben élünk és még tovább Európával is... Ehhez szükség volna – erről már nem a dánokkal beszélgettünk, hanem mi kezdtünk el morfondírozni magunkban – nyelvismeretre, amiben mellesleg sohasem excelláltunk, és még kevésbé excellálhatunk most, amikor a középiskolában a franciát, az angolt, a németet többnyire román tanárok tanítják a magyar tagozatokon is, vagyis az idegen nyelveket egy másik idegen nyelv közvetítésével tanulja a magyar gyerek...

– Szóval volna tapasztalat, amiből meríteni, s gond is, amin érdemes volna eltöprengeni, de főként segíteni...

– A mi fogalmaink, elképzeléseink éppen elzártságunknál fogva bizonyára nagyon sok szempontból kiegészítésre, újragondolásra szorulnak, kellő áttekintésünk sincs... épp ezért félek erről beszélni, csak megérzéseimre támaszkodhatom. Azt hiszem azonban, jobban figyelembe kellene venni, figyelemmel kísérni azt, ami Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és másutt, no meg Nyugat-Európában a nemzetiségi kérdés felvetése és megítélése tekintetében történik...

– Próbáljunk talán egyelőre további lépéseket tenni saját helyzetünk felmérésében... kissé bicegve, töredékes ismeretek alapján, ahogy lehet, ahogy pillanatnyilag tőlünk kitelik. És kíséreljük meg vázolni azokat az új formákat, amelyek – mint mondottad – a jó megértést szolgáló, kölcsönös bizalmon alapuló józan együttélést segítik...

– Kétségtelenül sok mindent kell megértenünk, ismétlem, megtanulnunk, újragondolnunk mindkét részről. Miután megállapítottuk, hogy az adott helyzetből, az együttélés valóságából kell kiindulnunk, legelső dolgunk nyilvánvalóan a kölcsönös jobb megismeréssel, a barátság elmélyítésével kapcsolatos teendők számbavétele kell hogy legyen. Én most csak magyar oldalról, csak a mi szempontunkból igyekszem szemügyre venni a kérdést, annak is csupán néhány fontosabb vonatkozását. Régóta foglalkoztat a felismerés, hogy komoly román–magyar irodalmi komparatisztikáról, elmélyült kutatásról sajnos mind a mai napig nem lehet beszélni... Bitay Árpádék, Kakassy Endréék két világháború közötti kezdeményezése, amit ez utóbbi a második világháború után is folytatott, s amibe aztán – még egyszer mondom: magyar részről – Dávid Gyula és Kerekes Gyurka is bekapcsolódott, nem öltött intézményesített formát. Egyéni feladatvállalás volt, és az is maradt mind a mai napig. Feltétlenül jelentett valamit az is, amivel 1972-től kezdve mi itt, a kiadónál román könyveinkkel, pontosabban: magyar szerzők románra fordított könyveivel, a Biblioteca Kriterionnal (a Kriterion Könyvtárral) próbálkoztunk. Dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy a kiadott 153–154 könyvből (most már itt tartunk) a román olvasó bizonyos fogalmat alkothat a magyar irodalomról, vagy legalábbis kedvet kaphat irodalmunk megismeréséhez... Itt van most az Eminescu-évforduló (halálának századik évfordulója – szerk.). Lesz egy kötetünk: Eminescu a magyar művelődésben, de nekünk – véleményem szerint – sokkal többet kellene tudnunk róla is, a román irodalomról és művészetről általában is. Nem propagandisztikusan, publicisztikai szinten, népszerűsítő munkák útján, hanem komoly filológiai kutatás eredményeként született művekből, amelyek megvizsgálják az érintkezési pontokat és természetesen a különbségeket, az eltérő vonásokat, az európai kultúra kontextusába állítják az alkotókat és az alkotásokat is, felmutatják azt, ami sajátos és érdekes a román kultúrában. Mármost ami a kérdés fordítottját illeti, az a mi 154 kötetünk mellett, vagy annak ellenére, ennél is sokkal szomorúbb. Avram P. Todorék, Ion Chinezuék, a két világháború közötti román költők, tanárok, irodalmárok sora – gondolok itt Emil Giurgiucára, Petre Pascura és a többiekre, akik ismerték a magyar nyelvet, fordították, közvetítették –, ezeknek a sora valamiképp megszakadt. Ne is beszéljünk aztán olyan kiemelkedő egyéniségekről, mint Eugen Jebeleanu, Mihail Beniuc, akik szintén ismerték nyelvünket, fordítottak, írtak, könyveket előszavaztak... mint Veronica Porumbacu, aki már nem fiatalon megtanult magyarul – ezek mind, mind kiöregedtek, meghaltak, elhallgattak, kifáradtak. Úgyhogy ez a vonal gyakorlatilag megszűnt. Van néhány nagyon jó műfordító, mint Paul

Drumaru, Constantin Olaru, Gelu Păteanu például, akikkel együtt dolgozunk – de én most olyanokról beszélek, akik szövegelemzéssel, komparatisztikával, bibliográfiával foglalkoznak. Olyan típusú irodalomtörténészekre, kutatókra gondolok, mint Köllő Károly, aki külön nagy könyvet írt a román–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatokról, amit szeretnék különben románul is kiadni... Vagyis azt akarom mondani, hogy nekünk is van pótolnivalónk, de aztán meg kell értenünk román barátainkat is, akiknek még több behoznivalójuk van ahhoz, hogy a jövőben valóban megismerjük egymást, és hogy feloldódjanak a történelmi traumák...

– *Milyen széles körben mutatkozik a román értelmiségnél ilyenfajta igény és érdeklődés?*

– Említettem, hogy három és fél évtizede élek itt, sok román jóbarátom van, de sajnos nagyon ritkán találkozom olyan értelmiségivel, akinek a tudatába szervesen, szükségszerűen beépül a magyarság ismeretének igénye. Pedig jól képzett, normálisan gondolkodó, erkölcsös emberekről van szó, akik szeretnének huszadik századvégi európai értelmiségiként viselkedni. A jelenséget nem tudom egészen pontosan megmagyarázni, csak konstatálom. Együttélésünknek egy következő szakaszában ezekkel a kérdésekkel mind szembe kell néznünk, beszélnünk kell róluk, ezért a nyilvánosságnak nagy szerepe lesz – a kerekasztal-beszélgetéseknek, szimpóziumoknak, kollokviumoknak. Biztos vagyok benne, hogy nagyarányú, széles körű kibeszélés kezdődik majd, s erre feltétlenül szükség is van, hogy felvázolhassuk a tennivalókat, és létrehozhassuk a megfelelő intézményrendszert. Ez nem lehet, nem maradhat jóhiszemű, lelkes, egymással szimpatizáló emberek magánakciója, programja, feladatvállalása. Ennek meg kell hogy legyen a nagy távlatú terve...

– *Az eddigi tapasztalatok alapján talán azt is hozzátehetjük: nem lehet kampányfeladat sem. Hanem a fejlődés különböző fázisainak, szakaszainak megfelelően újabb és újabb formákat öltő állandó tevékenység...*

– A másik, amire gondolnunk kell: hogy azt a pusztítást, azt a sorvasztást, amit az elmúlt harminc esztendő produkált, azt mi nem fogjuk tudni saját erőnkből behozni. Évtizedek kellenek, amíg újra feltöltődik a humán értelmiség, és az erdélyi magyar kultúra visszanyeri különben hagyományos életerejét. Ezt román barátainknak és a kormányzati erőknek is meg kell érteniök. Az ösztöndíjaknak nagy szerepük lesz. A politikának is meg kell értenie, hogy olyan sérelem ért bennünket, olyan rettenetes csapás, hogy ezt jóvá kell tenni, meg kell találni a módját, hogy az ilyesmi egyszer s mindenkorra a múlté legyen. A frusztráció érzése rendkívül mély, és ez ma nemcsak lelki, hanem társadalmi realitás is egyben...

– *Bizonyára gondolsz vendégprofesszorokra is...*

– Természetesen. A második világháború után más okokból sok mindenben hasonló helyzet alakult ki. A vendégprofesszoroknak akkor is óriási szerepük volt az egyetem megszervezésében, a marosvásárhelyi orvosi és gyógyszerészeti főiskola létrehozásában...

– *...de a kolozsváriban is. Ott volt – hogy kapásból csak néhányat említsek – Benedek Marcell, László Gyula, Zolnay Béla a bölcsészkaron, Buza László a jogon, Kislégi Dénes a közgazdaságin...*

– Úgy van, és Entz Géza, Haranghy és Miskolczi professzor, Borbély Samu és Fényes Imre a matematika, illetve a fizika szakon... egyszóval a literátus emberek és az orvosok mellett ott voltak neves természettudósok, jogászok és más tudományágak szaktekintélyei.

– *Egyesek bizonyára eretnek gondolatnak minősítik ezt az elképzelést...*

– Bármennyire eretnek gondolatnak minősítenék és bármilyen veszélyes is manapság erről beszélni, nekünk gondolnunk kell rá már most. Mert ezt másképpen megoldani nem lehet... Valamennyire megkönnyítheti talán a helyzetet, ha azok a gazdag tapasztalattal rendelkező szakemberek, akik valami okból időközben eltávoztak, lehetőséget kapnak, hogy visszatérjenek, és részt vállaljanak a kérdések megoldásában.

– *Amit eddig elmondtál, az nagyjából az 1959-ig létezett művelődési, tanügyi intézmények visszaállításának szükségessége. Nem beszéltünk még az újragondolásról...*

– Az eddigi intézményeknek és kereteknek sem csak az egyszerű visszaállítására, hanem a kor kívánalmai szerinti megújítására, életre keltésére gondolok, arra, hogy nyitottabb, demokratikusabb, modernebb, kulturáltabb lesz egész közéletünk, tágabb horizontú a sajtó, a rádió, a tévé, a tájékoztatás... A bőségesebb és sokoldalúbb információt, a különböző csatornákon keresztül létrejövő szellemi kapcsolatokat ki kell egészítenie – véleményem szerint – a közvetlen érintkezésnek más országok népeivel, kultúrájával, nemzeti értékeivel. Ez elkerülhetetlen, jobban mondva: ezt semmi mással nem lehet pótolni. Én a jövőt felfogásában, gondolkodásmódjában, meggyőződésében pluralistának képzelem. Ezért, amikor elgondolkozunk azon, hogy iskolahálózatunk kiépítése mellett milyen legyen például a romániai magyar sajtó, akkor kevés annyit mondanunk, hogy legyen jobb, színvonalasabb, mint a mostani... Hogy az *Utunk* kötődjék jobban a valósághoz, *A Hét* kapcsolódjék szorosabban a kisebbségi helyzethez, és legyen szókimondóbb, az *Igaz Szó* szolgálja jobban az irodalmat – ez kevés. Kevés az is, ha azt mondjuk, hogy vissza kell állítani a tévé kétórás magyar adását, a német adást, a rádió vidéki stúdióit... Kevés és semmiképpen nem kielégítő. A nyitottságnak, a sokszínűségnek, a demokráciának minden vonatkozásában érvényesülnie kell. Épp ezért nekünk, idősebbeknek, akik – mint mondani szokás – jobb napokat is megértünk, óvakodnunk kell attól, hogy megragadjunk a nosztalgiában, hogy azt kívánjuk vissza, ami volt, csak

valamivel jobb kiadásban... Nagyon sok minden már akkor is vitatható volt, így hát új, modernebb, korszerűbb intézményekben, formákban, keretekben kell gondolkodnunk, megfelelőbb arányokat kell kialakítanunk.

– Megkérnélek, hogy a pluralizmus fogalmát próbáld egy kicsit körülírni. Manapság a fogalomnak többfajta értelmezése, több változata is ismeretes...

– Egyelőre a feladatokat, a közös és a sajátos tennivalókat próbáljuk számba venni és egy-két általános elvet leszögezni. Azt hiszem, hogy Erdély múltjából, örökségünkből ezen a téren is meríthetünk... Régebben gyakran hivatkoztunk arra, hogy bölcsőhelyünk a tolerancia földje (most hivatalosan már nem hivatkozhatunk), nyelvek, vallások, kultúrák találkozásának helye...

– ...hogy Európában itt mondták ki és foglalták törvénybe először a vallásszabadság eszméjét... Tordán...

– Én még azt is megengedem, hogy egy kicsit megszépítjük a dolgokat. Mert ugye a Báthoriaknak és még Bethlen Gábornak is megvoltak a gondjai-bajai a guberniummal, a szászokkal, a románokkal, és persze fordítva: nekik is a fejedelmekkel.

– De azért tény, hogy Bethlen Gábor román iskolákat alapított, bibliát nyomattatott...

– ...hogy az ortodox egyházat nem üldözte... Lehet, hogy különösképpen nem támogatta, de nem is üldözte. Meg kellene vizsgálni egyszer azt a román érvet is, hogy a bibliafordítás és az egyházi könyvek kiadása szép és jó, de mindez lényegében a reformációt szolgálta, az egyházi expanziónak volt a kivetülése és az eredménye. Meg kellene vizsgálnunk, mondom, ezt is, szépen, nyugodtan, mindent számba véve és mindent mérlegelve... De azt – érzésem szerint – tagadni nem lehet, hogy a pluralizmus élt, létezett, éltetett. Volt reformáció és ellenreformáció, voltak nagyon feszült helyzetek – de a párbeszéd létezett, feltételei adva voltak... Legalábbis a jobb, békésebb korszakokban. Hogy melyek aztán a pluralizmus legmegfelelőbb mai formái, leginkább testünkre szabott változatai? Ezt meghatározni és eldönteni jövendőbeli közös feladatunk, megadva minden nemzetiségnek, a társadalom minden csoportjának és rétegének a lehetőséget, hogy saját érdekeit megfogalmazza. Tartsa szem előtt természetesen az általános érdekeket is, de ragaszkodjék jól átgondolt, reálisan megfogalmazott programjának, érdekeinek kimondásához és megvédéséhez. Természetes, hogy kizárok mindenféle erőszakot, mindenféle represszlót, kényszerítést, politikait, rendőrit, adminisztratív jellegűt egyaránt. Nagy vizsgaként, egy természetes, civilizált folyamatként képzelem el a pluralizmus érvényesülését.

– És mi szükséges – véleményed szerint – ahhoz, hogy a közös és a sajátos érdekek megfogalmazásából és megvédéséből kivegyük a részünket?

– Az általános társadalmi feltételekről beszéltem, gondolnunk kell azonban azokra is, akik megvalósítják, véghezviszik a felvázolt célkitűzéseket. Kik lesznek ezek? Nos, mindenképpen képzett, jól felkészült politikusoknak kell lenniök. Hogy aztán kiképzésüket, felkészítésüket az ösztöndíjak rendszere teszi majd lehetővé, vagy valamilyen más megoldás – elválik. Szerepük hasonló kell hogy legyen ahhoz, amit a két háború közötti időszakban a jogászok, írók, szerkesztők töltöttek be különböző pártok, társadalmi mozgalmak, irányzatok keretében vagy egyenesen azoknak az élén. A Magyar Pártra gondolok, a MADOSZ-ra (a Magyar Dolgozók Országos Szövetségére, a Magyar Népi Szövetség elődjére) meg azokra a politikusokra, akik az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület), a szövetkezetek, az egyházak és más szervezetek keretében fejtették ki tevékenységüket. Azokra, akik hivatásszerűen foglalkoztak politikával. Ez a kategória teljesen eltűnt nálunk. Azok a személyek, akiket itt az ötvenes évektől kezdődően a politika a struktúrájába fogadott – gondolom, hogy egy időben én is ezek közé tartoztam –, azok nagyrészt olyan, hogy is mondjam csak...?

– ...műkedvelő politikusok voltak?

– Olyan amatőr ízű dolog az, hogy valaki sok más egyéb foglalatossága mellett... hát politikával is foglalkozik. Ez egyik része a dolognak, a másik pedig, hogy... hol alakul ki a politikus? Ott, ahol döntéshozatal van, ahol a döntés és a felelősség is megfelelő súllyal esik a latba, ahol a politikus kipróbálhatja tudását, szintetizálóképességét, bátorságát az opciók, lehetőségek közötti választásban, kipróbálhatja meggyőző erejét... De vajon politikusnak nevezhető-e a szó teljes értelmében az, aki mondjuk közvetlenül is, de többnyire inkább közvetett módon próbál valamit sugalmazni, bátortalanul elmondani, esetleg egy beadványban feltárni? Világos, hogy az illető a politika holdudvarában mozgó, meghatározhatatlan valaki... Márpedig ha arról beszélünk, hogy ez a nemzetiség nyerje vissza jellemző vonásait, arculatát, hangját, ismerje fel, érvényesítse a románsággal közös általános törekvéseit, és érvényesítse ugyanakkor sajátos érdekeit is – akkor ehhez kétséget kizáróan profi politikusokra van szükség. És valószínű, sőt egészen biztos, hogy ifjúságunk körében valahol már ott vannak, készülődnek ezek az emberek... csak meg kell majd szólalniok, ismertté kell válniok... Ha mi, idősebbek ebben valamit segíthetünk, ennek érdekében valamit tehetünk, ha kiderül, hogy vannak még tartalékaink, képesek vagyunk előítéleteinkkel, berögzöttségeinkkel szakítani, tehetetlenségünkből kilépni – akkor természetesen annál jobb.

– Mi a véleményed a romániai magyar írók, értelmiségiek magatartásáról? Nemrégen hangzott el – köztudomás szerint – egy olyan vélemény, hogy gyávák...

– Nem szeretném megkérdőjelezni senkinek a jogát, hogy véleményt mondjon

bármilyen tényről, bármiféle magatartásról vagy megnyilatkozásról, a világ bármely részén lezajlott eseményről. Úgy érzem viszont, hogy mindenkinek erkölcsi kötelessége jól ismerni azt a kérdést, amelyben állást foglal. Nem osztom például egyik jóbarátomnak, egy kiváló román költőnek az álláspontját,* aki egyik nagy francia lapnak adott interjújában, amelyet a rádió ezekben a napokban sugárzott, azt fejtegette: mi a cet gyomrában vagyunk, épp ezért nem engedhetjük meg senkinek, aki kívülről, egy más világból tekint ránk, aki nem érzi ennek a létnek a tragikumát, hogy dolgainkba beleszóljon, rólunk ítéletet mondjon, vagy pláne pálcát törjön fölöttünk. Ez a jog senkit nem illet meg. Nagyon szeretem, nagyon becsülöm ezt a barátomat, de ebben nem értek egyet vele. Nem, bár az ő álláspontjának is megvan – tagadhatatlanul – a maga igazságtartalma, részigazsága. A helyzet rendkívül bonyolult, a társadalomra roppant nyomás nehezedik, ránk különösképpen... Egy jellemző kis eset: a múlt héten közismert szerkesztők, történészek, értelmiségiek általában, a postaládájukban egy fehér borítékot találtak, benne egy lapkivágást a legfelsőbb ügyészség közleményével, egy kémkedéssel vádolt diplomata letartóztatásáról. A nyomtatott szöveget néhány kézzel írott sor egészítette ki: tudomásulvétel végett, tanulj belőle, vedd tudomásul, vagy valamilyen más, hasonló széljegyzet.

– *Te is kaptál?*

– Nem... valami okból ezúttal kimaradtam... talán azért, hogy a dolog tűnjék talányosabbnak... Viszont most hallottam, hogy Kolozsváron Kányádi Sándor is megkapta a maga behívócéduláját, ahogy mi itt, Bukarestben ezeket az „üzeneteket" nevezzük, s rajta kívül néhányan mások is. Innen is látszik, hogy szervezett, pontosan koordinált akcióról van szó, hogy a kör tágul, és ha nem is mutatkozik nyíltan, de jelez... Egészen világos, hogy kik a „feladók", kiknek kell a borítékot a postaládákba juttatniuk. Az egészben csak az a különös, hogy egy államilag fenntartott intézmény úgy viselkedik, mintha illegális szervezet volna... Amikor ilyen és hasonló esetek fordulnak elő, akkor nem épp egyszerű a dolgokat és jelenségeket megítélni, róluk ilyen vagy olyan véleményt mondani...

– *És milyen kérdések, gondok foglalkoztatják a vezetésed alatt álló kiadót?*

– Legfontosabb feladatunk jelenleg az intézmény megtartása, s amennyire lehet, működőképességének és bizonyos szintnek is a biztosítása. Ez persze jóval alacsonyabb, mint amilyen a jobb években volt, de azért érdemelje ki legalább a nevét, legyen mégis szintnek mondható. És persze az emberek megőrzése, mindazoknak a megtartása, akiknek szavuk lehet a jövő építésében. Ez bizony nem a leghálásabb

* Mircea Dinescuról van szó, aki a decemberi események során és azokat követően a Nemzetmentési Front Tanácsának tagja lett, s akit még az év vége előtt az Írószövetség elnökévé választottak.

szerep s nem kétséges, hogy az elkövetkezendő korszak nagyon sok kérdést fog majd felvetni mostani tevékenységünkkel kapcsolatban. Hogy lehetett bizonyos könyveket kiadni – fogják kérdezni –, másokat meg nem kiadni; hogy lehetett belenyugodni, hogy Sütő Andrásnak immár nyolcadik esztendeje ne jelenjék meg könyve, hogy Kányádi verseit ne lehessen kinyomtatni, hogy Pusztai Jánosnak immár a második regénye, Beke György riportsorozatának több kötete és 48-as regénye ne kerülhessen az olvasó asztalára? Itt rengeteg kérdés merülhet fel, és minket rengeteg vád és elmarasztalás érhet. Ha mindezek a kérdések egy emelkedettebb horizontú, humánusabb társadalom álláspontjáról vetődnek fel, akkor a kérdéseket s a rájuk adandó válaszokat is vállalnunk kell, mert nem a személyek fontosak, még csak nem is az intézmény, hanem nemzetiségünk ügye, megmaradása, élete és fejlődése.

– *De hát egy emelkedettebb, humánusabb kor valószínűleg a helyzetünket is szélesebb perspektívában, nagyobb rálátással és megfelelő átérzéssel ítéli majd meg...*

– Reméljük, reméljük... Én különben nem vagyok pesszimista, inkább derűlátó alkatnak mondhatom magam. Számtalanszor végiggondoltam már Erdélynek a múltját, a romániai magyarság útját, megpróbáltatásait, számba vettem az akadályokat, amelyekkel meg kellett küzdenie, megtorpanásait, az első és második világháború utáni exodust, de akárhány csapás érte is, mindig rátalált azokra az eszmékre, amelyekből erőt merített, kiverejtékezte azt a cselekvési programot, ami fennmaradását biztosította, amire a társadalomnak szüksége volt. Miért épp most veszett volna ki belőlünk az erő, az állhatatosság, miért épp most kellene annak az elején említett szakadásnak véglegessé válnia? Lehet, hogy van ebben egy kis öncsalás is, lehet, hogy mindez már olyan szervesen belém gyökerezett, hogy ilyenkor már nem is gondolkodom, nem mérlegelek, így érzem, és csak így tudom elképzelni...

– *Szkepszis és derűlátás együtt? Derűlátó szkepticizmus?*

– Hát inkább óvatos. A diplomáciában is többnyire óvatos derűlátásról beszélnek. Kiadói tevékenységünk jövőbeli megítélését illetőleg azonban nem osztom a te feltétel nélküli optimizmusodat. Ilyen nehéz megpróbáltatások és szörnyű hibák után, amikor bizonytalanná válik a lét, a mindennapi élet, amikor emberek szóródnak erre-arra, bátortalanodnak és pusztulnak el, a megítélés valószínűleg sokkal szigorúbb lesz... De mondom, nem ez a lényeg, engem nem ez foglalkoztat. Hanem hogy mindaz, amit teszünk és ami velünk történik, szolgáljon tanulságul a humánum és a felelősség jegyében azoknak, akik utánunk jönnek, hogy elkerülhessék a csapdákat és a miénkhez hasonló helyzeteket. Hogy ne kelljen ennyire visszafogottan, már-már önpusztító tehetetlenségben fél és negyed életet élniök, a félelem szorításában magányosan vergődniök.

(1989. március)

Három etnikum alkotásai

Egyed Ákos civilizációtörténetről, falutipológiáról

– Falu, város, civilizáció *című köteted, mely az 1848 és 1914 közötti Erdély történetéből tárgyal különböző fontos kérdéseket, körülbelül két évvel Imreh István hasonló tárgykörű, de egy előző korszakot taglaló munkája, az* Erdélyi hétköznapok (1750–1850) *után jelent meg. Tudatos törekvésnek, a történészek, gazdaságtörténészek munkamegosztásának, egy sorozat kialakítására irányuló erőfeszítésének jelét lássuk a kapcsolódásban?*

– 1952-től vagyok a Történeti Intézet munkatársa, és itt kezdettől Erdély újkori történetével foglalkozom, különös tekintettel az erdélyi magyarság múltjára. Fiatal kutatóként intézeti tervek alapján főként a társadalmi mozgalmak történetét kutattam: az erdélyi parasztság helyzetét és mozgalmait a XIX. század második felében és a XX. század elején, valamint a munkásosztály kialakulását s az erdélyi, valamint a bánsági munkásmozgalom kezdeteit, majd a szálakat előre is és hátra is követve, mintegy másfél évtizede főként az erdélyi kapitalizmus történeténél és az 1848-as forradalom és szabadságharc históriájánál állapodtam meg. A korábbi kutatásaim eredményéből 1975-ben a Tudományos Kiadó jelentetett meg kötetet *(A parasztság Erdélyben a századfordulón)*, majd az 1848–49-es témakörből *Háromszék 1848–1849* címmel közöltem könyvet a Kriterion Könyvkiadó gondozásában 1978-ban és második kiadásban 1979-ben. Röviddel ezután ugyancsak a Kriterion tette lehetővé, hogy a különböző szakfolyóiratokban korábban napvilágot látott, valamint a közben elkészült tanulmányaimat kötetbe foglaljam; ez 1981-ben hagyta el a nyomdát *Falu, város, civilizáció* címmel.

Természetes, hogy az évek során a történészek között kialakult egyfajta munkamegosztás. A nemzetiségi történetfeltárás mezején – mert hiszen most erről beszélünk – az én feladatom Erdély újkori gazdaság- és társadalomtörténetének, valamint ezen belül a civilizációs haladás múltjának a kutatása. Mivel ez, mint mondottam, régebbi keletű tevékenység, a *Falu, város, civilizáció* című kötetem tematikáját úgy próbáltam összeállítani, hogy lehetőleg azt a kutatási vonalat vigye tovább, amelyet Imreh István a feudalizmus bomló szakaszát illetően kialakított. Úgy láttam, hogy kötetem csak akkor illeszkedhetik be a már említett nemzetiségtörténeti kutatások sorában a megfelelő helyre, ha átveszi az előző korszak történészeinek következtetéseit, és azokat az új szakasz történeti kérdéseivel szembesíti. Kevesen vagyunk, s az együttműködés nemcsak szükséges, de nélkülözhetetlen is. Azt hiszem, a két kötet alapján az olvasó átfogó képet kaphat Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéről 1750-től az első világháború kitöréséig.

– A kiadó ajánlatában megnyilatkozó társadalmi igényen kívül milyen más körülmények hatottak munkásságodra?

– A történész tevékenységét számos hatás éri, vannak közöttük ösztönzők és fékező jellegűek is. Más vonatkozásban beszélhetünk belső és külső hatásokról. A belsők a tudomány részéről jönnek; a korábbi vagy kortárs történészek munkássága – mint a fent említett példa is mutatja – serkentheti az egyes kutatókat. Fontosak a külső hatások is, és erről az író-olvasó találkozás során nem volt nehéz meggyőződnöm. A társadalmi igény új erőt, lendületet adhat a kutatónak, és számos esetben új kérdések felé terelheti a kutatást. Engem személy szerint értek kellemes és valamivel kevésbé kellemes hatások is.

– Úgy tudom, hogy már 48-as könyved megjelenése után is sok író-olvasó találkozón vettél részt...

– Valóban, a könyv megjelenése után kellemesen lepett meg, hogy a fiatalság sokkal nagyobb érdeklődést mutat, mint amire számítottam. Számos találkozó tapasztalataként állíthatom, hogy a 48–49-es forradalom és szabadságharc élő, eleven, tanulságaiban máig ható esemény – s ha néha mégsem az, többnyire rajtunk múlik. Hallani ugyanis olyan vélekedéseket, hogy a magyarság története meglehetősen kevés sikert és sok-sok vereséget mutat fel; foglalkozzék inkább mással az ember. Nézetem szerint ilyen következtetésekre csak az juthat, aki a dolgokat nem összefüggéseiben, a történelem titkainak fürkészésére, a tanulságok és intelmek levonására összpontosuló figyelemmel vizsgálja, hanem mindössze a kedvező momentumok sorozatát keresi benne; másrészt viszont, mert a megállapításban bizonyos részigazság mégiscsak van, annál indokoltabb a történelemnek olyan erőt és bátorságot sugárzó mozzanataival foglalkozni, mint 1848–49; nyomon követni, hogy egy rendileg nagyon is tagolt társadalomban hogyan jön létre rendkívül rövid idő alatt az „érdekegyeztetés", hogyan jutnak Wesselényi, Széchenyi, Kossuth szellemében egységes elhatározásra azoknak a falvaknak a lakosai, amelyek maguk is öt-hat társadalmi rend és csoport képviselőiből tevődnek össze. És mert 1848–49 nem csupán világító fényű fellobbanás, fáklyaláng, hanem a nemzetté válással összefüggő hosszú történelmi folyamat kiemelkedő és döntő mozzanata is: hogyan kapcsolódik a csúcspont a megelőző évtizedek és évszázadok eseményeihez, mozgalmaihoz, törekvéseihez.

– Maradjunk még egy pillanatra az előző könyvnél, hogy megkérdezhessem: mél-

tányolták-e a találkozón az anyag feldolgozásában és értelmezésében mutatkozó újdonságokat?

– A legtöbb kérdést a forradalmi harc vezetésének módjára, a mozgalom élén álló személyek viszonyára vonatkozóan kaptam. Úgy látszik, a könyv anélkül, hogy történelmi munkához nem illő módon szubjektív vallomásokat tartalmazna, valamiképpen mégiscsak éles megvilágításba helyezte azokat az elemeket, amelyekre a kutatás, az anyag gyűjtése és tanulmányozása során magam is a legjobban rácsodálkoztam. Még távol álltam ugyanis a kézirat formába öntésétől, amikor különböző ismert háromszéki iratokat, könyveket, többek között Macskási iratait olvasgatva, lapozgatva figyelmemet megragadta a „kiskomité" kifejezés. A kiskomité ezt meg azt csinálta, a kiskomité így meg úgy határozott. Mi lehet ez a kiskomité? Alaposabban utánanézve kiderült, hogy a Kossuth-párti forradalmi szervezet, a Háromszéki rendek nagygyűlése, vagyis a nagykomité mellett létezett egy kiskomité is, melynek tagjai különböző vezetők (Dobai katonai főparancsnok, Berde Mózes és a többiek) mellé osztották be magukat élharcos forradalmi csoportként, velük együtt tevékenykedtek. Ilyenformán nemcsak egy sokat vitatott kérdéshez: Berde Mózes és Gábor Áron útjainak találkozásához és szétválásához, nézeteik egyező és különböző vonásainak megvilágításához kaptam újabb kulcsot, hanem olyan forradalmi szervezet nyomára is bukkantam, mely motorja és vezérkara volt az eseményeknek.

– *Mivel magyarázod, hogy több mint száz év során a kutatók nem figyeltek fel ilyen fontos vonatkozásra?*

– Magam is ámuldozom néha, és a jelenségre nemigen találok magyarázatot. Arra kell gondolnom, hogy az előttünk járt nemzedékek kutatói közül nem mindenkinek volt érzéke a társadalmi vonatkozások, az eseménytörténeten túli dimenziók iránt.

– *Milyen tapasztalatokat szűrtél le újabb munkád megjelenését követően, a különböző találkozókon?*

– *Falu, város, civilizáció* című kötetem kapcsán talán még több író-olvasó találkozón vettem részt, főként Hargita és Kovászna megyében, de Kolozsváron (az egyetemi diákkörök keretében) és máshol is. Azt tapasztaltam, hogy közönségünk nagy része azt a fajta történeti hagyományt, amelyet ebben a kötetben talál, nehezebben érti meg, nehezebben tudja kialakult gondolatrendszerébe elhelyezni. És ez is érthető: a gazdaság- és társadalomtörténet, pláne a civilizációtörténet kevésbé érdekli az olvasókat, mert nincsenek olyan hagyományai, mint a politikai történelemnek vagy a szűkebben vett művelődéstörténetnek, a szellemi művelődés históriájának. Ez a magyarázata annak is, hogy ez a kötetem nehezebben talált gazdára, amihez persze a könyvterjesztés aránytalanságai is jócskán hozzájárultak (Temes és Arad megyébe 20–20 kötet került; Hargita megyébe körülbelül 4000). De végül

is szép számmal vannak már, akik értik és megértik, hogy a történelmi tudás és műveltség megalapozása lehetetlen gazdaság- és társadalomtörténet nélkül. (Próbálja valaki Jókait megérteni a magyar rendiség alapjainak ismerete nélkül; vagy a népi írókat, ha nem veszi tekintetbe a földtulajdon tagozódását.) S mivel a szakma igen jól fogadta a könyvet (a fogalmon itt nemcsak a történészeket, hanem a különböző társadalomtudományok képviselőit is értem), a *Korunk* Bolyai-díja csak megerősített abban, hogy nem kell feladni a már megkezdett kutatási mezőt, még akkor sem, ha kevesebb népszerűséget ígér, mint a politikai történet.

– *Az új könyv anyagának hozzávetőleg hányad része támaszkodik frissen feltárt tényekre, adatokra, vagy mivel a kérdés nem csupán és nem is elsősorban mennyiségi, talán helyesebb afelől érdeklődnöm: milyen mértékben tette lehetővé, sőt szükségessé az új anyag a már meglévő ismeretek átértékelését?*

– A kötetben csak egy olyan tanulmány van, amelynek témáját már eddig is sokat kutatták, s anyaga is nagyrészt feltárt, nevezetesen 1848–1849 Közép- és Délkelet-Európában. Ennek a kérdésnek az újraértékelésére mégis szükség volt és van, mert 1848 nemcsak magyar, hanem európai hagyomány, össze kell tehát vetni a különböző törekvéseket, történeti koncepciókat is. Az ekkor létrejövő polgári nemzetek ugyanis maximális nemzeti célokat tűztek maguk elé, melyek ütköztek egymással a forradalmak forgószelében. Ezt aztán a Habsburg-hatalom maximálisan ki is használta, egymás ellen uszítván a különböző nemzeteket.

Az erdélyi kapitalizmus múltját más természetű tanulmányok próbálják bemutatni. Vegyük például az erdélyi hitelrendszer fejlődésével és struktúrájával kapcsolatos tanulmányt. Nem véletlenül említettem az erdélyi kapitalizmust és nem a kapitalizmust Erdélyben. Ugyanis *itt három nagyobb etnikai közösség igyekezett saját, már-már önálló infrastruktúráját létrehozni.* (Bankokat, sőt ipart, kereskedelmet, ezeknek megfelelő intézményeket.) Tehát az erdélyi kapitalizmus története nemcsak mennyiségileg mérhető adatgyűjtést feltételez, hanem sajátos hozzáállást, értékelést is. Ha ezt elmulasztjuk, semmivel sem járulunk hozzá ennek a nagy történelmi kérdésnek a tisztázásához.

– *Szeretném, ha kutatói tapasztalatodra támaszkodva általánosabban is megfogalmaznád arra vonatkozó vélekedésedet, amit az előző két kérdés során is érintettünk: anyaggyűjtés és feldolgozás, feltárás és módszer viszonyára, problémáira vonatkozó nézeteidet.*

– Bár Erdély 1848 utáni történetét csak 30–40 éve kutatjuk rendszeresen, a formába öntés találó módszerének felkutatása legalább akkora gondot okoz (ha nem nagyobbat), mint az anyaggyűjtés. Közismert, hogy az újkori gazdaság- és társadalomtörténet adatanyaga nagyrészt statisztikai jellegű; ez lehet közölt vagy levéltári. A statisztikai adathalmaz feldolgozására a történészek „újabban" a kvan-

titatív sorjázás módszeréhez folyamodnak. Meg kell mondanunk, hogy ez nem is új: amióta gazdaságtörténet-írás van, mindig éltek ennek a módszernek az előnyeivel. Ami viszont új, az a mennyiségileg csoportosított adatokra támaszkodó modellalkotás, tipizálás. Kötetem egyes tanulmányaiban magam is éltem ezzel a lehetőséggel.

– *Munkádban valóban meg is mondod, hogy kutatásaid egy részében hasznosítani igyekeztél Fernand Braudel civilizációtörténeti eredményeit, s az egész könyv anyagát ennek a módszernek a követelményeihez igazítottad...*

– A civilizációtörténetnek a nyugat-európai országokban nagy hagyományai vannak, mégis okkal tartják Fernand Braudelt a kérdés legavatottabb szakértőjének. Módszerét a különböző rokon tudományok együttműködésének elvére alapozta, és ez biztosította gyakorlati munkájában is a sikert. A történész – és ezt már saját tapasztalatként is említhetem – az adatokat a civilizációtörténethez a legkülönbözőbb forrásokból gyűjti be, hiszen komplexitásra és sokrétűségre kell törekednie, mivel a civilizáció bonyolult jelenség. De nem vezet-e ez a történeti törvényszerűségek elhanyagolásához? Nem, mert Braudel (akire hatott a marxizmus) a gazdasági tényezőnek tulajdonít kulcsfontosságot, bár az alap és felépítmény marxi struktúráját nem fogadja el. A civilizációtörténet mint műfaj azért sokat ígérő, mert benne a politika és az ideológia nem uralja el az egész történelmet.

Nálunk a civilizációtörténet kutatása még jóformán el sem kezdődött, bár az első lépéseket Kővári László, Pesti Frigyes, Gheorghe Bariţ és mások már régen megtették. Ezeknek a törekvéseknek azonban nem akadt folytatásuk. (A szűkebben vett művelődéstörténet – más, ez erős oldala a történetírásunknak, s hagyományai is vannak.) A civilizációtörténet az anyagi és szellemi kultúra egészét felöleli intézményeivel együtt, sőt a politikai szféra is helyet kap, de ennek az egésznek a tartópillére a gazdaság- és társadalomtörténet. Mindig együtt említem a gazdaság- és társadalomtörténetet, mert a civilizációtörténet integráló jellegű, ezért válik alkalmassá az összefoglaló történeti munkák (szintézisek) elkészítésére, anélkül hogy azokban a részek (struktúrák) felolvadnának, s elveszítenék eredeti értékeiket, sajátosságaikat. Ezt pedig az erdélyi civilizációtörténetben különösen méltányolnunk kell, épp azért, amit az előbb érintettem, hogy tudniillik itt legalább három etnikum épített ki sajátos, önálló civilizációt, a közös erdélyi civilizációval egyszerre. S még valamit: a civilizációtörténet nyelvezete higgadt, nem vagdalkozó, nem bántó, nem veszi át a XIX. századi zsurnalisztika és politikatörténet stílusát.

– *Amikor az imént említetted, hogy* Falu, város, civilizáció *című könyvedben éltél a modellalkotás lehetőségeivel, bizonyára az erdélyi falu tipológiájára céloztál. Hogy született meg az ilyenfajta rendszerezés ötlete, és hogyan fogadta a gondolatot a szakkritika?*

– Sok szó esett az előbbiekben a forrásokról, új anyagok feltárásáról és az értékelés viszonyáról. Nos, több évvel ezelőtt a volt Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltárában egy összeírás került a kezembe, amely az erdélyi falvak adózásának helyzetét tünteti fel 1848 elején (a korabeli adótabellák alapján). Sokáig töprengtem azon, hogy mit lehetne kezdeni vele, amíg végül tipológiai kísérletbe kezdtem a megfelelő könyvészeti tájékozódás alapján. (Főként Max Weberre utalhatok.) Azt viszont már a forrás adatai határozták meg, hogy *társadalmi* falutipológiával próbálkozzam meg. De még mindig ott állt az a kérdés, hogy milyen rendszerező elv, tényező alapján állítsam fel az erdélyi falu társadalmi típusainak a modelljeit. Hiszen a történeti forrás is csak egy adott állapotot tükröz, de a fejlődés, struktúraképződés okait homályban hagyja. Vissza kellett tehát nyomozni az alapokhoz, a *földtulajdonformákhoz,* amelyek lehetővé tették a típusok, modellek elkészítését.

Ami a kérdés második részét illeti: nem lehet okom panaszra. A szakma az egész könyvet s abban nem utolsósorban a falutipológiát elismeréssel fogadta, hangsúlyozva ennek újszerűségét. Többen kérdezték író-olvasó találkozókon, hogy szándékomban áll-e a struktúrakutatás, a tipológia, a modellképzés folytatása. Hát nem szeretnék itt megállni, hiszen a struktúrakutatás, tipológiakísérlet nem egyszerűen divat: jó kutatási módszer. Segítségével Erdély története eredményesen kutatható; arra gondolok, hogy itt mindig a sajátos struktúrák: *az etnikai és a társadalmi jelenségek viszonyulásai* okoznak nehézséget, ha viszont sikerül a valóságot jól visszaadó modellt kidolgozni, sokat nyerhet általa a nemzetiségtörténeti kutatásunk. Felfrissül, s eredményeit a különböző társadalomtudományok jobban felhasználhatják saját kutatásaikban. Csak ne csináljunk a modellből sablont, mert ez következményeiben rosszabb lehet a semminél.

– *További terveid?*

– 1848 olyan terület, hogy belátható ideig még sok tennivalót ad nekem is, másoknak is. De csábítgat Kolozsvár újkori története s szűkebb pátriám, Erdővidék társadalomtörténete is.

(1982)

Folklórkincsünk aranypénze

Faragó József a székely népballadákról

– Szülőföldünket gyakran emlegetik a balladák földjeként. Te, aki évtizedek óta foglalkozol népköltészettel, a népköltészetnek ezzel az ágával, hogy látod: van-e tárgyi alapja a közszájon forgó elnevezésnek, vagy egyszerűen a viharos történelmi múlt sugallta megfogalmazással van dolgunk? Vagy kérdezzem másképpen: jellegzetesebb műformája-e az erdélyi magyar népköltészetnek a ballada, mint más tájegységeknek?

– Bármily patinásan hangzik is, szülőföldünket mindössze egy évtizede emlegetjük a balladák földjeként, amióta *Balladák földjén* című tanulmánykötetem napvilágot látott. A pompás cím nem saját leleményem, hanem Magyari Lajos egyik versétől kölcsönöztem; így annál inkább dicsérhetem. Dicsérem nemcsak azért, mert szépen hangzik, hanem főként azért is, mert alkotójának költői megérzéssel mindössze két szóban sikerült kifejeznie egy olyan állapotot vagy minőséget, amelynek lényegét a folklórtudomány nyelvén csak hosszadalmasabb körülírással lehet úgy-ahogy érzékeltetni.

– Könyvedet természetesen ismerem... Arra is emlékszem, hogy megjelenésekor, 1977-ben nagyon hamar, úgyszólván napok alatt elfogyott...

– A balladák földje, mint a magyar balladaköltészet legsajátosabb, legjellegzetesebb és legnagyobb értékeinek részben megteremtője és felvirágoztatója, részben pedig megőrzője évszázadokon át a Székelyföld volt. A magyar népballadák szórványos, alkalmi vagy úgyszólván véletlenszerű megörökítései, előbb írásban, majd nem sokkal később nyomtatásban is, a XVII. század elejéig nyúlnak vissza; mindezek a folklorisztikailag önkéntelen vagy öntudatlan irodalmi gesztusok a maguk idején semmiféle feltűnést nem keltettek.

– Semmifélét?

– A fordulatot ama Barcsai-ballada jelentette, amelyet Kriza egyik munkatársa, Nagy Lajos gyűjtött Marosszéken, majd adott ki a Kolozsvári Közlöny 1858. október 31-i számában. Ezt a dátumot két fontos körülmény szerencsés találkozása folytán is a tudatos és rendszeres magyar balladagyűjtés nyitányának tekintjük. Az egyik az a vágyakozás volt, amelyet a megelőző évtizedekben a szerte Európában sorozatosan felbukkanó, világirodalmi jelentőségű verses nagyepikai művek (a homéroszi eposzok, Ossian állítólagos hagyatéka, az *Ének Igor hadáról,* a *Nibelung-ének,* a *Kalevala, Cid verses krónikája* stb.) támasztottak, ezért a *Barcsai*-ballada feszült, felajzott várakozás közben, lélektanilag jól időzített pillanatban robbant be az irodalmi köztudatba. A másik szerencsés körülmény a *Barcsai*-ballada addigelé páratlan minősége volt. Mint a görög hitrege szerint Zeusz fejéből Pallasz Athéné, úgy ugrott elő minden előzmény nélkül a székely folklór mélyéből a régi magyar népballadákra jellemző összes értékek és szépségek hiánytalan fegyverzetében. Valóban ez volt az első klasszikus magyar népballada, a szó igazi értelmében, amely nyomdafestéket látott s mind a szakemberek, mind az olvasók körében osztatlan örömet keltett.

„A székely balladák fölfedezése... – írta Kodály Zoltán 1927-ben – lázba hozta a magyar irodalmi világot." Csak néhány példára hivatkozva, a fáradatlan Erdélyi János, a magyar népköltészetnek ez az európai kitekintésű, úttörő gyűjtő-szervezője, szerkesztője-kiadója és értelmezője a *Barcsai*-balladáról már húsz nap múlva elemző tanulmányt közölt, olyan megállapításokkal, amelyeknek javát nemcsak a *Barcsai*-ra, hanem a régi magyar balladaköltészet nagyobb részére általánosítva ma is elfogadhatjuk. Nem sokkal később, az 1860-as évek elején, a regényíró Kemény Zsigmond *A töröknek eladott leány* balladájának néhány sora mellé a következő vallomást jegyezte: „Ez az a hang, miért odaadnám minden regényemet." Ugyanekkor Gyulai Pál az „ószékely ballada" fogalmát alkotta, és *Bátori Boldizsár,* valamint *Júlia szép leány* balladáját méltatva így álmodozott: „Sokszor gondoltam, ha én legalább vagy harminc ilyet összegyűjthetnék! Bizonyára gazdagítanám irodalmunkat annyi, ha nem több jó balladával, mint amennyit műköltészetünk fel bír mutatni."

– Gyulai Pál megjegyzéséről jut eszembe. A nagynevű méltatók után sorold fel legalább vázlatosan a legjelentősebb gyűjtőket is.

– Ha megkíséreljük összeállítani az erdélyi magyar népköltészeti és népzenei gyűjtés legnagyobbjainak névsorát, azt találjuk, hogy noha önálló balladáskönyvet egyikük sem adott ki, gyűjtéseikben, gyűjteményeikben és tanulmányaikban a népballadának mindenkor rangjához méltó helyet biztosítottak. Íme – hozzávetőleges időrendben – e nagy elődeink vonulata: Petrás Ince, Kriza János, Arany János, Gyulai Pál, Vikár Béla, Mailand Oszkár, Seprődi János, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Szendrey Zsigmond, Domokos Pál Péter, Veress Sándor, Lajtha László, Jagamas János...

– Nem említetted Ortutay Gyulát... Serdülőkorom egyik legkedveltebb könyve, amely kitörölhetetlen nyomot hagyott bennem, Ortutay műve volt Buday György csodálatos fametszeteivel...

– Nem említettem, mert erdélyi népballadákat nem gyűjtött, viszont *Székely népballadák* című válogatásával – a maga idején valóban a legszebb magyar könyvek

egyikével – minden kortársánál többet tett a székely balladaköltészet népszerűsítéséért. A „Buday-Ortutay”-nak nevezett mű sikerére jellemző, hogy 1936 és 1979 között négy, részben bővített kiadást ért meg, ötödiknek pedig legelső, 1936-os változata hasonmás kiadásban is forgalomba került.

– *Domokos Pál Péterrel, Veress-sel, Lajthával az elődök vonulata az idősebb kortársakéval fonódik össze. Sőt Jagamas Jánossal már azoknak a gyűjtőknek és értelmezőknek a sorához érkezünk, akikkel nemegyszer közös vállalkozásokban vettél részt... Hadd iktassunk hát közbe egy-két személyedre vonatkozó mozzanatot is. Mindenekelőtt: honnan származik vonzalmad a balladák iránt?*

– Másutt is megírtam már, hogy a népballadákhoz fűződő, életre szóló kapcsolataim zsenge gyermekkoromban kezdődtek. Öt-hat éves lehettem, amidőn öcsémnek és nekem, miután ágyba bújtunk, édesanyánk elalvás előtt estéről estére Kőmíves Kelemenné balladáját olvasta fel Kriza János székely népköltési gyűjteményéből, a *Vadrózsák*-ból. Öt-hat évvel később az iskolai románórán Manole mester balladájával találkoztam Vasile Alecsandri klasszikus román népköltési gyűjteményéből; még ma is jól emlékszem, mennyire meglepődtem feltűnő, de akkor még számomra teljesen érthetetlen hasonlóságaikon. Mintha e magyar-román testvéri balladapár megismerésének korai élménye lett volna az a mélyen csírázó indíték, amelyből évtizedek múltán, folklorista pályám során, a népballada iránti érdeklődésem egymással szorosan összefonódó három nagyobb ága kifejlődött; ez a három ág egyrészt a magyar, másrészt a román, valamint a magyar-román összehasonlító balladakutatás.

– *Első gyűjtésed?*

– A legelső balladákat egyetemi hallgató koromban, 1943-ban jegyeztem le a háromszéki Uzonban; amit akkori népköltési gyűjtéseimből a háború megkímélt, annak javát sepsiszentgyörgyi magyar irodalomtanárom, Konsza Samu *Háromszéki magyar népköltészet* (1956) című kötetébe illesztettem be. Azóta a népballadákról egyetlen gyűjtőutamon sem feledkeztem meg, de míg azt például elég pontosan tudom, hogy mesegyűjtéseim száma meghaladja a kétezret, addig balladagyűjtéseim száma összemosódik, mert sok balladát – szövegét és dallamát – zenefolklórista munkatársaimmal, elsősorban Almási Istvánnal közösen „takarítottuk be” a Folklór Intézet „magtárába”, vagyis az archívumba.

– *Hogy a „magtárban” milyen kincsek rejtőzhetnek, arról mi, kívülálló érdeklődők, a megjelent gyűjtemények jelentős számából alkothatunk némi fogalmat...*

– Bátran el lehet mondani, hogy az utóbbi harminc évben az erdélyi magyar balladagyűjteményeknek olyan sorozata jelent meg, amelyhez hasonlóra folklórkutatásunk történetében eddig még nem volt példa. Éspedig időrendi sorrendben: Faragó József–Jagamas János–Szegő Júlia: *Moldvai csángó népdalok és népballadák* (1956); Kallós Zoltán: *Balladák könyve* (1970) és *Új guzsalyam mellett* (1973); Albert Ernő: *Háromszéki népballadák* (1973); Ráduly János: *Kibédi népballadák* (1975) és *Elindultam hosszú útra* (1979); Bura László: *Szatmári népballadák* (1978); Fábián Imre: *Bihari magyar népballadák* (1979) és Pozsony Ferenc: *Álomvíz partján* (1984). Ezek a gyűjtemények – mint a címük is elárulja – jórészt egy-egy tájegység frissen feltárt balladakincsét nyújtják át az olvasónak. Sorukat összesítő válogatások, esszék, balladamonográfiák egészítik ki. Az első csoportba sorolhatók közül magam négyet állítottam össze az évek folyamán. 1956-ban a csángó balladákkal azonos évben jelent meg a *Diófának három ága* című kötetem, amelyet a székely népballadákból válogattam. 1965-ben tágítottam a kört, és a *Jávorfa-muzsiká*-ban az egész romániai magyar balladaköltészetről próbáltam keresztmetszetet adni. 1973-ban a *Gyönyörű Bán Kata,* valamint 1986-ban a *Virágok vetélkedése* című válogatásban földrajzilag tovább tágítva az egész magyar balladaköltészetet, történelmileg és azáltal minőségileg is leszűkítve viszont csak a régi vagy klasszikus magyar balladákat, azaz balladakincsünk legértékesebb aranyalapját igyekeztem újra meg újra a lehető legnépesebb olvasótábor számára hozzáférhetővé tenni. A második csoportba sorolható Szőcs István könyve, a *Selyemsárhajó* (1978), valamint Demény István Páltól a *Kerekes Izsák balladája* (1980).

Ha a kiadási lehetőségek engedni fogják, balladás sorozatunk a jövőben tovább gyarapodik. A sajtóra kész kéziratok közül megemlítem Albert Ernő ditrói gyűjtését: a 99 éves korában elhunyt Ádám Joakimné (vagy ahogy ő székelyesen mondta: Jovákiné/ Kurkó Juliánna repertoárját, valamint Csanádi Jánosnak egy folklorisztikailag még feltáratlan néprajzi tájunkról szóló híradását, a *Körösközi népballadák*-at.

– *Hadd térjek vissza még egyszer az elején elhangzottakra és kérdezzem meg: miért épp a Székelyföldön és nem valamelyik más vidéken fejlődött ki a magyar balladának a legcsiszoltabb, legidőtállóbb, talán úgy is mondhatjuk: klasszikus változata?*

– Bármely folklórterületen a fejlődés egyik alaptörvénye szerint az egykor általánosan ismert folklórjavak egy időn túl fokozatosan a szélekre, a peremvidékekre szorulnak. Szétterjedésük során a Székelyföldre jutottak el a legkésőbb, tehát itt maradhattak meg a legépebb állapotban és a legtovább azok a régi magyar népballadák is, amelyek másutt részben vagy egészben feledésbe merültek, sőt némelyiküknek a Székelyföldön kívül még egykori nyomait sem sikerült kimutatni. Ezt a megállapítást Vargyas Lajos, Katona Imre és jómagam több ízben a számok nyelvén, statisztikai összesítésekkel is igazoltuk.

– *Vagyis a székely balladák nem mind a Székelyföldön születtek?*

– Bizonyosan nem mind a Székelyföldön születtek, de az is bizonyos, hogy annyi emberöltő múltán, mai állapotukat, csiszoltságukat a Székelyföldön nyerték el...

– *A Székelyföldéhez hasonló földrajzi helyzet másutt is fellelhető. Miért nem a*

Felvidéken őrződtek meg a legrégibb magyar népballadák? Vagy miért nem a Bácskában? Miért nem itt is, ott is, amott is?

– A peremvidéki állapot mélyén a folklór belső fejlődését (a mi esetünkben a régi folklórjavak megőrzését) nem egymagában a földrajzi helyzet, hanem a történelmi-társadalmi fejlődés indokolja, ez pedig a Székelyföldön közismert sajátosságokat, rendhagyó régiséget mutat, még az erdélyi vármegyékkel szemben is. A nemzetségi társadalom kései felbomlása és a feudalizmus kései megszilárdulása a XVI. század derekán; a nemzetségi társadalom intézményeinek – mint a földközösség meg a faluközösség – utóélete a feudalizmus korában; a jobbágyparasztsággal párhuzamosan a székelységnek mintegy felét felölelő szabad réteg megmaradása a jobbágyfelszabadításig; a kapitalizmusnak szintén megkésett, lassú és nehézkes kibontakozása, a feudalizmus maradványaival összetorlódva és a nemzetségi társadalom maradványaival színezve: mindez jó fél évezreden át kellő életanyagot, milliónyi konfliktushelyzetet kínált az autochton székely balladák megalkotására és megőrzésére éppúgy, mint a máshonnan odajutott népballadák átvételére és továbbfejlesztésére. Igazi termőtalajt és éltető nedveket biztosított az egész klasszikus balladaköltészet felvirágzására és utóvirágzására.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a Székelyföld, Erdély java részéhez hasonlóan, sohasem volt török uralom alatt, s a Habsburg-uralmat is másfél százados önálló erdélyi fejedelemség előzte meg. Ellenpéldaként gondoljunk az Alföld déli részére, ahol a másfél százados török uralom idején a lakosság megritkulása vagy megsemmisülése, ezáltal pedig messze vidékek elnéptelenedése, majd a török kiűzése után a nagyarányú telepítések a régi népköltészet megőrzését és átörökítését részben vagy egészben lehetetlenné tették. „Ha a székely népköltést a mienkkel összehasonlítjuk – állapítja meg Kálmány Lajos, a délalföldi népballadák legnagyobb gyűjtője és kutatója 1882-ben –, úgy találjuk, hogy a mienkben túlnyomó számban vannak az újabb költésű adatok, a székely népköltés pedig mint a régiség őrzője tűnik fel."

Úgyszólván teljesen megvizsgálatlan még – az életmód, a települések és foglalkozások függvényében – a társasélet gyakoriságának, méreteinek és formáinak nemegyszer döntő hatása a folklór helyzetére, a műfajok megoszlására és fejlődésére.

– A fonóknak s a közös munka és szórakozás csaknem napjainkig fennmaradt más formáinak milyen szerepük volt a balladák és más népköltészeti alkotások átörökítésében?

– A felsorolt körülményeknek és több más hasonló gazdasági-társadalmi, történeti és etnikai tényezőnek, a véletlennek és a szükségszerűnek az összjátéka folytán bontakozhattak ki épp a Székelyföldön mindazok a folklórteremtő és -fenntartó erők, amelyek a székely folklórnak oly erős egyéniséget biztosítottak, sőt egy olyan műfajt, mint a régi ballada, a klasszicitás eszményéig kiműveltek. Így vált a székely

ballada a magyar folklór egész kincsestárának legszebben, legtisztábban csengő, minden más csengéstől jól megkülönböztethető aranypénzévé...

– Ezt szépen mondtad...

– Aranypénzzé, sőt a szellemi javak nemzetközi cseréjében aranyvalutává. Rövid másfél hónappal a *Vadrózsák* megjelenése (1863) után a kötetnyitó *Kádár Kata*-ballada német átköltésben is nyomdafestéket látott, s attól fogva napjainkig egymás után sorakoznak a magyar népballadák német, francia, olasz, finn, eszperantó, lengyel, román és angol nyelvű, ma már tízekre menő kötetei. Ezzel a „konvertibilis valutával" is törlesztjük „külföldi adósságainkat": vissza-visszafizetünk egy-egy kicsit mindazért a sokért, amit egy évezreden át az európai népek kultúrájából szellemi fejlődésünk, gyarapodásunk javára szakadatlanul átvettünk és a magunkévá tettünk. Hálás adósság ez, mert általa, szülőföldjük és szülőházájuk után, a székely népballadák is tágabb hazára leltek és lelnek az európai kultúrában.

– Vagyis ha röviden akarnád...

– Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a székely népballadát nem lehet sem elméletileg, sem gyakorlatilag mesterségesen körülhatárolni, a magyar balladaköltészet egészéből kiemelni, hiszen a szélrózsa minden irányában folytatódik, és észrevétlenül megy át a többi néprajzi táj balladaköltészetébe; olyan kizárólagos sajátosságai sincsenek, amelyek a Székelyföldön kívül a magyar balladaköltészetben mindenütt merőben ismeretlenek volnának.

– Általánosan elfogadott megállapítása ez a mai folklórtudománynak, vagy léteznek másfajta álláspontok és felfogások is?

– Nem tudok ezzel ellenkező, másfajta felfogást képviselő álláspontról, amely szempontjait megbízható tudományos érvekkel tudná alátámasztani. Egyébként Kodály Zoltán, akit a fentiekben már idéztem egyszer, nemcsak a balladákról, hanem a népdalokról is azt írta: „Valamikor a székely dal volt a magyar dal: törmelékei, maradványai a többi magyarság közt mindenütt ott vannak." A balladakutatók a maguk pászmáján más szavakkal ugyanezt a tételt hangoztatják. Ortutay Gyula 1935-ben: „A székely népballadaköltés gazdag és változatos anyaga nem csupán saját gazdagságát dicséri, hanem egyúttal vallomást tesz az egykori, sok szálból összeszövődött, egységes magyar népi epikáról is." És Kriza Ildikó 1982-ben: „...Nincsenek speciális székely balladák, hanem csak a székelység körében fennmaradt magyar balladák. Ezek számos olyan formai tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek egyebütt egyáltalán nem vagy csak töredékesen ismertek."

– Amikor gyermekkori élményeidről s azok pályád alakulására gyakorolt hatásáról szóltál, a magyar és a román népballadákról s a kettő összehasonlításával foglalkozó folklorista munkásságodról tettél említést. Valóban, akár egész életműnek is elegendő volna az, amit a költő Kiss Jenővel együtt a román népballadák magyarra

fordítása, olvasóközönségünkkel való megismertetése terén végeztetek. Pontosan hány kötet is jelent meg eddig?

– Mostanáig hét román balladáskönyv jelent meg magyar nyelven gondozásomban. A sort a *Legszebb román népballadák* nyitotta meg 1960-ban. Ezután fogtam össze Kiss Jenővel, és a magam egységes folklorista válogatásában-szerkesztésében, valamint az ő egységes költői tolmácsolásában alkottuk meg az egész román balladaköltészetet átfogó sorozatunkat. Ennek részei 1963-ban *A bárányka,* 1969-ben a *Novákékról szól az ének,* 1971-ben a *Szarvasokká vált fiúk,* 1974-ben a *Márk vitéz,* majd 1976-ban a *Három testvér, kilenc sárkány.* Az öt kötet legjavából 1985-ben egykötetes válogatást adtunk ki, mégpedig ezúttal – miként címe is mutatja – román-magyar kétnyelvű kiadásban: *Pe pîrîu de rouă – Rétek harmatában.*

– *Valamivel előbb leszögezted, hogy a székely népballadáknak nincs olyan sajátosságuk, amely elhatárolná őket a magyar balladaköltészet egészétől. Hadd kérdezzem meg: vannak-e viszont a magyar balladaköltészetnek olyan jellegzetességei, amelyek más népek hasonló „aranypénzeitől" megkülönböztetik?*

– Mindenik balladaalkotó népnek megvan a maga balladaeszménye; nekünk is a magunké. Ez utóbbit Arany János 1861-ben egy bírálatában így határozta meg: „Természete a balladának (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, amennyi múlhatatlanul szükséges; csupán annyit a testből, amennyi a lélek feltűntetésére okvetlen megkívántatik." És mintha szándékosan vagy önkéntelenül e szavakat variálta, illetőleg fűzte volna tovább Greguss Ágost is négy év múlva, *A balladáról* című nevezetes könyvecskéjében: a balladának „dal létére röviden kell hosszú dolgokat elmondania, természetesen tehát a leggyorsabb előadáshoz folyamodik: a drámaihoz, mely, mint a villám a sötét éjben, a komor tájékot egyszerre, de csak pillanatonként világítja meg. A drámai előadás különösen abban áll, hogy a szereplők lelkiállapotának egymást követő változásai híven, hézagtalanul s mégis gyorsan tünedezzenek föl." A két egybecsengő meghatározás szerint a magyar népballada a hősöket lélekállapotukban mutatja be, mégpedig – más népek balladaköltészetétől többé-kevésbé eltérően – az epikai és lírai ábrázolásmóddal szemben gyakran a „balladai homály" határáig tömörített drámai előadásban.

E drámai tömörítés külső jele balladáink szembetűnően csekély terjedelme. Emlékezzünk csak Kriza János halhatatlan székely népköltési gyűjteményének, a *Vadrózsák*-nak a legelső soraira: „– Anyám, anyám, édösanyám, / Gyulainé édösanyám! / Én elvöszöm Kádár Katát, / Jobbágyunknak szép leányát. / – Nem öngedöm, édös fiam, !/Gyula Márton, / Hanem vödd el nagy uraknak / Szép leányát!" Vagy még

tömörebben szintén Kriza gyűjtéséből: „ – Mi oka, mi oka, Homlódi Zsuzsánna, / Hogy a kartonlajbli minduntalan szűkül?" / Ily hangütés után nincs, nem is lehet hosszú cselekménysor, több egymást követő bonyodalom, és az egyedüli cselekmény is csak egy szálon fut végig, mellékesemények vagy kitérők nélkül, gyorsan és megállíthatatlanul siet a túlnyomórészt tragikus megoldás felé. Mind a cselekmény drámai tömörítésére és sietősen gyors bonyolítására, mind pedig a lélekállapot ábrázolására a legjobban bevált költői eszköz a szóváltás, a párbeszéd, ha pedig a balladahős egymagában van, a lírai monológ vagy magánbeszéd. Így a ballada a hősöket közvetlenül ábrázolja: nem mások írják le vagy mutatják be őket, hanem egyenes beszédben (oratio recta) elhangzó saját szavaikkal, a szavaikban közölt tetteikkel tanúskodnak önmagukról, és pörgetik az eseményeket.

Valóban: régi népballadáink mintegy húsz százaléka első sorától az utolsóig kizárólag párbeszédekből építkezik, sok másban pedig mindössze rövid közlés vezeti be s egy-egy közbevetett magyarázat szakítja meg a párbeszédek pergő sorát. Példát keresve, ez az ábrázolásmód teszi lehetővé, hogy mondjuk egy „tények és járulékaik, mint idő, hely és környület" nélküli balladás dal, Kodály kászonújfalusi gyűjtéséből, mindössze hétsornyi monológban: egy átkozódó megszólítás után három költői gondolatpárhuzamban képes, házaséletének tragédiája után, nemcsak a vagyonából, hanem az érzelmeiből is kifosztott, kiábrándult hősnő lelkiállapotát jellemezni és sorsát jelezni: „Verjen meg az Isten, te Vargyasi Elek! / Sok szép ezüstpénzem magadhoz raboládᵢ / Szép selyemerszényem szélvel elfuvatád. / Megélhettünk volna a havas tetején, / Ellakhattunk volna ketten egy házban is, / Mer én szerettelek, ha szép nem voltál is, / Szerethettél vóna, ha szegény vótam is."

– *A múltból ugorjunk vagy inkább: lépjünk át a jelenbe. Születtek-e, tudomásod szerint, a szocializmus építésének korszakát tükröző új, hiteles népballadák? Azért hangsúlyozom mindkét vonást, az újat is meg a hitelest is, mert rímfaragók csujogatásaival magam is találkoztam nemegyszer, afelől azonban erős kételyeket táplálok, hogy ezek autentikus népballadáknak tekinthetők-e...*

– Mivel az ember emberré válása óta az egyéni tragédiákat korántsem kizárólag a társadalmi különbségek okozták, a balladákba illő tragédiák egy része semmiféle társadalmi rendszerben nem fog megszűnni. Ezért a kérdést más oldalról közelítem meg: nem a tragédiákat, hanem a balladákat haladta meg az idő – természetesen a mi történelmi időnkben gondolkodva. Egy átfogó tanulmány persze részletesen is vázolhatná azokat a körülményeket, amelyek a népköltészet kialakulásában és felvirágzásában évszázadokon és évezredeken át meghatározó szerepet játszottak. (Érintőlegesen volt szó róluk itt is, amikor azt fejtegettem: miért éppen a Székelyföldön őrződtek meg a régi népballadák.) Azt is kiemelhetné, hogyan élt tovább egymás mellett, egymással párhuzamosan az írásos és a szájról szájra hagyományo-

zott kultúra a könyvnyomtatás feltalálása, a Gutenberg-galaxis kialakulása után. Manapság egy másik tényezővel: a távközlési (telekommunikációs) korszak lehetőségeivel, a Faraday-galaxis adottságaival, a rádió és a televízió általános elterjedésével is számolnunk kell. Ilyen körülmények között napjainkban a parasztságnak nemcsak igénye, hanem lehetősége sincs hagyományos folklórjavaink megtartására és továbbfejlesztésére. Elképzelhetetlen még az a legtávolabbi, legeldugottabb falu is, amelyben a rádió és tévékészülékek azért rozsdásodnának be, mert fiatal és idős lakossága estéről estére, hónapokon át fonókba jár, hogy mesét hallgasson, vagy balladát énekeljen. Hogy tréfát, viccet mindig fognak vidám társaságban mondani, közmondásokat, szólásokat beszéd közben használni, egyedüllétben dalt dúdolni – nagyon valószínű. A gyermekszórakoztatásban és -nevelésben a népmesének és a találós kérdésnek lehet nagy jövője – a ballada azonban befejezte pályafutását. Bizonyos, hogy balladák ezután is születnek, s ha szerzőjük Sinka István vagy Kányádi Sándor, akkor remekek – de nem népköltészeti, hanem irodalmi remekművek lesznek. Csakis azzal a népballadakinccsel maradunk, amelyet parasztságunk a múltban alkotott, pontosabban azzal, amit abból sikerült összegyűjtenünk. És talán még gyűjthetünk hozzá valamicskét napjainkban, a tizenkettedik óra utolsó perceiben és másodperceiben is, mielőtt a Faraday-galaxis életünkben végleg el nem uralkodik.

– *Ha születni nem is születtek új alkotások, az érdeklődés a népköltészet és a balladák iránt a hatvanas-hetvenes évektől kezdődően mérhetetlenül megnőtt...*

– A nemzetközi szakirodalom századunk második felét az „etnikai forradalom" korának nevezi. Valóban, aligha van Földünknek olyan övezete, ahol a nemzeti-nemzetiségi érzés ne élné újabb reneszánszát, sőt – látszólag váratlanul – szerte a világon Csipkerózsika-álmukat alvó nyelvek, művelődések fölébresztését, megőrzését és gyarapítását hirdető-szolgáló mozgalmak kaptak erőre. Az anyanyelv, az irodalom és a folklór ápolása iránt mérhetetlenül megnőtt az érdeklődés, s ez tápot adott szellemi életünk egyik világméretű nagy divathullámának, a folklorizmusnak is. Ennek hullámverései (népi együttesek, iskolai folklórkörök, fesztiválok és versenyek, kórus- és táncházmozgalom, folklór a rádióban és tévében stb.) a romániai magyar folklórgyűjtés számára is jó kifutást biztosítottak. Maroknyi hivatásos folkloristáink erejét megsokszorozták az önkéntes gyűjtők és gyűjtőmozgalmak, a termés betakarítását és a kalászgyűjtést segítették az ifjúság számára hirdetett folklórgyűjtő pályázatok. A könyvkiadási lehetőségek szintén nem sokat kérették magukat. (Elegendő csak a Kriterion által az utóbbi tizenöt évben kiadott könyvekre gondolnunk.) A kiadványok a korábbi „elegyes", vagyis vegyes gyűjtemények után, a növekvő tudományos igényeknek megfelelően, szakosodni kezdtek. Így jelent meg például a mesegyűjtemények vagy a népzenei gyűjtemények – köztük

több személyi monográfia – mellett balladakiadványainknak az az idézett sorozata is, amelynek talán-talán sikerült érzékeltetnie balladaköltészetünk szépségeit és beláthatatlan gazdagságát.

– *A balladákban pontosan körvonalazódó életszemlélet és értékrend jut kifejezésre megfelelő művészi szinten. Van-e, lehet-e – véleményed szerint – ennek a szemléletnek és művészi erőnek szerepe, pozitív hatása a mai ember felfogásának alakításában? Hozzájárulhat-e például az ifjúság önismeretének ösztönzéséhez, minden igazi értékre nyitott szemléletének kialakításához, az éltető hagyományok megtartására és ápolására épülő gondolkodásmódjának erősítéséhez?*

– A válasz csakis igenlő lehet, hiszen a népballadák java a nemzeti és a világirodalom ama remekművei közé tartozik, amelyeknek ismerete, befogadása és átélése, sőt jellemformáló ereje nélkül senki sem lehet nemzetiségéhez hű, művelt és érző ember.

Nem lehet véletlen, hogy mindenik népnek kellő időben – vagy minden időben – megszülettek azok a legnagyobb írói: nálunk – csak néhányukra hivatkozva – Balassitól és Farkas Mihálytól Petőfin és Aranyon át Ady Endréig, József Attiláig és Tamási Áronig, akik rátaláltak a népi kultúra mélységes mély kútjára, föléje hajoltak és bátran merítettek belőle, hogy megteremtsék és felvirágoztassák nemzeti irodalmunkat.

Vagy hogy saját tapasztalaton alapuló köznapibb példát is felhozzak, azokon az író-olvasó találkozókon és szabadegyetemi előadásokon, amelyeknek témája a népballada, előadásom példatáraként alig győzöm felolvasni szebbnél szebb balladáinkat. Ilyenkor a közönség soraiból olyanok is szót kérnek, akik – bátortalanul – saját gyűjtéseikből mutatnak be részleteket, mások pedig egy-egy klasszikus balladánk elszavalásával kívánnak hozzájárulni a találkozó sikeréhez.

– *Befejezésként még egy munkásságodra vonatkozó kérdés: a népballada iránti érdeklődésed harmadik ágaként értelmezői, elemzői, tudományos munkásságodra utaltál általában, a magyar–román összehasonlító balladakutatásra különösen.* Balladák földjén *című köteted után...*

– 1977-ben megjelent kötetem válogatás volt azoknak a tanulmányoknak és cikkeknek a hosszú sorából, amelyek a magyar balladagyűjtés történetét, egy-egy kiemelkedő ballada jelentőségét, a népballadák életkörülményeit, valamint a magyar balladaköltészet interetnikus, elsősorban román kapcsolatait tárgyalják. Azóta az eltelt újabb évtized során balladatanulmányaim számát a közlési lehetőségek szorításában is tovább gyarapítottam.

Utóbbi tíz évem terméséből hadd hivatkozzam az egyik legfontosabb eredményre: a *Magyar–román filológiai tanulmányok* (Bp., 1984) című kötetben, *Magyar–román balladapárhuzamok* címmel próbáltam – mai ismereteink szintjén – felsorakoz-

tatni mindazokat a balladatípusokat, amelyek közös javai a magyar meg a román folklórnak. Számuk harminc felé közeledik, és három csoportra oszthatók – egy részük olyan régi és általános európai örökség, amely a magyar meg a román folklóron kívül más népek folklórjában is honos; más részük közvetlen magyar–román kölcsönhatás eredménye, ilyen például a román folklórból a magyarba átkerült *Miorița,* vagyis a bárányka balladája; végül harmadik részük szintén rokon, de a két folklórban egymástól függetlenül, hasonló élethelyzetekben született, mint például a cséplőgépbe esett leány vagy egy-egy nagy tűzvész balladája.

E tanulmányom folytatásaként és mintegy élő példatáraként, négy román és hét magyar balladáskönyvem után tizenkettediknek most egy olyan összehasonlító válogatáson dolgozom, amely első ízben szeretné bemutatni mind a magyar, mind a román olvasóknak a két folklór közös balladáit.

(1987. november)

Ásatások tanúvallomása

Ferenczi István régészeti kutatásairól

– Ha jól sejtem, a pályaválasztás nem okozhatott önnek túl nagy gondot, kedves Ferenczi István. Édesapja ismert és megbecsült régész-történész volt, s nemcsak ön, hanem öccse, Ferenczi Géza is ezt a pályát választotta.

– Valóban így van, alig ötéves lehettem, írni-olvasni még nem tudtam, de édesapám régi időkbe és távoli tájakra vezérlő elbeszélései annyira megragadták képzeletemet, hogy ezeknek az alkalmaknak a hangulatára mind a mai napig emlékszem. Nem feledkezhetem meg azután áldott emlékű édesanyám kedvező hatásáról sem; épp akkoriban jelent meg a Benedek Elek szerkesztette Cimbora-könyvtárban Kőrösi Csoma Sándorról szóló életrajza. Értelmem nyiladozásával pedig érdeklődésem egyre inkább Belső-Ázsia meg a Távol-Kelet (Burma, Indokína, Indonézia, Tibet, Kína, Japán) történelmi-néprajzi kérdései felé fordult, gyakran az iskolai tanulás rovására is. Szenvedéllyel, átéléssel olvastam Hedin Sven, Stein Aurél, Cholnoky Jenő, Lóczy Lajos, Ligeti Lajos, Baktay Ervin és más neves Ázsia-utazók színes útleírásait, beleéltem magam a fenyegető természeti körülményekkel, rossz szándékú emberekkel és gyanakvó hatóságokkal vívott küzdelmeikbe, megpróbáltatásaikba és nehéz áron kivívott sikereikbe. Kiváltképpen kedvenc olvasmányaim közé tartozott a *Csangpo láma zarándokútja* és *Csangpo láma a nomádok földjén* című regényes kor- és helyzetrajz, a két hiteles krónika Belső-Ázsia szorgos népeinek mindennapjairól. Harmadéves egyetemi hallgató koromban a témakörrel kapcsolatos könyveim száma meghaladta a 120-at, s nem tűnt megvalósíthatatlannak a terv, hogy rövidesen a Távol-Keletre induljak, életemet és képességeimet a magyar nép őstörténetével kapcsolatos kérdések kutatásának szenteljem.

– Megvalósította tervét?

– Nem. Akkor már dúlt a világháború, engem katonai szolgálatra hívtak be, aztán hadifogságba estem, s a viharban könyveim is eltűntek mind egy szálig. Hazatérésem után csaknem fél évig állástalanul tengtem-lengtem, majd a hajdani kolozsvári Református Kollégiumban alkalmaztak csekély jövedelmű felügyelő tanárként. Lényegesebb fordulat 1948 decemberében következett be életemben, amikor tanársegédnek neveztek ki a Bolyai Egyetemre, László Gyula professzor mellé. Az ő távozása után, alacsonyabb besorolásban átvettem kurzusait, később pedig a tanrend kívánalmai szerint merőben más természetű és jellegű egyetemi előadásokat tartottam.

– *Hogy alakult tudományos kutatásainak sorsa?*

– Még a Bolyai Egyetemre való meghívásom előtt, közvetlenül a hadifogságból való visszatérésem után az Erdélyi Tudományos Intézet akkori vezetősége megbízott, hogy Kalotaszeg vidékén kutassam fel a római határvédelmi rendszer, az egykori *limes* maradványait.

– *Mikor volt ez?*

– 1947-ben.

– *A téma meglehetősen különbözik azoktól a kérdésektől, amelyek önt kora ifjúságától kezdve foglalkoztatták.*

– Különbözik, mégsem mondhatom, hogy idegen lett volna számomra. 1941 nyarán, másodéves egyetemi hallgató koromban ugyanis nagybátyám, Ferenczi István doktor, aki akkoriban debreceni egyetemi tanár volt, magával vitt Zilah–Zsibó–Szurduk (azaz az ókori Porolissum) környéki, térképkészítéssel egybekötött földtani kutatásaira. Ő hívta fel a figyelmemet Porolissum táborváraira (castrumaira) meg a környék máig is jól látható római eredetű tereptárgyaira: mindenekelőtt a limes-vallumra, továbbá a kísérő kisebb földerődítményekre, burgusokra meg a jelzőtornyok és őrtornyok romjait rejtő domborulatokra. Már akkor bejártam Porolissum környékét és én észrevételeimet – hála Szabó T. Attilának – közzé is tehettem, helyesbítvén kutatóelődeim nem egy hibás észrevételét.

– *Akkor hát nem alkalom szülte, konjunkturális szempontok alapján kapta a megbízatást, és nem véletlenül vált a limes-kutatás egész eddigi munkájának egyik fő témájává...*

– A Porolissum környéki előzmények után, 1947-ben azt kutattam, gyalogszerrel bejárva a Gyalu és Sebesvár közötti szakaszt: igazolják-e a tereptapasztalatok Szilágyi János korábbi feltevését, miszerint itt húzódott az első és a második római védelmi öv? Ezután közel két évtizedes kényszerű megszakítás következett, hogy 1965 tavaszán aztán újrakezdjem vizsgálódásaimat, 1968-tól 1982 nyaráig pedig időm nagy részét ismét a limes-kutatásnak szenteljem, tapasztalataimat és feltevéseimet hitelesítő ásatásokkal egészítsem ki.

– *A limesről és az ezzel összefüggő kérdésekről – tudomásom szerint – meglehetősen sokat beszéltek, de még történészkörökben is különbözőképpen vélekedtek, mielőtt ön nekivágott volna, és turisztikai teljesítménynek is tiszteletre méltó vállalkozása során bejárta és átkutatta volna a terepet.*

– Az ókori Dacia limesének kutatása kerek évszázada indult meg. Neves régészünknek, Torma Károlynak sikerült először helyszíni kutatások nyomán azonosítania a mojgrád-zsákfalvi rommezőket az ókori Porolissummal. Torma a Meszes gerincén mindössze néhány helyen észlelt limesárok- és töltésszakaszokat; a 60–65 kilométer hosszúságon csupán őrtornyokat figyelt meg. A terepvizsgálódás elejtett

fonalát, az első világháború kitörését megelőző években, Buday Árpád vette fel, aki előzőleg rhaetiai, germániai tanulmányúton volt. Az ott látottak-tapasztaltak nagy hatással lehettek rá, mert visszatérve néhány, találomra szemügyre vett terepelem alapján folytatólagos limesárokról és töltésről beszélt, a megfigyeléseket – hamisan – Tormának tulajdonítván.

– *Hát a román régészek, történészek kutatásai?*

– A román kutatók közül Constantin Daicoviciu, aki a harmincas évek elején Gerhard Bersuval, a Majna-Frankfurtban székelő Römisch-Germanische Kommission igazgatójával egy-két helyen szintén megfordult, több művében a leghatározottabban tagadta, hogy Daciában a germániaihoz hasonló, folytonos árokból-töltésből vagy éppen cölöp-, esetleg kőfalból készített és kisebb-nagyobb erődítmények rajával kiegészített limes létezett volna. A felismerésnek ez a része, vagyis az a vélekedés, hogy az itteni limes alapvetően különbözik a germániaitól, hogy annak a jellemző vonásait nem lehet erre is ráhúzni – a valóságnak megfelelő volt. Constantin Daicoviciu véleményét Emil Panaitescu és Mihail Macrea is magáévá tette. Azt már lehetett sejteni, hogy milyen nem volt a dáciai limes, de hogy milyen volt, miként lehetne jellemző vonásait meghatározni – azzal a harmincas évek nagy történésznemzedékének tagjai nem foglalkoztak, valószínűleg azért, mert a kontinuitás általános kérdéseihez képest a limeskutatást kis részletkérdésnek tekintették. Ezért kaphattak lábra olyan általánosító nézetek és vélekedések – magánál Daicoviciunál is –, melyek kétségbe vonták a dáciai limesnek a létét is.

– *Ez lett volna tehát a helyzet, amikor a kérdés önt közelebbről foglalkoztatni kezdte...*

– Még annyit tennék hozzá, hogy a terepen meg nem fordult, csupán légifelvételek vizsgálatából kiindult Radnóti Aladár, 1945-ben nyomdafestéket látott tanulmányában, alapjában véve helyes okfejtéssel, de kellő helyszíni tapasztalat nélkül, helytelenül értékelte a fényképeket, római eredetű mesterséges tereptárgyakat vélt felismerni rajtuk, és ismét visszatért a folytatólagos árokról-töltésről vallott hamis nézetekhez. Ebben a helyzetben számomra csakhamar világossá vált, hogy az egymásnak ellentmondó vélemények szövevényéből nem íróasztal melletti spekulációkkal és logikai következtetésekkel lehet kihámozni az igazságot, hanem az egész területsávot felölelő, nagyon gondos, aprólékos, fáradságos és nemegyszer veszélyes terepszemlével, a tapasztaltak térképen való rögzítésével. Csak így ragadhatjuk meg ez esetben a jelenség specifikumát, mert sem a római kori valóságot, sem az erődítési elemeket telepítő tisztek (castramentatorok) gondolkodásmódját nem ismerhetjük. Csak azt tudjuk, hogy ismereteik és logikájuk nyilvánvalóan jócskán eltért a miénktől.

– *Egészen pontosan milyen útvonalat járt be, melyek az ön által meghatározott limes-szakasz földrajzi csomópontjai?*

– A római határvédelmi rendszer északnyugaton a Meszesen vonult végig, a hegygerinc valóságos természet alkotta óriási töltésként határolta a tulajdonképpeni Erdélyt, azután a Szamos nagyilonda–zsibói szakaszának déli magaslatain folytatódott. Nagyilondánál átvágott a folyó kanyargó völgyén, majd Déstől keletre széles-tágas völgyszakasz meg a Lápos (más néven Ilosvai)-hegység fűrészfogsorú gerince közötti dombvidéken haladt tovább körülbelül Szálváig. Naszód mellett a Nagy-Szamos immár szorosabb völgyén átcsapva a Keleti-Kárpátok, majd a Görgényi-havasok és a Hargita nyugati peremén, illetőleg ezek lábánál vonult, végül a Persányi-hegységben a Homoródokláпd és Vargyas közti Hagymás-nyerget átvágva haladt Barótig.* A mintegy 600 kilométernyi limes-szakasz szemrevételéhez körülbelül ötezer kilométert kellett gyalogosan megtenni s a tapasztaltakat térképen rögzíteni. Sikerült ilyenformán Dacia-tartomány egész határvonalának csaknem felét felderíteni s a barbaricummal határos részek kiterjedését pontosan körvonalazni. Ugyanakkor a tények, adatok pontos rögzítésével talán a római határvédelmi rendszer megértéséhez, a hadászati elvek és elgondolások gyakorlati szempontjaihoz is sikerült közelebb férkőzni. Az északnyugati és északi szakasznál jóval gyérebb jelző- és őrtoronysorokkal megtűzdelt északkeleti, keleti szakaszt testvéröcsémmel, Ferenczi Gézával jártam végig, s az elemek ritkasága ellenére, azt hiszem, a nyomokat sikerült meglehetősen pontosan feltárnunk.

– Hogyan határozta meg azokat a jellegzetességeket, amelyeket – mint mondta – csak helyszíni szemlével lehetett felderíteni?

– Dacia határvédelmi rendszere merőben különbözött a rhaetiai, germániai, britanniai (az ókori), mauritániai folytatólagos cölöpkerítésből, kőfalból vagy fossátumból (mély védőárokból), valamint a szervesen ezekhez illesztett kisebb-nagyobb táborvárakból (castra, castella, burgi) kiépített limestől. Dacia határvédelmi rendszere nem azonos síkban, egyenes vonalban, hanem mélységben tagozódott, akárcsak az ókori Szíria és Palesztina védelmi rendszere. A folytatólagosároktöltések, cölöpkerítések vagy kőfalak csaknem teljesen hiányoznak. Traianust valószínűleg még germániai helytartósága idején szerzett tapasztalatai késztették a messze jövőbe mutató, szinte a mai szemlélet kívánalmai szerint is „korszerűnek" minősíthető hadászati meggondolások, elvek kifejlesztésére, a terepadottságokhoz illeszkedő alkalmazására. Még akkor is így van ez, ha védelmi rendszerét, rendszerének bizonyos részleteit, utódai is fejlesztették és kiegészítették eggyel-mással...

– Teljesítménye – gondolom – a tetthez méltó fogadtatásban részesült.

* A limes itt vázolt körvonala nem igazolja a közelmúltbeli román politika képviselőinek és a történészek nagy részének azt a makacsul ismételgetett állítását, hogy az ókori Dacia nyugati határai megfelelnek Románia mai nyugati határainak. (Szerk.)

– Ha arra gondol, hogy mindenki ovációval, lelkesedéssel, hangos elismeréssel fogadta feltárásaimat, meg kell mondanom: nem így történt. Néha nemcsak kételkedéssel, ellenérvekkel, de presztízsféltéssel magyarázható dühös kifakadásokkal is találkoztam. Hadd tegyem hozzá: a limesről alkotott előző nézetek különbözőségéből és a kérdés egészének kibogozhatatlanságából következően nem is nagyon történhetett másként. Eredményeim olyan gyökeresen különböztek az addigi álláspontoktól, hogy természetesnek kellett tartanom feletteseim és kollégáim hitetlenkedését és ellenérzését. Ez azonban többnyire így szokott lenni minden tudományos felfedezés, a hagyományostól eltérő, új vélekedés vagy módszer megszületésekor, kidolgozásakor. És hálásnak kell lennem, hogy 1967-ben népes bizottság szállt ki a kissebesi vallumrészhez, ellenőrizni állításaimat. (Részben a kételkedést is kifejezte, de siker esetén – és én biztos voltam a dologban – az eredményt is kétségtelenné tehette, hogy a bizottságba még földtan szakos kutatókat is bevettek.) A terepen talált bizonyítékok tanúságai és a hitelesítő ásatás perdöntő eredményei aztán még a legkételkedőbbeket is álláspontjuk felülvizsgálására és megváltoztatására kényszerítették.

– Vagyis egy csapásra megtörtént a frontáttörés?

– A különböző közleményekben nyomdafestéket látott bizonyító anyagaim rövidesen a bukaresti szakkörökből is elismerést váltottak ki, s a különböző külföldi limesértekezleteken (a tel-avivin, a mamaiain, székesfehérvárin és a cardiffin) részben személyesen, főként azonban mások révén előadott ismertetéseimet is nagyrabecsülés fogadta, rövidesen két fiatal román régész és történész egészítette ki a kutatásokat. Nicolae Gudea 1975-től kezdve az *Acta Musei Porolissensis* különböző köteteiben tanulmányokat közölt a sebesváraljai, vármezői és porolissumi erődítményekben végzett ásatásainak eredményeiről, Ioana Cătăniciu-Bogdan pedig a havaselvén északról déli irányban húzódó védővonalat (mai szakkifejezéssel: a Limes Transalutanust) tanulmányozta, és kutatásainak eredményeit a *Studii şi Cercetări de istorie veche şi archeologie,* vagyis a *Tanulmányok és kutatások az archeológia és a régi történelem köréből* című folyóiratban közölte 1971-től kezdődően. Ezzel párhuzamosan került sor a tereptapasztalatok általánosítására, elméleti alátámasztására, a daciai limes sajátosságainak más római limesekkel való összevetésére. Hogy ezt a lépést is megtehettem, abban nagy segítségemre volt Giovanni Forninak, a genovai egyetem tanárának az egész római limesre vonatkozó, 1959–1962 között megjelent összefoglalása.

– A szakértekezletek résztvevőin kívül a különböző nemzetközi tudományos fórumok is magukévá tették kutatásainak eredményeit?

– A nemzetközi tudományos fórumok elismeréséről beszélni, így általában, eléggé kockázatos dolog, egyesek szerénytelenségnek minősíthetik. Azt azonban elmondhatom: a hetvenes évek közepén engem bíztak meg, hogy I. I. Russu kolozsvári

nyelvész és ókori történész, valamint D. Protase egyetemi előadótanár társaságában végigkalauzoljam az egyik általam feltárt limes-szakaszon Dietwulf Baatzot, az NSZK-beli Saalburg Múzeum igazgatóját. A vendég és kollégáim is ámultak, látván, hogy a Szamos völgyétől mindössze 12–15 kilométerre, a dombok ormán évszázadokon keresztül feltáratlan és ismeretlen jelző- és őrtoronyvonal húzódik végig. Az ilyen megtisztelő, alkalmi megbízatásokon kívül a legfőbb elismerést mégis az jelenti, hogy a már említett Giovanni Forni professzor, aki többször is megfordult Romániában, az 1982-ben megjelent Ettore de Ruggiero-féle Dizionario Epigrafico di Antichità Romano VI. kötetének 40–41. füzetében *Limes* címszó alatt az erdélyi limesszel kapcsolatban jórészt engem idézve, megfigyeléseim, eredményeim alapján alakította ki következtetéseit.

– *És mi lett a gyermek- és ifjúkori álmokkal?*

– A külső körülmények meg a kényszerű belső engedmények hatására „Keletrajongásom" az idők folyamán szűkebb körre mérséklődött, s nem én indultam útnak a téma nyomában, hanem a tágabban értelmezetett téma hozzám elvetődött hullámait igyekeztem felderíteni. De hogy vonzalmam, érdeklődésem nem enyészett el, hanem hamu alatt parázsként tovább élt és időnként lángra lobbant – azt három más, szintén huzamosabb ideig tanulmányozott kérdéskör bizonyítja. Kettő közülük a szkíták erdélyi jelenlétére és az okkeres sírok népére vonatkozó kezd immár kikerekedni, határozott formát és körvonalat ölteni.

– *Egyes kutatók – tudomásom szerint – tagadják, hogy szkíta rajok egyáltalán megtelepedtek volna Erdélyben...*

– 1958 nyarán a véletlen perdöntő érvhez juttatott hozzá. A csombordi Mezőgazdasági Líceum szőlőt telepített akkoriban a Pagyiró nevű alacsony, de terjedelmes Maros-padon. A munkások között volt egy Török János nevű becei ember is, aki egy előző ásatásnál velem dolgozott. Ahogy az első lelet felszínre került, azonnal értesített, s a helyszínre sietvén, így sikerült rendszeresen és csaknem teljes egészében feltárnom a mindmáig legnagyobb, gazdag mellékletű, hanyatt fektetett csontvázas erdélyi szkíta temetőt. A temetkezési szokások és szertartások aprólékos megfigyelése, az összehasonlítás más, erdélyi szkíta temetőkkel alapot teremtett előző hazájuk kiderítéséhez, ideköltözésük időpontjának eléggé szabatos meghatározásához. Nem lehet véletlennek tekinteni ugyanis, hogy Ukrajnából, a Dnyeper középső folyása mentéről, nevezetesen a Tyázmin, Szula, Vorkszla nevű mellékfolyók vízgyűjtő területéről ismeretesek a csombordi és más erdélyi szkíta temetők csaknem „megszólalásig" hű és ráadásul kevéssel korábbi „hasonmásai". Így hát gondolom, nem tévedünk, ha Erdélyben való megtelepedésüket az i. e. VI. század elejére tesszük. Hogy az öt nagy törzs szövetségéből álló szkítaság melyik ágából származtak a nálunk megtelepedettek – elég fogas kérdés. A kikövetkeztetett őshaza, valamint

más településtörténeti és nyelvészeti meggondolások alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezek földműves szkíták (szküthai georgoi) lehettek. A kérdés részleteinek tárgyalása, érveimnek a felsorakoztatása itt túl messzire vezetne. Tisztában vagyok azzal, hogy felfogásom eltér a régészek, történészek elég tekintélyes hányadának nézeteitől, s azzal is, hogy elképzeléseimet egyelőre mindössze tudományos hipotézisnek tekinthetem. De tovább foglalkozom a kérdéssel, mert a részrehajlatlan ősnéprajzi, embertani, nyelvészeti vizsgálódás esetleg gyökeresen megváltoztathatja a szkítákról vallott eddigi nézeteinket.

– *Az okkeres sírok népének kutatásában is segítette a szerencse, mint az előbbi esetben?*

– Részben igen, részben nem. Igen, amennyiben az 1969-es aranyosgyéresi halomsíros ásatás során eligazító fontosságú leletanyagra bukkantam. És nem, olyan értelemben, hogy a kérdésre vonatkozólag már hosszabb ideje meglehetősen részletes szakanyag áll rendelkezésünkre, ebből többé-kevésbé törvényszerűen lehetett következtetni az újabb leletek korábbi vagy későbbi felbukkanására. Amikor ezt mondom, gondolok Kovács István közleményére a marosdécsei korhasztásos sírcsoportról, a szétdúlt és el is felejtett, hasonló jellegű melegföldvári maradványokra, a bányabükki rézbalta-raktárleletre, a Szászsebes vidéki régiségekre stb. stb. Hozzávéve ezekhez a dél-ukrajnai, dél-moldovai, havaselvi, temesközi és magyaralföldi temetkezések közölt leletanyagát, megfigyelt temetkezési szokásait, irodalmát és tárgyi emlékeit, arra a következtetésre jutottam, hogy az okkeres sírok népe a rézkor végén – a bronzkor elején összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszott Erdélyben, mint amit jelenleg egyáltalán sejtünk. Az összegyűlt anyagot régészetileg immár jól körül lehet határolni. Kétségtelenül Don menti eredetű, de kaukázusi, sőt folyamközi (mezopotámiai) elemeket is felmutató emlékcsoportról van szó.

– *Az ifjúkori álmok hatására kialakult kutatási témák sorában hármat említett. Melyik a harmadik?*

– A harmadik csak közvetve kapcsolódik az ifjúkori elképzelésekhez, közvetlenül a limesmeghatározással függ össze. A terepet végigjárva ugyanis nemcsak limesmaradványokba, hanem más korokból származó erősségekbe is mindegyre belebotlik az ember. Amikor öcsémmel együtt a Görgényi-havasokat, a Hargitát és a Persányi-hegység északi szárnyát pásztáztuk végig, akarva-akaratlanul is szembe kellett néznünk azzal a kérdéssel: az ottani töltésvonulatot csakugyan rómaiak építették, mint ahogy Téglás Gábor, a múlt század végén tevékenykedett régész-történész meg Lattyák Sándor, a század eleji erdőmérnök állítja, vagy esetleg mások? A helyzet régészeti leletekre és nyelvészeti bizonyítékokra támaszkodó – itt szintén nem részletezhető – alapos tanulmányozása nyomán arra a meggyőződésre jutottunk: a Marosvécstől a Szászváros melletti Kukuisig és tovább, a Petrozsény határában festőin emelkedő Bolivárig nyomon követhető erősségek, illetőleg a Maros-szoros dédai

végződése fölött kezdődő és Brassó környékén megszűnő töltésszakaszok nem római, hanem 8–9 évszázaddal későbbi létesítmények. Szervesen kapcsolódott ezekhez Marosvécs vára (egy 1228. évi oklevélben már olvashatunk róla), Vármező, a parajdi Rabsóné vára, a székelyvarsági Tartód-vára, Firtos-vára, a székelyudvarhelyi Budvár, a homoródokländi Kustaj-vára, a székelyzsombori begyeshegyi-vár, a felsőrákosi Boldi-vár stb. Valamennyi kelet felől várt támadások feltartóztatására, elhárítására szolgált, és hihetőleg I. László király rendeletére épült. Egy részüket a XII. század utolsó harmadáig, másikat (a székelyudvarhelyi Budvárat például) az 1241–42. évi mongol hadjáratig használták.

– *Ezekről a várakról a régi történészek egyik-másik munkáján kívül főként Jókainál lehet olvasni. Épp ezért szeretném, ha röviden mégis felsorakoztatna egy-két érvet, bizonyítékot, ami állítása, illetve állításuk helyessége mellett tanúskodik.*

– Egyik-másik esetben (Rabsóné- és Kustaj-vára esetében például) az egyszerű helyszíni szemle is meggyőzi az embert, hogy a várak a töltésszakaszhoz kapcsolódtak, máshoz nem is nagyon kapcsolódhattak. A feltételezést helyneves adatok is megerősítik. De a tájékozódó jellegű ásatásaink során előkerült jellegzetes régiségek is mindennél ékesebben bizonyítanak. Végül az is alátámasztja sok részletében már tisztázott felfogásunkat, hogy a környéken is nem egy XI–XII. századi régészeti anyag került elő az utóbbi száz-százötven év során. Gondolok itt például a homoródszentpáli Béla-bán várában a múlt század harmincas éveiben talált, nagyobbrészt – sajnos – elkallódott nagyszámú éremre (Orbán Balázsnál olvashatunk róluk), de a Magyarfrátán újabban előkerült, a pénzverdéből épp hogy kikerült, használatlan I. László korabeli pénzeket tartalmazó leletre is. Gondolok azután a homoródalmási Tatársánc égett földű testéből, a nagygalambfalvi Várfele falusi településéből előkerült régészeti anyagra, többek között a hajdan ágasfára akasztott égetett agyagbográcsok töredékeire és sok más hasonló, beszédes bizonyítékra.

– *Miért mondja, hogy ez a téma csak közvetve kapcsolódik gyermek- és ifjúkori álmaihoz?*

– Azért, mert nem őskori, hanem kora középkori régészeti emlékekről van szó. Egyébként az előbbiekhez még azt szeretném hozzátenni: ha egy kicsit utánagondolunk, egyáltalán nem nehéz megérteni, miért találkozunk kutatásaink során egy és ugyanazon a helyen, különböző korszakokból származó védőrendszerekkel. Bármennyire különböztek a római és a későbbi hűbéri királyi hatalom meggondolásai, a limest, illetőleg a gyepűség belső védelmi vonalát azonos természeti-földrajzi adottságok felhasználásával kellett megépíteni – így hát nem meglepő, hogy a két sáv csaknem fedi egymást.

– *Nemrégiben ment nyugdíjba. Mit tervez életének erre a csendesebb korszakára?*

– Ars longa, vita brevis – tartja a régi latin közmondás. Igazságát belátva, nekem is okosan kell gazdálkodnom az új vállalkozásokra meg a befejezésre váró munkákra fordítandó erővel és idővel. Sok mindent kellene ugyanis még ezután is megvalósítani, de ki tudja, meddig mondhatom magaménak szellemem felfogó- és társítókészségét, csomóbontogató képességét, egyszóval: testi-lelki egészségemet. Mindenekelőtt a befejezendő munkákról szólok hát: becsületbeli kötelességnek teszek eleget öcsémmel együtt, amikor édesapánk mintegy háromezer oldalnyi, csupán részben publikált kézirathagyatékának maradandó darabjait sajtó alá rendezem. Nem szívesen hagynám veszni az ős-, ó-, népvándorlás és kora középkorba illeszkedő közöletlen doktori értekezésemet: *Régészeti adatok Kolozsvár és környéke ember- és településföldrajzához* – ez a címe. Kiegészülhetne ez a pár évvel később Fehér megyében, pontosabban az Erdélyi-középhegységtől keletre folyó nagyobb vizek mentén, az ottani településeken végzett kutatások összefoglalásával, valamint a Ferenczi Gézával közösen írt dolgozattal: A Hargita délnyugati mellékének településtörténete a legrégibb időktől a XIV. századig. Végül ebbe a témakörbe tartozik egy másik publikálatlan dolgozatom is: a régi oklevelekben említett, de a századok folyamán elpusztult, megsemmisült kalotaszegi és Hargita megyei falvakra vonatkozó kutatásaim összefoglalása. Régebbi munkákról lévén szó, természetesen kiegészíteném és „korszerűsíteném" őket (főként doktori értekezésemet), Kalotaszegről pedig minden talpalatnyi helyet számba vevő, teljes régészeti helyrajzot (topográfiát) állítanék össze. El szeretném mélyíteni az okkeres sírok népével és a szkítákkal kapcsolatos tanulmányaimat, s egységes könyvet szeretnék tető alá hozni Traianus dáciai hadjáratainak színtereiről. Monográfiát várnak tőlünk (öcsémtől és tőlem) az eddig be nem járt ismeretlen limes-szakaszról, és szeretnénk megjelentetni a kora középkori erdélyi gyepűségről összeállított könyvünket is.

– *És emellett még új vállalkozásokra is gondol?*

– Akadémiai szerződésem értelmében be kell járnom a Bihar-hegység középső, legmagasabb részeit meg a Vecel-Marosnémeti (miciai) határtábor közötti ismeretlen, nehéz terepű limes-szakaszt. Légvonalban ez mintegy 80, a valóságban minden bizonnyal több száz kilométer. Meg kell vizsgálnom továbbá, hogy Arad megyében, a Maros folyása mentén meg a Bega felső medencéjében léteztek-e előretolt kis erődítmények vagy sem.

– *Ez bizony egy húsz-harminc éves erejét is próbára tenné.*

– Az élet nem kényeztetett el, s a terepjárás is megedzett. E tekintetben derűlátó vagyok.

(1984)

Az érdeklődés homlokterében

Gáll Ernő identitásról, identitástudatról

– *Munkáid szépen gyarapodó sora tanúsítja, hogy a nemzetek, nemzetiségek kialakulásával, fejlődésével és szerepével, valamint korunk etikai kérdéseivel kapcsolatos kutatásaid és elmélkedéseid központi helyet foglalnak el egyre gazdagabbá váló életművedben. Épp azok az összetett, szövevényes kérdések, amelyek a filozófiának nemzetközi vonatkozásban is viszonylag kevésbé kidolgozott, nem egyértelműen vagy nem minden összefüggésben megvilágított részei, s amelyek napjainkban – kétséget kizáróan – az érdeklődés homlokterébe kerültek. Egy pászmát szeretnék ebből a rengetegből kiragadni és segítségeddel kissé körbejárni: az identitás és az identitástudat kérdését. Mindenekelőtt azt kérdezem hát: mivel magyarázható – véleményed szerint – az identitással foglalkozó irodalom nagyarányú felduzzadása az utóbbi időben?*

– Ez a jelenség nem tekinthető puszta divatnak, valaminő tiszavirág-életű konjunktúra tünetének. Az identitás, tehát az önazonosság kérdése iránt megnyilvánuló fokozott tudományos érdeklődés valós társadalmi törekvéseket juttat kifejezésre. Persze egy új kutatási irány, egy új paradigma előtérbe nyomulásában gyakran az is szerepet játszik, hogy az illető szakértőket a világban, a tudományos életben végbemenő változásokkal való azonnali lépéstartás, a feltétlen korszerűség igénye sarkallja, s ez az ösztönzés nemritkán erősebb, mint az a késztetés, amely szakterületük benső fejlődéséből, immanens szükségleteiből fakad. Az identitás esetében viszont úgy érzem, hogy a kétféle serkentés együtt érvényesül, és kölcsönösen felerősíti egymást.

Döntőnek vélem, hogy a világszerte immár több mint két évtizede kibontakozott „etnikai reneszánsz" sodrában a népek – Nyugaton és Keleten egyaránt – egyre jobban ragaszkodnak gyökereikhez, mind határozottabban igyekszenek megőrizni, sőt kiteljesíteni mindazokat a tulajdonságaikat, jellegzetességeiket, amelyek egyedi arculatukat, kollektív személyiségüket meghatározzák. Ez a tendencia ugyanakkor nem akadályozza az egymáshoz való közeledést, az együttműködést, a nemzetközi integráció különböző formáit elősegítő folyamatokat.

Az önazonossághoz való ragaszkodás nemcsak a kisebb-nagyobb nemzeti, nemzetiségi, etnikai közösségek, hanem az egyének szintjén is fokozódik. Mindenki tartozni kíván valahová, a legtöbb ember védekezni szeretne a modern civilizációval, a

nagyvárosi életformával eddig együtt járó elmagányosodás és elidegenedés ellen. A közös származás, az anyanyelv és az azonos szokások, hagyományok összekötő ereje olyan védelemnek, olyan mentsvárnak ígérkezik, amely a hőn óhajtott oltalmat képes szavatolni.

– *Vagyis a törekvés két vonatkozásban is erősödik...*

– Visszatérve a különböző nagyságrendű csoportokhoz, ismeretes, hogy a hatvanas évek Nyugat-Európájában léptek színre az addig „betiltott" nemzetek, ezekben az években élénkültek fel a breton, katalán, occitán, a baszk, a flamand, valamint más regionális mozgalmak.

Erősödik az a felismerés, hogy a különbségre való jog az emberi jogok elidegeníthetetlen része, és szinte minden országban hatványozódik az uniformizálással való szembeszegülés. Az emberjogi mozgalmak egyre következetesebben kérik számon az anyanyelv szabad használatához, a kulturális hagyományok korlátlan ápolásához való jog gyakorlati alkalmazását, s ez az irányzat az államközi kapcsolatokban, a helsinki folyamat újabb és újabb fórumain is utat tör magának.

Az egyes kelet-európai országokban végbemenő demokratizálódás és az ezzel összefüggő reformok új tápot adtak az önrendelkezési jogra hivatkozó mozgalmaknak, s ezek ama követelésnek is hangot adnak, hogy az önazonosságot hordozó nemzeti nyelvek, művelődések és szimbólumok használatát ténylegesen biztosítsák. A sztálini modell csődje annak az egyneműsítő politikának a kudarcát is jelenti, amely az egypártrendszer struktúrájából, a hatalmi monopóliumból következik.

– *A régebbi fogalomhasználatban népről, nemzetiségről, nemzetről, nemzetiségi vagy nemzeti tudatról (öntudatról) volt inkább szó, manapság többnyire etnoszról, etnikumról, identitástudatról beszél a tudomány. Mi rejlik a változott fogalomhasználat mögött?*

– Ez a megállapítás találó, ám az új fogalmak, az új megjelölések elterjedése nem szorítja ki a régebbieket. A szakirodalomban és a közírásban valamennyivel találkozhatunk, s ebben a tényben az tükröződik, hogy mind a hagyományos, mind a modern fogalomhasználatnak megvan a valóságfedezete. A különböző kifejezések, a változó műszavak segítségével megragadott valóság maga is igen változatos és szüntelen mozgásban, átalakulásban található. A fogalomhasználat változásait egyrészt a tudományos kutatás, illetve értelmezés szférájában bekövetkezett módosulások, az új megközelítések és metodológiák idézik elő, másrészt társadalompolitikai fejlemények váltják ki.

Emlékezzünk csak vissza, amikor a második világháború utáni években például a kisebbség régi fogalmát a nemzetiség szorította ki, e változásban ama szándék munkált, hogy az újonnan elfogadott megjelöléssel a többség és a kisebbség minden elnyomástól, elnemzetlenítő praktikától mentes viszonyát, az egyenjogúságot de-

monstráljuk. Úgy éreztük, hogy bár számszerűleg továbbra is kisebbség maradtunk, a jogok és az új társadalom építéséhez való hozzájárulás tekintetében nincs különbség közöttünk: valamennyien a közös haza egyenlő polgárai vagyunk. Meg voltunk arról győződve, hogy a tőkés-földesúri rendszerrel együtt a kisebbségi lét is végérvényesen a múlté, s így e túlhaladott, felszámolt szakaszhoz kapcsolódó kategóriákra, eszmékre, értékekre sincs többé szükség. Az egész kisebbségi problematikát, a hozzá tartozó politikai, jogi, etikai és művelődési „felépítménnyel" együtt a történelem lomtárába utaltuk.

Számításba kell venni továbbá, hogy ezzel a kérdéskörrel elsősorban a politikatudomány és a jogi szakirodalom foglalkozott, amelyekre a genfi Népszövetség égisze alatt kidolgozott nemzetközi egyezmények terminológiája nyomta rá bélyegét. Ezekben a szerződésekben viszont nyelvi, vallási, kulturális stb. kisebbségekről esik szó.

Ami az etnikum fogalmát illeti, gyakori előfordulásának nyilván az is kedvez, hogy eléggé általános ahhoz, hogy többféle társadalmi nagycsoport (nemzet, nemzetiség, kisebbség stb.) megjelölésére szolgáljon. Elterjedését az angolszász, illetve a nyugati szakirodalom mozdította elő, s ezen belül az etnológia, a kulturális antropológia fajsúlyának, a kutatásokban való részesedésének növekedését is jelzi.

A kelet-európai helyzetben, az itt kialakult etnikai, etnikumközi viszonyok között újból s egyre inkább a *nemzeti kisebbség* fogalma látszik a legalkalmasabbnak, amely a realitás és a tudományosság követelményének egyaránt megfelel. Használatát azonban nem tekintem kizárólagosnak.

– *A nemzetről szóló marxista elméletek sorában meghatározó, sőt kizárólagos szerepet játszottak az utóbbi időkig Sztálin tézisei, a* Marxizmus és nemzeti kérdés *című munkájában adott meghatározásai. Utóbb – mint futólag jelezted – megszaporodtak a meghatározások merevségét, egyoldalúságát, az alkotóelemek aránytalanságait bíráló elemzések, s mindez együtt járt és együtt jár régebbi, méltatlanul kezelt vagy elfelejtett művek és szerzők újrafelfedezésével és újraértékelésével. Magad is igen mélyenszántó és gondolatébresztő tanulmányt írtál pár évvel ezelőtt az „elfelejtett" Otto Bauerről. Véleményed szerint mi szorul revízióra és újszerű megközelítésre a sztálini nemzetfogalomból? Hogyan határoznád meg a nemzet mainak, korszerűnek mondható fogalmát?*

– Így van, a Sztálin elméleti tévedéseit, hibáit feltáró bírálat kimutatta, hogy ezek gyökerei felkészültségének, műveltségének hiányaiban, a sematikus megoldásokra való hajlamában keresendők. Eljárásaira jellemző volt, hogy az elméletet nem a valóságból vezette le, hanem rendszerint az eleven életet kényszerítette előre gyártott tételek, értelmezések Prokrusztész-ágyába. Mondhatni, mestere volt az egyszerűsítésnek, előszeretettel folyamodott merev, kategorikus kijelentésekhez,

meghatározásokhoz, és mindezek a gondolkozását rendszerint meghatározó vonások a nemzet általa kidolgozott, sokáig egyedül szentesítettnek tekintett definícióján is felismerhetők. Ez a meghatározás – mint ismeretes – felsorolja a nemzet létéhez nélkülözhetetlennek ítélt feltételeket (közös nyelv, terület, gazdasági élet és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelkület), amelyek közül egyiknek sem szabad hiányoznia. Egy ilyen szigorú, statikus, kivételeket nem ismerő felsorolás azonban nem alkalmas a nemzetek rendkívül változatos, állandó mozgásban lévő valóságának a megragadására. A sztálini meghatározás nem vette figyelembe az Európán kívül végbemenő számos nemzetfejlődés sajátosságait, nem számolt például a szabadságharcok nemzetalakító szerepével, és önkényesen kizárt a nemzetek köréből olyan népeket, amelyeknek létében egyik vagy másik kötelezőnek vélt kritérium nem volt megtalálható. Nem vette tekintetbe, hogy egyik vagy másik ismérv hiánya, illetve egyik vagy másik alkotóelemtől való megfosztottság ösztönzőerővé válhat a nemzetté alakulás, a nemzeti felszabadulás folyamatában.

A bírálatnak természetesen nemcsak a sztálini elméleti építkezés gyengeségeit kell feltárnia. A nemzeti kérdés megoldásában alkalmazott elvei és módszerei, amelyek miatt Leninnel is konfliktusba került, mindmáig éreztetik káros hatásukat. És itt nem csupán az egyeduralmi sztálini rendszerből származó – már említett – következményekre utalnék, hanem arra is, hogy a Szovjetunióban tovább érvényesültek a nagyorosz sovinizmus, az oroszosítás hagyományai, a különböző szövetséges köztársaságok autonómiája pedig formális jellegű maradt. A „szocialista tartalom – nemzeti forma" képlet gyakorlati alkalmazásában a nemzeti jelleg hovatovább díszítőelemmé sorvadt, a nemzetköziség mindenekfölött elsőbbséget élvező követelménye viszont a nemzeti sajátosságok háttérbe szorításához vezetett. A föderalizálás során elkövetett komoly hibák okán sok ellentét és gyúanyag halmozódott fel; az örményországi, a grúziai és az üzbegisztáni események megmutatták, hogy a nemzeti szenvedélyek véres incidensekben robbanhatnak ki. A balti országokban, a moldáviai köztársaságban jelentkező erőteljes nemzeti mozgalmak egyértelműen bizonyítják, hogy a sztálinizmus e téren is mérgező maradványainak felszámolása nélkül a peresztrojka és a glasznoszty következetes életbe ültetése elképzelhetetlen.

– *...a korszerű nemzetfogalmat hogyan...?*

– Most nem vállalkoznék arra, hogy megkíséreljem egy korszerű nemzetfogalom körvonalazását. Egyelőre megelégednék azzal, hogy kiemeljem az elnyomással, az elnemzetlenítő praktikákkal szembeni ellenállás kohéziós erejét, a nyelvi és művelődési tényezők fokozódó szerepét. Főként kelet-európai viszonylatban foglalkoztat a *kultúrnemzet* időszerűségéből mit sem vesztett fogalma, az államnemzet és a kultúrnemzet egymáshoz való viszonya, ami a nemzetiségek esetében – véleményem szerint – egyre nagyobb jelentőségű. Halaszthatatlan feladatnak érzem az „egységes

politikai nemzet" múlt századbeli, de ma is virulens elméletének és gyakorlatának a kritikai elemzését. Nem kerülhető meg az állami szuverenitás korszerű értelmezése sem, amely egyrészt számol a nagy integrációk elodázhatatlan parancsával, másrészt az abszolutizált önállóság elvének és gyakorlatának ártalmas következményeit is bonckés alá veszi.

– *Az identitás és az identitástudat fogalma nagyon sokféleképpen, sokfajta összetételben fordul elő manapság. Olvashatunk etnikai identitástudatról, nemzeti identitástudatról, te magad többször is írtál az együttélés és az együttműködés identitásmeghatározó szerepéről, sűrűn előforduló fogalom a hamis identitástudat, minden kutató megkülönböztet kollektív és egyéni identitástudatot, s rendszerint taglalja a kettő viszonyát és így tovább. Kérlek, világítsd meg kissé az identitástudat különböző válfajai közötti összefüggéseket.*

– Az egyéni és közösségi azonosságtudat nyilván nem fedik teljesen egymást, de több vonatkozásban is érintkeznek egymással. Kölcsönhatás állapítható meg közöttük. Az egyéni identitás tudata a személyiségfejlődés során jelenik meg: a szocializáció terméke. Az egyén sokféle csoporthoz tartozhat, több közösséggel is azonosíthatja magát, s ezek a kapcsolatok, amelyeknek ereje és fontossága természetesen különböző, több-kevesebb súllyal szerepet játszanak éntudatának, önmagáról kialakult képének létrejöttében. Világjelenség, hogy az etnikai, nemzeti-nemzetiségi hovatartozás egyre jelentősebbé válik abban az élet folyamán többször is felmerülő, nemegyszer kínzó kérdésre adandó válaszban: ki is vagyok én tulajdonképpen? A feleletek megfogalmazása gyakran benső vívódások, konfliktusok legyőzését tételezi fel, s a nehézségek sokszor a különböző identitástudatok összeütközéséből, kibékíthetetlenségéből származnak. Hangsúlyozni kívánom, hogy mindig folyamatról van szó, s ennek során alakul és módosul az egyénben a különböző csoportokhoz való tartozás fajsúlya, az azonosulások hierarchiája.

Ebben a folyamatban jelentkeznek az identitástudat zavarai, torzulásai is. Bizonyos belső és külső tényezők hatására fellépnek és kóros elváltozásokat okoznak az olyan jelenségek, mint az önelidegenedés, amely öngyűlöletté fajulhat. Az egyén elszakad a közösségtől, távolodni, menekülni akar tőle, lazítja, elfojtja a vele való érzelmi-szellemi kapcsolatait, eltépi a hozzá fűződő szálakat. Az üldözöttség, a külső nyomás következményeként terjednek az ún. „negatív identitás" megnyilvánulásai, s köztük a rejtőzködés, a semlegesség, a végletes konformista idomulás, s ezek különösen a veszélyeztetett kisebbségek körében rombolnak.

Persze az elnyomás nemcsak gyengítheti, hanem erősítheti is a beolvasztástól fenyegetett közösséghez való ragaszkodást. A nemzetiség, a kisebbség identitástudata, amely nem puszta összege az egyénekének, még izmosodhat is, ha képes tartós ellenálló és vonzerővel rendelkező eszméket, értékeket őrizni és kisugározni. A közösséghez való tartozás legmaradandóbb, leghatékonyabb eleme az anyanyelv s azok a szokások, hagyományok, amelyek a személyiségfejlődés döntő szakaszában eresztettek gyökeret az egyén lelkében-tudatában. Erőteljes kötelék lehet a történelmi tudat, a jogos nemzeti büszkeség és az időtállónak bizonyuló értékrend, amely érvényes eszmékhez, eszményekhez, valós jövőképhez, reményeket ébresztő távlatokhoz kötődik.

Az ilyen eszmei-erkölcsi tényezőkből merítő, illetve összetevődő közösségi azonosságtudat kidolgozói és hordozói az írástudók, főként azok, akik valamilyen – a szóban forgó népcsoport léte szempontjából vitális jelentőségű – szellemi területen alkotnak. Nélkülözhetetlen a tanítók, tanárok, ismeretterjesztők, kórusvezetők, általában a közművelődés képviselőinek a tevékenysége. A közösségi identitástudat ébrentartásában, az egymást követő nemzedékekhez való közelítésében kulcsfontosságú funkciója van azoknak az intézményeknek (iskolák, egyetemek, színházak, sajtó, könyvkiadó, művelődési otthonok, egyházak, kutatóintézetek), amelyeknek hivatása abban rejlik, hogy e tudatot alkotó és ösztönző tényezőket (nyelv, történelmi tradíció, kultúra) ápolják, műveljék.

Találónak, továbbgondolásra sarkallónak tartom a kisebbségi tudatra jellemző – Szokai Imre és Tabajdi Csaba megfogalmazta – hármas kötődés tételét, amely szerint az ilyen helyzetben lévő népcsoportok önazonosságának felismerésére a saját magukhoz való ragaszkodás, a velük egy országban élő többséghez és az anyanemzetükhöz való kötődés gyakorol alapvető hatást.

– *A különböző gyökerekből és forrásokból táplálkozó identitástudat kapcsán szeretném, ha kissé részletesebben is kitérnél a zsidó származású magyarok identitásának és identitástudatának kérdéseire...*

– Ez a kérdés, amely sokáig tabunak számított, és még ma sem emelkedett ki teljesen az elfogultságok torzító szorításából, sajátos formában, másutt nem észlelhető tehertételekkel súlyosbítva jelentkezik a többnemzetiségű, illetve kisebbségi környezetben. Történelmi megközelítésben emlékeztetnem kell arra, hogy a magyar zsidóságnak a múlt század végén, a századfordulón végbement gyors és sikeresnek mutatkozó asszimilációja és az ezzel kapcsolatos magatartása a nemzetiségek körében bizalmatlanságot, sőt ellenérzést idézett elő. Már Jászi Oszkár rámutatott a magyar zsidók „nacionalizmusára", amely a tiszaeszlári per után felfokozottan nyilvánult meg, s ez a jelenség az akkori magyarosító politikával szembeforduló nemzetiségi (főként szlovák és román) értelmiségi körökben értetlenséget, sőt visszatetszést keltett.

A trianoni békeszerződés után az erdélyi magyar zsidóság dilemmás helyzetbe került. A magyar művelődéssel azonosult rétegei kitartottak anyanyelvük és intézményeik mellett, ám ezzel egyidejűleg a disszimiláció irányában érvényesülő ténye-

zők is működni kezdtek. Egyrészt távolító hatású volt a magyarországi ellenforradalmi kurzus antiszemitizmusa, másrészt jelentkezett a zsidó önazonosságot tudatosító, cionista, a Palesztinába való kivándorlást propagáló irányzat, amelynek szócsöve az *Új Kelet* című kolozsvári napilap lett. Számba kell vennünk a román hatóságok gyakorolta nyomás következményeit is. A zsidó származású diákokat kitiltották a magyar felekezeti iskolákból, az újonnan létesített zsidó iskolák tannyelve csak román vagy héber lehetett.

Az így keletkezett identitászavarokat tovább fokozták a román szélsőjobboldal heveny antiszemitizmusának pogromokig fajuló kitörései (1927), majd – a hitlerizmus hatására – az itteni magyar közéletben, sajtóban is fellépő zsidóellenesség okozott újabb traumákat. Az ó-királyságbeli román zsidósággal létrejött kapcsolatok sem voltak problémamentesek, hiszen az asszimiláció két különböző fokán található népcsoport érintkezéséről, szembesüléséről volt szó.

Ebben a bonyolult, ellentmondásos helyzetben a baloldaltól származó impulzusok is több irányban éreztették hatásukat. A munkásmozgalom, a haladó értelmiségiek következetes nemzetközisége, a sovinizmust, a népek közötti gyűlölködést kategorikusan elutasító eszmeisége, majd eltökélt antifasizmusa – érthető módon – nagy vonzerővel rendelkezett, amelyet a társadalmi és nemzeti elnyomást radikálisan felszámoló, emberibb szocialista társadalom képe hatványozott meg. Érthető, hogy az illegális kommunista párt és az irányítása alatt tevékenykedő más szervezetek soraiban Erdélyben is nagy számban voltak zsidó származásúak. A marxista tájékozódású folyóiratok szerkesztői, munkatársai és olvasói között ez a kategória szintén jelentős mértékben volt jelen. Szószólóik állást foglaltak a horthysta rendszer revizionista politikájával szemben, bírálták a korabeli Magyar Párt maradi vezető köreit, hevesen támadták a magyar nacionalizmust. A magyar szocialistákkal, antifasisztákkal együtt a román demokratikus erőkkel kiépítendő szövetséget szorgalmazták. Elutasították, elítélték a cionizmust is, ám a mozgalomban hosszú időn át uralkodó szektáns szemlélet késztetésére az ún. magyar sorskérdésekkel, a kisebbségi problematikával szemben bizonyos értetlenséget és idegenkedést tanúsítottak. (Az igazsághoz tartozik, hogy a munkásmozgalomban az említett átmeneti közömbösséggel együtt valóban élő nemzetköziség határozta meg a különböző etnikumokhoz tartozó tagjai egymás közti viszonyát. A közös eszmények kötelmében és az azonos kockázatok, veszélyek állandó fenyegetettségében igazi néptestvériség fűzte őket egybe.)

A zavaró, a jövőt beárnyékoló jelenségek ellenére a két világháború közötti korszakból ránk maradt néhány dokumentumértékű megnyilatkozás, amelynek megfogalmazói Ady szellemében tettek hitet az erdélyi zsidóság és a magyarság sorsközössége mellett. A váradi neológ főrabbi, Kecskeméti Lipót így válaszolt annak a román miniszternek, aki magyarbarátsága miatt szemrehányásokat tett neki: „Kitartottam a magyarság mellett jó sorában. Balsorában ne tartsak ki? Én elismerem az új helyzetet, de ha máról holnapra más lennék, és megtagadnám a magyar közösséget, ti vetnétek meg és vádolnátok engem opportunizmussal." Makkai Sándor kijelentette: „Az erdélyi keresztyén magyar és erdélyi zsidó magyar között soha semmiféle különbséget nem láttam. Az erdélyi zsidóság mindig aktív szerepet vállalt a magyar ügyekben." Arató Andrástól, a váradi újságírótól származik a következő vallomás: „A magyar kultúra végzetesen, egy életre szólón köt, és az anyanyelv édes zamata a sírig kísér. Magyar anyanyelvünk és magyar kultúránk megszabja és lerögzíti hovatartozásunkat. (...) Nekünk a magyarság nem jelent anyagi hasznot, mi nem kérni, adni akarunk, s adunk is mindaddig, amíg kinyújtott kezünkre rá nem ütnek." Zárjuk e nyilatkozatok sorát a Vásárhelyi Találkozón (1937) az erdélyi magyar ifjúság legfontosabb irányzatainak képviselői által elfogadott hitvallásból vett részlettel: „...minden felekezeti és etnikai származású magyar embert, így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják, a magyar népkisebbség alkotóelemének tekintjük."

– *Meghatóan szép megnyilatkozások...*

– Három évvel később, a bécsi döntés után Észak-Erdélyben berendezkedő magyar államhatalom nyilván nem tartotta magát ehhez a hitvalláshoz. Az egymást követő zsidótörvények jogfosztottá tették az itt élő zsidóságot is, tagjait ideig-óráig megtűrt páriákká változtatták. Érthető, hogy ez a fejlemény rendkívüli csapást mért az asszimiláció értékeihez ragaszkodó magyar zsidók önazonosságára, súlyos károkat okozott tudatukban, a magyarság iránt táplált érzelmeikben. A dolgok természetéből következően fokozódott viszont a rokonszenv a románság iránt, hiszen most azzal kellett kisebbségi sorsában osztoznia. Erősödtek a zsidó önazonosság tudatát munkáló tendenciák, egyre többen próbálták életüket kivándorlással menteni.

Magyarország hitlerista megszállásával Észak-Erdélyben is kezdetét vette a vészkorszak. Az Auschwitz felé tartó halálvonatok az itteni gettók lakóit az elsők között szállították a gázkamrákba. Különös paradoxona, fintora a sorsnak, hogy az a Románia, amely 1940–41-ben, majd a háború derekán ismét pogromok, tömegkivégzések színhelye volt (Bukarest, Iași, Transnistria), ezúttal oltalmazó menedéket jelentett azoknak a keveseknek, akiknek sikerült Dél-Erdélybe szökniük. A horthysta kémelhárítás által szinte teljesen felszámolt illegális kommunista párt Észak-Erdélyben mondhatni tehetetlen volt, a népi ellenállás hiányzott. A passzivitás és a közöny embertelenségét törte át viszont Márton Áron gyulafehérvári püspök kolozsvári állásfoglalása a deportálások ellen, és ugyancsak a cselekvő emberséget, a magyar nép legjobb hagyományait fejezte ki Reviczky Imre honvéd alezredes, aki

munkaszolgálatosok ezreit mentette meg. A koncentrációs táborok túlélőinek, a munkaszolgálatból hazatérteknek jelentős része lelkesedéssel, a megvalósulni látszó reményektől eltelten vetette be magát az új társadalom építésébe, amely véglegesen megszünteti a faji-nemzeti elnyomást, és az igazi néptestvériség szellemében minden dolgozó ember számára békés otthont teremt. A holocaust okozta sebek azonban eleinte gyógyíthatatlannak mutatkoztak, s azokat, akiket nem a szocialista eszmények fűtöttek, egyre inkább a disszimiláció, a kivándorlás gondolata mozgatta. A Dél-Erdélyben megmenekült zsidóság kedvezőbb sorsával való összehasonlítás újabb tápot adott a románsággal, művelődésével való intenzívebb azonosulásnak, amelyet a hivatalos politikában érvényesülő bizonyos törekvések is elősegítettek. Átmeneti jelleggel szerephez jutott egy zsidó önazonosságra hivatkozó demokratikus szervezkedés, amely – a cionizmussal is szembefordulva – a termelőmunkába, a szocialista átalakítás művébe kívánta az itthon maradókat bevonni.

Az új rendszer intézményeinek kiépítése során számos zsidó származású szakember, írástudó, volt illegalista jutott felelős beosztásba, sokan közülük a pártapparátusban, a biztonsági szervekben helyezkedtek el. A zsidó származás egy időben biztosítéknak számított, hogy az illető múltjában minden reakciós vagy fasiszta fertőzéstől mentes, s így az új rendszer iránti lojalitásához sem férhet kétség. Az így kialakult helyzet sok konfliktus, az antiszemitizmus újabb forrásává is vált, s ezeket az aggasztó tendenciákat erősítette fel azoknak a magatartása, akik mások szenvedéseivel, veszteségeivel szemben közömbösen vagy – ami még rosszabb – valaminő képtelen, legtöbbször ártatlanokat sújtó bosszútól hajtva jártak el. A mély sebeket hordozók maguk is sebeket ejtettek másokon, a tegnapi üldözöttek nemegyszer üldözőkké torzultak. Ilyen körülmények között a romániai művelődés új alapokra helyezésében különböző munkaköröket betöltő – e kategóriához tartozó – írástudók elitje Radnóti Miklós krédójának szellemében tevékenykedett: „Zsidóságomat sohasem tagadtam meg... de a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlatom... A zsidóság életproblémám, mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ... Magyar költő vagyok, s nem érdekel, hogy mi a véleménye erről a mindenkori miniszterelnöknek..."

Persze az ötvenes években a nemzeti kérdés feszegetése, a hovatartozás megvallása, az anyanyelvű művelődés melletti kötelezettségvállalás, a magyar–zsidó viszony boncolgatása tilalomfába ütközött. Chiliasztikus hit és eszmélkedés, dogmatikus beidegződések és a valóság tényei között őrlődve, hatalmi elvárásoknak – egy abszolutizált fegyelem jegyében – engedve, ezek az emberek, köztük magam is, sokszor igen ellentmondásos feladatokat teljesítettek. Egyéni és családi tragédiák emlékeivel terhelten úgy érezték, hogy a történelmi igazságszolgáltatás és jóvátétel letéteményeseiként cselekszenek, amikor a magyar nacionalizmus elleni keresztes

hadjáratból az első sorokban veszik ki részüket. És csak később vették észre, hogy hadakozásaikban nemzeti érzékenységeket is megsértettek, és a kisebbségi kultúra maradandónak bizonyuló értékeihez gyakran szűkkeblűen, igazságtalanul viszonyultak. A dogmatikus hittételek alkonyával, a nemzetiségi önismereti törekvések kibontakozásával, a régi-új tabuk ledőlésével ezek a kóros-káros jelenségek is fokozatosan eltűntek. Az egészségesebb, őszintébb és bensőségesebb légkör, a nemzetiségi művelődés megkövetelte egység kialakulásához és megszilárdulásához az önkritikai elemzések mellett jelentősen hozzájárultak azok a magas erkölcsi és művészi színvonalú alkotások, amelyeknek szerzői (Méliusz József, Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Sütő András, Horváth Imre, Bálint Tibor és mások) a vészkorszak áldozataival való szolidaritásuknak adtak hangot.

A román nacionalizmus és a gyakorlatilag immár zsidók nélküli antiszemitizmus újrajelentkezése, az általánosuló „vagonpszichózis" feltámadása tömegjelenséggé változtatta egyrészt a különböző égtájak felé vezető exodust, másrészt megerősítette az itt maradók, illetve a „kettős kisebbség" már-már elviselhetetlen terhét magukra vállalók egységét. Olyan zavaró tényezők, mint a magyarországi „urbánus–népi" ellentét ide időnként átsugárzó ártalmai, vagy azoknak a fellépése, akik a vészkorszak borzalmainak felidézésével, a bűnösök jogos, ismételt elítélésével egy kultúra és a közvetítésével kifejeződő önazonosság-tudat elleni támadás kiszolgálóivá váltak, nem zavarhatták már meg valójában ezt a viszonyt.

– *Mi volt az állam szerepe a modern társadalomfejlődésben, a közösségi identitástudat kialakulásában és meghatározásában? És mi ma? Válhat-e ez a szerep minden más összefüggést háttérbe szorítóan dominánssá?*

– Történelmileg kezelve a kérdést, különbséget kell tennünk a nyugat-európai és a kelet-európai fejlemények között. Míg Nyugaton a nemzetfejlődés a modern állami keretek kialakulásával, illetve megszilárdulásával esett egybe, Keleten, ahol az állami és az etnikai határok rendszerint nem voltak azonosak, a nemzeti emancipáció sok esetben a földrészünk e régiójában uralkodó többnemzetiségű birodalmak szétzúzását feltételezte. A Habsburg Birodalom, a török uralom és a cári állam szétesése nélkül sok itt élő népcsoport nemzeti aspirációja nem valósulhatott volna meg. Herder, akinek felfogásában számos kelet-közép-európai nemzeti mozgalom saját eszmei igazolását találta meg, államon kívüli tényezőket (nyelv, művelődés, folklór) emelt ki, amikor a nemzetek létjogosultságát biztosító feltételeket vette szemügyre. Az a körülmény, hogy valamely nemzet kisebb vagy nagyobb része – történelmi, konjunkturális okokból következően – a nemzeti államon kívül kerül, nem jelenti azt, hogy az illető rész többé nem tartozik a nemzethez. Természetesen nem az ún. államnemzetre, a nemzeti állam határai között élő nemzetre gondolok.

Tájainkon – véleményem szerint – a *kultúrnemzet* fogalma továbbra is időszerű maradt.

Az állami határok kérdése egyébként releváns szerepet játszott Európa e zónájában a nemzeti kisebbségek megjelenésében. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnék arra, hogy egyik nemrég elhunyt román szociológus, Tudor Bugnariu meghatározása szerint az „együtt élő nemzetiségek olyan etnikai közösségek, amelyek egyazon állam keretei között együtt élnek a többségi nemzettel, létrejöttüket pedig hosszas és bonyolult történelmi folyamatok, illetve az állami határok módosulása határozta meg".

Az állami tényező döntő mozzanatnak számított az „egységes politikai nemzet" elméletében és gyakorlatában is. Ismeretes, hogy ez a múlt század végén, illetve a századfordulón megfogalmazott és alkalmazott koncepció – a magyarosító eljárásokat igazolandó – azt hirdette, hogy a Szent István-i magyar állam határain belül élő összes nemzetek, nemzetiségek tagjai – kivétel nélkül – az egységes magyar politikai nemzetet alkotják. Így jelentek meg a „szlovák ajkú" és a „román ajkú" magyarok. Az is ismeretes, hogy a korabeli nemzetiségi mozgalmak hevesen támadták és elutasították ezt a felfogást, ezt a politikát, mert benne a beolvasztás, az elnemzetlenítés legitimációját látták.

Az egységes politikai nemzet fantomja nem tűnt el, hanem furcsa módon újra kísért tájainkon, és különböző formákban (az állampolgárság, a vallás és a nemzetiségi hovatartozás manipulációjával például) változatlanul a kényszerasszimilációt van hivatva szolgálni.

– *Vasile Goldiş, a nemzeti kérdés jelentős román teoretikusa és harcosa, az Osztrák–Magyar Monarchia politikai nemzet- és nemzetállam fogalma ellen tiltakozva, egyiket is, másikat is tagadva, azt írta egyik tanulmányában, amelyet magad is többször idéztél:* „A nemzetiség fogalmából következik, hogy egyik nemzetiséget nem lehet egyszerűen egy másik nemzetiségbe beolvasztani." *Érvényes-e – véleményed szerint – ez a megállapítás ma is? Egyáltalán, hogy áll ma világviszonylatban az asszimiláció és disszimiláció kérdése?*

– Vasile Goldiş megállapítása – meggyőződésem szerint – ma is érvényes. Ezt mutatják az etnikai reneszánsz vagy az etnikai „forradalom" ugyancsak világszerte tapasztalható megnyilvánulásai, amelyekre már utaltam. Az önazonossághoz, a gyökerekhez való fokozódó ragaszkodás, az önrendelkezés jogáért, a különböző szintű autonómiák biztosításáért folyó akciók és küzdelmek azonban nem jelentik azt, hogy a közeledés, a kölcsönös érintkezés, a beolvadás jelenségei eltűntek volna. Nyilván éles különbséget kell tennünk a természetes és a kényszerített asszimiláció között. Az utóbbit követő politika eszköztárában található a hátrányos megkülönböztetés is, amely a beolvasztásnak kitett népcsoport, etnikum, faj tevékenységének, önérvényesítésének korlátozására irányul, legtöbb esetben pedig nyílt vagy hallgatólagos jogfosztás révén érezteti hatását. Diszkriminatív intézkedésekre a gazdasági, a politikai és a kulturális életben egyaránt sor kerülhet. Alkalmazásukkal az uralkodó és az elnyomott népcsoport közötti egyenlőtlenséget kívánják fenntartani, illetve növelni.

Ha Közép-Kelet-Európában mindmáig az erőszakos beolvasztás nyomult mind a kutatás, mind a politikai köztudat előterébe, az amerikai igen gazdag szakirodalom figyelme a bevándoroltak és a befogadó társadalom viszonyának alakulására, az asszimilációra irányul. Nálunk is ismertté váltak például az ún. amerikai „olvasztótégely", a „melting pot" működésére vonatkozó búvárkodások, amelyeknek eredményei arra engednek következtetni, hogy a régebbi nézetekkel ellentétben, a tégely beolvasztó hatékonysága nem számolta fel maradéktalanul az amerikaiakká vált bevándorlók eredeti önazonosságát. Megfigyelhető, hogy a régi identitás bizonyos elemei több generációváltás után ismét tovább élnek, sőt erősödnek.

– *A demokratizmusnak, a szó valódi értelmében vett demokráciának mi a szerepe a modern hazafiság kialakításában? És hogyan határozza meg a különböző etnikumú népcsoportok magatartását, viszonyulását? Lehet-e kettős etnikumú egy népcsoport? Lehet-e például ír származású angolokról beszélni?*

– Erre a kérdésre is csak históriai visszatekintésben lehet a választ megkísérelni. A nyugati fejlődést tekintve, a kétszáz évvel ezelőtt kitört francia forradalom egyik legfőbb eszmei előkészítője, Rousseau számára a haza szeretete elválaszthatatlan volt a demokráciától. Az ember, a citoyen csak akkor érezheti hazájának az országot, ha határai között a sorsának alakulását meghatározó döntésekbe beleszólhat. Csak az emberi jogaikat szabadon gyakorló tömegek válhatnak nemzetté, kizárólag a demokratikus viszonyok szabadítják fel a nemzet boldogulásához, felemelkedéséhez szükséges alkotó energiákat. Éppen ezért joggal tekintik Jean-Jacques Rousseau-t a haladó szerepet játszó demokratikus nacionalizmus szellemi atyjának.

A demokrácia és a nemzeti törekvések összefonódását mindmáig érvényes *posztulátumnak* tartjuk, ám ez nem jelenti azt, hogy ez az egység mindenkor és mindenütt akadálytalanul, sőt szükségszerűen megvalósul. Demokrácia és nacionalizmus elszakadhat egymástól, szembe is kerülhet egymással. A kelet-európai 1848 tragédiája fájdalmas bizonyíték erre.

Jászi Oszkár elévülhetetlen érdeme, hogy a létrehozandó magyar demokrácia „archimedesi pontját" a nemzetiségi kérdés megoldásában jelölte meg, és sokat tett annak érdekében, hogy a magyar progresszióra sokáig jellemző nemzeti közömbösség megszűnjék. (Ezért érthetetlen, hogy nem ismerte fel a kisebbségi kérdés újrajelentkezését az utódállamokban.)

A kelet-európai országok – Bibó diagnosztizálta – nyomorúságát jelentős mér-

tékben az antidemokratikus nacionalizmusok eluralkodása, a kollektív neurózisok, a nemzeti-nemzetiségi elfogultságok, hisztériák egymást kölcsönösen gerjesztő tobzódása határozta meg. A „balkanizálódás" – ma sem szűnő – folyamatában régi sérelmek nyomai idült ellenszenvvé, gyűlölködéssé torzultak. A fasizmus ideológiájában a nacionalizmus vezérmotívumként szerepelt, és végletesen fejezte ki az antidemokratikussá fajult nacionalizmus jellegzetességeit: az idegengyűlöletet, az agresszivitást, a faji mítoszt és a népirtásba torkolló antiszemitizmust.

A kettős, többszörös kötődések világszerte észlelhető jelensége nem azonosítható a kettős etnikummal. Valaki hasonulhat az integrálódás, főként pedig a nem kényszerrel kiváltott, természetes asszimiláció során annak az etnikumnak, nemzetnek az értékeihez, művelődéséhez, melynek körében él, ez azonban nem zárja ki, hogy ne őrizze és ne ápolja származásának tudatát, ne ragaszkodjék ősei kultúrájának bizonyos emlékeihez.

– *A nemzetköziség és az osztályharc abszolutizáló értelmezéséről az előbbiekben beszéltünk. Mennyiben érintette, hogyan befolyásolta a dogmatizmus, a dogmatikus szemlélet és kérdésmegközelítés a romániai magyarság önmagáról kialakított tudatát?*

– Elméleti szempontból megállapítható, hogy a történelem folyamán osztályérdek és nemzeti érdek, osztálytudat és nemzettudat között igen bonyolult kapcsolatok, kölcsönhatások jöhetnek és jöttek is létre. Az osztálytudat és a nemzettudat eltérő funkcióiból következően konfliktusok is származhatnak. Tény, hogy a nemzeti-nemzetiségi azonosságtudat csak egyik formája az egyént a közösséggel összekötő szálaknak, amelyek között az osztálytudat a társadalmi fejlődés bizonyos szakaszaiban alapvető szerepet játszott. Az osztályérdek abszolút elsőbbségét és az osztályhoz tartozás mindent elsöprő erejét azonban a történelem nem bizonyította be.

Mindez – mutatis mutandis – a kisebbségi tudatra, a romániai magyarság identitástudatára is vonatkozik. A két világháború közötti korszakban például a kisebbségi nyomás nyilván nem azonos súllyal nehezedett a földbirtokos, a gyárigazgató, a bankvezér vagy a dolgozó kisemberek, a munkások és a parasztok vállaira. A helyzetet sem egyformán ítélték meg. Említettem, hogy voltak idők, amikor a munkásmozgalom nem sok fogékonyságot tanúsított a kisebbségi létből származó sajátos problémák iránt, köztudott az is, hogy a vagyonos rétegeket nem a kizsákmányoltakkal való szolidaritás mozgatta elsősorban. De az is tény, hogy a nemzetkisebbségi sorstudat késztetésére egy széles – osztályokat átívelő – egység létrehozásának eszméje komoly visszhangot váltott ki, s ez a Vásárhelyi Találkozó – már idézett – hitvallásában kategorikus kifejezést nyert.

A negyvenes évek végén, az ötvenes években mindent elborító dogmatizmus, a „szüntelenül éleződő osztályharc" sztálini tételének alkalmazása olyan nézetekhez és olyan politikai gyakorlathoz vezetett, amelyek a romániai magyarság létérdekeinek, művelődésének igen sokat ártottak. Mindenekelőtt az „elvtelen magyar egység" ellen Luka László, nemzetiségi ügyekkel foglalkozó kommunista vezető meghirdette harc következményeire gondolok.* Az elvtelennek címkézett egység felszámolása egy szélsőséges, szektariánus vonal felülkerekedését vonta maga után, s ez a fordulat mind a Magyar Népi Szövetség életében, mind a kultúra területén súlyos károkat idézett elő.

A szellemi szférában például a türelmetlen, a másságot fanatikusan elutasító, a két háború közötti években jelentkezett filozófiai-etikai-szociológiai irányzatokat (Tavaszy, Makkai, Venczel) megbélyegző, a helikoni irodalmat sommásan elmarasztaló irányzat vált hangadóvá. A közéletből, az egész iskolahálózatból, a művelődési intézményekből eltávolították mindazokat, akiket „osztályidegennek", „reakciós befolyás alá kerültnek", „fideistának" és főként sovinisztának, revizionistának minősítettek. Számos értékes alkotás, sok folyóirat, szerző és mű került tabu alá, s ez az egész tisztogatás érzékeny, szinte pótolhatatlan veszteségeket okozott. (Meg kell jegyezni, hogy a román közéletet is hasonló károsodások érték.)

Az „elvtelen magyar egység" elleni kampány szerves része volt ama társadalompolitikai struktúra kiépítésének, amely felszámolta az önállóan vállalkozó városi és falusi középrétegeket, a szabadfoglalkozásúakat, az egyházakat teljesen peremre szorította, és szigorú ideológiai egyeduralmat honosított meg. Ebben a modellben nem volt hely, végül is nem jutott szerep a nemzetiségi érdekképviseletnek sem. Pár év múlva megszűnt a Magyar Népi Szövetség is, amely a maga – hibáktól, illúzióktól sem mentes – politikájával bizonyos önkormányzatnak örvendő intézményrendszert hívott életre az anyanyelvű oktatás és sajtó, a színházak, múzeumok és a közművelődés biztosítására. Ez a teljesítmény – az adott történelmi helyzetben – kétségtelenül kiemelkedő jelentőségű volt.

Többen azok közül, akik – valaminő messianizmustól eltelten, utópiák és hamis tudatok bűvöletében – ezt a folyamatot támogattuk, sajnos elég későn döbbentünk rá a nemzetiségi identitástudatot gyengítő, veszélyeztető konzekvenciákra.

– *A negyvenes-ötvenes éveket érintő kritikai szempontok azon a hatvanas években immár általánossá vált felismerésen alapulnak, hogy a nemzetnek a szocializmus építésének folyamatában is jelentős szerep jut. Azokban az években ez a megítélés kiterjedt az együtt élő nemzetiségekre, nemzeti kisebbségekre is. Újabban nemigen hallunk erről. Volnának a jelenlegi fejlődési foknak olyan sajátosságai, amelyek a nemzetiségek társadalmi szerepét semlegesítik?*

– Ez a felismerés, illetve tétel, amely szerint mind a nemzetre, mind a nemzetiségre még hosszú történelmi szerep vár, egyrészt világszerte érvényesülő tendenciákat

* Részletesebben lásd a Benkő Samuval folytatott beszélgetésben, az 52–81. oldalakon. (Szerk.)

fejezett ki, másrészt maga is hatékony, serkentő funkciókat teljesített. Erősítette a romániai magyarság önazonosságának tudatát, ösztönözte azt az alkotótevékenységet, azt a kutatómunkát, amely az önidentitást tápláló-hordozó jelenségek, folyamatok megismerését, fejlesztését célozta. A hatvanas-hetvenes évek – minden ellentmondásukkal együtt – „jó" évek voltak. Jelentős irodalmi művek születtek, új lapok, folyóiratok kerültek az olvasók kezébe. E periódusban nőtte ki magát a *Kriterion* Könyvkiadó, mind az irodalomban és a többi művészeti ágban, mind a tudományok területén fiatal tehetségek jelentkeztek, az egész nemzetiségi művelődést élénkség, pezsgés hatotta át.

Persze visszahúzó, aggasztó fejleményeket is észlelhettünk, a *Korunk* szerkesztőségében szerzett tapasztalataim azonban még biztatóak voltak. A folyóirat akkor vált a nemzeti önismeret műhelyévé, a szerkesztőségnek ebben a szakaszban sikerült – pótszerepeket is felvállalva – reményekre jogosító kulturális-értelmiségi kezdeményezéseket felkarolnia.

Manapság az említett vonatkozásokban valóban nem találkozhatunk már a tétellel, pozitív következményei is eltűntek. Pedig a sokszínűség, a változatosság – a vitalitás megnyilvánulásaként – az egész országnak, a többségi nemzetnek is csak a javát szolgálná. A teljes egyöntetűség, az egytömbűség merőben utópia, különösen a kortárs világban, amelynek dinamizmusát a többszólamúságban rejlő lehetőségek kiaknázása is biztosítja.

Az önmaga azonosságát, egyediségét védő és fejlesztő közösség nem centrifugális erő. Ellenkezőleg, e törekvésektől elválaszthatatlan állampolgári lojalitás messzemenően az állam hasznára gyümölcsöztethető. Ez a lojalitás, amely – az említett – hármas kötődés egyik alkotóeleme, a közös célok, tervek megvalósítását, a közös gondokban való osztozást, a cselekvő részvételt segíti elő.

Csak az tud valóban másokkal együtt élni, velük kommunikálni, aki képes önmaga lenni, akinek lehetősége van és szabadságában áll önmagát kiteljesíteni.

– *Nevedhez fűződik nemzetiségi létünk – hozzátenném: megmaradást és fejlődést elősegítő eszmélésünk – egyik nemzetközi viszonylatban is elterjedt kulcsfogalma: a sajátosság méltósága. A fogalom nemcsak számba vesz és meghatároz, hanem a fejlődést, az előrehaladást elősegítő vonást is hangsúlyozza. Nem egyszerűen megállapítja a sajátosság létét, hanem figyelembe veendő, tiszteletben tartandó vonását, méltóságát is hangsúlyozza. Kérlek, mondjál valamit arról: milyen visszajelzések érkeztek hozzád a fogalom kapcsán?*

– A visszajelzések túlnyomó részben kedvezőek voltak, s azt tolmácsolták számomra, hogy a sajátosság méltóságáról szóló felfogás, tézis megfogalmazásával valós igényeknek, tényleges szükségletekből fakadó törekvéseknek sikerült hangot adnom. Az identitáshoz való ragaszkodásban az rejlik benne, hogy a külvilág

ismerje el, tartsa tiszteletben személyiségem egyedi jellegét, ne alázzon meg sajátos tulajdonságaim semmibevevésével vagy azok megcsonkításával. Ilyen értelemben respektálja tehát méltóságomat, amely nem valamiнő rang vagy cím, hanem létem elidegeníthetetlen tartozéka.

Ez a követelmény nemcsak az egyénre, hanem a közösségre is vonatkozik. Mind az egyén, mind az etnikai csoportok esetében változatlanul, sőt egyre inkább érvényes a marxi követelmény: „*...fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyekben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény.*" Ernst Bloch, akinek gondolatvilágából e tekintetben is merítettem, határozottan sürgette, hogy a gazdasági kizsákmányoláson, a politikai elnyomáson túl küszöbölődjenek ki azok a körülmények is, amelyek az emberek manipulálását, tárgyként, arc nélküli eszközként való felhasználását lehetővé teszik. A nyomás és főként a félelem következtében ugyanis többnyire elközömbösödés, apátia, önfeladó alkalmazkodás hatalmasodik el. Gyengül a bizalom a jövő iránt, a reményvesztettség s a kiúttalanság tudata pedig bénítóan hat. Az állandósult konformizmus, az önazonosságról való fokozatos lemondás, a sajátosságot kifejező megnyilvánulások akadályoztatása viszont nem jelenti azt, hogy azok, akik mindezt átélik, ne éreznék, hogy méltóságukban érte és éri őket sérelem.

Tételem – úgy érzem – azt a mai világban világosan megmutatkozó tendenciát is kifejezi, hogy az ún. „posztmateriális" érdekeknek és értékeknek (önmegvalósítás, szolidaritás, részvétel, autonómia) egyre nagyobb fajsúlyt és szerepet biztosítsanak. Feltehetően erre is gondolhatott Bibó István, amikor „*az emberi méltóság alapvető felkelésé*"-re szólított. Ha ő és előtte Makkai Sándor arra a konklúzióra jutottak, hogy a kisebbségi lét nem emberhez méltó, azoknak, akiknek ez a lét jutott osztályrészül, nem marad más hátra, mint ezt a fenyegetett méltóságot védeni. Nincs más alternatívájuk, mint a méltatlan állapotok elleni küzdelem.

Éppen ezért, a szóban forgó tézis távolról sem a fennálló viszonyok apológiáját jelenti, mint azt egyesek tévesen hitték, hanem lényegét tekintve kritikai fogantatású, és a „kell" jegyében a „fölemelt fő tartását" posztulálja. Közeli rokonságban van Sütő András több drámájának (*Egy lócsiszár virágvasárnapja, Káin és Ábel*) koncepciójával. Sütőt ugyanis – egy interjú tanúsága szerint – a fejtartásban, az évmilliók alatt kiegyenesedett emberi gerinc tartásformájában kifejeződő ethosz behatóan és szenvedélyesen foglalkoztatta. Érthető módon nagyon örültem ennek a szellemi-erkölcsi találkozásnak, amely a sajátosság méltóságával kapcsolatban különös visszhangot váltott ki.

Itt kell az ezzel összefüggő ún. *Csipkerózsika-vitá*-ra is utalnom. A parázs polémiát az robbantotta ki, hogy Sütő egyik írásában a nemzetiségi lét sorskérdéseit feszegető irodalmi alkotásokat sürgetve, a következőket jelentette ki: a „szemüket

életre nyitó új mondandók sokaságában egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme". Ebből egyesek valaminő kizárólagosságot véltek kihallani, és Sütő sürgetésétől, illetve az érvelésében szereplő tételeitől az egyetemességet és a minőséget kezdték félteni. Természetesen nem hiányoztak a mértéktartó, szintézist kereső állásfoglalások sem.

A sajátosság értékének és fontosságának kiemelésével nyilván nem az egzotikumot akartam dicsérni, nem a vidékiességet próbáltam az egyetemes szempontok és ismérvek fölé helyezni. Egyébként a sajátosság – filozófiailag – nem állítható szembe a minőséggel, amely létmeghatározottságként azzá tesz valamit, ami, és megkülönbözteti minden mástól. A minőség mindig a sajátosban nyilvánul meg, s az egyetemeshez is csak általa juthatunk el. Emlékeztethetek arra, hogy Babits Mihály – az európaiság és regionalizmus viszonyát taglalva – éppen az erdélyi magyar irodalommal kapcsolatban szögezte le: „A mai Emberség sorsának gyökeréhez bizonnyal annak az irodalomnak van legtöbb kilátása hozzáférkőzni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; s a kulturális válság gyökeréhez az ér, amelyiknek számára a saját partikulárizmusa legvitálisabban vált problémává."

Az ember méltóságát az emberiséget alkotó nemzetek és nemzetiségek méltósága szavatolja. Nyilván ez a felismerés is arra késztette az emberi jogok újabb és újabb megfogalmazóit, e jogok tiszteletben tartását ellenőrző nemzetközi intézményeket és szervezeteket, hogy a nemzeti kisebbségek méltóságának védelmét egyre gyakrabban és egyre következetesebben szorgalmazzák. Ez a törekvés II. János Pál pápa 1989-es újévi üzenetében is félreérthetetlen nyomatékos kifejezést nyert.

Végezetül meg kell jegyeznem, hogy a sajátosság méltóságának posztulátumától nem idegen valaminő tragikus, sztoikus szellem és magatartás, ami nem azonos a méltatlan viszonyokba való belenyugvással. Nem jelent megalkuvást, sem önáltatást, hanem annak a megnyilvánulása, hogy olyan történelmi pillanatokban, amikor a cselekvés hatékonysága csökken vagy megszűnik, a fölemelt fővel önmagunkat, integritásunkat őrizzük és védelmezzük.

– Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések *című könyvedben nagy reményeket fűzöl a térség nemzeti, nemzetiségi önismereteinek összehasonlító tanulmányozásához és szembesítéséhez az anomáliák visszaszorításában és megszüntetésében. Kérlek, foglald össze röviden ezeket a reményeket és várakozásokat.*

– A kettős kisebbségi lét keserves, az emberhez valóban sokszor méltatlan körülményei, a két világháború közötti évek óta szerzett, nemegyszer kiábrándító tapasztalatok ellenére sem adtam fel azt a meggyőződést, hogy a régiónkban felgyűlt nemzeti-nemzetiségi elfogultságok, előítéletek, félelmek és hisztériák leküzdésének útja csak egymás alaposabb megismerésén keresztül vezet. Ez az út gyakran zsákutcának mutatkozott, ma is mintha csak egy helyben való topogásra lenne alkalmas, de ha van egyáltalán kiút a közép-kelet-európai mizériából, a „fél-nemzetecskék számára készült szégyenkalodá"-ból, akkor azt csak egymás sajátosságainak, értékeinek tárgyilagosabb, őszintébb megbecsülése nyithatja meg.

Évekkel ezelőtt „peremszemélyiség"-ként határoztam meg magam, abban az értelemben, hogy kultúrák kereszteződésében élve és dolgozva, a köztük való közvetítést tekintettem egyik feladatomnak. Természetszerűen elsősorban a román eszmevilág, a román társadalompolitikai gondolkozás értelmező tolmácsolására vállalkoztam. Ma is vallom, hogy hiteles erdélyi magyar önismeret elképzelhetetlen, sőt megvalósíthatatlan a szomszédos népek, főként pedig a románság – minden régi, taszító sztereotípiától mentes – ismerete nélkül. Jól tudom, hogy a Németh László-i „tejtestvériség" összekötő hídját nem lehet csak az egyik oldalon építeni, éppen ezért kerestem és örömmel regisztráltam a túlsó oldalról jelentkező hídépítőket. Említett könyvem zárófejezetében azokat a megnyilatkozásokat gyűjtöttem egybe, amelyek akkor ilyen természetű jelentkezésnek is számíthattak. Már rég nincsenek aufklérista ábrándjaim, és igyekszem vágyaimat a tényekkel nem összetéveszteni. A kételkedést is egyre inkább nélkülözhetetlennek tartom, de mindezt egybevéve sem tudok ma mást mondani, mint e fejezet zárómondatában: „Az egymásra utaltságot tudatosító – a tudomány és az utópia határmezsgyéjén érvényesülő – törekvésről mégsem mondhatunk le."

Már csak azért sem mondhatunk le róla, mert távlatilag – józan remények jegyében – egy lehetséges és szükséges közép-kelet-európai azonosságtudat ígéretét rejti magában.

(1989. április)

Úttörő befogadók és alkotó továbbfejlesztők

Hajós József az erdélyi filozófiai hagyományokról

– Több mint három évtizede foglalkozol bölcseleti hagyományaink kutatásával. Vizsgálódásaidhoz olyan területet választottál, amely – ma látjuk igazán – művelődéstörténetünk és nemzetiségi önismeretünk szempontjából is igen-igen fontos. Ez a terület azonban annak idején, közvetlenül a háború után meglehetősen távol esett az ifjú filozopterek jó részének érdeklődésétől. Vagy legalábbis a második vonalba, a másodrendű kérdések közé szorult.

– Pont négy évtizede kutatom viszonylag rendszeresen a „szellemi termelés" múltját, az erdélyi filozofálást, a haladó gondolat hazai viszontagságait. Nem kétséges, hogy szigorúan (szűken, szűkkeblűen) gyakorlati szempontból a múlttal való törődés mindig másodrendű feladat. A praxis változtatni akar (csak a legszerényebb esetben: megőrizni a status quót, az adott helyzetet). Márpedig a múlt nem változtatható meg. Legfeljebb meghamisítható – a téves tudat szintjén, az illúziók berkében. Viszont módosítható a múlttudat; szerencsés esetben az igazabb, tárgyilagosabb, pontosabb, közvetve a jövőt is segítő tükrözés irányában.

– Akkoriban, a háborút követő években a praxis, a gyakorlat szempontjai valóban hangsúlyosan előtérbe nyomultak, hellyel-közzel kizárólagossá váltak. A közvélemény az elméleti kutatástól is azt várta, hogy lehetőleg azonnal segítsen az ínség, a tengernyi gond és baj megszüntetésében, orvoslásában. Emlékezz csak vissza: legtöbben olyan elszántsággal és nekibuzdulással vágtunk neki filozófiai stúdiumainknak, mint évszázadokkal korábbi elődeink a hosszú külföldi tanulmányutaknak. Igyekeztünk (nem is csak elsajátítani, hanem) mielőbb magunkba szívni, bekebelezni mindazt, amit az emberi bölcsesség kigondolt, megteremtett, hogy ismereteinket a tanításban, nevelésben, a társadalom átalakításában, az új ember gondolati, érzelmi, erkölcsi világának formálásában kamatoztassuk. Nem később, nem tanulmányaink befejeztével, hanem – ismét – lehetőleg azonnal. Nem egy közülünk egyetemi tanulmányaival párhuzamosan (rosszabb esetben: helyett) nyakig merült a mozgalmi munkába, újságot írt, vagy jegyzeteket készített kidolgozandó filozófiai rendszeréhez. A romantikusan felfokozott várakozásokhoz, elképzelésekhez képest tűnik a te választásod – nemcsak akkori, hanem mai szemmel is – irigylésre méltóan megfontoltnak és körültekintőnek. Épp ezért szeretném, ha röviden vázolnád külső és főként belső fejlődésed útját a pályaválasztástól kutatási területed kialakulásáig.

– Mi tagadás, mai – nemritkán hullámzó – önbizalmamat is legyezgeti, ha irigyled „megfontolt és körültekintő" választásomat. De még őszintébben szólva (s ezt máskor is hangoztattam): engem Gaál Gábor állított rá véglegesen világnézeti örökségünk számbavételére. Ami a „külső" fejlődésemet illeti, három évig (1953–54-ben és 1959-ben) voltam állástalan külső munkatársa bizonyos bölcseleti kollektíváknak, aztán két évig egy hűtőberendezéseket gyártó üzemből kollaborálgattam izzón országos érdekűnek nyilvánított kötetek elkészítésében. Ne firtassuk most azt, hogy állásban létemnek, illetve „filozofikusabb" állásban való létemnek jelzett megszakításai mennyire voltak dialektikusak; és hogy a sanyarú külső miként „csapott át" (ha egyáltalán átcsapott – mint átcsapnivaló) belső gazdagodásba, érdeklődési köröm, tematikám alakulásába. Azt hiszem, bizonyos – akkoriban minden közölni akaróra kötelező – dogmatikumokkal az említett megszakítások nélkül is hamarosan szakítottam volna. Félreértés ne legyen: egyetlen régi írásomnak sem tagadom meg a fő mondanivalóját. Ha nem tévedek, senkit sem dicsértem vagy bíráltam olyasmiért, amit ne tekintenék ma is – legalább némileg – érdemnek, illetve hibának. De közben gyarapodtak ismereteim, és – remélem – árnyaltabbak lettek a megítéléseim.

– Pár évvel ezelőtt egyik nyilatkozatodban azt mondtad: a dogmatizmust ugyanúgy nem szereted, mint a cukrozott savanyútejet. Hogy nyilatkozott meg a negyvenes-ötvenes években a dogmatizmus a bölcseleti hagyományok értékelésében?

– Előbb azt hangsúlyoznám, hogy a materialista előzmények erőteljes föltárása 1945 után nem holmi dogmatizmus nyomására történt, hanem igen szívós addigi előítéletek ellenében. Korábban materialistáinkat jobbára agyonhallgatták, régen sokszor el is hallgattatták. Persze filozófiai materializmusról van szó, nem anyagias, haszonlesõ életfölfogásról, melyet sokan tettek magukévá a legtudományellenesebb misztikával együtt. Ami az újabb, többnyire baloldaliaskodó dogmákat illeti, jelzem, hogy az ötvenes évek végén még tartotta magát helyenként az a sommás nézet, miszerint a magyar kantianizmus kizárandó haladó hagyományaink köréből. Ez a nézet (s alighanem egy kis irigység is) közrejátszhatott abban, hogy az 1958-ban már betördelt, Köteles Sámuelnek szentelt kötetem csak '69-ben jelent meg (változatlan szöveggel). Még az oly dialektikus Hegel halálának 125. évfordulóján sem ment simán a korai hegeliánusainkról írt tanulmányom kinyomtatása. 1970-ben még megjelent Kolozsvárt olyan axiológiai könyvecske, amelyből kimaradt az éppen axiológusként legtermékenyebb Böhm Károly neve.

– 1968-ban kiadott, közel huszonöt ívnyi könyved éppen a jeles kolozsvári professzor életművét ismerteti. A befejező részben úttörő befogadóknak mondod azokat, akik

nálunk a múltban filozófiával foglalkoztak, és két csoportra osztod őket: olyanokra, akik „csupán honi viszonylatban úttörő befogadók" (köztük sorolod fel a karteziánus Apáczait, a kantiánus Kötelest, a fichteánus Sipost, a hegeliánus Erdélyi Jánost), és beszélsz aztán – ez a második csoport – a magas szinten alkotó befogadás olyan képviselőiről, mint a nagyjából neofichteánus Böhm és a marxista Lukács. Több kérdésem is van ezzel kapcsolatban, hadd tegyem fel őket sorban.

– Csupa fül vagyok, s fűlik a ráharapáshoz a fogam.

– *Először Apáczainál álltam meg egy-két pillanatra. Szigeti József ugyanis a* Magyar Encyclopaediá*-hoz írt terjedelmes bevezető tanulmányában (Kriterion Könyvkiadó, 1977), a legújabb kutatásokra támaszkodva, épp azt bizonyítja, hogy Apáczai nem egyszerűen átvette, hanem alkalmazta is Descartes felismeréseit az elmaradottabb hazai viszonyokra; s hogy Descartes-tól, Ramustól és másoktól is azt idézi és veszi át, ami saját gondolatrendszerével egybevág, ami azt támasztja alá. Mi erről a véleményed?*

– Majdnem fönntartás nélkül egyetértek Szigeti említett, utolsó Apáczai-kötetével. Nem voltam ennek hivatalos lektora, de talán megbocsátják, ha idézem a nekem ajándékozott példány dedikációját: „Jóskának, a régi barátsággal és szeretettel, szíves viszonzásként s köszönettel a segítségért. Jóska". A könyvdedikációt műfajnak tekintem. Komoly ajánlásokban gyakran csillan fel valamiféle humor is. Az 1975-ös, Téka-beli Apáczai-kötet címlapján például ez áll: „Amico carissimo Josepho Navigatori (vulgo: Hajós), magna cum reveratia Josephus Insulanus (vulgo: Szigeti)." Jóvá nem tehető mulasztásaim egyike, hogy első könyvecskéimből kevés példányt dedikáltam.

– *Éppen első önállóan közölt munkáidhoz fűződik a következő kérdésem. A fentebb idézett felsorolásból ugyanis hiányzik Kiss Mihály, Mentovich, Sámi László és Parádi Kálmán. Nem tartod őket alkotó befogadóknak? Esetleg alkotó alkalmazóknak?*

– Dehogynem! S ezért szorgalmaztam – ha nem is túl alkotóan – az alkotó recepciójukat. A kreativitásnak természetesen sokféle tere és nívója van. A maga nemében a fordítás is alkotás. A *Le vrai sens du Systeme de la Nature* Kiss-féle átültetése rendkívül merész tett is volt. (1953-ban tettem közzé Kiss Mihály akkor másfélszáz éves fordítását. Nem mindenki örült neki. Fintorgatta az orrát egy akadémikus, aki kétszer is – másodszor 1977-ben – Castellio megégettetésével rágalmazta Kálvint. Kényelmes, funkciókat halmozó akadémikusunkat bosszantotta, hogy nem ő, hanem egy facér fiatalember fedezte fel és publikálta az 1774-es remek d'Holbach-kivonat Kiss adta magyarítását.) Mentovich Ferenc ugyancsak nagy bátorságról tett bizonyságot, mikor megalkuvás nélkül hirdette a büchneri típusú materializmust és a darwinizmust. (Az első Mentovich-kötetem románul is megjelent.) Kár, hogy a kék-fehér csíkos, ún. zebrasorozat, melyben jutott hely

Mentovichnak és Kiss Mihálynak is, hamar lezárult. Akárcsak az az akadémiai sorozat, amelyben az elsők közt (még 1955 első felében) látott napvilágot az evolucionista Parádinak és a demokrata Sáminak szentelt kötet. Böhm is nagyra becsülte Parádiék tevékenységét.

– *Böhm filozófiája honi és talán nem is csak honi viszonylatban korának egyik csúcsteljesítménye. Volt-e hatása értelmiségünk eszmélésének, gondolkodásmódjának, kultúrájának alakulására? Ha igen, miben állt ez a hatás?*

– Erről külön kell értekezni. Most csak azt emelem ki, hogy Böhm hatott Varga Bélára (akinek munkáiból Balázs Sándor rendezett sajtó alá egy jó válogatást); és részint Böhm-tanítvány a fiatalon elhunyt Zalai Béla, akinek fő műve nemrég jelent meg (vö. Korunk, 1984, 265.).

– *Örvendetes volna – mondod legutóbbi könyved vége felé –, „ha nemzetiségi kultúránkban gyökeret verne, teret hódítana a Böhm Károly képviselte igényszintet is meghaladó filozofálás". Kérlek, fejtsd ki kissé bővebben, milyen tárgyi és személyi feltételek volnának szükségesek ehhez véleményed szerint? És milyen szerepet szánnál ebben bölcseleti hagyományaink kutatásának, népszerűsítésének?*

– Ilyen bonyolult kérdéseknek még „kissé bővebb" kifejtése is több teret követel, mint amennyi ezúttal rendelkezésünkre áll. Tehát röviden csak annyit mondanék: 1. Sokkal többre és jobbra van szükségünk mindenből – tanárokból, kutatókból, szerkesztőkből, tan- és szakkönyvekből, filozofikumot nem nélkülöző laprovatokból stb. stb. 2. Tudtommal a filozófia az a diszciplínaköteg, amely számára a lehető legfontosabb a saját múltja, ennek minél filozofikusabban rostáló számbavétele, beleértve persze a honi, nemzeti, nemzetiségi örökség gondos, átfogó, távlatokat nyitó felmérését.

– *Tudnál-e konkrét példákat felhozni bölcseleti hagyományaink lebecsülésére, esetleg túlbecsülésére?*

– Bőven. De mivel ezek negatívumok, hagyjuk őket ez alkalommal elmerülni a feledés homályába. Csupán elemző, eléggé dokumentált tárgyalásuk lehet tanulságos.

– *Miként vagy hol áll nálunk pillanatnyilag – megítélésed szerint – a filozofálási igényszint? Hogyan viszonyul a filozófiához a mai értelmiségi ifjúság? Vannak-e ez irányú személyes tapasztalataid?*

– Úgy vélem, ez az igényszint szakkörökben emelkedik, bár nem elég gyorsan és általánosan. Tudom továbbá (több forrásból), hogy egyes kolozsvári líceumokban és főiskolásaink, egyetemistáink bizonyos rétegeiben élénkül a korszerű filozófia iránti érdeklődés. Magától értetődően előtérben van náluk a jövőről való elmélkedés.

– *Ha már itt tartunk, ugyancsak magától értetődően kérdezem: miket tervezel az elkövetkezendő öt-tíz esztendőre?*

– Vannak elképzeléseim arról, hogy a következő öt, tíz, húsz évben nagyjából mit kellene tenni filozófiai hagyományaink ápolása és méltó folytatása terén. Méltó folytatáson elsősorban alapvető problémákkal való elmélyült, minél eredetibb foglalatoskodást értek. Nyilvánvaló: az eszmetörténeti vizsgálódásoknak, továbbviteliüknek is jól fog jönni, ha eredeti, éspedig érvényesen új szempontokkal társul bennük a lankadatlan szorgalom. Sajátos terveimből most csupán azt árulom el, hogy a könyvtárainkban porosodó régi bölcseleti kötetek minél nagyobb tömegére szeretném felhívni a figyelmet. Értékük sokrétű, és megérdemli a tudatosítást. Csak a tudatosított eszmei örökségnek lehet köze a szellem (áhított) örökkévalóságához. És mivel szellem, gondolat nincs nyelv nélkül, filozófiai szókészletünk története is izgat. Van itt garmadával teendő. Hirtelenében csak arra utalok, hogy nyelvészeink szerint a *demokrácia* szóra 1790-ből való legrégibb adatunk, noha már 375 évvel ezelőtt szerepel magyar műben.

– *A terminológiatörténeti dolgozatok sok utánajárást igényelnek, rengeteg időt emésztenek fel, s a felmutatható eredmény, a látszat meglehetősen kevés...*

– Valóban. De filozófiai beállítottsággal a látszatnak is a lényegét keressük.

– *Szóviccnek ez jó, de a lényeget érintő kérdés továbbra is fennáll: megéri-e az eredmény, jelenlegi körülményeink között, a hatalmas erőbefektetést?*

– Nekem igen. Inkább az kérdéses, vajon megérem-é jómagam legalább a dolgozatok egyikének-másikának az elkészültét. De hát még tűrhetően fiatalnak érzem magam.

(1988. január)

Mindenkire érvényes kötelezettségek

Imreh István a székely faluról

– *Három és fél évtized kutatómunkájának jelentős részét összegező könyved, az RSZK Akadémiája Bălcescu-díjával kitüntetett* Erdélyi hétköznapok *előszavában írod:* „A szerző – falukutatóként való indulása és gazdaságelméleti iskolázottsága következtében is – kezdettől fogva a társadalom- és gazdaságtörténet elemzését és e körön belül a parasztság históriájának művelését érzi legsajátosabb feladatának." *Kérlek, vázold kissé részletesebben azokat a szubjektív és objektív tényezőket, amelyek érdeklődési körödet, kutatási területedet kialakították és meghatározták.*

– Sepsiszentkirályon születtem, a falu jelentette első kapcsolatomat a világgal, a falusi gyermekek játékai, mindennapi foglalatosságai, az ismeretszerzés, a feladatvállalás és -teljesítés első alkalmait és örömeit. Apai őseim írásos bizonyítékokkal igazolhatóan 400 évre visszamenőleg falun éltek, szabad székelyekként földet műveltek, és állandó kapcsolatban állottak az értelmiségi munkával, az írás-olvasással is. Egy 1590 táján kelt irat Imreh János nevű ősömet ludimagisterként említi, vagyis tanító volt, és 99-ben esett el a sellembergi csatában. Anyai ágon hasonló rendű és rangú emberek voltak elődeim, csakhogy ők nem Háromszékről, hanem Szolokmáról, Udvarhelyszékről származtak. Meglehetősen szoros szálak fűznek tehát ahhoz a tájegységhez és népcsoporthoz, amely vizsgálódásaimban is központi helyet foglal el. Bármilyen szorosak is azonban ezek a szálak, és bármilyen meghatározóak a modern pszichológusok véleménye szerint a gyermekkori élmények, ha érdeklődésem körvonalazódásának, eszmélésem-gondolkozásom kialakulásának szakaszában nem ismerkedem meg a népi írók tevékenységével, Szabó Zoltán, Féja Géza, Kovács Imre, Erdei Ferenc, később Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter és a többiek írásaival, valamint a román falukutató mozgalommal, a Gusti-féle szociográfiai iskolával, nem valószínű, hogy korai élményeim forrása egyúttal kutatásaim tárgyává is válik.

– *Vonzottak más pályák is?*

– Középiskolai tanulmányaimat a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, a mai Brassai Líceumban kezdtem el, s Tóth István nevű rajztanárom, a kitűnő miniatürista biztatására negyedikes koromban kiállításon mutattam be munkáimat. A kiállításról cikk jelent meg az egyik napilapban, a cikk valamiképpen apám kezébe is

eljutott, s ő attól tartván, hogy kegyelemkenyéren élő bohém lesz belőlem, kivett az iskolából, s a brassói kereskedelmibe íratott be. Érettségi után tanulmányaimat az egyetem közgazdasági karán folytattam, s doktori értekezésem tárgyául a székely közbirtokosságok történetét választottam.

– *A legtöbb történész humán műveltséggel, humán megalapozottsággal vág neki a pályának, a te eltérő utad már akkor azt jelentette, hogy a történelmi kutatás egyik kevésbé szokványos ágát választod?*

– Hogy közgazdász vagy történész lesz belőlem, azt akkoriban még magam sem tudtam. A már említett népi írók hatására nemzedékem és az utánunk következő nemzedékek legjobbjaiban erőteljesen munkált a dolgozó nép szolgálatának, a haladás előmozdításának vágya, s anélkül hogy minden részletében tisztázott tudományos világnézettel, pontosan körvonalazott stratégiai és taktikai elképzelésekkel rendelkeztünk volna, lobogott bennünk a hivatástudat. Kelemen Lajossal való megismerkedésemnek és szorosabb kapcsolatomnak köszönhetem azt a felismerést, hogy a lázas tenniakarást a mához vezető út szakaszainak ismeretével kell kiegészíteni, ha nem akarunk a sötétben botorkálni, ha a dolgok jellegét és irányát helyesen akarjuk megítélni. Ezt a tapasztalatot ellenkező oldalról erősítette meg aztán a falukutatói tevékenység, a Venczel József vezetésével végzett bálványosváraljai felmérés. Itt ugyanis az általam ismert székelyföldi falvaktól eltérő hagyományokkal rendelkező, jobbágyi sorból kinőtt közösséget ismertem meg, amelynek jelenbeli életmódját, közérzetét, tudatállapotát csak úgy tudtam megérteni, ha összevetettem a kialakulás folyamatával. A harmadik tényező, ami leendő kutatási területem, vizsgálódási pászmám kialakulásához hozzájárult, a statisztika módszereivel való ismerkedés volt, és az általa felvetett ismeretelméleti kérdésekbe való belemerülés.

A levéltári kutatás és a szociológiai szemlélet elsajátítása vezetett később a feldolgozatlan jelenségeket rögzítő források tudatos keresése felé, ennek során jutottam el a falutörvények, a jegyzőkönyvek, számadások, robotlisták, földesúri költségvetések, taxafizetést igazoló uradalmi tiszti naplók és különböző összeírások felfedezéséhez, a bennük rejlő kortörténeti lehetőségek fokozatos felismeréséhez.

– *Már a negyvenes években használtak statisztikai módszereket a történelemkutatásban?*

– Olyan súllyal és olyan történelemszemléleti megalapozottsággal, mint ma, nem. Amellett újra hangsúlyozom: akkoriban magam sem voltam még történész, hanem olyan gazdasági képzettségű szociológus, aki a történelem, főként a néptörténet iránt érdeklődik. A szociológiában viszont – gondoljunk csak Durkheimra, aki kutatásainak középpontjába a „faites sociaux", a társadalmi tények tanulmányozását állította – már általánossá vált az akadémiai jellegű méricskélésektől és vitáktól, a szószaporítástól való elfordulás.

– *No de szolgáltat-e a múlt olyan mennyiségű és minőségű adatot, hogy sikeresen alkalmazhassuk a statisztikai módszereket, és segítségükkel valami újat is megtudjunk? Nem fenyeget-e ez esetben még fokozottabb mértékben a statisztikai adatok manipulálhatóságának veszélye, az a lehetőség, hogy nem is célzatosságból, hanem egyszerűen a dolgok nem teljes ismerete következtében, bizonyos részjelenségeket, valóságdarabkákat a jelenség, a valóság egészének tekintsünk, s ahelyett hogy a különböző vonatkozások egymáshoz való viszonyításával felfednénk a lényeget, meghamisítjuk azt, torz képet festünk róla?*

– A veszély elvileg kétségtelenül fennáll, gyakorlati lehetőségét mégis csökkenti, hogy távolabbi időkről lévén szó, a lényeg felfedéséhez nem fűződnek közvetlen hatalmi érdekek, és csak ritkábban kapcsolódnak hozzájuk a napi politika taktikai meggondolásai is. Vegyünk egy konkrét példát: különböző leírásokból, emlékezésekből tudjuk, hogy a XIX. század első felében 1817 volt az éhínség éve, de hogy az éhség valójában milyen méretű volt, a szegényebb néprétegek mekkora részét érintette – azt a statisztikailag értelmezhető adóösszeírások alapján tudjuk érzékeltetni, hiszen a megfogyatkozott népességet ezek tükrözik... Általánosabban szólva: a társas együttélés, a termelőmunka, a művelődési élet nagyobb gyakorisággal kelti életre a hasonlatos formában jelentkező, azonos módon lejátszódó eseményt, az ismétlődő történelmi tényt, mint a politikai eseménytörténet, amit a kutatás hosszú időn keresztül úgyszólván kizárólagos vizsgálódási területének tekintett. Az ismétlődés lehetővé teszi a jelenségek mérhetővé, számolhatóvá alakítását, ilyenformán figyelemmel kísérhetjük sok történeti tény és jelenség időbeli változását, térbeli elterjedését, gyakoriságát, súlyát, különböző típusok arányát, irányzatok hanyatlását vagy felfelé ívelését.

– *Szabó István, a közelmúltban elhunyt kitűnő néptörténet-kutató tudomásom szerint azt vallja: a magyarság azért nem tűnt el a hunokhoz, avarokhoz, besenyőkhöz és más népvándorlás kori népekhez, népcsoportokhoz hasonlóan, mert a faluban megmaradásának és fejlődésének, a közösséget összetartó és éltető adottságoknak és erőknek megfelelő keretet talált. Kutatásaid alapján hogyan határoznád meg a székely falu e tekintetben betöltött szerepét?*

– A székely falunak, mint a közösség életműködését serkentő és szabályozó keretnek a kérdését, pontosabban e kérdéskör néhány fontosabb vonatkozását az *Erdélyi hétköznapok*-on kívül és azt megelőzően, *A rendtartó székely falu* című könyvemben tárgyaltam; a kérdéssel foglalkoztak mások is, nekem is szándékomban van foglalkozni a továbbiakban is, s a téma ezzel távolról sincs még kimerítve. Sőt többé-kevésbé szükségszerű, hogy az idő múlásával a kutatók újabb és újabb szempontokat vessenek fel ezzel kapcsolatban is. Ha mindezek előrebocsátásával mégis megkísérelném a lényeget jelenlegi ismereteim alapján összefoglalni, azt monda-

nám: az okmányokat böngészgetve, a tényeket vizsgálgatva olyan összekötő kapcsok és szálak rendszerét ismertem meg a múltbeli székely falu életében, melyek nemcsak a gazdasági feladatok ellátását, a közösség ügyeinek intézését, a vitás kérdések eldöntését tették lehetővé, hanem a szülőföldhöz, az ősök örökségéhez, a kultúrához való viszonyulást is megszabták, a világról és az emberről kialakult határozott képet sugalltak, jól körülhatárolható szilárd értékrendet állítottak fel. A. J. Gurevics mondja *A középkori ember világképe* című kitűnő munkájában, hogy sem teljes szabadság, sem teljes elnyomottság nem létezik, hogy minden korban minden társadalmi osztály számára adott bizonyos szabadságpászma, ennek határai azonban változnak. Nos, a székely falunak is megvolt a maga koronként változó, a feudalizmusban egyre szűkülő, de mégiscsak meglévő szabadságpászmája, mely lehetővé tette, hogy a közösség tagjai a falu törvényeiben saját törvényeiket fogalmazzák meg, bennük bizonyos mértékig saját törvényeiket ismerjék fel.

– *A zsellérek és a jobbágyok is?*

– Igen, ők is. Persze nem úgy kell ezt érteni, hogy a termelési viszonyok jellege a Székelyföldön más volt, hogy a zsellérnek, jobbágynak itt nem kellett ledolgoznia a robotnapokat. De kevesebb volt a földesúri birtok, a feudális termelési viszonyok kevesebb ember lét- és munkafeltételeit szabták meg, másrészt a katonáskodás, a határőri feladatok és egyéb különleges megbízatások ellátása, számbelileg is jelentős társadalmi réteget hozott létre, amely nagyobb szabadsággal rendelkezett, s amely az egytelkes és egy házhelyi nemesekkel együtt a falu struktúráját is megváltoztatta. A másfajta struktúra visszahatott a többiekre, a közösség egészére, s a közügyek intézésének módját is kedvezően befolyásolta. A falu ügyeinek intézésére megválasztott testületek és személyek az esetek döntő többségében nem egyszerűen a földesúr érdekeit és akaratát képviselték a többséggel szemben, hanem a törvényeket ama közös és általánosnak elismert értékrend szerint alakították ki és alkalmazták. A közösség tagjai bizonyos kötelezettségeket, törvényszerűségeket magukra nézve érvényesnek ismertek el (a kölcsönös segítségadást, a kalákázást, az özvegyekről, árvákról való gondoskodást például), és cserében a védettség állapotát kapták. Ennek a szokásrenden alapuló, korporatív jellegű, viszonylagos szabadságnak az ellentéte a törvények és rendeletek útján való kormányzás, amellyel II. József idejében ismerkedett meg igazából a birodalom és a székely falu is. Tíz év alatt 8000 törvényt és rendeletet zúdítottak akkor a nép nyakába, ezeknek az lett volna a hivatásuk, hogy a felvilágosult abszolutizmus közjó fogalmát megvalósítsák, a gyakorlati eredmény azonban egyebek között az lett, hogy ideig-óráig még azt a bizonyos korlátozott szabadságpászmát és cselekvési lehetőséget is szűkebbre vonták.

– *Bálványosváraljával kapcsolatban egy célzás erejéig utaltál már a székely falu és a jobbágyfalu különbségeire. Szeretném, ha a párhuzamot...*

– A módszeres összehasonlításra nincs itt sem időnk, sem terünk, mindössze annyit mondhatok, hogy a táborozás alkalmával azt tapasztaltam, és a felmérések adataiból is az derült ki: az emberek kezdeményezőkészsége, összetartása, erejükbe vetett hite, szolidaritástudata és készsége sokkal csökevényesebb volt, mint gyermekkorom színhelyein. Vagy hogy Bálványosváraljától függetlenül más vonatkozást, más példát is felhozzak a múltnak a jelenbe átnyúló hatására: mikor a faluközösség általános értékrendjének törvényeit, szabályait kezdtem tanulmányozni, az előírásokban azt a gyermekkoromban is sűrűn hallott intelmet ismertem fel, amelyet a legfrappánsabban Veres Péter fogalmazott meg a maga osztályostársainak hiteként: „Megdögleni lehet, de rongy emberré válni nem."

– *A székely faluéhoz hasonló jellegzetességek feltalálhatók más tájegységek lakosainál is?*

– A román szabadparasztok (moşneni, răzeşi), a doni kozákok, a skandináv falvak lakosainak alakulatai mutatnak például hasonló vonásokat, és közösségeik is csaknem azonos működési elveket követnek. Bocskai juttatott hasonló szabadságjogokat hajdúinak, és Rákóczi Ferenc is ezen az úton haladt. A meseíróként ismert Jakob Grimm a német falutörvényeknek jóval teljesebb gyűjteményét állította össze, mint amit mi felmutathatunk, s az indíttatást a mieink összegyűjtésére is tőle kaptuk. Vigasztalódhatunk viszont azzal, hogy az ügyintézés tekintetében a mi törvényeink talán egy fokkal demokratikusabbak voltak, mert nem igyekeztek a legkisebb részleteket is meghatározni, valamivel tágabb teret engedélyeztek az alkotószellemnek.

– *Kutatási területedhez való hűségedet soha semmi nem tette próbára? Nem környékeztek meg kísértések, nem emésztettek kételyek, nem késztettek kitérőkre múlhatatlanul szükséges feladatok?*

– Mindjárt az egyetem elvégzése után egy nagyvállalattól kaptam jómóddal kecsegtető ajánlatot, de én másfajta örömre, boldogságra vágytam, és a kutatást választottam. A felszabadulás után részt vettem az új, népi alapokon nyugvó szövetkezeti rendszer megszervezésében és irányításában, egyszóval igyekeztem gyakorlatilag is tenni valamit a falukutatás során feltárt társadalmi bajok egy részének kiküszöbölése érdekében. Az olyan megbízatásoktól azonban, amelyek álmaim területétől végleg elszakítottak volna – óvakodtam. Tettem ezt annak ellenére, hogy ez a terület eleinte nem kecsegtetett különösebb kilátásokkal, hogy egy időben szembe kellett néznem a narodnyicizmus vádjával, s 1949-ig az egyetemen, a szükségleteknek megfelelően, statisztikát, gazdaságtörténetet és jogtörténetet tanítottam. Az ötvenes évektől kezdve előadtam aztán hazai történetet, s igyekeztem nemcsak

közvetíteni, hanem a magam igazát is mondani, és hasznosítani természetesen azt, ami szűkebb témám szempontjából hasznosítható. Nem állítom, hogy az eltérítési kísérletek nem lehettek volna ritkábbak, a kitérők lényegesen rövidebbek, azzal a haszonnal azonban kétségtelenül jártak, hogy a székely falut, ha akartam, sem tudtam volna önmagában nézni, a nagyobb egységektől és összefüggésektől elszakítva látni.

– *Több mint három évtizeddel ezelőtt, amikor megismertelek, az elméletet nemcsak a nevelői gyakorlattal kapcsoltad szervesen össze, hanem a társadalom alakításának általános szükségleteivel is. Jut időd mostanában is e sokrétű feladathalmaz vállalására, vagy inkább az elméleti általánosítást és összegezést helyezed előtérbe?*

– Kétségtelenül nálam is elkövetkezett a termés begyűjtésének és feldolgozásának ideje, s könnyelműségnek, felelőtlenségnek tartanám önmagammal és a munkámmal szemben is, ha nem próbálnám meg összegezni az összegezhetőt. Ha azonban valaki azt szegezné mellemnek, hogy ma, a város nagyarányú térhódításának korában túl sokat foglalkozom a múltbeli faluval, azt felelném: az együttélésnek, a közösség harmonikus fejlődésének tapasztalatai, a különböző modellek tanulságai a település nagyságrendjétől függetlenül is szolgálnak általános tapasztalatokkal. Vagyis az összegezés nemcsak elméleti, hanem gyakorlati vonatkozású és hasznú tevékenység is. Ilyennek szánom most készülő munkámat. *A törvényhozó székely falu* című könyvemet is. S az egyetemi kurzus, a tucatnyi szabadegyetemi és másfajta előadás – úgy gondolom – gyakorlati munkának sem kevés.

(1982)

Történelemtudomány és művelődéstörténet

Jakó Zsigmond a kutatás kötelező normáiról

– *Egy történész barátom mondta, hogy az ön* Írás, könyv, értelmiség *című munkája a legnagyobb példányszámban megjelent és a legtöbb sajtóközleményben méltatott mű, ami eddig romániai magyar történész tollából kikerült.*

– A könyv valóban olyan nagy példányszámban jelent meg, amilyenre harmincnegyven évvel ezelőtt csak a jelentős közönségsikernek örvendő regények szerzői számíthattak. Eleinte magam is kétkedve fontolgattam: vajon elfogy-e rövid időn belül ekkora mennyiség, a várakozáson felüli olvasói érdeklődés azonban rövidesen megnyugtatott, a példányok nem évek, hanem hetek, hónapok alatt fogytak el. És bár tagadhatatlanul jó érzés keresett könyv szerzőjének lenni, nem tudom és nem is kutatom, hogy valóban az én könyvem érte-é el a magyar történészek munkái közül a legnagyobb példányszámot. Könyvek, különösen tudományos művek esetében nem hiszem, hogy az efféle rekordok egyáltalán jelentenek vagy akár csak megbízhatóan jeleznek-e bármit is.

Ami a visszhangot illeti, arról már sokkal pontosabban és – amit én rendkívül fontosnak tartok – tárgyszerűbben számolhatok be. Nicolae Edroiu kolléga, Károlyi Dénesné és Maria Tecuşan elkészítették írásaim, közleményeim pontos bibliográfiáját, és amennyire tehették, a sajtóbeli fogadtatást is számba vették. Az ő jegyzeteik szerint az *Írás, könyv, értelmiség*-ről és hasonló tematikájú román tanulmánykötetemről, a *Philobiblon transilvan*-ról 56 cikk és tanulmány jelent meg a romániai és külföldi sajtóban.

– *Szeretném, ha az olvasói érdeklődésről is mondana egyet-mást...*

– Mindjárt a könyv megjelenésekor, 1976-ban, a Kriterion író-olvasó találkozót rendezett Sepsiszentgyörgyön. Az én könyvem az utolsó pillanatban, illetve valamivel az utolsó pillanat után készült el. Bálint Lajos, a kiadó technikai szerkesztője, lóhalálában hozta ki a csomagokat az állomásra. Volt mit cipelnünk, ráadásul a vonat is késett. Az ünnepi ebédre, amit a Kovászna megyei pártbizottság első titkára adott tiszteletünkre, asztalbontáskor érkeztünk, sietni kellett, mert meglehetősen hosszúra méretezték az ünnepi est műsorát is, s a dedikálások még azután következtek. Egész nap egyetlen falat le nem ment a torkomon, az éhségtől már-már rosszullét környékezett, de a meghatottság is erőt vett rajtam, látván, hogy éjfél felé

jár az idő, s még jönnek, egyre jönnek dedikációt kérni. Hogy én kibírom valahogy korgó gyomorral – gondoltam –, rendben van, nekem kötelességem, én vagyok a szerző. De vajon ők, a dedikációt kérők hogy bírják?

– „E kötet szerzőjének választása – *írja az előszóban* – azért esett az írás, a könyv és a középkori értelmiség történetével foglalkozó tanulmányaira, mert úgy érzi, hogy kutatói egyénisége döntő módon e témakörön munkálódott ki." *Kérdésem az: hogyan határozná meg közelebbről kutatási területét? Művelődéstörténésznek tekinti-e magát?*

– Nem. Mindig történésznek tekintettem magam, annak tekintem ma is. A művelődéstörténész elnevezést azért nem szeretem, mert gyakran dilettantizmust takargat, olyanok húzódnak meg olykor mögötte, akik nem tudják vagy nem akarják tudni: a történettudomány körén kívüli művelődéstörténet nem létezik, ez utóbbi az előbbinek ugyanúgy szerves része, mint a gazdaság- vagy a társadalomtörténet. Ez pedig azt jelenti, hogy az úgynevezett művelődéstörténész sem mentheti fel magát a minden historikust kötelező munkamódszerek, kutatási szabályok, forráshasználati normák alól. E módszerek használata természetesen nem zárja ki az előadás irodalmi szintű megformálását. A történetírás legkitűnőbb művelői mindig is törekedtek a tudományos hitelű tartalom és az igényes kifejezésmód összhangjára. Tehát nem az irodalmi vagy irodalmiaskodó köntös, hanem a tartalom hitelessége különbözteti meg a történettudományi alkotást az esszétől. Az esszéformának természetesen megvan a létjogosultsága a művelődési múlt ábrázolásában, de ez nem lehet takarója a felelőtlen kontárkodásnak. Mint irodalmi műfajt nagyon szeretem az esszét, az esszézést viszont nem. Néhány kitűnő professzorom indíttatására a középkort tanulmányozó történészként indultam, doktori disszertációm címe *Bihar megye a török pusztítás előtt* volt, követte ezt a gyalui vártartomány urbáriumainak feldolgozása és kiadása, s úgy érzem, egy-két kisebb, jelentéktelenebb kitérőtől eltekintve, kutatásaim szervesen és szükségképpen vezettek azokhoz a témákhoz, melyeknek reprezentatív gyűjteményét 1976-os könyvemben nyújthattam át a szakmának és az olvasóknak.

– *Az első két munkát nem ismerem, de az utána következők Rettegi György* Emlékezetre méltó dolgai*-tól kezdve, az* Erdélyi féniksz*-en, Misztótfalusi örökségének kitűnő bemutatásán és összegezésén folytatva, el egészen nagy munkája után megjelent legutóbbi könyvecskéjéig, a Juhász Istvánnal közösen írt* Nagyenyedi diákok*-ig mégiscsak művelődéstörténeti témákkal foglalkoznak.*

– Való igaz, nem vagyok én művelődéstörténet-ellenes, hiszen egyik szerkesztője vagyok többek között a Művelődéstörténeti tanulmányok sorozatának is, sőt helylyel-közzel még művelődéstörténész-ellenes sem. Csupán annak vagyok ellene, hogy a történelemnek ezt a pászmáját a történelem egészétől függetlenítsük, vagy az

összekötő szálakat a valóságosnál jelentéktelenebbnek tüntessük fel. Hiszen az urbáriumok kutatásának, amelynek mint irányzatnak számos megfelelője akad az angolszász, német, francia történelemkutatásban, végső fokon az a célja, hogy jobban, alaposabban megismerjük a művelődést létrehozó, tápláló, istápoló közösségeket. Vagyis a történelmi tények, helyzetek, gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyok tanulmányozásával végső fokon a kor emberéhez akarunk eljutni.

– *Hadd kérdezzem meg ezek után: személy szerint inkább vonzódik a tények, jelenségek feltárásához, mint értelmezésükhöz?*

– Semmiképpen nem, a kettőnek együtt kell haladnia. Vannak vagy lehetnek azonban közöttük fáziseltolódások, amelyek a tudomány előrehaladásának fékezőivé válhatnak. Az új értelmezés kialakításakor az első követelmény mindig az új anyag feltárása kell hogy legyen. Úgy gondolom, hogy legsajátosabb területemen, az erdélyi középkor kutatásában olyan szakaszhoz jutottunk, amikor elodázhatatlanná vált az információs alap lényeges bővítése és a korábban feltárt tényanyag kritikai ellenőrzése.

– *Egyik vallomásos mondatában azt írja, hogy önt mindig vonzották a „bolygatatlan területek" általában is, a román–magyar–szász együttélés vonatkozásában is. A könyvben szereplő négy ilyen témájú tanulmány* (Az 1544. évi román katekizmus nyomában; A balázsfalvi nyomda kezdetei; A Cipariu-könyvtár kialakulása és története, *valamint a* Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században) *mellett, vagy ha e sorokat a torockói legendáról szóló írással is megtoldjuk, az öt értekezés mellett vannak más munkái is, amelyek kiegészítik, teljesebbé teszik ez irányú kutatásait?*

– Eddigi munkásságomból ezeket a tanulmányokat ítéltem olyanoknak, amelyek mind témájuknál, mind kidolgozásuknál fogva helyet kaphatnak reprezentatív kötetemben. Ha olvasta őket, arra is felfigyelhetett, hogy nem akarom román vagy szász kollégáim témáit megkaparintani, kutatási területét kisajátítani. Engem főként a kapcsolódások rendszere, a rokon jelenségekkel, áramlatokkal, törekvésekkel való összefüggés érdekel. Ezeket a vonatkozásokat, a történelem különböző korszakaiban megnyilatkozott közös erőfeszítéseket, a barátság, az eszme- és harcostársi közösség beszédes tényeit rendkívül fontos mozzanatoknak, a kutatás jelentős témái közé tartozó jelenségeknek tartottam eddig is, tartom a továbbiakban is. Olyan elemeknek, amelyekkel ma is érvényes szép és nemes eszméket szolgálhatunk mindannyian. Azzal az egy időben közkeletű felfogással azonban, hogy a barátság és testvériség eszméjét leginkább azzal szolgáljuk, ha nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül mindannyian a román történelem különböző korszakainak behatóbb, részletesebb feltárását tűzzük célul magunk elé, akkor sem tudtam, ma sem tudok egyetérteni. Romániai magyar történész legméltánylandóbb és legkívánato-

sabb hozzájárulása a közös ügyhöz nézetem szerint az, ha annak a közösségnek a történelmi múltját, múltjának eszméltető és eligazító vonásait tárja fel, amelyből maga is származik. A romániai történetírás egyik jelentős felismeréseként üdvözöltük – üdvözöltem és támogattam magam is nem egy esetben – a megállapítást, hogy a Romániában élő nemzetiségek története Románia történelmének szerves része – nem értettem hát és ma sem értem, miért kellene kirándulásokat tennünk egymás kutatási pászmájába, amikor kutatni- és feltárnivaló itt is, ott is, minden területen bőségesen akad. Ha meg egy magyar történész az általa vizsgált anyagban román vonatkozásokat talál, vagy egy román történész a magyarságra vagy közelebbről az erdélyi magyarságra vonatkozókat, azokat így is, úgy is hasznosítja, vagy felhívja rá kollégáinak figyelmét. Az összkép, az egész korszak minden vonatkozását felölelő szintézis amúgy is közös erőfeszítéseket feltételez, és csak a részletek feltárása után esedékes feladat. Azt mondhatom hát más szavakkal, amit az imént is hangsúlyoztam: nem jó, ha a szintézis, pontosabban egyfajta szintetikus vélekedés megelőzi a részletek kutatását és mindenre kiterjedő átvilágítását.

– Épp a sok feltárni- és kutatnivalóra gondolva kérdezem: vannak-e tanítványai között, akik a „bolygatatlan területeket" kiszélesítik és tovább bolygatják?

– Azok a fiatal történészek, magyarok és románok, akik komolyan foglalkoznak az erdélyi középkor kutatásával, csaknem mind tanítványaim voltak. Közülük a Marosvásárhelyen élő Tonk Sándornak kitűnő könyve jelent meg a Kriterionnál a nyugati egyetemjárásról, Vekov Károly Bukarestben dolgozik Demény Lajos mellett, Sipos Gábor a kolozsvári református egyházkerület levéltárosa; Székelyudvarhelyen, amíg súlyos balesetet nem szenvedett, ott volt Varga Árpád, aki amennyire teheti, rokkantan is folytatja a kutatómunkát. Volt román tanítványaim közül Adrian Rusu az egyetemi könyvtárban dolgozik, Pop Aurel ugyancsak Kolozsváron tanár, a jelenleg Bukarestben tevékenykedő Costin Feneşantól meg nem is olyan régen kaptam egy dedikált kötetet, amelyben a bánsági középkori okleveleket közli eredetiben és román fordításban. *(Documente medievale bănăţene,* vagyis *Középkori bánsági dokumentumok* – a könyv címe, és 1981-ben jelent meg a temesvári Facla kiadónál.) Ezek mind megtanulták a régi magyar szövegek olvasását, sőt Feneşan a feleségét is megtanította, legutóbb, mikor Pesten jártam, ismerőseim, barátaim dicsérő szavakkal emlékeztek meg az asszonyka magyar nyelvtudásáról.

– Amikor a beszélgetésünk alapjául szolgáló negyvenéves könyv megjelent, Jakó Zsigmond hatvanéves volt, most hatvanötödik évét betöltvén, néhány hónapja nyugdíjas. Az új helyzetben, a változott körülmények között mivel foglalkozik?

– Mint az előbbiekben már utaltam rá, világéletemben szerettem új, ismeretlen dolgokkal foglalkozni, erről a szokásomról nyugdíjasként sem teszek le. Sőt, amióta különböző kötelező feladatok alól felszabadultam, és időmet csak a kutatásnak

szentelhetem, úgy érzem, mintha egy kicsit újjászülettem volna. Februárban elkészült a kolozsmonostori hiteleshely középkori jegyzőkönyveinek kétkötetes feldolgozása, a több mint kétszáz oldalas bevezető tanulmánnyal és a megfelelő jegyzetekkel. Hogy érzékeltessem röviden, mekkora munka volt, elmondom, hogy a két kötet 5444 szöveget tartalmaz, ezek közül eddig összesen körülbelül egy-kétszáz volt ismert. Többségükben olvashatatlan vagy alig olvasható, megfejtésre szoruló kéziratok voltak, amelyeknek kibetűzése során, azt hiszem, több dioptriányit romlott a szemem. Az egyik margóra írt megjegyzés (amelyet szintén közlök) híven érzékelteti a nehézségeket: „Ördög törje be záptojással a fejemet – jegyezte fel egy hajdani ismeretlen böngészgető –, ha még egyszer ilyet olvasok." S mivel ennek a munkának a során is hű maradtam ahhoz a törekvésemhez, hogy igyekezzek eljutni a középkor emberéhez, a kibogozás együtt járt a középkori egyházi társadalom rétegződésének tanulmányozásával, a világi és egyházi hierarchia összevetésével, a hiteleshelyen dolgozó nótáriusok karriertörténetének kibogozásával és más hasonlókkal. Az oklevélszövegekből csaknem akkora különbséget lehet kiolvasni az apátok és az egyszerű szerzetesek között, mint a földesurak és a jobbágyok között. A hiteleshely világi ügyintézői között meg akad olyan is, aki Erdély ítélőmestere lett, és olyan is, aki oklevélhamisítóként a máglyán fejezte be életét. Mostanában kezdtem hozzá a Radu Manolescuval írott közös munkánk, a *Scrierea latină în evul mediu* Budapesten megjelenő bővített magyar kiadásának előkészítéséhez. *Latin írások a feudalizmus korában* – valószínűleg ez lesz a könyv címe. Ha év végére ezzel is elkészülök, a következő nagy feladat lesz: Cserei Mihály erdélyi históriájának kiadása, melyből – mint ismeretes – Jókai s az összes jelentős prózaírók rengeteget merítettek. Újdonsága lesz a könyvnek, hogy nem az előző kiadás, hanem az eredeti kézirat alapján készül. Személyes fogadalom köt ehhez a vállalkozáshoz: egyik elhalt barátomnak, aki hosszú éveken át foglalkozott Csereivel, megígértem, hogy ha az ő erejéből, idejéből nem futja az eredeti kézirat kiadására, én tető alá hozom helyette is a munkát.

(1982)

Költészet és politika

Kányádi Sándor itthon és a nagyvilágban szerzett tapasztalatairól

– Több mint húsz évvel ezelőtt egy Bécsben tartott előadásodban a következő „személyleírást" adtad a magyar költészet romániai ágáról: „Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége... már az anyatejjel magába szíhatta azt, amit ma divatos politikai szóval békés egymás mellett élésnek neveznek.

Termete sudár, a fenyőéhez hasonlatos.

Tekintete: tiszta, inkább szelídnek, békésnek mondható. De hegyi tóra emlékeztető szeme sarkában az öröm mellett a nyugtalanság, a konokság ráncai jelzik: szemmel tartja a világot, a pásztortüzek füstjét és az atombombáét egyaránt."

És változó kedélyéről szólva, a jellemzést azzal is kiegészítetted: „...nagyon oda kell figyelni, vajon milyen metafizikai vagy társadalmi sejtelem lappang az egyszerűnek tetsző sorokban, mert legtöbbször szókimondása is képletes."

Az érdeklődés és fogékonyság ember és világ, ember és társadalom változatos viszonyai, összefüggései iránt, az empátia és a nyitottság, a köznapinak tűnő tények és jelenségek nagy összefüggéseinek sejtetése vagy felvillantása a te költészetednek is jellemző vonása. Épp ezért hadd kérdezzem meg mindjárt most, beszélgetésünk elején: mikor és hogy kezdett ébredezni a társadalmi kérdések, a közösségi gondok és a politika iránti érdeklődésed?

– Én nem tudom, hogy ez tudatosan kezdett-e ébredezni, épp ezért időpontot sem tudnék megjelölni. Az a környezet, amelyből származom, önmagában is közösségi gondokat felvállaló mikrotársadalom volt, tehát már eleve, a szülői házból magammal hoztam ezt, ha nem is a mai értelemben vett politikai, de mindenképpen a közösségi, közteherviselési gondokból való részesedést. Az én gyermekkoromban még élt a székely közbirtokosság, élt és mind a mai napig él a kaláka is, az egymáson segítés sajátos formája... hát nálunk senki nem épített egyedül házat. Azonkívül valószínű, hogy az én indíttatásom, az, hogy írásra adtam a fejemet, szintén szerepet játszott. A magyar költészetnek olyan nagyságai befolyásoltak, mint Petőfi Sándor meg Ady Endre, és az ő költészetüktől semmi nem áll távolabb, mint a közösségtől való visszahúzódás, a közteherviseléstől való elfordulás... Petőfi szállóigévé vált sorai, hogy „... ha nem tudsz mást, mint eldalolni / saját fájdalmad, örömed / nincs rád szüksége a világnak / azért a szent fát félretedd" – véleményem szerint ma is

érvényesek, bármennyire visszaéltek velük egyesek, bármennyire lejáratták őket. A közösségi gondok felvállalásával együtt aztán legnagyobbjaink is cipelik s cipeljük mi is mindannyian, akik a nyomukba szegődtünk, azt a magyar betegséget, amit tudós esztéták és irodalomtörténészek úgy határoznak meg, hogy közép-kelet-európai voltunkból adódó csököttségünktől, kicsinységünktől nem tudunk elvonatkoztatni, történelmünkön felülemelkedni, magasabb régiókba lépni, ezért nem tudunk kellőképpen európaivá sem válni. Illyés Gyula szokta volt írni s mondani: ha árvíz van, tűzvész van, természeti katasztrófa, akkor is azt kérdezik: hol vannak a költők? Így volt, így van, és nem lesz másképpen ezután sem, habár minden foglalkozások közül éppen az írói, költői mesterség az, amit még a kommunizmusban is, ha lesz egyáltalán ilyen társadalom, maszekban fognak művelni, azért az írók, a költők – érzésem szerint – mégsem fogják s nem tudják, ha akarnák sem függetleníteni magukat a közösségi gondoktól, az embertársaikat foglalkoztató gyötrő kérdésektől.

– Hogy határoznád meg kissé közelebbről Erdély szellemi örökségét, melyek azok a vonásai, amelyeket napjainkban különösen kiemelendőnek, hangsúlyozandónak tartasz?

– Amit Nagygalambfaváról, szülőfalumról mondtam, nagyjából egész Erdélyről elmondható... hogy demokratikusabb volt valahogy, mint az anyaország. A Székelyföldön ugye arisztokrácia sem igen volt... No de nem akarok én itt történelmi elemzésbe bonyolódni, vegyük csak a békés egymás mellett élést – ez sem új dolog... csak éppen az idők folyamán nagyobb nyomatékot kapott... az első világháború utáni változásokkal, egy kicsit ijedtünkben is, nagyobb hangsúlyt helyeztünk rá. Nem véletlen, hogy akkor kapott nagyobb nyomatékot a transzszilvanizmus, az erdélyiség gondolata, ami egyébként előtte is megvolt és munkált, anélkül hogy olyan széles nyilvánossága lett volna...

– ...nemzetközi forgalmat és olyan politikai értelmet, amilyent te itt tulajdonítasz neki, úgy tudom, a második világháború után nyert a békés egymás mellett élés gondolata, a két világrendszer kialakulása után...

– Igazi politikai értelmet, azt hiszem, mostanában kezd kapni... A második világháború után vagy megbélyegezték, vagy agyonhallgatták... A két világháború közötti időszakhoz kell visszanyúlni szerintem a hagyományokért. Kós Károlyékhoz, mert az volt az építő hozzáállás az erdélyi sajátosságokhoz... bármennyire kritikusan viszonyul is hozzá a marxista irodalomszemlélet. Az persze más kérdés – és egy ilyen beszélgetésnél jóval tágabb teret és nagyobb körültekintést igénylő kérdés –, hogy van-e alapja, anyagi alapja ma már a két világháború közötti modell továbbéltetésének... Ne felejtsük el, hogy a két világháború között itt egyházi közösségek, szövetkezetek, nemzetiségi fórumok, intézmények, anyagi eszközökkel

rendelkező személyek és közületek voltak... Ma már – hogy csupán egy példát vegyünk – nincs önálló iskolánk, csupán falusi iskoláink vannak, de a harmincas évek felekezeti iskolája összehasonlíthatatlanul önállóbb volt, mint most egy állami iskola, amely egyetlen rendelettel bármikor átváltoztatható más nyelvűvé... Tehát ma már egy pauperizálódott tömeg vagyunk... jórészt hiányoznak a két világháború közötti társadalmi-gazdasági alapok, ami vonatkozik egyébként a románokra is, csak őket ez a helyzet létükben nem veszélyezteti, és nem veszélyezteti a nyelvet. A két világháború közötti hagyományok emlegetése egy kicsit kapaszkodás a szalmaszálba... olyan fuldokló sóhajtások ezek. És a baj az, hogy ezt csak mi hangsúlyozzuk, mi kapaszkodunk bele, csak nekünk állandóan visszatérő, szinte rögeszmeszerű refrénünk, hogy mi hídverők vagyunk, hogy a nemzetiségnek hídverő szerepe kell hogy legyen az anyanemzet és egy másik nép, egy másik nemzet között... Az igazság az, amit Illyés Gyula már jó két évtizeddel ezelőtt egyszer mondott nekem, hogy én egy lelőni való optimista vagyok. „Te állsz a víz közepén, hídverő úr – mondta –, kitárt karral, hídként, és egyik parton sem akar leakadni a híd szárnya." Mint rózsafüzért mondjuk vissza, hogy mik a haladó hagyományaink, mibe kellene kapaszkodni, hogy kellene csinálni, de erre jelenleg se anyagi, se közületi lehetőségünk nincsen... ami persze nem jelenti azt, hogy nem jöhet idő, amikor lesz... Mint gondolatot, mint lángot – ezt nekünk ébren kell tartani... Nem hiszem, hogy a mi... úgy szoktam mondani: közel kétmilliónyi erdélyi magyarunkat... ezzel nem sértem meg az állami statisztikát, és nem sértem meg az egyházi statisztikát sem... az állami kevesebbre taksál, az egyházi többre... a közel kétmilliónyi lehet kevesebb is, több is, tehát nem hiszem, hogy az észtek kétszeresét kitevő erdélyi magyarságot csak úgy máról holnapra el lehetne tüntetni. Abban hiszek, hogy eljön az idő, amikor általánossá válik a felismerés: nincs a Duna-medencében két egymásra utaltabb nép, mint a román s a magyar, és ebben a nagy szláv tengerben egyik sem fog boldogulni, ha állandóan egymás torkának esünk, ha folyton egymást gúnyoljuk, ha állandóan licitálunk és überelünk, hogy ki volt itt hamarabb, ki magasabbs ki alacsonyabbrendű. Persze megnehezíti a dolgunkat, ha – mint legutóbb is – a legmagasabb helyről halljuk, hogy minket tulajdonképpen a románság emelt fel bizonyos kulturális és műveltségi szintre. Mit mondjon ilyenkor az ember? Hivatkozzék arra, hogy Lorántffy Zsuzsanna építette az első román iskolát, román parasztgyermekeknek Fogarasban? Hivatkozzam arra, hogy az én falumban 1562-ben Pál mestert mint egyik tanítót jegyezték fel, ami azt jelenti, hogy három értelmiségi élt Nagygalambfalván, mert rajta kívül volt még ugye a másik tanító s a pap. Hivatkozzunk arra, hogy Kolozsváron és számos más városban 3–400 évesnél régebbi kollégiumokat, líceumokat tudhattunk magunkénak még huszonöt-harminc évvel ezelőtt is? Szomorú, hogy ez így felmerül, és kár ebbe belemenni, mert az igazság az,

hogy egymás nélkül nem fog előremenni a világ. A szász antológiám* előszavában részletesebben is írtam erről: a kölcsönös megismerést nagyon fontos erdélyi hagyománynak, ösztönző és előrevivő erőnek tartom. Az ifjúságot ebben a szellemben kell nevelnünk, mert ha ettől eltérően neveljük, abból előbb-utóbb nagy baj lesz...

– *Térjünk vissza kissé készülődésed és indulásod idejéhez, azokhoz az évekhez, amikor az otthoni örökséghez hozzáadódtak a középiskolában, az ifjúsági mozgalomban, a szélesebb közösségben szerzett élmények és benyomások. Hogy élted meg ezt az időszakot?*

– Groza Péter miniszterelnöknek a román és magyar nép barátságát, testvériségét méltató, a közös törekvések, közös harc szükségességét hangsúlyozó s a határok légiesítését, spiritualizálódását kilátásba helyező nagy beszédei, a Magyar Népi Szövetség egyenjogúsági programja, Kurkó Gyárfásnak a készülő nemzetiségi törvényről és más időszerű kérdésekről elhangzott fejtegetései maradtak meg emlékezetemben, mint ennek a közösen átélt lelkes korszaknak a kiemelkedő mozzanatai.

– *Örülök, hogy ezt mondod, hogy a háború után közösen vállalt eszményeket hangsúlyozod. A mi nemzedékünknek egyik jellemző vonása – véleményem szerint –, hogy az akkori évek hangulatában, az új társadalom megteremtésének lázában nem annyira a maga társadalomszemléletének, életérzésének megfogalmazására, érvényre juttatására törekedett, hanem azt kereste, ami közös, ami a társadalom különböző rétegeit korra, nemre, nemzetiségre való tekintet nélkül összeköti. Vagyis jórészt átvettük az előttünk járt korosztályok szemléletét, és csak jóval azután, az utánunk következőknél mindenesetre sokkal később gondoltunk egyáltalán a magunk hitvallásának szavakba öntésére, sajátos vonásaink számbavételére.*

– A sötét sztálini időket, ahogy ezeket az éveket manapság emlegetni szokás, én úgy éltem át, mint a demokrácia kiteljesedésének korát. Az a szocializmuskép, amit nekünk felvillantottak, azt ígérte, hogy be fogja gyógyítani végre a behegesedett, de fel-felbomló sebeket, sérelmeket, amiket mindig valahonnan fentről ejtettek, illetve szítottak, amiket feltépett a háború, a határok ide-oda tologatása, amit különböző értelmiségi körök, papok és pópák kelesztettek-fakasztottak, s amit a nacionalista sajtó mindegyre felfakasztott és feltüzelt. Mindezek ellenében közel egy évtizedig abban a boldog hitben ringattak bennünket, hogy a sebek egyszer s mindenkorra begyógyulnak, minden tisztázódik és megoldódik, csoda-e hát, ha tűzbe lehetett volna vinni bennünket? Többször elmondtam már, milyen lelkesen vittem magam is a zászlót 1950-ben, amikor Udvarhely megyében az első téeszt megcsináltuk...

* Egy kis madárka ül vala – Es saß ein klein Waldvögelein című erdélyi szász népköltészeti gyűjteményről van szó, amely 1977-ben jelent meg kétnyelvű kiadásban a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál. (Szerk. megj.)

– *Elmondtad persze, de nagyon idekívánkozik, mint a korszak egyik jellemző esete...*

– Falun ugye ez köztudomású, augusztus 23. mindig vasárnapra esik. Bármit mutat a naptár, az ünnepséget vasárnap tartják mind a mai napig. Akkor kerül sor a flekkensütésre, a sörporcióhoz is akkor jutnak hozzá az emberek, régen huszonharmadikán osztották az első terményt is. A fúvószenekar húzta a partizánindulót s én vasárnap délben meneteltem a nagy vörös zászlóval az élen, Csutkó Zsigával a román templom harangozójával, egy lecsúszott kisiparossal s még néhány hasonló felvonulóval, akik azt hitték, hogy az a kommunizmus, ha ők veszik kezükbe a hatalmat... Én nem nagyon értettem egyet velük... az én falumban nem voltak olyan szegény emberek, mint a Móricz-novellákban, nálunk az volt a szegény ember, aki nem dolgozott tisztességesen, vagy aki mindenét elitta... de felvállaltam velük mint élcsapattal a közösséget, mert ők voltak az alapszervezetben. Vittem hát rendületlenül a zászlót, miközben az öregemberek kiültek az út menti padra... édesapám még nem is volt olyan öreg akkoriban, sokkal fiatalabb volt, mint én most... Szóval ott ültek, s miután felvonultunk, én is odamentem közéjük... Dicsértek a falusfeleim, hogy milyen ügyesen vittem azt a zászlót, s mondták, hogy így is kell azt, hozzátartozik a tanult emberhez, ahhoz, hogy iskolázódni tudjak. Apám keserű mosollyal nyugtázta a fiának szóló dicséreteket, s amikor leültem melléje a padra, felém nyújtotta dohányos dózniját, a tárcáját, és azt mondta: „Gyújts rá, Sándor, felnőtt ember vagy már..." Mondtam, hogy nem cigarettázom. „Azt okosan teszed – válaszolta –, mert én is jobban tenném, ha csak akkor kínálnálak, amikor a magad keresője vagy." Egy kicsit hallgatott, s amikor elült az én dicsőítésem, akkor csendesen felém fordult és azt mondta: „Sándor, Sándor, kik közé keveredtél!"

– *Ez ugyan nem kifejezetten nemzedéki élmény vagy sajátos reagálás bizonyos általános kihívásra, hanem inkább a társadalmi környezet korrigáló mozdulatának megnyilatkozása, de kétségtelen, hogy az ilyen és hasonló esetek is hozzájárulhatnak, nem is csekély mértékben, a sajátos szemlélet és felfogás kialakulásához...*

– Nevezhetjük ezt akár parlagiasságnak, túlzott röghözkötöttségnek is, de engem kétségtelenül az otthoni közösség óvott meg attól, hogy elveszítsem a talajt a lábam alól, hogy különböző végletekbe lendüljek, s ez indított arra is, hogy nem az ötvenes évektől, hanem kezdettől fogva megsejdítsek bizonyos ellentmondásokat, amelyeket aztán jó ideig úgy-ahogy feloldottunk.

– *Milyen ellentmondásokra gondolsz?*

– Ugye mindjárt az elején... mindent a Szovjetuniótól vártunk, azt hirdették nekünk, hogy mindent onnan és csakis onnan várhatunk, s közben jöttek haza a hadifoglyok, akik egészen mást mondtak, s akkor az ember nagyon értetlenül állt... azaz nem is olyan értetlenül, mert mondtuk, hogy hát van iskola a faluban, még a csángóknak is lesz magyar iskolájuk... és „bugyet haraso...", majd csak jobb lesz... Hasonló dolgokat tapasztaltam a Zsil völgyében is...

– *Mit csináltál te a Zsil völgyében? Akkoriban még nem ismertük egymást...*

– Fémipari szakiskolába jártam Székelyudvarhelyen, s a kötelező nyári gyakorlatra, két hónapra a Zsil völgyébe vittek bennünket. A szénbányák szovjet–román vegyes vállalat tulajdonában voltak azokban az időkben, Sovrom-Cărbunénak hívták, mert – mint később megtudtam – a magyar részvényeket a magyar állam háborús jóvátétel fejében átengedte a Szovjetuniónak. Az újságok tele voltak méltatásokkal, hogy a szovjet réselőgépekkel és fejtőkalapácsokkal milyen remek eredményeket érnek el a bányászok, holott mindenki tudta, hogy azok a Zsil-völgyi kemény szénben semmit sem érnek, semmit nem lehet velük kezdeni, mert a laza donbászi szénhez készültek, az eredményeket a Ruhr-vidéki szénhez készült német réselőgépekkel és kalapácsokkal érik el, azokat javítgattuk mi is a petrozsényi központi műhelyben. És akkor láttam azt is, hogy a pártegyesítés ellenére nagy ellentétek feszülnek a kommunisták és a szocdemek között, s ez abban is megnyilvánult, hogy a kommunisták helyeslik, a szociáldemokraták pedig ellenzik a szovjet melletti nagy propagandát... Hadd dicsekedjek el munkásmozgalmi relikviakészítő múltammal is. Azt hiszem, mind a mai napig ott áll a lupényi bánya bejárata előtt az 1929-es bányászsztrájk áldozatainak emlékműve, felírva rá az áldozatul esett 28 bányász neve... Még balladát is írtam róluk *Lámpa nélkül a föld alá* címmel... Hát azoknak az áldozatoknak többsége úgyszólván földim volt, magyarok voltak... Az emlékművet a sztrájk huszadik évfordulójára emelték, annak van egy rézpántja, ami az egészet egybefogja. Azt a pántot saját kezűleg csiszoltam, két kollégámmal együtt, rendkívül lelkesen.

– *A munkások, a bányászok beszéltek egymás között azokról a különös fejtőkalapácsokról?*

– Beszéltek hát, s én, mint őszinte ember, mikor hazamentem Udvarhelyre, kötelességemnek éreztem, hogy a KISZ megyei bizottságánál tiltakozzam az ilyen és hasonló eljárások ellen. „A nagy Szovjetuniónak nincs erre szüksége – mondtam –, hogy ilyen hazug propagandát csináljanak neki, és ez a munkások körében is rossz vért szül." Én azt hittem, hogy nagyon őszintén lehet beszélni, soha nem volt bennem félelemérzés. Az indiánoknál tudtam meg, jóval később, hogy nekik sincs félelemérzésük, mélységiszonyuk... Különben nekem, így civilben, mélységiszonyom van, egy magasabb emeletről, egy toronyház erkélyéről nem merek lenézni, de ezen a politikai drótkötélpályán vígan, félelemérzés nélkül járkáltam, mert az őszinteséget tartottam a legfontosabbnak... így hát kipakoltam mindennel, s akkor nagyon szigorúan azt mondták nekem: a párt azt jobban tudja, mint én, hogy ezt

hogy kell csinálni... Egyik vezető ember kihívott, és jóindulatúan azt mondta: „Ide figyelj, öcsém, te ezekről a dolgokról ne beszélj, és fogd be a szád." „Hát miért fogjam be – mondtam –, amikor ez igaz és..." „Fogd be a szád, mert ebből nagyon nagy bajod lehet..." S akkor láttam, hogy itt valami nem stimmel. Mint ahogy nem stimmelt akkor sem, amikor a falumban elkezdődött a kollektivizálás. Az egyetem elvégzése után hazamentem, s azt láttam, hogy egy két lábát amputált becsületes paraszt embert például kuláknak tettek, mert volt szolgája, és emiatt harmincnapos fogatos munkára ítélték, közmunkára, különben nem őrölheti meg a kölcsönkapott egy véka törökbúzáját... Akkor elmentem a tanácshoz, és tiltakoztam, s egy odahelyezett néptanácsi titkárnő a kulákok szekértolójának nevezett, én meg majdnem megvertem. Egy gyermekkori barátomnak köszönhetem, hogy nem lett baj, átölelt és figyelmeztetett, mint annak idején a mozgalmi ember. „Sándor, Sándor – mondta –, vigyázz, mert bezárnak!"

– *Soha nem hallgattak meg? Te mindig tiltakoztál, és a felelősök mindig leintettek?...*

– 1956-ban Kolozsváron a pártbizottságnál egy fontos gyűlésen meghallgattak, sőt akkora megbecsülésben volt részem, hogy gyűlés után legalább egy óra hosszat gépbe kellett diktálnom az észrevételeimet és javaslataimat. Ez a gyűlés a főtéren volt, abban az épületben, ahol most a bank van... ott hallottam először Balogh Edgárt, aki úgy beszélt, a börtönéveket magáról egyből lefricskázva, ahogy 1949-ben abbahagyta... Ez nekem akkor nagyon tetszett, az volt az érzésem, hogy egy Duna-medencei művelődési miniszter beszélhet így... Ott hallottam Szabédi Lászlót... Én ezen a gyűlésen a mezőgazdaságról beszéltem. Emlékezhetsz rá, akkoriban hirdették meg a kínaiak azt a jelszavukat, hogy minden virág virágozzék, gondoltam, ideje, hogy mi is megmondjuk, ami a szívünkön fekszik, ne csak zsolozsmázzunk szüntelen... Azt kockáztattam meg, hogy óriási bajok vannak a kollektivizálással, mert az embereket, akik értenek hozzá, nem hagyják földet művelni. A kollektív gazdaságban építik a nagy közös istállókat, és nem úgy építik őket, ahogy az ezüstkalászos gazdatanfolyamokon tanulták, önitatóval és trágyakihordó csillével, hanem valószínűleg úgy, ahogy a Szovjetunióban a kollektivizálás elején csinálták... A földeket is csak úgy-ahogy művelik meg öregemberekkel, mert az életerős fiatalok elmentek a munkatelepekre dolgozni, hideg kosztom és rossz kantinlöttyön élnek, s gyűjtik a pénzt, hogy otthon olyan csűrt építsenek, amilyen az apjuknak volt, vagy esetleg valamivel modernebbet, ahol majd állatokat fognak tartani. Az nem úgy van – fejtegettem –, hogy ami jó Aradon, az jó kell hogy legyen Udvarhely dimbes-dombos vidékén is; nem lehet egyikre is, másikra is ráhúzni ugyanazt a sémát, nem lehet felülről meghatározni, hogy ide ezt kell vetni, oda meg azt kell

vetni, mert minden hajlatban más és más terem... Az én falumból – mondtam – legalább tíz jobb földművelésügyi minisztert tudnék kiállítani, mint a mostani.

– *És a feloldás? Azt mondtad, hogy az ellentmondásokat jó ideig ezzel-azzal feloldottuk magunkban...*

– Hát persze... nem olyan értelemben, hogy földművelésügyi minisztert neveztek volna ki a falumból, hanem magunkban... úgy, hogy amivel nem tudtunk egyetérteni, azt betudtuk a gyakorlat hibáinak, hogy ezt nem a párt csinálja, mert a párt jobban tudja, ezek csak a lenti elferdülések... Emlékszem, hogy amikor nálunk a padlást is lesöpörték, azt a keveset is elvették, ami volt, s még vetőmagot sem hagytak, akkor én, aki egyetemista voltam Kolozsváron, munkába álltam mint szerkesztő, s éjjelenként szenet rakni jártam az állomásra, hogy a húgomnak is tudjak küldeni, mert őt taníttatni szerettem volna (sajnos csak egy évig sikerült), apámnak meg az eszme védelmében azt hazudtam, hogy engem az állam taníttat, és a húgomat is az állam taníttatja. S akkor apám azt mondta: ha mindkettőnket taníttat, akkor nem is olyan sok, amit elvettek tőlünk... Ráadásul, ha adódtak olyan alkalmak, mint az 56-os kolozsvári gyűlés, amikor meg is hallgatták azt, akinek volt mondanivalója, ha el lehetett mondani, amiket én is ott elmondtam, akkor egy kicsit világmegváltónak is érezhette magát az ember. Én legalábbis annak éreztem magam akkor...

– *Ennek lett aztán az eredménye, hogy elküldtek egy négyhetes tanulmányútra a Szovjetunióba...*

– Előbb június 16-án és 17-én részt vettem a Központi Bizottságnál a magyar írókkal tartott ülésen, majd a fiatal írók országos tanácskozásán... ezeken te is ott voltál...

– *Emlékszem, hogy a Központi Bizottságnál a sajtószabadságról beszéltél, s arra is, hogy Miron Constantinescu, a párt egyik akkori titkára többször is félbeszakított, mindegyre közbeszólt...*

– Ott hallottam először azt a vádat... azt mondta nekem akkor Miron Constantinescu: már egy félórája beszél és még nem foglalt állást a nacionalizmus kérdésében. „Hát miért – kérdeztem –, ki nacionalista ebben a teremben?" S ugyancsak ott mondtam el, hogy én nem írhatok modern verseket a nagygalambfalvi téeszről, amíg nem jártam Párizsban és nem álltam a moszkvai metró lépcsőjén. Még azt is hozzátettem, hogy irigylem Táncsics Mihályt, aki gyalog járta be Európát. És akkor ismét közbeszólt Miron Constantinescu, s megkérdezte: tudom-e, hogy József Attila újságot árult Bécsben? Engedjenek engem is újságot árulni Bécsbe... mondtam, s még tippem is volt, hogy miként lehetne ezt megszervezni. Minden követségen legyen egy kinyitható ágy, biztosítsanak minden világot látni akaró fiatal értelmiséginek naponta egy tál meleg ételt, a többit bízzák rá, hadd boldoguljon... Lásson

és tanuljon, mint a régi mesterlegények, s hozza haza Európából ujjbegyében és eszében azt, amit érdemes itthon meghonosítani... Nem azt akarom ezzel mondani, hogy én valamiféle látnok voltam, már akkor előre láttam azt, amiben most egyik-másik országban szorgoskodnak... hogy ne maradjanak le, ne maradjunk le Európától. Csupán azt, hogy én évszázados tapasztalatok alapján valahogy ezt tartottam természetesnek... A vége aztán az lett, hogy amikor majdnem egy hónapos látogatás után hazajöttem a Szovjetunióból és elmondtam, hogy mit láttam, mit tapasztaltam, akkor azt mondták: szégyelljem magam, hogy állampénzen ilyeneket láttam! Pedig hát én sem láttam mást, mint amiket Hruscsov mondott a XX. kongresszuson, sőt annak csak egy kis részét láttam és tapasztaltam. Ezzel vége is szakadt hivatalos formában a politikai karrieremnek, mert én akkor elhatároztam, hogy soha többet az életben semmilyen állampénzen nem utazom és másban sem állok többet kötélnek. Ha hívtak, eleinte azt mondtam, hogy párton kívüli bolsevikokra is szükség van, később megromlott egészségi állapotomra hivatkoztam – ez sajnos fennáll –, s emlékeztettem mindenkit, aki kapacitált, hogy a pártnak fegyelmezett katonákra van szüksége, én pedig ideológiailag zavaros, fegyelmezetlen ember vagyok... Azóta én bejártam a fél világot különböző meghívások alapján, de soha nem államköltségen. Vagy a saját pénzemen utaztam, vagy a meghívóim fizették a költségeimet. Szerencsére akkor még nem volt olyan szigorú a sajtótörvény... mert most, pártonkívüli lévén, csak idős koromra való tekintettel maradhattam nyugdíj előtti utolsó éveimben sajtómunkás. Ha ez a törvény akkor érvényben van, szókimondásom és makacsságom könnyen a kenyerembe kerülhetett volna... De hát én számoltam ezzel is, édesapámnak akkoriban még megvolt a körülbelül egyholdas kertje, arra gondoltam, hogy az biztos „hinterland", abból én intenzív kertészkedéssel és okos műveléssel el fogom tudni tartani a családomat. Ma már ilyen reményeim sem lehetnének, mert a kertet is államosították, 15 áriban jár a használata, haszonélvezete megözvegyült mostohámnak...

– Sok mindent elmondtál arról, hogyan viszonyultál és hogyan viszonyulsz a különböző társadalmi gondokhoz, hadd időzzek azonban még egy-két pillanatra ennél a témánál és kérdezzem meg: ha összehasonlítod az induláskor, költői pályád kezdetén vallott nézeteidet a mostaniakkal, a maiakkal, milyen egyező és különböző vonásokat találsz?

– Az évek során egy csomó mindent láttam, tanultam... én is... Móra Ferenc mondja, hogy az öregség ott kezdődik, amikor az ember már csak mosolyog azon, amin fiatalkorában feldühödött. Nekem valahogy nagyon fáj ez, olyan, mint egy nagy szerelmi csalódás... Megcsalt a szocializmus, amire az ifjúságomat feltettem, aminek a nagy próféciáiban hittem... szóval én nem egy kiábrándult, hanem egy

csalódott ember vagyok, egy mélységesen megbántott, emberségemben, hitemben megbántott, kisemmizett ember vagyok... Kérlek szépen, én a szocializmust egy gyönyörű szép nőnek gondoltam el, mint ahogy Franciaországnak is Marianne, a mindenkori szép francia nő a szimbóluma, és kiderül, hogy ez a gyönyörű nő attól sem riad vissza, hogy megfojtsa a belé szerelmesek egyikét-másikát... hát ez borzasztó nagy csalódás nekem.

– Azt szokták mondani, hogy ez nem a szocializmus, csak a szocializmusnak egyik modellje.

– ...de én nem látok egy jó modellt... azaz hogy láttam szocialista társadalmakat, a szó nemes értelmében szocialistákat, függetlenül attól, hogy államformájuk királyság volt-e vagy köztársaság – az északi államokban. Amikor Sütő Andrással Skandináviában jártunk, volt is egy ilyen kedves évődésünk, azt mondtam, hogy én monarchista vagyok, mert az én szép szociális eszméim itt vannak megvalósulva egy olyan monarchiában, ahol az uralkodónak semmibe nincs beleszólása, csak az egyensúlyra vigyáz, hogy egy tisztességes demokrácia éltesse és hagyja élni a népeket és az elesetteket is... És tudtam, már legelső nyugati, bécsi utam tanulságaként tudtam, hogy az uralkodónak nem kell feltétlenül koronát viselnie, lehet ő egyszerű köztársasági elnök is... Képzelheted különben meglepetésemet, amikor ezen a legelső úton azt láttam, hogy Marxstadtba visz a villamos, vagy amikor azt olvastam, hogy Engelshof, amikor azt kellett tapasztalnom, hogy élnek a szociáldemokrácia hagyományai, és a betegsegélyzőjük például jobban működik, mint a mi szocialista orvosi ellátásunk, és valahogy emberszabásúbb a dolog...

– És az nem lepett meg, hogy Bauernek, Rennernek s mindazoknak, akiket a bolsevik párt története szidott, mocskolt, ott látható a szobra a Ringen vagy valamilyen más központi helyen?... Hogy Bécsben az „antipárttörténet" színhelyén jársz?

– Hát ez az... hiányzott az a kötelező tételekbe foglalt, csalhatatlannak kikiáltott keleti despotizmus. Én azonban ekkor túl voltam az első megdöbbenésen és kijózanodáson. Mert azt, még a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején Németh Lászlónak a *Leninizmus kérdései*-ről írott bírálata jelentette, akkor kezdtem el tűnődni azon: vajon nem meghaladott-e az vagy sok minden abból, amit én olyan nagy hittel hittem? És azt is meg kell mondanom, hadd tegyek egy személyes vallomást, engem azért szoktak dicsérni ideológiai szempontból, hogy nem írtam soha Sztálinról, nem írtam Sztálin-verset... Meg kell mondanom, hogy akartam és írtam is, de nem sikerült... nem volt jó... azt hiszem, hogy valamiféle paraszti jóérzés óvott meg, vagy másvalami... valami, ami alighanem az emberrel veleszületik...

– Mondd, Sándor, soha nem kísértett meg a gondolat, hogy felcsapjál gyakorlati politikusnak?

– Arra gondolsz, hogy most Magyarországon van egy csomó párt?

– *Nem, nem erre gondoltam, az sugallta az ötletet, hogy olyan gyakorlatiasan veted fel a kérdéseket, a gondokat, aki nem ismer, bizonyára az is érzi minden szavadon, hogy jól ismered az életet, a valóságot...*

– Nem, egyáltalán nem gondoltam ilyesmire... Valamikor szakiskolás koromban, mint Udvarhely megye UAER* bizottságának újjáépítési felelőse brigádot szerveztem a szálva-visói munkatelepre, de hát azóta sok víz lefolyt a Visón is, a Küküllőn is. Abban az időben volt nekem egy feketére festett honvédköpenyem, olyan volt, mint Puskiné a szobron, a bokámig ért, abban jöttem-mentem, s úgy tetszett nekem, hogy a prepák azt mondják: politikai előadás lesz, jön Kányádi elvtárs! Akkor úgy véltem, hogy én politikus vagyok, de hát ez soha nem volt ambícióm, inkább...

– *...a festett katonaköpennyel együtt elhagytad azt is...*

– Elhagytam azt is... Én soha semmilyen vezető funkcióba nem tudtam magamat elképzelni... Még egy főszerkesztői posztra is alkalmatlannak tartottam magam mindig. Hogy a közvéleményt a pennámmal befolyásoljam újságíróként és költőként a tisztesség, a becsület, a humánum szellemében – az igen, az álmom volt... Évekkel ezelőtt egyszer egy interjúban elmondtam Kántor Lajosnak, s aztán többször megismételtem másoknak is, hogy én valójában újságíró szerettem volna lenni, közösségi embernek nevelődtem, és úgy gondoltam, hogy a közösséget, mint írástudó, ha annak nevezhetem magam, a tollammal szolgálhatom leginkább. Az én nagy eszményem Ady Endre volt... úgy gondoltam, hogy az újságon keresztül egy csomó közügyet meg lehetne oldani, a tudomány, az ismeretterjesztés, a felvilágosítás fóruma lehetne a sajtó, egyszóval annak, amit kisebbségi életünkben népszolgálatként szoktunk emlegetni, az lehetne a legkitűnőbb fegyvere... De azt, hogy én kiálljak agitálni, aktív vezére legyek egy pártnak, legalább harminc éve nem tudnám elképzelni... még szimpla párttagja sem...

– *Miért nem?*

– Egy politikusnak először is sokkal higgadtabbnak, megfontoltabbnak kell lennie, nem ilyen impulzívnak, sokkal kompromisszumra hajlóbbnak... Egy politikus esetében lehet pozitív tulajdonság, ami a költő esetében következetlenség. Nem akarok senkit sem megsérteni, a barátaim között is vannak igazán tiszteletreméltó politikusok, de a politikát és a morált időnként nehezen tudom összeegyeztetni. Sajnálom is ezeket a barátaimat, hogy a politikára adták a fejüket... Énszerintem valahogy másként kellene politizálni... jó közgazdászokra, orvosokra, adminisztrátorokra, az államvezetést megtanult jó szakemberekre volna szükség; legyen

* A középiskolások romániai szövetségeinek betűneve – Uniunea Asociatiilor de Elevi din Romania.

mindenki kitűnő a maga szakmájában, és az állam szinte politikusok nélkül is elboldogulna...

– *De a társadalom politikus nélkül nem olyan egy kicsit, mint az iskola tanító vagy az autóbusz sofőr nélkül?*

– Hát, nem sofőr nélküli autóbuszra gondoltam, hanem inkább olyanra, amelynek minden utasa vezetési jogosítvánnyal rendelkezik, és szerintem jaj annak az iskolának, amelyiknek politikus a tanítója... Én utoljára azt mondtam az egyik magyar államférfiúnak, amikor a többpártrendszer már erősen felbuzgott: többpártrendszer? Hát ez az egy is sok. Egy olyan kicsi országban, mint például Magyarország, amely lélekszámra nem nagyobb, hanem kisebb, mint ma egy nagyváros, mondjuk New York vagy Los Angeles, de vehetjük akármelyik közép-kelet-európai országot, legfeljebb másfélszerese vagy mondjuk kétszerese egy nagyvárosnak... ha az alaptörvény, az alkotmány megfelelő, ha megvannak a szükséges garanciák, szabad népképviselet, demokratikus parlament, a törvényességet biztosító intézmények, független bíróság, szabad sajtó, akkor egy köztársasági elnök ugyanúgy elvezeti az államot, mint a polgármester New Yorkot vagy Los Angelest. Az állampolgárok megválasztják lakóhelyük szerint azokat a honatyákat, akik az alkotmány szellemében megfelelő törvényeket hoznak (ezeket alkotmánybíróság ellenőrzi), s az egész úgy működik, mint az első demokráciák idején a görög poliszok...

– *És mit mondott erre a magyar államférfi? Nem mondta, hogy ez azért valamivel bonyolultabb, és hogy a közrendet kívülről fenyegető veszélyekről sem kellene megfeledkezni?*

– Én azt elismerem, hogy ehhez nagyon nagy politikai és emberi érettség, emelkedettség szükséges... ahhoz tudniillik, hogy megvalósulhasson az én utópiám. Hogy senki ne bánthassa a másikat, hogy megdönthetetlen valóság legyen, ami némely helyen a falvédőkre is ki van írva: én sem bántok senkit, engem se bántson más. Az embernek és a világnak is meg kellene egy kicsit változnia... Móricz Zsigmond mondta, hogy Bécsben a két világháború között több mint százezer magyar élt, mégsem volt ennek a százezernél több magyarnak egy valamirevaló egyesülete. Hogy miért? Azért, mert egy valamirevaló magyar ember valamirevaló egyesületben csakis elnök szeretne lenni... Hát, kérem szépen, élje ki mindenki a maga elnöki ambícióját a különböző közösségi, jótékonysági és érdekvédelmi szervezetekben, ha a közösség elviseli őt, de csinálja társadalmi munkában és ne legyen hatalom a kezében... A közrendet biztosítsa független rendőrség, a hadsereg szigorúan az ország biztonságáért feleljen, ne lehessen felhasználni se az ország lakossága, se más nép ellen. Nekem volnának elképzeléseim...

– *...de a megvalósításukat – gondolom – ezután is rábízod a gyakorlati politiku-*

sokra. Szerinted mi a különbség a között, ahogyan a költő és ahogy a politikus közelíti meg a társadalmi kérdéseket és gondokat?

– Kívánatos az volna, hogy a dolgok lényegi megítélésében egyezzék a véleményük, a költőt ez esetben is főként az általános vonások érdekelnék, az igazságtartalom, a politikust az, ami az elképzelésekből az adott pillanatban kivitelezhető. A költőnek szabad a konkrét körülményektől annyira elszakadnia, hogy igazságtartalom és kivitelezési lehetőség ellentmondásba kerüljön egymással, a politikus akkor követ el hibát, ha átfogó koncepció nélkül, csak a pillanat adta lehetőségekre koncentrál. De mint felhő az erdőre, mindkettőjükre ugyanaz a gond nehezedik. Természetesen a hivatásukat, feladatukat komolyan vevő politikusokra gondolok. Mármost a költőre ennek következtében az a pluszteher nehezedik, amiről az elején is szóltam, s amiről egy Kántornak adott régi interjúban is részletesen beszéltem, hogy kénytelen a versbe egy csomó mindent belegyömöszölni, aminek a természetes helye a publicisztikában, a szabadegyetemi előadások sorozatában vagy egyszerűen különböző közületi gyűléseken volna, aminek a telekommunikáció különböző csatornái között kellene megoszlania, s amiket végső soron a politikának, a demokratikus közéletnek kellene megoldania. Ez alól a közteherviselési kényszer alól próbálnak aztán kibújni az újholdasok, a tiszta költészet hívei, a különböző avantgárd irányzatok képviselői, de ez többnyire nekik sem sikerül. Mert hát Kassák Lajos, a nagy avantgárd eszménykép például a politikához legjobban kötődő költők egyike volt...

– *Na most... hogy tükröződik mindez a nemzetiségi létben? Abban az előadásodban, amire beszélgetésünk elején hivatkoztam, egy magad alkotta terminus technicust is használtál, a potenciális szimbolizmust, ami főként azzal függ össze, hogy az erdélyi, romániai magyar költők egyszerűnek tetsző soraiban – mint mondod – „metafizikai vagy társadalmi sejtelem lappang", s legtöbbször a versek szókimondása is képletes...*

– Amit a magyar költő általános helyzetéről elmondtam, még fokozottabb mértékben vonatkozik ránk. Hiába akarnék én trillázni, ha lépten-nyomon közbajokba ütközöm... a hangom óhatatlanul jajveszékelésbe vagy sikoltásba csap át. De még a jajveszékelésnek és sikoltásnak is mértéket szab a hivatalos szókimondási lehetőség. Többek között ezért fokozottabb a sejtelmesség és ezért potenciális az a bizonyos szimbolizmus. Ha most összehasonlítom a két világháború közötti és a mai költészetet, akkor nekem úgy tűnik, hogy elődeinknek általában tágabb, szélesebb körű volt a világra való kitekintésük, szervesebb az európai gondolatmenetbe való bekapcsolódásuk. Ehhez képest mintha egy kicsit visszaestünk volna, mintha túlságosan is általánossá vált volna önnön sebeink (hadd tegyem hozzá: nem képzelt, hanem nagyon is valóságos sebeink) nyalogatása. A helyzet ma az, hogy a könyv és

megkülönböztetett módon a vers csaknem egyetlen eszközünk, amivel szellemi közösségbe foghatjuk össze azokat, akiknek a nemzetiségi lét jutott osztályrészül. A költőnek nem kell különösképpen váteszkednie, hogy mérhetetlenül megnőtt felelősségére rádöbbenjen, hogy legbensőbb meggyőződése szerint is indokoltnak érezze a kérdést: hol vannak a költők?

– *Magyar betegségnek mondtad beszélgetésünk elején költészetünknek a társadalmi kérdésekhez való szoros, túl szoros kapcsolódását, sőt tudós esztétákat, irodalomtörténészeket idézve egyenesen csököttségünk megnyilatkozásának. Én azonban meglehetősen viszonylagosnak érzem a megállapítás érvényességét, véleményem szerint csupán azokra a versekre, írói és költői alkotásokra vonatkozik, amelyek megmaradnak a jelenségek egyszerű rögzítésének, körvonalazásának szintjén, és nem jutnak el a megfelelő általánosításhoz, a jelenségben vagy a megnyilatkozásban rejlő általános tartalom érzékeltetéséhez vagy szuggerálásához. Lehet, hogy az elmaradottnál is elmaradottabb vagyok, de én nem nagyon hiszek a közösségi tartalomtól megtisztított költészetben, különösen nem a felsőbbrendűségében...*

– Pedig hinni kell abban is. A sokféleség teszi az egységet... A világ ma – ahogy legutóbb Teller Ede mondta – egy nagy falu, az információk áramlása lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb kérdésekről, a legváltozatosabb területekről és a legtávolabbi helyekről értesüléseket szerezzünk, olyan ismereteknek jussunk a birtokába, amiktől régebben el voltunk zárva. Azonkívül közös élményként mögöttünk vannak két világháború tapasztalatai, a fasizmus tombolásának mementói, ezek sem múltak el nyomtalanul.

– *Igaz, egyetértek. Azzal is, hogy a sokféleség teszi az egységet, azzal is, hogy ma már sokkal több mindenről tudunk, sok minden iránt fogékonyabbak vagyunk, mint elődeink, vagy akár mint mi magunk is húsz-huszonöt évvel ezelőtt. Példát is mondok: alighanem ezzel a fokozott érzékenységgel meg a nem mindennapi empátiáddal, beleérző képességeddel magyarázható, hogy egyes verseid tanúsága szerint, az indiánok között is egyből ráéreztél arra, ami a létükből, eszmélésükből mások számára is asszimilálható, ami általános gond...*

– ...mert az egy „szublét", mert én tízezer méter magasból is, a repülőgépből is alulnézetből látom, a rezervátumban élő szemével nézem azt a világot...

– *Hadd folytassam. Én nem a közösségi mondanivalójú versek kizárólagosságáért hadakozom, csupán azt vonom kétségbe, hogy az ettől megtisztított, megszabadított versek hatóereje nagyobb, általánosabb, mint azoké, amelyek közösségi gondokból ihletődnek. Akár egy másik közösségben, egy közösségi gondokkal nem küszködő közösségben is...*

– Na most várjunk csak. A költészet az nagyon sokféle, habár a témája rendkívül

szűk. A költészet szól ugye… születésről, életről, halálról. Erről szól a költészet: ezen belül…

– *Ez nem is olyan szűk…*

– Olyan, mint az emberi élet. Ezen belül van játék, van intim élet, van minden… annak a költészetnek, amely ebből bármit megfelelő szinten tud kifejezni, annak szerintem létjogosultsága van. Tehát én azt is elismerem, azt az avantgárd költőt, aki a *Magyar műhely*-lyel most Párizsból hazatelepszik, s aki azt írta: versek egy emberhez vagy többhöz (?)… kettőhöz (?)… tehát én azt a verset is elismerem, ha úgy van megírva…

– …*de ha úgy van megírva, akkor az valószínűleg egy közérzetet fejez ki, szuggerál vagy érzékeltet, s akkor már nem egy emberhez és nem kettőhöz szól…*

– …persze, mert akkor akad még másik kettő, aki ugyanígy magáénak vallja; a legnagyobb baj az, ha a kizárólagosság elve érvényesül, hogy csak ennek van létjogosultsága, csak annak van létjogosultsága… Vannak alapvető dolgok a költészetben: ilyen például az igazság, a költői igazság keresése és kimondása, ami nagyon sokszor egybeesik a társadalmi igazsággal, de nem feltétlenül azonos vele, és ilyen az is, hogy a költészetnek mindig is volt és szerintem mindig is kell hogy legyen bizonyos szimbolikus telítettsége. A szimbolizmus nem a szimbolikus versekkel, a szimbolizmus korával kezdődik, és nem is vele végződik. Csak akkor kapott nagyobb nyomatékot, de mindig is volt, van, és mindig is lesz… Hol állunk mi társadalmilag, gondolkodásban, minden tekintetben az ókori görögöktől, mégis megtaláljuk bennük azt, ami hozzánk szól, ami számunkra fontos. Ez a költészet titka s a különböző költői eljárások létjogosultságának meghatározója… József Attila bebizonyította: az osztályharcot is versbe lehet úgy foglalni, hogy az költészet legyen. De ha valaki csak úgy kimond valamit… Egyáltalán az a vers próbája, hogy aki akkor olvassa, amikor már túlhaladottá válik az az ideológia, aminek a jegyében fogant, megtalálja-e benne, nem azt mondom, hogy vigasztalását, de talál-e benne fogodzókat, fogantyúkat… A költészet elkötelezettsége, a profán, vulgáris hivatkozás a költészet elkötelezettségére rendszerint azonos a kizárólagosság meghirdetésével. Hogy csak ez szabad, csak az szabad… s ez az élethez és a költészethez egyaránt méltatlan, épp ezért felháborító. A költészet rendszerint magától is tudja, hogy mi a kötelessége, mikor milyen periódus következik. Ott volt a franciáknál a szürrealizmus, ahogy Franciaország a második világháborúban bajba jutott, sőt ahogy a baj közeledett, abban a pillanatban a társadalmi töltetű költészet vált uralkodóvá. A múltkoriban Váradon azt kérdezték tőlem egy olvasótalálkozón: létezhet-e a költészet válságban lévő társadalmakban? Azt válaszoltam: szerintem éppen hogy ott létezhet, mert a válságban az emberek a versekbe kapaszkodnak. És hogy a költészetben van-e válság ilyenkor? Én nem hiszem – mondtam –, hogy a költészetnek van válsága. Van, amikor a figyelem előterébe kerül, és van, amikor meglankad iránta a figyelem. De hogy milyen ereje, szerepe lehet a versnek, arra nem tudok meggyőzőbb és meghatóbb példát, mint a Rajk-perben elítélt Lazar Brankovét, a budapesti jugoszláv követség egykori diplomatájáét, aki hétéves magánzárkája idején nem volt kivel beszéljen (a börtönőrrel suttogott olykor), és úgy tartotta magában a lelket, hogy verseket rakott össze emlékezetében, a versekbe fogódzott. Na most, mindenféle vers esetében, legyen az bár a legzártabb elefántcsonttoronyban fogant is, a költészet ott kezdődik, hogy van-e benne fogódzó. Úgy szoktam nagyon profán módon mondani, hogy a vers olyan, mint egy jó autóbusz, egy városi közszállításra alkalmas autóbusz. De ennek aztán tökéletesnek kell lennie, és főként nem szabad hiányozniuk azoknak a bőrfüleknek vagy éppen a vaskorlátnak, amelybe az utasok megkapaszkodnak egy-egy nagy fékezés vagy éppen egy karambol esetén… A jól eltalált strófák, a kitűnő verssorok ezek a bőrfülek, és sohasem lehet tudni, hogy ki, mikor, melyik autóbuszba száll fel, hogy nem éppen egy ezoterikus vers egyik strófája vagy néhány sora tartja-e benne a lelket.

– *No de Sándor, én azt hiszem, hogy költészetünk éppen azzal a bizonyos csökött-ségével vagy púposságával éri el a kötetek rendkívül magas példányszámait. Ami bizonyos környezetben és bizonyos szempontból púposság, vagy ami púposságnak tűnik, az más környezetben és más szempontból lehet különleges vonzó- és hatóerő…*

– Mondok egy érdekes esetet ezzel kapcsolatban. Amikor Hollandiában, az 1988-as rotterdami költőtalálkozón elmondtam, hogy nálunk egyik-másik verskötet 15–20 000 példányban jelenik meg, csak néztek rám, mint a messziről jött emberre, akinek könnyű lódítani. S amikor próbáltam megmagyarázni a dolgot, azt mondták, hogy ha egy akkora országban, mint Hollandia, egy verskötet megjelenik 1000–1500 példányban, és az el is kél – akkor az tökéletesen elég. Ha a dolgok rendben vannak – magyarázták –, ha mindennek megvan a rendje, megnyilvánulási lehetősége és módja, akkor a költő nyugodtan írhat akár ezoterikus verset is, és előbb-utóbb megtalálja majd a maga ezoterikus verseket igénylő 400–500 olvasóját. Engem ez a tapasztalás megerősített abban, amit régóta hajtogatok: ha nálunk például szabadon meg lehetne kapni mindig a különböző könyvstandokon, hogy mást ne mondjak: az egyetemes magyar irodalom legkülönbözőbb alkotásait, akkor az olvasó kiválaszthatná a neki tetsző költőket; ha a lapok, a rádió, a tévé olyanok volnának, akkor én is be kellene hogy érjem a tisztes pár ezer példánnyal. Az én köteteimből az olvasók talán 500 vagy 1000 példánnyal többet vennének, mint a Nagy Lászlóéból mondjuk, vagy egy másikéból, harmadikéból, mert én ide való vagyok, engem itt többen ismernek… Szóval ilyen ismeretségi alapon…

– *Vagyis kár a versköteteink magas példányszámával dicsekednünk? Ez is valami-féle természetellenességre utal, annak a folyománya?*

– Megítélés dolga, jól kell ismerni a tényeket és jelenségeket, mert egy és ugyanaz a dolog egyik helyen egyet jelenthet, egy másik helyen mást... Amerikában például jártam olyan egyetemi tanárnál, akinél meghökkentett, hogy milyen kevés könyve van... De neki nem kell, mondta, minek? Amikor eljön az egyetemről, kiadja a titkárnőjének, hogy másnap reggelre milyen könyvek legyenek kikészítve az asztalára. Ha éppen akarja, ha kellenek neki, haza is viheti őket... Neki tehát nem kell vagy csak ritka esetben kell erre költenie, pénzt befektetnie.

– Nem arról van szó, hogy Nyugaton rendkívül drágák a könyvek?

– Bizonyára arról is, de nemcsak arról. Azok a közkönyvtárak, népkönyvtárak, amiket Skandináviában és Finnországban meglátogattam, igazán nagyszerűek voltak, s amit Amerikában láttam, egyszerűen csodálatos. Bemész például Washingtonban az egyik kerületi könyvtárba, beíratkozol (ez ingyenes), és azt mondod: én hottentotta vagyok, szeretném az én kedvenc hottentotta írómnak ezt és azt a könyvét elolvasni. A könyvtáros rád néz, és azt mondja: tudna valami közelebbit mondani, mikor és hol jelent meg a könyv, hol lehetne beszerezni? Megmondod: Hottentottiában, körülbelül ekkor és ekkor... egyszóval bemondod, amit tudsz. Akkor azt mondja a könyvtáros: kedves uram, Hottentottia elég messze van, fáradjon be egy hónap múlva. Bemész egy hónap múlva, és megkapod a könyvet, a könyvtár megrendelte neked közköltségen, mert hátha akad még valaki, aki a könyv iránt érdeklődik. De ugyanúgy van a borral is, ha bemész a patikába, mert ott a drug-store-ban árulják a bort meg a likőrt. Közös barátunk, Bodor Miki mesélte, hogy amikor ő Lawrence-ben, ahol letelepedett, bement egy drug-store-ba, s mondta, hogy ilyen meg olyan kaliforniai bort szeretne, akkor a meglepődött kereskedő azt mondta: bocsánatot kérek, kedves uram, tessék három nap múlva bejönni. És három nap múlva ott volt a bor, meghozatta, és egyúttal azt is megérdeklődte: mikor, milyen időközönként szokta fogyasztani, s még raktározott is bizonyos mennyiséget, hogy legyen egy-egy nagyobb piknikre, rendkívüli alkalomra. Úgyhogy Miki nyugodtan mehet a drug-store-ba, mert az ő bora ott van...

– Fortélyos egy dolog ez a fogyasztói társadalom...

– Azt hiszem, megfejtettem, hogyan alakult ki Amerikában a közkönyvtárrendszer... Feltételezésem szerint a pionírok, az első telepesek vittek magukkal egy holland kalendáriumot meg egy bibliát, azok kézről kézre jártak, ez is, az is hozzáadott még valamit, így kezdték az alapozást... Mindenesetre olyan fokú szervezettséget, olyan figyelmességet, szolgálatkészséget, mint ott, én mifelénk nem láttam, nem tapasztaltam. A negyvenes évek végén, az ötvenesek elején, igaz, itt nálunk is volt egy nagy fellendülés, amelynek abszolút politikai, propagandisztikus célja volt, de magával hozta a közkönyvtárak feltöltődését klasszikus művekkel. Persze voltak esetek, amikor egyik-másik falusi könyvtár, mondjuk a magyarlapádi számára

özönnel rendeltek szovjet folyóiratokat francia nyelven, ami nyilvánvalóan a nagy terv egyszerű letudása, ha nem épp lejáratása, szatírába illő szabotálása volt. Az akkori ilyen-olyan közkönyvtár, falusi könyvtárfejlesztés azonban az utóbbi időben átcsapott a maga ellentétébe. Nagygalambfalván, ahol a XVIII. századig visszamenően létezett falusi könyvtár, ma már nem létezik. Az utolsó nagy baleset Hargita megyében körülbelül tíz évvel ezelőtt történt, amikor elvittek Iaşiba negyven falusi könyvtárost továbbképzésre, s mire visszajöttek, megszüntették a könyvtárosi állásokat, és bezárták a könyvtárakat... Azaz a községközpontban van egy megbízott tanítónő, akinek pénzbeli garanciát kell letennie, és aki hetenként egyszer a könyvtárhelyiségben nyitva tart. A magánkönyvtárak tekintetében viszont – hogy a kérdés másik oldaláról is beszéljünk –, összehasonlítva a mi egyetemi tanárainkat, értelmiségieinket az említett amerikai egyetemi tanárral, pontosan az ellentétét találjuk annak, ami a gazdaságban van. Mert a gazdaság ügye nálunk közösségi tulajdonban van, Amerikában meg magántulajdonban, a könyvtárak szempontjából viszont mi vagyunk inkább magántulajdonosok, Amerikában pedig inkább közösségi tulajdon a könyv. És ne feledkezzünk meg arról sem, ugye számba vesszük mostanában, hogy művelődési téren mit köszönhetünk a szocializmusnak, mi az, amihez ragaszkodunk, s akkor nem tagadhatjuk, hogy a könyvek természetes, mindennapi szükségletünkké váltak, hogy ez már benne van a génjeinkben. Abban a tényben például, hogy a legszebb verseimből Gyergyócsomafalván együltő helyemben 320 kötetet vagy inkább füzetet dedikáltam – benne van valahol az is, amit kezdettől fogva szocializmusnak, a szocialista építés kulturális eredményének hittünk, reméltünk... Különösen, ha arra gondolunk, hogy a *Nyugat* kétezer példányban jelent meg, ennyit kellett eladni belőle, hogy rentábilis legyen, és bizony küszködött, hogy ezt számonként elérje, a *Holnap* antológiából pedig hatvanat sikerült eladni annak idején Váradon...

– Neked alighanem volt több más alkalmad is, hogy a különböző jellegű versek hatásfokát lemérd. Mit tapasztaltál például az együttműködés során munkáid fordítóival?

– Életem egyik döbbenetes csodája az első találkozáshoz kapcsolódik Wim Swaannal, holland fordítómmal, aki egy rendkívül kedves fiatalember, tanársegéd az amszterdami egyetemen. Kitűnően ismeri Kelet-Európát, az itteni életet, ő ugyanis közgazdász, a közgazdasági karon tanársegéd. Klasszikus nyugat-európai gimnáziumba járt, tud angolul, természetesen németül, a görög auktorokat annak idején eredetiben olvasta, a latinokat hasonlóképpen, szóval egy ilyen iskolába járt. És kitűnően tud magyarul, nagyon jól használja a legváltozatosabb kifejezéseket. A múltkor hallottam a rádióban, Sopronban volt egy közgazdász-összejövetelen, magyarul beszélt, a létező szocializmusról fejtette ki véleményét. Igen, így mondta:

a létező szocializmus. Persze műveltségének elég nagy fogyatékosságai is voltak, poétikát annak idején az iskolában nem tanították, ha hiszed, ha nem, Szerdahelyi és Szepes magyar nyelvű poétikájából tanulta meg, hogy mi a szonett... én vettem neki egy ilyen könyvet. Egyébként ő maga is költő, szabad verseket ír. Nos, azzal állított be azon a bizonyos napon, hogy ő fordítja az én verseimet, és egyes dolgokat még akar kérdezni, látni akarja, hogy jól ért-e mindent. De még mielőtt kérdezni kezdett volna, az ablakhoz ment, és kinézett az utcára. Ez az a hely – kérdezte –, ahonnan a járdából is egy-két arasznyit befoghat a tekintet? Hát – mondom –, te helyszínelni jöttél, nem fordítani? A leírás ugyanis *A ház előtt egész éjszaka* című versemből való, amiről meg is írták, hogy a szó hagyományos értelmében nem vers, hanem valami más... Én reminiszcenciának mondtam. Hát ebben a reminiszcenciában meg-megtörtek a sorok, én magam sem tudtam jó ideig, miért törtem meg őket... s miután már nyomtatásban is megjelent, akkor jöttem rá, hogy ha mondom a szöveget, nyelek egyet-egyet, ott és azért törik meg a sor...

Hát leült az én Wim barátom, és precíz germán módon – ezért megharagudna, ha azt hallaná, hogy germán – kérdez, kérdezget, és nagyon jól, bámulatra méltóan jól ért mindent. Amikor aztán a kérdéses részhez érünk, rám néz, és azt kérdezi: Sándor, azért törik meg a sor, mert olyankor nyelsz? És én nem tudtam semmi mást mondani, csak annyit: azért, fiam!

– *Ha ilyesmire is rájött, ha nemcsak a versbe, hanem a költőbe is belelátott, nem érezhette csököttnek vagy púposnak a szöveget...*

– A következő alkalommal, amikor meglátogatott, a véleményemet kérte egy magyarországi költői vitáról. Olvasta Domokos Mátyásnak egy interjúját, ott valami olyasmiről volt szó, hogy Petőfinél a hó – hó, Adynál szimbólum, Csoóri Sándornál már a hó emléke... Hogy mi erről a véleményem? És hozzátette, hogy Hollandiában is vannak ilyen viták. Elmondta egy kitűnő holland ezoterikus költő versét, megpróbálom parafrazálni. Valahogy így szólt: hull a hó/ éppen amikor az ablakhoz mentem hullt a hó/ amikor hullania kellett volna akkor elállt/ hullt a hó.../ amikor az ablaknál.../ amikor a hó... Mondom: ez parafrazálás, s egy kicsit még rosszindulatú karikírozása is a dolognak... Elmosolyodtam, és azt mondtam: eredetiben ez biztosan egy nagyon szép vers... én magam is szerettem volna ilyen verset írni, publicista is szerettem volna lenni, s mellesleg világéletemben szerettem volna ilyen verset is írni titokban, az elit közönség számára... Ez persze – tettem hozzá – csak olyan elképzelés, de hát itt van az én írógépem, kettő van. Minden évben be kell jelenteni mind a kettőt a rendőrségen, rendszeresen, mint ahogy ujjlenyomatot vesznek... Ezt te is tudod és mindenki tudja, ez egy ismert általános rendelet... Namármost: ezek az én írógépeim nem akarnak ezoterikus verseket írni. Ilyen gondolattal ülök le, és akkor az írógép megírja a saját történetét: „Mese az írógépről. Amikor az írógép neszét vette/ hogy a tulajdonosnak lejárt a használati engedélye/ beadta a kulcsot/ billentyűi leragadtak/ szalagja kifakult/ kocsija kátyúba rekedt/ úgy viselkedett mint egy öntudatos, törvénytisztelő prostituált/ akinek ha lejár a bárcája/ nem űzi tovább az ipart/ nem teszi ki magát az esetleges razziák kellemetlenkedéseinek/ ennyire megszívlelte/ amit egy életen át beléje vertek."

Ilyen földön járó szövegeket (szövegnek mondom, hogy én is modern legyek, mert nem tudom, hogy ez versnek nevezhető-e vagy sem), ilyeneket ír az én írógépem. Csak a saját meséjét tudja lekopogni...

– *Persze nemcsak ilyeneket... Ezt, gondolom, Wim Svaan is jól tudja. Meg aztán lehet, hogy a te írógépversed benne valami egészen másfajta kényszerűséget idéz fel, saját életének valamilyen mozzanatát, azért ragadja meg, azért vésődik emlékezetébe...*

– Hogy milyen különös kapcsolások fordulnak elő, s hogy az empátia mozgástere milyen változatos, arról Stockholmban volt egy érdekes beszélgetésem Tomas Tranströmerrel, egy kitűnő svéd költővel. Hírből ismertük már egymást, az ő verseit egyik barátom fordította magyarra, s amikor megtudta, hogy a svéd fővárosban vagyok, bevillamosozott vagy beföldalattizott az egyik külvárosból, hogy beszélgessünk. Kérdeztem: mit csinál, mit dolgozik, s azt mondja, hogy a zsoltárok könyvét fordítja. Miért – kérdezem –, nincs lefordítva? (Én úgy tudtam, hogy le van.) Le van – azt mondja –, de egy kicsit avíttas a fordítás, és a maradék svéd vallásos érzületre is alapozva, szeretne valamit tenni ezért a kihalófélben lévő svéd nyelvért. Milyen veszély fenyegeti – kérdezem –, az angol szorítja háttérbe? Az is – mondja –, de főként az elektronika. Az, hogy egyfajta jelnyelvvé változik. Ezt úgy fordíthatnám magyarra, hogy a Főtefu-nyelvvé, betűnevekből, rövidítésekből álló nyelvvé változik. Látod, ott például ez feladat, egy svéd költői feladat. S abban a pillanatban nekem sem kellett tovább magyarázni, milyen rezdüléseket vált ki belőle a modern civilizáció kihívása, mint ahogy vallomása szerint, egyik-másik versemet olvasva, ő is azonnal átérezte a nyelv sorsáért való aggódásomat, egészen más tényezők és körülmények által előidézett szorongásaimat.

– *Ha már külföldi tapasztalatokról beszélünk, hadd kérdezzem meg: volt-e olyan esemény, helyzet vagy benyomás, aminek a mélyebb megértéséhez az itthoni tapasztalatok segítettek hozzá? És fordítva: előfordult-e, hogy egyik-másik itthoni jelenség általános vonásait, egyetemességének felismerését a külföldön szerzett tapasztalat segítette elő vagy tudatosította? Alátámasztották vagy módosították-e külföldi útjaid tapasztalatai a provincia és a nagyvilág viszonyáról, összefüggéseiről itthon kialakult nézeteidet, vélekedésedet?*

– Hát az indiánokat, ugye, már említettük... De ha nem külön-külön, hanem összefoglalóan akarok szólni ezekről a tapasztalatokról, akkor legelőször is azt kell

leszögeznem, hogy ahol megfordultam, mindenütt magyar nyelvterületen jártam, még Észak- és Dél-Amerikában is, mert én elsősorban magyarokkal érintkeztem. Rendkívül biztató, önbizalmunkat erősítő felismerés volt számomra, hogy a verseknek, amelyek hazai talajból fakadtak, és elsősorban az itteni közönséghez szólnak, van mondanivalójuk más tájakon, más körülmények között élő emberek számára is, akikkel jóformán semmi más nem köt össze, csak az anyanyelv. Vállaltam eddig is s a tapasztalatok alapján hitemben megerősödve vállalom és vallom ezután is, hogy vidéki költő vagyok, ennek a provinciának a fia, és ha valami erénye, valami erőssége van az én verseimnek, akkor ez főként az, hogy ebből a talajból sarjadtak. Tehát az... mondjuk egy ilyen megerősítés volt. Azonkívül, tudod, az úgy van, hogy amíg az ember nem látja a dolgokat, addig gyakran megijed, hogy ez mi... vagy az mi. Egy francia írta volt – vagy egy angol? – már nem is tudom... hogy amíg nem tudott jól angolul, és fordított egy költőt, X. Y.-t, addig ilyen és ilyen nagynak látta. Megtanult jobban angolul (vagy ha fordítva volt, franciául), és akkor látta, hogy amit ő hegynek vélt, az bizony csak egy felhő... Szóval nem olyan borzasztó, nem olyan fantasztikus és utolérhetetlen minden, ami ott van... Nem az a provincializmus, hogy mi provinciát ábrázolunk, mert az egy nagy dolog, a pejoratív értelmű, igazi provincializmus az, ha utánozni akarunk... Emlékszem, volt itt évekkel ezelőtt valaki, aki egy festőnkről meg egy szobrászunkról azt mondta (neveket most nem akarok mondani), hogy ha Párizsban élnének, akkor ilyen meg olyan világhírűek volnának... Hát én ebben nem hiszek, szerintem az ilyen feltételezés, ez az igazi provincializmus... Emlékszem, szentségtörésként hatott, amikor első nyugati utamról hazajöttem, s egyik szobrászunkról, persze egy kicsit rosszmájúan, azt mondtam: ó, hát ilyen szobrokat Bécsben kétszáz schillingért lehet vásárolni a trafikban. Mert így is volt, dél-afrikai faragványokat árultak a dohányboltokban, amelyek első látásra csakugyan hasonlítottak. Meg aztán a könyvesboltok... Ha nálunk régebben bementél egy könyvkereskedésbe, a polcok szépirodalommal voltak tele, meg politikával, politikai könyvekkel, brosúrákkal, s valahol akadt esetleg egy kis technikai részleg is... Bemész egy olasz, francia vagy amerikai könyvesboltba, s láthatod, hogy ott van minden a maga polcán: az egész világirodalom és az egész világ, mindaz, amiből a világ felépül: tudomány, technika, művészet stb. stb. – az foglalja el a nagyobb helyet. Tehát hogy úgy mondjam, abban segítettek az útjaim, hogy ne tévesszek arányt. Egyáltalán nem hatottak rám nyomasztóan a látottak-hallottak, s ha angolul is tudtam volna, ha flottul beszéltem volna az idegen nyelveket, még ennyi... semmiféle alacsonyabbrendűségi érzésem sem lett volna. Mikor ott szemben álltam ezzel-azzal, megnéztem, láttam, jól van, tudomásul vettem... Van is erről egy versem, aminek az az alapgondolata: bejártam mindent, de imádkozni

csak itthon tudnék. A másik pedig, hogy csábítottak engem ezek az utak, kétségtelen, de akkor is, ott is tudtam, hogy toronyiránt hol kell vennem az ösvényt. Vagyis el tudtam helyezni – szerénytelenség nélkül –, hogy minek mi a szerepe, funkciója... Barnard professzor szívműtéte csodálatos nagy dolog, de Udvarhelyen vagy másutt, ahol mondjuk az immunológiai körülmények még egy vakbélműtéthez is nagyon kétesek, s az operációt bicskával kell elvégezni – ott a világszínvonal az, ha a beteg életben marad. És ez az én feladatom. Tehát – nagyképűen szólva – el tudtam helyezni magamat a világban, ehhez segítettek elsősorban ezek az én nyugat-európai és amerikai portyázásaim, kalandozásaim.

– És persze megfordultál nagy és híres képtárakban, művelődési intézményekben...

– Láthattam a saját szememmel sok mindent abból, amit csak reprodukciókról ismertem addig, vagy még onnan sem... És megerősödött az a hitem, amit ugye még Illyéstől tanultam és tanultunk: hogy a kis népek műveltebbek, éppen mert dolgozik bennük az alacsonyabbrendűségi tudat, mert ez hajtja őket, míg a nagy népek önellátók... A franciák nem ismerik annyira az angolokat, mint mi, és fordítva is ugyanaz a helyzet. Hát ezzel, hogy elhencegjek neked, éppen egy kis népnél arattam sikert, Oslóban, amikor megjelent a Csoóri Sándorral közös kötetünk. Egy rádiós beszélgetésem volt a könyv két fordítójával és a norvég rádió művelődési rovatának vezetőjével, egy idős hölggyel. Egy nappal korábban együtt ebédeltünk, ebéd után nagyon jól elbeszélgettünk, s akkor a hölgy azt mondta: holnap folytassuk ezt a beszélgetést a stúdióban. Ott ülünk tehát a stúdióban, s azt kérdezi tőlem: milyen érzés norvégül megjelenni? Nagyszerű érzés – mondom –, szerintem sokkal nagyobb, mint ha angolul jelentem volna meg. Hát ez olyan hízelgésnek hathatott, láttam rajtuk, hogy egy kicsit meg is hökkentek. Kérem szépen – mondtam, volt ott a stúdióban ásványvíz és valamiféle gyümölcslé, töltöttem egy fél pohár ásványvizet, és belécsöppentettem pár csepp gyümölcslevet, aztán megkérdeztem –, változtatott-e az a pár csepp valamit az ízén? Hát, azt mondják, nem sokat, még a színén sem. Akkor többet töltöttem. Most? Most igen... Na kérem – mondom –, a norvég egy kis nép, három és fél-négymilliónyi, a kötet megjelent 1600 példányban, ebből a kultuszminisztérium rendelt ezer példányt a könyvtárak számára. Itt ülünk a norvég rádióban, tegnap együtt ebédeltünk a legnagyobb norvég lap művelődési rovatának vezetőjével, aki a könyvről megjelent recenziót írta. Ha ez a könyv angolul jelenik meg, nem hiszem, hogy Thatcher miniszterelnök-asszony kiadta volna az ukázt, hogy rendeljenek belőle a brit birodalom könyvtárai számára, nem hiszem, hogy a *Times* rovatvezetőjével együtt ebédeltünk volna, s hogy a BBC-ben diskurálnánk a dologról. Nálunk is, amíg kellő létszámmal működött a színművészeti főiskola, a

lányok szerepálma a Nóra volt, s rendszerint el is játszották – amit nem feltételezek egy angol színinövendékről. A kis népek figyelmesebbek, viszonylag műveltebbek, mert folyton félnek a lemaradástól. És akkor kérdezni kezdtek egy csomó mindenről – költészetről, erről-arról, és azon gondolkoztam, hogy most erre zetelaki vagy udvarhelyi választ adjak? Mert a választ a hallgatóság felkészültségéhez, ismereteihez is kell mérni, s amit Zetelakán el lehet és el kell mondani, Udvarhelyen már nem biztos, hogy megy. Oslóban kitűnően ment a zetelaki változat, és olyan sikerem volt, hogy a beszélgetést háromszor megismételték.

– *Honnan tudod, megírták?*

– Onnan, hogy háromszor küldtek honoráriumot.

– *Nincs még egy romániai magyar író, aki itthon és külföldön annyi találkozón vett volna részt, mint te. Felnőttekkel, gyerekekkel, minden rendű és rangú emberrel...*

– Mondtam, ugye, hogy ha politikai babérokra nem is vágytam, a közvéleményt szerettem volna befolyásolni, vagy hogy Majakovszkijjal szóljak: „eleget tenni a társadalmi rendelésnek". A politikusi szószék vagy hordó helyett próbáltam hát valamilyen pódiumot szerezni magamnak. Megírtam két színdarabot, egyiket Szatmáron be is mutatták, te még szépet is írtál róla, akkor felajánlottam mindjárt öt újabb témát... A színdarabomat tíz előadás után betiltották, s azóta sem keresett meg színház, hogy az öt téma közül valamelyiket megírjam. Színműíró tehát nem lehettem... Harminc éve a *Napsugár*-nál dolgozom, pontosabban: dolgoztam az utóbbi hetekig, végigkuliztam az életemet, egy csomó kompromisszummal, megalkuvással... Sokszor a KISZ-nek, a lapot patronáló ifjúsági szervezetnek kellett kötelező témákat megírnunk, és megírtuk, méghozzá jól – mert ha nem írjuk meg, megírja más rosszul, s akkor a rosszat kell közölni. Hát így lettem gyermekíró, így alakultak ezek a találkozásaim a gyermekekkel, így lett az én szószékem az iskola és a művelődési otthon. Nemcsak én jártam persze, de én talán a legtöbbet. Próbáltam a közérthetőség szintjén megfogalmazni esztétikai nézeteimet, verskedvelőket és versértőket nevelni a gyermekekből...

– *Ezeknek a találkozóknak egyik emlékezetes momentumát – hadd mondjam el ezt azok számára, akik nem tudnák – meg is örökítetted a Magvetőnél megjelent gyűjteményes köteted,* a Fekete-piros versek *fülszövegében, felidézvén azt a falusi kisiskolást, akinek a száján kicsúszott az egyszerűségében nagy és mélyértelmű igazság: a vers az, amit mondani kell.*

– Lehet, hogy egyik-másik vájt fülű esztéta kirohant volna a találkozókról, ha meghallja profán hasonlataimat, metafóráimat (bizonyára az autóbuszhasonlatom sem mindenkinek tetszik), de nagyon sok jel vallott és vall arra, hogy érdemes ezt csinálni. Olyan visszajelzések érkeztek, amelyek tartották bennem a lelket. Ez lett az én politikám... az én esztétikapolitikám... esztétika profana.

– *Esztétika profana... nagyon jó! Még azt hadd kérdezzem meg tőled: ha összehasonlítod a mi nemzedékünk politika iránti érdeklődését, a tiedet, a mai fiatalokéval, akkor...*

– Jelentős különbség van... és talán a mai fiatalok javára. A mai fiatalok nem estek át azon a nagy szerelmi csalódáson, amin én átestem. A szülőföldhöz, a szülői házhoz való kötődésük sem olyan jellegű, mint az enyém. Rám nagyon nagy hatással volt édesapám, énszerintem ő volt a költő, én csak az íródeákja... nagy olvasó ember volt... Én mindig restelltem volna, hogy olyan verset írjak, amit édesapám nem ért... mondjuk, ha nem is az egészet, ha nem is mindent, ami megfordult a fejemben, de jelentsen számára valamit... Ezek mind meghatározó dolgok... Éppen most olvastam az *Igaz Szó* júliusi számát, szép, színvonalas versek vannak benne... tegnap fel is hívtam a szerkesztőséget. Például ott van Jánosházy Gyurkának (hát ő nem tartozik a fiatalok közé, de a nagyon műveltek közé – igen), ott van két 1947-es szonettje és két újabb, amikkel nekem nagy lelki gyönyörűséget szerzett. Ott van azután Farkas Árpád, aki inkább mondható a mi nemzedékünkhöz tartozónak, de említhetem Markó Béla költészetét meg az igazán fiatalokét... nem találni náluk azt a fajta megszenvedettséget, mint a mi nemzedékünk feljajdulásaiban... Én ebben nagyon tudok gyönyörködni, sokkal műveltebbek, mívesebbek... pasztellversek, egy kicsit rezignáltak... Markó Bélának például nagyon igaza van abban a recenzióban is, amit Egyed Emese kötetéről írt (az is ebben a számban jelent meg), hogy nem sérteni, ellenkezőleg, dicsérni akarja, megállapítván, hogy költészete Áprilyt folytatja... és ugyancsak Markó mondja, hogy Kovács András Ferenc és Visky András esztétikai felfogásában egy Áprilyre emlékeztető vonal felerősödése tapasztalható. Nem modorukban, nem manírjukban, hanem szemléletükben. Én Áprily költészetét...

– *...ez az: hogy értékeled Áprilyt?*

– Nézd, vannak hegyek, és vannak dombok... egy nagyon szép dombos vonulathoz tudnám hasonlítani, melynek nem egeket ostromló magasságában, hanem önmagában, a maga lankásságában rejlik a csodája... ez egy szelídebb hangú, művelt, finom költészet, amelyben tiszta szívből gyönyörködni lehet... És nagy örömömre szolgál, hogy ezek a fiatalok írnak a *Napsugár*-ba is, hogy verseikkel ránevelik a gyerekeket ezekre a finomságokra, különös ízekre, zamatokra... Nekem ugyanis – ezt is nagyon sokszor elmondtam – az a felfogásom, hogy nincs felnőtt vers és gyermekvers, csak úgy, ahogy van nagyobb asztal, felnőtteknek való és kisebb, gyermekeknek való, de mind a kettő asztal, nem valami más... Tehát az ő verseik gazdagabbá teszik a gyerekeket, és ugyanakkor visszanyúlnak egy megbecsülni való hagyományhoz. Mert az a bizonyos potenciális szimbolizmus, amiről előbb is beszéltünk, az sem csak egy vonulatot foglal magába, annak a színskálája is jóval

gazdagabb, eszköztára változatosabb... nemcsak direkt társadalmi mondanivalókat képes sugallni vagy érzékeltetni... Nálunk már az olvasó is annyira ráhangolódott, ránevelődött erre a potenciális szimbolizmusra, hogy... De nem teoretizálok, példát mondok... Az én esetemben vagy a hozzám hasonlók esetében, mondjuk Sütőnél, ha valaki azt mondja: „Jó reggelt" – abban már valami plusz mondanivalót sejtenek. Ezeknél a fiataloknál a „jó reggelt" – még jó reggelt. De elkövetkezhet az idő, amikor rájuk is azt mondják majd, hogy hö-hö... És hogy a fő különbségre térjek vissza: az tetszik nekem, hogy az ő politikájuk, az ő politizálásuk, az ő elkötelezettségük, mondjuk így: esztétikaibb jellegű. Költőibbek, mint jómagam.

Néha nemcsak olvasóként gyönyörködöm az effajta szépségekben, főként, amikor fordításokra vállalkozom. Tudod, hogy Rilke évek óta kísért, kínoz, nem hagy nyugodni. Azt az ötsorosát például, amelyik így kezdődik: „Gib deine Schönheit immer hin..." én úgy fordítottam: Oszd a szépséget, pazarold/ szótlanul, számolatlan/ hallgatsz, megszólít: nézd, vagyok/ s végül mindenből rádragyog/ ezernyi árnyalatban./ Tehát ez egy másfajta... az esztétika profanával szemben ez az esztétika docta, a művelt esztétika... Hogy aztán a finomabb, csiszoltabb, műveltebb ember erkölcsében, emberségében is különb lesz-e, mint a mai?... – nem tudom. Remélhetőleg, talán... Bár cáfolatként ijesztő példaként ott volt ugye a művelt Németország és a zongorázni tudó, Chopint játszó Gauleiter... Talán akkor válnának jobbá, erkölcsösebbé, emberségesebbé az emberek, ha nem volnának politikusok, politikai szenvedélyek és elfogultságok, hanem csak egyszerűen jól működő demokrácia. Amibe ma beleértődik a Bibliából is kiolvasható szabadság, testvériség, egyenlőség.

(1989. szeptember)

Múltbeli tanulság, jelenkori parancs

Kiss András Varga Katalin példamutatásáról

– „Varga Katalin története – *írod pár éve megjelent könyvedben* – az együtt élő emberek kölcsönös bizalmának, az egymás igaza melletti kiállásnak és az igazságba vetett rendíthetetlen hitének példájaként, mint múltbeli tanulság és jelenkori parancs szól hozzánk." *Olyan vallomásos mondatnak érzem ezt, melynek minden vonatkozása egyaránt fontos.*

– Szülőföldemről, a Bánságból, szüleim, nagyszüleim világából egy olyan együttélési modell képét hordom magamban, amelyben az egymásra utaltság, egymás megsegítése és – ha szükséges volt – az egymás melletti kiállás, éppen az együttélés következtében, magától értetődő volt. Gyermekkori emlékeimben kutatva rájövök, hogy én akkoriban jóformán nem is tudtam, milyen nemzetiségűek azok, akik megfordulnak a házunkban, akikkel hozzátartozóink szóba elegyednek az utcán. Nem is tudhattam, mert nagyon gyakori volt, hogy ezek a rendszerint három nyelvet beszélő emberek elkezdték egyik nyelven a beszélgetést, és a másikon vagy harmadikon folytatták és fejezték be. A mérce pedig, amivel családon belül ki-ki megmérettetett, egyértelműen az volt, hogy ki milyen ember. Később már az is tudatosult bennem, hogy ki milyen nemzetiséghez tartozik, de ez mit sem változtatott a kialakult értékítéleten. Sőt azt is felfedeztem: ezek az emberek úgy becsülik egymást, hogy egyik sem ad fel jottányit sem nemzeti hovatartozásából, hűséggel továbbvitt örökségéből, nem akar kiválni nemzeti közösségéből. Az egymással megosztott munka, örömök és gondok, mulatságok és gyászok ugyanakkor érdeklődést keltettek a másik világa iránt, kölcsönhatások keletkeztek, mindez pedig, hangsúlyozom, egymás dolgainak megbecsülésével járt együtt.

– *Kétségtelenül szép örökség...*

– Az iskolapadokban, barátságokban, diákkori kapcsolatokban, az összejöveteleken és a játéktereken az együttélés valóságában nőttem fel. Az persze a valóság ok nélküli és valótlan megszépítése lenne, ha nem említeném meg azokat a zavaró körülményeket és közjátékokat, amelyek együtt jártak az élettel és a történelemmel. De – és ezt tartom lényegesnek – ezek az emberek nem az egymást elválasztó momentumokat tartották természetesnek, hanem éppen ellenkezőleg: az a vágy élt

bennük, hogy ezeket kiküszöböljék, megszüntessék, és az eredeti, magától értetődőnek tartott együttélési rendet állítsák helyre.

– *Ez volt hát az erkölcsi-szellemi örökséged, amikor a Varga Katalinra vonatkozó anyaggal találkoztál...*

– Könyvemben azt is elmondottam, hogyan történt ez. Itt annyit tehetek hozzá: a legelőször megtalált és közölt önéletírás számomra megszokott érzéseket és gondolatokat fejezett ki, még ha a környezet és a körülmények különböztek is azoktól, amelyekben felnőttem. Az már szakmai törekvés volt, hogy a szétesett vizsgálati iratok csomóját az évek során ismét összegyűjtsük. Húsz évvel később, Varga Katalin születésének 175. évfordulóján azután a vizsgálati anyag egy másik emlékét, a szelíd vallomást közöltem. Akkor (Benkő Samu baráti buzdítására is hallgatva) újra elővettem az egész vizsgálati csomót, és belemerültem abba a harcos, zaklatott világba, amelyben számomra sok minden új volt, csak az egymás iránti bizalom nem.

– *Milyen értékelésekkel, beállításokkal kellett (és kell esetleg) szembeszállnod, hogy a magad Varga Katalin-portréját kialakítsd, illetve megvédd?*

– I. Tóth Zoltán Varga Katalinról is szóló alapvető könyvében már részletesen elmondotta, mivel kell szembenéznie annak, aki arra törekszik, hogy igaz Varga Katalin-képet vázoljon fel. A korabeli hivatalos megbélyegzés, amely Varga Katalinra a „lázasztónő", „kalandornő" minősítést sütötte, sajnos tovább kísértett a történetírásban is. Ugyanakkor – inkább a szóbeliség útján – elterjedt a Varga Katalin erkölcstelenségéről szóló rágalom is. A fennmaradt hiteles adatok fényénél mindezeket a vádakat lépésről lépésre meg kellett és lehetett cáfolni, s ki lehetett alakítani az igazi Varga Katalin képét. Röviden azt mondhatom: olyan romantikus figura ő, akinek szenvedélyes kiállását, nagy tetteit nem személyes érzelmi motívumok, hanem tudati tényezők határozzák meg; ezek közül is elsősorban az igazságérzet és az emberi egyenlőségtudat.

– *Személy szerint azt tartom a róla felvázolt portréd legfőbb erényének, hogy az eset kivételességét is hangsúlyozza, és egyben azt is érzékelteti: ebben a kivételességben lényegében a különböző nemzetiségű egyszerű emberek általános vonása ölt testet nem mindennapi formában.*

– Egy pillanat... Folytatni szeretném még az előbbi gondolatmenetet és megállapítani, hogy a rehabilitált Varga Katalinnal kapcsolatban is felmerülhetnek bizonyos kísértések, mégpedig jelentőségének túlértékelése irányában. Véleményem szerint hiba volna úgy beállítani őt, mint az erdélyi románság politikai vezetőjét, vagy mint a nemzetiségi és szociális jogokért folytatott harc legfőbb alakját. A kisebb román közösséggel együtt, konkrét célokért vívott hűséges és megalkuvás nélküli harcával azonban joggal vált az együttélésnek, egymás megsegítésének és az egymásba vetett bizalomnak a szimbólumává.

– *A nemzeti-nemzetiségi jogok biztosítása általános felfogás szerint a társadalom előrehaladásának szükségszerű velejárója. Nem a jogok megadása jelent külön kegyet, hanem megtagadásuk szembeszegülést a fejlődés követelményeivel. Mármost anélkül, hogy képtelen, történelmileg indokolatlan vonatkozásokat, összefüggéseket ötölnénk ki, azt a kérdést nézetem szerint mégiscsak föl kell vetni: komolyan hitt-e Varga Katalin a félrevezetett, jóságos császár legendájában, vagy csupán taktikai fogásként folyamodott hozzá? Azaz: meggyőződése volt, hogy a mócokat sújtó igazságtalanságok, a rájuk nehezedő mérhetetlen terhek csupán az államapparátus visszaélésének eredményei, vagy úgy tett, mintha elhinné, hogy az orvoslás lehetőségeit kipróbálhassa?*

– Nehéz erre a kérdésre maradéktalanul biztos választ adni. A felvilágosult abszolutizmus, éppen az összbirodalmi célok érdekében, számos könnyítést vezetett be, vagy igyekezett megvalósítani, például a földesúr-jobbágy viszonylatban. A parasztság ez esetben konkrétan érezhette a központi hatalom közbelépésének eredményeit, vagy legalábbis tudomására juthattak a felsőbb törekvések. Ezeket érzékelte, ez döntően befolyásolhatta vélekedését a központi hatalom jóindulatáról, a „jóságos császárról", mert az már kevésbé volt érzékelhető, hogy lényeges társadalmi változásokat a központi hatalom sem akar, és tulajdonképpen a maga javára igyekszik visszaszorítani a földesúri nyomást. Az így kialakult képet aztán tovább táplálta a kérvényezés jogának fenntartása (erről könyvemben bővebben írtam), ami szintén azt a nézetet erősítette a parasztságban, hogy fent meg akarják hallgatni. Ez a hagyomány nemzedékről nemzedékre öröklődött, Varga Katalin is ezért fordult mind a maga, mind a román bányászjobbágyok ügyében a „jóságos császárhoz". Én nem hiszem, hogy ez taktika volt, legalábbis nem a szó mai értelmében. Inkább a járható utak egyike. Mert aztán példák bizonyítják, hogy amikor és ahol a kérvényezés nem vezetett vagy nem vezethetett eredményre, Varga Katalin és a román bányász-parasztok a harc másik útját választották, a nyílt ellenszegülést.

– *Több mint harminc éve foglalkozol levéltári kutatással és intézménytörténettel. Elképzelhetőnek tartod, hogy a barátságnak, a testvériségnek és a közös harcnak legyenek olyan kiemelkedő eseményei, nagy személyiségei, amelyekről, illetve akikről ma még nem tudunk?*

– Ha kérdésed úgy értendő, hogy felfedezhető-e mondjuk egy Varga Katalinhoz hasonló, hozzá mérhető múltbeli román vagy magyar történelmi személyiség, akiről ma még fogalmunk sincs – akkor nemmel kell válaszolnom. Az évszázados együttélés és a közös harc nagy eseményei, kiemelkedő személyiségei általánosságban ismertek, bár e tekintetben is gazdagíthatnók tudásunkat, hiszen a levéltárak szinte kimeríthetetlenek. Viszont számos területen a már feltárt és még fel nem használt

források értékesítése, illetve a megkezdett, de be nem fejezett kutatások folytatása új eredményeket hozhat.

– *Témánk szempontjából milyen „újdonságok" várhatók véleményed szerint a további kutatástól?*

– Azoknak a forrásoknak a feltárásában látom a további nagy lehetőségeket, amelyek az együttélés hétköznapjait, a közös megvalósításokat, eredményeket tükrözik. Az ilyen kutatások sok időt és energiát vesznek igénybe, hiszen ez esetben a kutatónak nagy anyaggal kell megbirkóznia, és ebből kell aranyporszemcsékként kimosnia azokat az adatokat, amelyek végül is egésszé állhatnak össze. A mindennapi békés, barátságos együttélésre ugyanis az jellemző, hogy nincs benne semmi rendhagyó, minden magától értetődő; a források első pillanatra épp ezért kevésbé felismerhetőek, a kutatónak kevesebb eredményt ígérnek, mint a rendkívüli esetek. Úgyszólván az élet egészét, valamennyi megnyilvánulását fel kell ölelni. A munka éppen úgy területe az együttélésnek, mint az iskola, a tudományos kutatás, könyvnyomtatás, társadalmi kapcsolatok stb. Román mesterek építik például a magyarok és szászok malmait, vagy magyar és szász kézműiparosok készítik vásárra a román parasztok igénye és ízlése szerinti árukat. Vagy vegyük éppen a családi kapcsolatokat. Ki kutatta például a modern genealógia teljes apparátusával a középkori magyar és román nemesség, szász polgárság rokoni kapcsolatait és hatalmi helyzetét? (Sajnos az alsóbb társadalmi osztályok esetében ez nehezebben megközelíthető.)

– *Gondolsz-e arra, hogy magad is írjál valamilyen nagyobb munkát az együttélés hétköznapjairól? Egy olyan könyvet, amely részletesen taglalná az elmúlt századok mindennapi életében felvetődött kérdéseket?*

– Pillanatnyilag a már összegyűjtött boszorkányperekhez kell jegyzeteket készítenem, és előszót írnom. Ez a munka már nagyon rég készül; remélem, sikerül végre befejeznem. Ugyanakkor évek óta gyűjtöm az anyagot a XVI–XVII. századi Kolozsvár hétköznapjairól és ünnepeiről. Szeretném, ha ez a munkám is elkészülhetne.

– *Ezek szerint kiegészülhetne az a kép, amely Imreh István és Egyed Ákos könyveiből* (Erdélyi hétköznapok; Falu, város, civilizáció) *rajzolódik ki az elmúlt századok erdélyi életéről. A sorozat különlegessége az volna, hogy a legrégebbi kort tárgyaló munka, a tied, a végén csatlakozna a többihez...*

(1983)

Fehér foltokat kell eltüntetnünk

Kovách Géza helytörténeti kutatásairól

– *Nemrégiben háromrészes, érdekes visszaemlékezésedet olvastam* A Hét-*ben a háború utáni irattármentésekről...*

– Talán az az akció volt az első, amely megkóstoltatta és megkedveltette velem a múlt értékeivel való törődést, múlt és jelen összefüggéseinek kutatását, bár akkoriban a néprajz kezdett egyre inkább figyelmem, érdeklődésem előterébe nyomulni. Gunda Béla professzor vezetésével nagyarányú gyűjtésekben vettem részt (ezeknek anyaga ma is ott porosodik valamelyik dobozban), s negyedéves koromban mellette famuluskodtam. Az 1948-as tanügyi reform azonban megszüntette a néprajz szakot, s én engedve Jakó Zsigmond professzor hívásának, visszatértem főszakomhoz, a történelemhez. Ennek a kitérőnek köszönhetem azonban a felismerést, hogy a modern gazdaságtörténet levéltári anyagának és a néprajzi hagyományoknak az összevetése, azonosítása igen érdekes, hasznos szempontokkal és tanulságokkal szolgálhat.

– *Ezután következik rövid egyetemi pályafutásod...*

– A fényes szellők korszaka volt ez, bennem is buzgott az új világ építésének féktelen vágya. Tanársegédként egyetemi kurzust vezettem 23–24 éves fejjel, részt vettem a közéletben, s amikor időm engedte, az Erdélyi Múzeum egykori levéltárában böngészgettem a Bánffy-család gazdasági iratait. Néprajzi és történelmi ismereteim egybehangolásával szerettem volna megírni az erdélyi mértéktörténetet... De hát rövidesen meg kellett válnom az egyetemtől. A háború végén ugyanis nyugati hadifogságba estem, onnan tértem haza 1946-ban; ezt mindenki tudta rólam addig is, de ez a körülmény most vált kizáró okká.

– *Hogyhogy Aradon és nem szülőföldeden vagy a Szilágyságban próbáltál megkapaszkodni?*

– Részben családi kapcsolataimnak, részben Zala Béla múzeumigazgató hívásának, biztatásának köszönhetem, hogy Aradra kerültem. Három hónapi múzeumi adminisztrációs munka után végül a tanügyben kötöttem ki, egy külvárosi iskolában tanítottam három évig, innen kerültem át újabb véletlen folytán abba a középiskolába, ahonnan minden valószínűség szerint nyugdíjba fogok menni.

– *Kutatómunkád ezzel megszakadt?*

– Az oktatás-nevelés hivatástudatot feltételez, s önmagában is egész embert követel. Különösen azt követelt azokban az években. Nem mondom, sok kedves emlékem fűződik ehhez az életszakaszhoz, ha nyugdíjas leszek, egyszer talán megírásukra is kerül majd alkalom. De akkoriban rengeteg időt emésztő apróság kapcsolódott a tanári munkához: betűvető-tanfolyamok, közmunka-összeírások, iskolai ünnepélyek, ismeretterjesztés stb. A kutatás folytatására ilyenformán nemcsak saját megrendülésem, hanem az időhiány miatt sem gondolhattam. Kevés szabadidőmben a Szilágyságban és a Kolozsváron gyűjtött anyagot rendszerezgettem, ebből született a Bánffy-birtokról szóló dolgozatom, melynek középpontjában a feudalizmus bomlása és a kapitalista gazdálkodás kialakulása áll, az a kérdés, melyet akkoriban Imreh István is vizsgált a Mikó-birtokok, Csetri Elek meg a Wesselényi-uradalom esetében.

– *Akkor hát mégiscsak beérett a kolozsvári szakasz egyik gyümölcse...*

– Be, méghozzá úgy, hogy hosszabb ideig egyben történészi munkásságom utolsó gyümölcsének is hittem. Amolyan korai hattyúdalnak. A megkezdett zilahi céhtörténet folytatására ugyanis egyelőre nem mutatkozott lehetőség, s a gazdaságtörténet más ágai sem kecsegtettek túl sok lehetőséggel. Ismertem magamat, tudtam, hogy az asztalfióknak képtelen vagyok dolgozni. Ezért azt forgattam a fejemben, hogy lemondok a kezdeti elképzelésekről, hagyom az okleveleket, és a módszertannal próbálkozom. Szerencsére az ötvenes évek második felében a körülmények is kezdtek kedvező irányba változni, s Dörner Egon és Glück Jenő kollégáimban olyan munkatársakra leltem, akikkel lehetett valamit kezdeni. Meg aztán ne feledkezzem meg Russu Gézáról, az akkor szerveződő Aradi Állami Levéltár igazgatójáról. Az ő erkölcsi segítségüknek és a kolozsvári barátokkal fenntartott töretlen kapcsolatoknak köszönhetően sikerült valamivel később nyomdafesték alá juttatni a zilahi céhek történetét is.

– *Az új színhely, a megváltozott helyzet nem sugalmazott egyben új témákat, kutatási területeket is?*

– Kecsegtetett némi lehetőséggel az aradi ipar története, a kezdődő munkásmozgalom, de ezekből csak apróságok lettek. A forrásanyag is szegényes volt. 1957-ben azonban a városi könyvtárban és a levéltárban ráakadtam az Arad megyei urbániumokra, s élvezettel és izgalommal kezdtem tanulmányozni a gazdag statisztikai anyagot, amely nagy fehér folt eltüntetését ígérte. További kutatásaimat igyekeztem most már e köré összpontosítani. Ez már tudatos helyzetfelismerés volt.

– *Ezek szerint immáron negyedszázada foglalkozol az Arad megyei urbáriumokkal...*

– Ahogy most kimondod, engem is szinte meghökkent. Csakhogy mind az anyag természete, mind az általános körülmények olyan kérdéseket vetettek fel, amelyekkel nem lehetett egyik napról a másikra megbirkózni. Tetemes időt emésztett fel a közel 160 falura vonatkozó úrbérrendezési anyag alapos tanulmányozása is, egyik kérdés szülte a másikat, a főcsapásból számos út és mellékösvény ágazott el – de ez még nem volt minden. Mert ugye a tájegységről kialakult képet be kell illeszteni az általános fejlődésbe, de milyen általános képhez viszonyítsam az én Arad megyei anyagomat, vagy milyen más anyaggal próbáljam összehasonlítani? Szabó István agrártörténeti iskolája ekkor már létezett ugyan, de igazán termékennyé ezután vált. A kolozsvári agrártörténészek is inkább csak a kutatásnál tartottak, számos kérdést szóban kellett velük megvitatnom. Meg aztán: belső Erdély területén nem volt úrbérrendezés, csak a nyugati megyékben, mostanáig azonban ebből is csak az aradi részek helyzetét ismerjük úgy-amennyire, s még mindig a nyomdafestéket várja a Szatmár megyei úrbérrendezésről szóló dolgozatom. Az összkép megrajzolása így hát érthetően várat magára. De ugyanígy vagyunk a céhtörténettel is. Helytörténeti vonatkozásban igen sok fehér folt vár még eltüntetésre.

– *Nos, hogy oldottad meg a dilemmát?*

– Mondjunk le egyelőre a szintézisről, s maradjunk továbbra is az anyaggyűjtésnél, a részletkérdések kutatásánál és közlésénél? – kérdeztem mindegyre magamtól. Félő, hogy ez esetben önmagunk kishitűségében feneklünk meg. Vagy kergessünk valótlan álmokat, és takarózzunk a körülményekkel, a gátló tényezőkkel? Nyilvánvalóan ez sem megoldás. Ha tehát valakit nem elégít ki a hangyamunka, az adathalmozás, és nem másoktól várja a szintézist sem, akkor meg kell találnia azt a pászmát, azt a lehetőséget, ahonnan a helyi kereteknél messzebbre láthatunk, jobban mondva, ahonnan a kérdéseket is szélesebb összefüggésekben szemlélhetjük.

– *És te az urbáriumokban megtaláltad a magad pászmáját?*

– Ha a futó évek engedik, két kérdésben elvégezhetem a rám háruló feladatokat. A Bánság és a Körösök vidékének XVIII–XIX. századi agrárfejlődésére gondolok, az úrbérrendezéstől az 1848-as forradalomig. Az 1771-es és 1828-as összeírások statisztikai anyaga alapján hű keresztmetszetet lehet adni a parasztgazdaság helyzetéről és fejlődéséről, valamint az árutermelésre alapozó nagybirtok-gazdálkodásról. Ezen a téren főleg a Bánság szolgálhat sok meglepetéssel, mert itt egyúttal nyomon követhető a jellegzetes mezővárosi fejlődés és a mezőgazdaságot kiszolgáló kézműipar kibontakozása is.

A másik kérdés elméleti jellegű, de végeredményben kapcsolódik az előbbihez. Hogyan viszonyul az itteni fejlődési modell az általános kelet-európai viszonyokhoz? Úgy gondolom, hogy itt gyökeresen módosítanunk kell eddigi elképzeléseinket, s időben is vissza kell nyúlnunk Dózsáig. Nálunk ugyanis a nyugati fejlődéstől itt válik el az út, s a különbségeket azután fokozza és elmélyíti a török hódoltság is. A röghözkötöttségről s az úgynevezett második jobbágyságról, majd a tipikus

porosz utas fejlődésről alkotott eddigi kép azonban – szerintem – gyökereiben hamis. Éppen a történelmi statisztika segítségével alaposan utána kell néznünk a dolgoknak, de nem kell feltétlenül új modellt keresnünk, önmagunkat egy másik modellel azonosítanunk, hanem helyi viszonyainknak megfelelően kell megvizsgálnunk a tényeket. Konkrétan: mennyiben és milyen arányban hajtották végre a röghözkötést különböző vidékeken? Mikor indul meg a tipikus mezővárosi fejlődés (hol, hogyan), a paraszti árutermelés (korlátozott voltában is), mikor és hol kapcsolódik be a piacgazdálkodásba, mikor, hol és milyen ütemben tör utat a majorosítás, s mennyiben támaszkodik robotra, illetve bérmunkára? Úgy vélem, ha ezt sikerül részleteiben valamennyi jellegzetességgel együtt megvilágítani, egészen új kép fog kialakulni, amely jobban illeszkedik majd az általános európai, főleg a kelet-európai keretekbe, és egyúttal az összképet is változatosabbá teszi.

– Helytörténeti kutatásaidnak köszönheted – gondolom –, hogy pár évvel ezelőtt te is bekerültél abba a történészcsapatba, amelyet a város múltjának felkutatásával, okmányokkal igazolható létezésének kiderítésével bíztak meg. A kezdeti böjt után ez mintha a kárpótlást, a lakomát jelképezné, a kitartás és helytállás jutalmát...

– Hárman kaptunk megbízást az évfordulóra vonatkozó dokumentáció összegyűjtésére, s a szerencsés véletlen módot nyújtott, hogy különböző külföldi levéltárakban és könyvtárakban is tapasztalatokat szerezzek. A budapesti Országos Levéltárban és a bécsi Kamarai Levéltárban korábban is megfordultam, és kutattam már többször. Ez alkalommal azonban már eljutottam a vatikáni, müncheni, karlsruhei és nürnbergi levéltárakba is. Ez utóbbi őrzi a Hunyadi levéltárat, ahonnan korábbról is voltak adataim, főleg a Dózsa-felkeléssel kapcsolatosan. Ezúttal kissé behatóbban megismerhettem a levéltár jellegét és állagát is, anélkül természetesen, hogy átböngészhettem volna. Engem elsősorban az Arad vidékére vonatkozó, XVI. század eleji összeírások érdekeltek. De megfordultam római, firenzei, bolognai, páduai, valamint müncheni, heidelbergi, strasbourgi, ulmi, hamburgi könyvtárakban is. Ha nem is mindenütt, de sok helyen találtam olyan anyagot, mely szélesítette látókörömet, illetve elősegítette kutatásaimat. Helytörténeti kutatásaimat is. A külföldi könyvtárak szerkezetével, állagával, összetételével, ránk vonatkozó anyagával kapcsolatos tapasztalatokat érdemes volna egyszer a sajtó nyilvánossága elé bocsátani.

– Ezek szerint a futó benyomásoknál, a hozzávetőleges tájékozódásnál és számbavételnél maradandóbb, termékenyítőbb betekintést is szerezhettél?

– Egy-egy könyvtárra, levéltárra pár nap jutott, így hát szerencse dolga is volt, hogy találunk-e vagy sem valami hasznosíthatót. Rendszerint olyankor találtunk, amikor már ismert jelzet nyomán kutattunk. A jövő szempontjából azonban útjaink kétségtelenül igen hasznosak voltak, egy esetleges újabb alkalommal már koncentráltabb és tartalmasabb munkát végezhetnénk. Főként a bécsi, müncheni és nürnbergi levéltárakban. Külön kincsesbányát jelenthetnek azután az elszórt, kevésbé ismert nyugat-németországi könyvtárak: az Ulm melletti vieblingi Benedek-rendi könyvtár például vagy a wolfenbütteli Lessing könyvtár, melynek állományát összevonták a braunschweigi herceg könyvtárával. Sok érdekességet tartogathat számunkra az hamburgi egyetemi könyvtár kartográfiai anyaga is.

– Mondd, eddigi munkásságodat csak kezdetnek, előtanulmánynak tekinted, s ezutánra, talán épp nyugdíjas korodra ütemezted be az összegező munkák megírását?

– Hogy a felgyűlt tapasztalat birtokában a 20–25 évvel ezelőtt gyűjtött anyagot is másként látom – az bizonyos. A már említett Szatmár megyei úrbérrendezésen kívül két tanulmányom áll készen: egyik a bánsági és a partiumi megyék mezővárosainak céheiről, a másik meg Arad és Bihar megye hegyvidéki falvainak 1771 és 1828 közötti parasztgazdaságairól. Remélem, lesz erőm az ugyancsak említett két nagy témámat is kidolgozni, s ha ezeket egy összegező erdélyi céhtörténettel is sikerül megtoldanom – elégedett leszek.

– Nagy szó...

– Csinálhattam volna többet és jobbat is – igaz, de szerettem és változatlanul szeretem a katedrát is, az ifjúságot, az életet is. Akikkel együtt indultam, azok közül egyesek többet-jobbat, értékesebbet alkottak, akik pedig megrekedtek, magyarázatot, magyarázatokat keresnek, vagy az élet más területein igyekeztek és igyekeznek meglelni helyüket. Remélem, a végső elszámolásnál nem tartozom majd a magyarázkodók közé...

(1983)

Kodály és a zenei anyanyelv

Nagy István fiatalkori emlékeiről, kórusvezetői tapasztalatairól

– *Egyik nem régi nyilatkozatodban Kodály Zoltán bámulatos emlékezőtehetségéről szóltál, kedves Nagy István, és megállapításodat példával is illusztráltad, annak az esetnek a felidézésével, amikor zeneművészeti főiskolásként, a húszas évek második felében Domokos Pál Péter társaságában felkerested, s amikor barátod népdalgyűjtését nézegetve, olvasgatva, Kodály egyszer csak megszólalt:* „Ez nekem is megvan, de itt nálam egy hang más, ha megengedi, ezt magamnak is megjegyzem." *Lehúzza szekrényéről a rolót – mondtad a továbbiakban –, a polcok tele kottákkal, kihúz egy köteget, kivesz egy kottát, és alul megjegyzi: D. P. P.-nél ez a változat van. Valóban csodálatra méltó, hogy valaki több mint 15 évvel a dallam lejegyzése után (a Kászonokban – köztudomás szerint – 1912-ben gyűjtött) minden részletre ilyen pontosan emlékezzék, egyetlen hangnyi eltérésre így felfigyeljen. Ebben az emlékezésben és más nyilatkozataidban is jelezted vagy szuggeráltad, hogy Kodály számtalanszor ámulatba ejtette azt, akivel elbeszélgetett. Szeretném, ha egy-két további példát is felhoznál...*

– Hirtelenjében a bámulatos emlékezőtehetséggel párosuló gyors áttekintőképességre tudnék példát felhozni. A kettő, ha nem is azonos, de rokon vonás. Amikor 36–37-ben a *Székely keserves*-t kezdtem betanítani a marosvásárhelyi tanítóképző és gimnázium énekkarának, egy alkalommal, Budapesten járván, engedélyt kértem Kodálytól, hogy a tempójelzést egy helyen megváltoztassam. Túl gyorsnak tűnt ugyanis. Hosszabb ideje bíbelődvén a szólamokkal, ilyen lehetőségeket is meg olyanokat is kipróbálván, a valamivel lassúbb tempót a mű hangulatához illőbbnek, hatásosabbnak éreztem. Kodály figyelmesen meghallgatott, szemét kissé összevonta, ami annak a jele volt, hogy magában végiggondolja a dolgot, majd azt mondta: eredetileg a jelzettnél ő is valamivel lassúbb tempóra gondolt, de azt tapasztalta, hogy a budapesti kórusok, a címből kiindulva, túlságosan is elnyújtják a dolgot, a halottasházi hangulat ellensúlyozására írt be gyorsabb tempójelzést. Épp ezért beleegyezett a változtatásba, úgy énekeltük 1941 februárjában is, amikor a Zeneakadémián hangversenyeztünk. Előadásunknak – túlzás nélkül állíthatom – nagy sikere volt, a kritikusok azt írták: eddig is ismeretes volt, hogy Csíkban tudnak többen egyszerre gazdag díszítésű dallamokat énekelni, de hogy képzett énekkar ilyen teljesítményre képes legyen, annak a hallgatóság most lehetett először tanúja;

Bárdos Lajos pedig, aki akkor a Zeneműkiadó igazgatója volt, másnap felkeresett és felajánlotta, hogy még elutazásunk előtt énekeljük lemezre a műsort. Gyorsan összeszedtem a társaság elérhető részét (különböző internátusokban voltunk elszállásolva, s egyeseket a nagy távolság és a rendelkezésünkre álló rövid idő miatt nem tudtunk értesíteni), s a legszükségesebbekre szorítkozó rövid megbeszélés után nekivágtunk a dolognak. A lemez egyik oldalára kerül a *Keserves*, de mi kerüljön a másikra? Székely népdalokat fogunk énekelni – döntöttük el –, így lesz jó, így lesz találó. A technikai eszközök akkori tökéletlensége miatt azonban az egészen halk részeket fel kellett erősítenünk, különben nem vésődtek be, s a tempót is a henger forgásához, a lemez időtartamához kellett igazítanunk... Így aztán a dolgok ismét fordultak egyet, a lemezen kénytelenek voltunk mi is olyan tempóban énekelni, ahogy Kodály megjelölte...

– *Ez a kapcsolat meglehetősen határozottan rányomta a bélyegét egész életedre és tevékenységedre...*

– A kapcsolat? A személyes motívumok? Kodálynak kétségtelenül megvolt a személyi varázsa, de a legnagyobb hatást mégis műve, művészete gyakorolta rám. Arra vagyok büszke, hogy mind Bartók, mind Kodály nagyságát és jelentőségét felismertem már akkor, amikor alkotómunkájukat nem övezte olyan általános elismerés és nemzetközi hírnév, mint manapság. Hadd tegyem hozzá: Bartókot személyesen nem is ismertem. De éppen, mert valódi nagyságrendjüket idejekorán felismertem, nem szeretnék szerénytelenül az ő dicsőségük fényében sütkérezni, magamnak nagyobb súlyt és jelentőséget tulajdonítani, mint amennyi valóságosan megillet.

– *Én meg arra szeretnélek megkérni: mivel a népdalgyűjtő és a zeneszerző Kodályról többször is írtál és beszéltél, szánjál ezúttal kissé tágabb teret Kodálynak, az embernek...*

– Kodályhoz kissé félve léptem be mindig, mint a vizsgázó diák. Annak ellenére volt ez így, hogy Emma mama, kedves, bűbájos első felesége rövid ismeretség után értésemre adta: Kodály kedvel engem. És annak ellenére is, hogy a véletlen folytán főiskolás éveim alatt szállásom többnyire a Köröndközelében, a mester lakásától pár lépésnyire volt, sűrűn láthattam hát nemcsak a pódiumon, hanem mindennapos foglalatosságai közepette is. Amikor pályakezdő tanárként aztán több ízben is felkerestem, mindig egy papírra jegyeztem fel, mit akarok kérdezni, miről szeretnék beszélni, nehogy túl sok idejét vegyem igénybe. Kodály figyelmesen meghallgatott – itt jegyzem meg: általában mindenkivel udvarias volt –, de ritkán mosolygott, keveset beszélt, néha mindössze egy-egy gunyoros megjegyzést tett. Ha viszont szedelőzködtem, hogy menjek, gyakran marasztalt, s a legkülönbözőbb dolgok felől faggatott. Nemcsak zenéről, hanem az emberek gondjairól, hangulatáról, közérze-

téről, jelenről, múltról, s ha egyik-másik kérdésére nem tudtam válaszolni, csodálkozva nézett rám: „Hát maga hol él?”

– *Szigorúan beosztott életrendje volt?*

– Nagyon fegyelmezett volt, s talán gyomorbaja is arra késztette, hogy a maga elé szabott rendtől semmiképpen ne térjen el. Mindennap úszott, mértékletesen evett, nem ivott, nem dohányzott. Ha vacsorára marasztott, ő rendszerint akkor is mindössze egy-két szelet sonkát evett, és teát ivott hozzá.

– *Azt jelentse ez, hogy a modora, viselkedésmódja meglehetősen rideg volt?*

– Távolról sem. Nagyon melegszívű, mély érzésű ember volt, csak épp nem szavakkal, hanem tettekkel mutatta ki, hogy kedvel-e valakit. Erről annál inkább meggyőződhettem, mert a véletlen úgy hozta, hogy éppen életem fordulópontjain kerülhettem néhányszor közelebb hozzá. Amikor 1943-ban Kolozsváron Kodály-hét volt, az esemény számomra szakmai és magánemberi szempontból egyaránt emlékezetessé vált. Egyrészt mert a Diákház nagytermében tartott előadását az én énekkarom illusztrálta, másrészt mert amíg mi koncerteztünk, a feleségem megszülte a fiamat. „Úgy illik akkor, hogy én legyek a keresztapja” – mondta Kodály. (Így kapta fiam az István-Zoltán nevet.) S hogy nemcsak pillanatnyi ötletről, hirtelen gesztusról volt szó, azt utólag is számos apró jel bizonyította. Amikor például a háború végén, a székesfehérvári fogolytáborból szabadulván, családommal együtt hazafelé indultam, Pesten felkerestem őt, és a látogatásra kétéves fiamat is magammal vittem. Kodály, aki a gyerekeket – munkásságával is bizonyíthatóan – nagyon szerette, s akinek soha nem volt gyermeke, a fiacskámat ölébe vette, térdére ültette, nagy-nagy szeretettel foglalkozott, hosszasan játszadozott vele; majd egy későbbi alkalommal, amikor ismét nála jártam, egy xilofont adott, hogy hozzam magammal. Előbb azonban levizsgáztatott: leütött egy magas hangot, s felszólított, hogy mondjam meg, mi az. „Azért – tette hozzá –, mert a xilofon magas hangjait a zenészek közül is kevesen ismerik fel.”

– *Ezt az alkalmat, a háború végét, a hadifogolytáborból való szabadulást bizonyára szintén életed egyik fordulópontjaként tartod számon...*

– „Most azzal tudnék magán igazán segíteni – mondta akkor Kodály –, ha valami kis pénzt adhatnék. Pénzem azonban jelenleg nekem sincs.” Mellesleg Emma mamától tudtuk: Kodálynak egyetlen öltönye volt akkor, és bár Kertész Gyula vitt neki szövetet, nem fogadta el. Pénze volt ugyan a bankszámlán, de csak annyit vehetett ki, amennyivel kottapapírt vásárolt. „És mivel pénzem nincs – folytatta –, elviszem legalább a Zeneszerző Szövetségbe, hogy beírassam.” Elmentünk, de ott csak üres termek ásítoztak. Kodály leült az előcsarnokban búslakodó zongorához, és eljátszott egy Bach-művet. „Ha erre sem mutatkozik senki – mondta –, akkor valóban nincs itt emberfia...”

– *Kodály méltó elismerése és alighanem a te tevékenységed leggyümölcsözőbb szakasza is ezután következik...*

– Valóban így van, de a fellendülés nem volt ellentmondásoktól mentes. Kodályra vonatkozólag nem mondhatok semmi biztosat, erről csak sejtelmeim lehetnek, mert amikor az ötvenes évek közepén újra találkoztunk, sem elismertetéséről, sem a neki esetleg nem tetsző jelenségekről nem mondott semmit. Általában ő soha nem beszélt sikereiről vagy arról, hogy mit gondol egyik-másik művéről, saját munkásságáról. A magam tapasztalatai alapján viszont elmondhatom: meglehetősen sűrűn találkoztam akkoriban olyan tendenciákkal, amelyek eleinte Kodályt ünnepelték, népszerűsítették Bartók ellenében, később meg Bartókot, az általános érvényűt Kodállyal szemben, aki állítólag csak szűkebb közösségek számára kivételes jelentőségű. Sőt olyanokkal is találkoztam, akik a romantikusokat, az ultramoderneket vagy más irányzatok képviselőit igyekeztek felvonultatni mindkettőjükkel szemben. Akkor is határozottan megmondtam, ma is azt vallom: az ilyen szembeállítósdi semmi jóra nem vezet.

– *Erdély-szerte ismert és csodált hajdani kamarakórusod tapasztalataira gondolsz, amikor ezt mondod?*

– Az a kórus úgy jött létre, hogy eredetileg 1945-ben létezett egy kis női kar (két-három évig olyan harmincas létszámú), amely felszólított, hogy álljak az élére, és tanítsak be nekik Bartók-kórusokat. Bartók után Kodály következett, aztán preklasszikusokat vettünk elő, s hogy senki ne vádolhasson exkluzivizmussal, elzárkózással s más efféleékkel, hazai szerzőktől is műsorunkba iktattuk azokat a szerzeményeket, amelyek műsorunk egységének és jellegének megtartásával beiktathatók voltak. Közben a kórus tagjai hívták ismerőseiket, barátaikat, vegyes kar lettünk, amelybe most már zenészek, zenetanárok, kórusvezetők, más értelmiségiek is bekapcsolódtak. Hogy neveket is említsek: a vegyes karban énekelt Jodál Gábor, Jagamas János, Zsigmond Lajos és felesége, Mircea Breazu, a fiatalabbak közül Szabó Csaba, Szalay Miklós és sokan-sokan mások. És nemcsak önálló esteken szerepeltünk, hanem a Magyar Népi Szövetség és a politikai szervek és szervezetek rendezvényein is részt vettünk, valahányszor fellépésünket igényelték. Csináltuk hittel, meggyőződéssel, annak ellenére, hogy akik patikamérlegen méricskélték, milyen arányban szerepel ez vagy az a szerző, ez vagy az a szerzőcsoport, egyúttal a főiskolai próbaterem világítását és takaríttatását is megfizettették velem. De ismétlem: hittünk abban, amit csinálunk, hittünk a magunk igazában. 1958-ig vezettem a kórust, addigra végképp belefáradtam az áskálódásokba, piszkálódásokba, s az énekkar feloszlott.

– *Érzel-e némi elégtételt, hogy a bukaresti Ciprian Porumbescu főiskola határokon*

túl is ismert madrigálkórusa nagyjából hasonló célokat követ, mint amilyen törekvéseket a te együttesed képviselt az ötvenes években?

– Sóhajos elégtétel ez... Mert ha örömmel tölt is el, hogy az idő engem igazolt, és az is, hogy a fiatalabbak, akikkel együtt dolgoztam, továbbviszik az ügyet, lehetetlen nem gondolnom arra, mi mindent csinálhattunk volna még, ha nem akadályoznak a – jórészt sorainkból kikerülő – gáncsoskodók.

– *Kodályhoz fűződő kapcsolatodat úgy igyekeztél vázolni, hogy a szerénytelenség árnyéka se vetődhessék rád, de ahogy itt a szobádban körülnézek, a falon lévő dedikált kép dátuma 1960. január 4. Vagyis kétséget kizáróan tartós és kölcsönös vonzalomról van szó. Szeretném, ha befejezésül arról mondanál egyet-mást: mit kell – véleményed szerint – tennünk, hogy Kodály örökségét méltóképpen ápoljuk, hogyan hasznosíthatjuk világszerte egyre szélesebb körben terjedő módszereit?*

– Nem tudok új dolgokkal előhozakodni, csak megismételhetem azt, amit már több ízben magam is, mások is mondtunk. Mindenekelőtt annak belátására volna szükség, hogy a zenei anyanyelv éppúgy ápolandó, gondozandó, fejlesztendő, mint az érzelmeink és gondolataink szóbeli kifejezésére szolgáló anyanyelv; továbbá annak belátására, hogy amint az anyanyelven szerzett biztos ismeretek kiindulópontjai és egyben támpontjai lehetnek más nyelvek elsajátításának, a legkülönbözőbb ismeretek rögzítésének és egymáshoz való viszonyításának, azonképpen a zenei anyanyelv tökéletes birtoklása is elengedhetetlen feltétele más zenei nyelvek és nyelvjárások elsajátításának, egész érzelmi életünket és gondolkodási készségünket befolyásoló és részben meghatározó zenei műveltségünk megalapozásának. Ehhez pedig a zenei képzést – és elsősorban a tanítóképzőkben folyó zenei nevelést – legalább arra a színvonalra kellene emelni, amelyen az én ifjúkorombeli tanítóképző intézetek zenei élete állott.

(1982)

A színház az önvizsgálat fóruma

Senkálszky Endre hitvallásáról, pályafutásáról

– *A színházkedvelők olyan meghatározó jelentőségű művészként tartanak számon, kedves Senkálszky Endre, akinek élete és munkássága elválaszthatatlanul összeforrt a kolozsvári és az erdélyi magyar színjátszással, akinek pályafutása egyben az itteni színháztörténetnek is fontos alkotóeleme, szerves része. Évtizedekig voltál az együttes egyik vezető színésze, nem sokkal a háború után művészeti aligazgatója, a hatvanas évek második felében igazgatója. Tanítottál a negyvenes évek végén, az ötvenesek első felében fél évtizeden át a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolán, s ma nyugdíjasként, ha nem is túl gyakran, de több-kevesebb folyamatossággal, vendégként jelen vagy a Szamos-parti színház deszkáin. Te vagy ma az összekötő kapocs Szentgyörgyi István, Tóth Elek, Janovics Jenő öröksége és a napjainkra jellemző színházi törekvések között. Színészi pályafutásod azonban – tudtommal – nem Kolozsváron kezdődött.*

– Nem, Aradon, Szabadkai József társulatánál, 1937-ben.

– *Hogy kerültél Aradra? Egyáltalán hogy kerültél kapcsolatba a színházzal?*

– Első színházi élményeim sok-sok nemzedéktársaméhoz hasonlóan a maradandó emlékű hajdani ifjúsági előadásokhoz kapcsolódnak. 1914. október másodikán születtem, így hát a húszas évek első felére nőttem bele a legfiatalabb színházlátogatók sorába. Rendszerint szombat délutánonként került sor az ifjúsági előadásokra, s a klasszikusok mondanivalójának súlya, a szöveg kifejezőereje és az előadások ünnepélyessége mélyen megragadott bennünket. A *Bánk bán* volt az első előadás, amelyre világosan visszaemlékszem. Ha jól tudom, első gimnazista koromban láttam.

– *Színészek nyilatkozataiban, vallomásaiban gyakran hallani vagy olvasni, hogy a pálya gyermekkoruktól fogva ellenállhatatlanul vonzotta őket, el sem tudták volna képzelni, hogy más hivatást válasszanak. Nálad is így volt ez?*

– Akkoriban eszembe sem jutott, hogy valaha is színész leszek. Az iskolával nem sok szerencsém volt, igaztalan bántások is értek mindjárt középiskolai tanulmányaim kezdetén, s hiába írattak más iskolába, hiába boldogultam ott valamivel jobban, mire negyedikbe (a mai nyolcadiknak megfelelő osztályba) jutottam volna, elment a kedvem a tanulástól. „Megbánod te még ezt – mondogatta nemegyszer drága

édesapám –, mert eszed volna a tanuláshoz." Nem is sejtettem, mennyi gátlást okoz majd a későbbiekben az elégtelen iskolai végzettség.

– *Te kitartottál elhatározásod mellett?*

– Tízéves koromtól magam kerestem meg taníttatási költségeimet, nyaranként kertészetben, földméréseknél, a Junász-vasgyárban vagy a kőműveseknél dolgoztam. Ekkor már tizennegyedik évemben jártam, s elszegődtem cinkográfusinasnak. Nyolc hónap után főnököm brutális viselkedése arra késztetett, hogy otthagyjam. Szülői utasításra ekkor anyai nagybátyámhoz szegődtem kereskedőinasnak. Ezt végképp nem szerettem, mégis kitartottam mellette, két és fél évig voltam inas, négy és fél évig, 1936 tavaszáig segéd. Közben elvégeztem két alsófokú kereskedelmit.

– *Ekkor már huszonkét éves vagy. Még mindig nem jelentkezik a színház iránt érzett döntő vonzalom?*

– Nem úgy jelentkezik, mint a romantikus elbeszélésekben...

– *Hanem hogyan?*

– 1929-ben megalakult az iparos cserkészet, ahová inasbarátaim hívására jelentkeztem.

– *A cserkészetről ellentmondó vélekedéseket hallani manapság.*

– Lehet. Nem akarok és nem is tudnék arra vállalkozni, hogy a cserkészetet mint ifjúsági mozgalmat jellemezzem, helyét és szerepét az akkori viszonyok között meghatározzam. Én csak személyes tapasztalataimról beszélhetek. Ezekről szólva viszont el kell mondanom, hogy a cserkészet alakította ki bennem a fegyelmezettséget, a kötelességtudást, fejlesztette a társadalmi érzéket, s ráébresztett az önnevelés fontosságára. Megtanított arra, hogy a munka értelme abban rejlik, amilyen lélekkel csinálom, amilyen szellemben végzem azt, ami rám bízatott. Itt találtam először alkalmat színészi képességeim kibontakoztatására is.

– *A cserkészet megfelelő keretet kínált erre?*

– Ezt így nem mondanám, de hogy az indíttatást, a bátorítást ottani első sikereim jelentették, azt igen. Számomra az is sokat jelentett, hogy közvetlen vezetőim egyetemi hallgatók voltak, akiknek sokat köszönhettem olvasmányaim megválogatásában, autodidaktaként megszerzett műveltségem irányításában.

– *Milyen további lépések következtek?*

– 1932-ben, inaséveim letelte után a katolikus legényegyletbe irakoztam, amelynek műkedvelő csoportjában tovább izmosodott színjátszó készségem, és erősödött bennem a vágy a komoly színjátszás iránt.

– *Azt jelentse ez, hogy a külső körülmények érlelték meg végül is elhatározásodat?*

– Határozottan. Úgyannyira, hogy amikor tizenkilenc éves koromban Mikszáth Kálmán *Vén gazember* című színművében egy öreg kasznár, Borli Gáspár szerepében

léptem fel, és Kádár Imre, aki látta az előadást, felajánlotta, hogy szerződtet a színházhoz, még mindig nem álltam kötélnek, visszautasítottam az ajánlatot.

– *Miért?*

– Azért, mert éreztem, hogy amit mi műkedvelőkként csinálunk, az egy, ahhoz azonban, hogy valaki hivatásszerűen foglalkozzék a színházzal, sok-sok mesterségbeli részletet is kell tudni. Márpedig akkoriban színiakadémia nem létezett Erdélyben. Ahhoz meg, hogy életem végéig statiszta legyek, nem volt kedvem.

– *Valami azért csak megmozdult benned, ha végül mégis színész lettél...*

– Három évig műkedvelősködtem a legényegyletben, s az ott elért sikerek arra késztettek, hogy 1935. augusztus 1-én, amikor Hetényi Elemér színészképző iskolát nyitott Kolozsváron, szüleim és főnökeim tudta nélkül, beiratkozzam a kétéves esti tanfolyamra. Reggel 8-tól este 7-ig dolgoztam, 7-től 10-ig színiiskolába jártam, utána éjjel egy-két óráig tanultam, igyekeztem pótolni hiányos ismereteimet. Drámai gyakorlatot, színpadismeretet, színháztörténetet, dramaturgiát, mitológiát és poétikát tanultunk.

– *Kik tanítottak?*

– Első évben csak Hetényi Elemér tanított bennünket, a kurzusok az ő lakásán folytak. A második évben beköltöztünk a színházba, a Thália védnökséget vállalt, s Tóth Elek is bekapcsolódott a színésznevelésbe.

– *Más alkalmakkor folytatott beszélgetéseink során többször is elragadtatással beszéltél Tóth Elekről.*

– Tóth Elek nemcsak mint kiváló színész, de mint ember is példaképem volt. Emberi nagyságára, hivatástudatára jellemző, hogy hatvanhárom éves korában is a színjátszás utánpótlásának nevelése foglalkoztatta. Kevés szabadidejét pihenés helyett tehetségek felkutatására és díjtalan oktatására fordította. 1936-ban másodéves színinövendék voltam, amikor egy alkalommal meglátogatott bennünket, s abban a kitüntetésben részesített, hogy tizenötünk közül engem választott ki és készített elő napi egy-két órában az év végi vizsgaelőadásra, a *Bánk bán* címszerepére. Ezek az alkalmak felejthetetlenek maradtak számomra.

– *Hogy folytak le az órák?*

– Inkább beszélgetések voltak, a színpadi alkotás lélektani mozzanataira hívta fel a figyelmet, rávezetett az önállóságra, óvott a színfalhasogató túlzásoktól, hatásvadászattól, önmutogatástól. Őrizkedjem attól – mondotta –, hogy valaha is eluralkodjék rajtam a lelkölő közöny vagy a tökély önelégítő káprázata. Figyelmeztetett, hogy fejlődésünkben nem segít az önámítás, csak az önmagunkkal szembeni kíméletlen őszinteség. Fiatal színésznek van mit tanulnia pályatársaitól, de kerülnie kell az utánzást, a majmolást, neki magának kell rájönnie, hogy mit sajátítson el,

mi az, ami feltétlenül szükséges. Ezek a tanácsok számomra iránymutatóak voltak és maradtak mind a mai napig.

– *Amikor végeztél, nem volt hely a kolozsvári színháznál, azért kerültél Aradra?*

– A kolozsvári Thália színháznál egy üres színészhely volt. Ketten voltunk jelöltek: Perényi János és én. A színház vezetősége úgy döntött, hogy Perényit szerződteti, mivel ő előzőleg újságíró volt, én pedig csak kereskedősegéd. Tóth Elek látta elkeseredésemet, rábeszélt, hogy fogadjam el az aradi ajánlatot, mert ott kezdő színésznek sok lehetősége van a fejlődésre. Megfogadtam tanácsát, játszottam operettben, vígjátékban, népszínműben sok-sok szerepet, abban a reményben, hogy rövid időn belül mégiscsak a kolozsvári színházhoz kerülök.

– *Akadt a sok szerep között egy-egy jelentősebb is?*

– Két vezető szerep emlékezetes maradt számomra. Bernard Shaw *Szent Johanna* című művében Warwick grófot játszottam – nagyon rosszul. Beütött az első sikertelenség. A másik emlékem Nyírő József *Jézusfaragó ember* című színjátékához fűződik. A színház főrendezője Horváth László volt, egy nagyon jó színész. Ő rendezte a darabot. Mielőtt a próbarenden ismertették volna a szereposztást, ironikusan kijelentette: kis kollégám, most játszani fogunk egy olyan darabot, amelyben három remek férfiszerep van, és sajnos mind a hármat nem játszhatom el én, kénytelen vagyok az egyiket magára osztani. Így játszhattam el Artó Mihály íróilag nagyon jól megrajzolt alakját. Ez volt az első komoly sikerem vezető szerepben. Közönség, kollégák, sajtó elismeréssel nyilatkoztak alakításomról.

– *Hogy készültetek az előadásra?*

– Az első próbán – ami már rendelkező próba is volt – kézhez kaptam a szerepet. Az egész darabot összefüggéseiben csak a későbbiek folyamán ismerhettem meg, mivel az én szerepem csupán azt az oldalt, esetleg pár oldalt tartalmazta, ahol szövegem volt. Öt-nyolc nap állott a rendelkezésünkre, a próbalehetőség nagyon ritkán nyúlt ki tíz napra. A rendező munkája a legminimálisabbra korlátozódott, és főként a színészeken múlt, hogy a darab társadalmi problematikájából, az eszmei mondanivalóból tudnak-e valamit közvetíteni. Horváth László néha adott ilyen irányú gyakorlati utasításokat, de csak a főszereplőknek, a mellékszereplőkkel nem volt ideje foglalkozni. Ha akadt ezek között is, aki hasznosította a cselekvésre késztető instrukciókat, mindjárt meglátszott az alakításán.

– *Ezek bizony nem a legelőnyösebb előkészületi lehetőségek...*

– Hát nem... Az esetleges sikerekhez lényegesen hozzájárult a minden szempontból jól megválasztott darab, a találó szereposztás és nem utolsósorban a színész találkozása a kedvére való, méltó feladattal, vagyis azok a tényezők, amik ma sem éppen elhanyagolhatók.

– *Jól érezted magad a társulatban?*

– Egy színész, főleg egy fiatal, kezdő színész, ha jó szerepeket kap, hamar belenyugszik az adott körülményekbe.

– *S ha elégedetlen volt a rendezővel vagy az igazgatóval?*

– Ha előnyösebb szerződési lehetősége volt, idejében bejelentette, hogy a következő évadban nem óhajt a színház kötelékében maradni. Tulajdonképpen még ezt sem kellett tennie, mivel csak egy évre szólt a szerződése, illetve tizenegy hónapra. (A szabadság ideje alatt nem kaptunk fizetést.) Hogy a helyzetet jobban megvilágítsam, azt is el kell mondanom: 1937-ben két állandó magyar színház működött Erdélyben, a kolozsvári Thália és az aradi Városi Színház. A kolozsvári társulat Nagyváradon, Brassóban és Marosvásárhelyen játszott, az aradi Temesváron, Szatmáron és Máramarosszigeten.

– *Ez volt minden?*

– A két állandó társulaton kívül még volt két vagy három stagione, úgynevezett közkereseti alapon működő vándortársulat. Ezek a választási lehetőségek döntően befolyásolták a színészek többségét.

– *Vagyis tartaniuk kellett a szájukat...*

– Voltak, akik inkább vállalták az előnytelenebb feltételeket, de nem hallgatták el véleményüket. Ezek azonban inkább kivételszámba mentek.

– *Egy fiatal színész meg tudott élni a gázsijából?*

– Színészi kezdő fizetésem havi 2500 lej volt, ami helyes beosztással elegendő volt kosztra, lakásra és néhány szükséges könyv megvételére, de ruházkodásra már nem. A fizetésen kívül semmilyen más jövedelmi lehetőségünk nem volt. Még nehezebb helyzetbe került a színész, ha az igazgató fizetésképtelenné vált. Ilyesmi sajnos elég gyakran megtörtént, mindjárt pályafutásom első évében is bekövetkezett. Nem könnyelműségből vagy más hasonló okból, Szabadkai József mindig pontosan eleget tett a szerződésben lefektetett fizetési kötelezettségének.

– *Mit lehetett ilyenkor tenni?*

– Két hónappal az évad vége előtt Szabadkai átadta játszási engedélyét, díszlet- és jelmeztárát, valamint könyvtárát egy általa kinevezett háromtagú bizottságnak: Horváth László főrendezőből, Jávor Alfréd színészből és Salgó Jenő ügyelőből állott ez a bizottság.

– *Jávor Alfréd valamiféle rokona volt Jávor Pálnak? Tudtommal ő is Aradról származott Budapestre.*

– Nem, nem voltak rokonok, a név mindkettőjüknek felvett, művészneve volt.

– *Nos, mit csinált a bizottság?*

– Máramarosszigeten és Aradon játszottunk évad végéig. Szigeten nagyon jól ment a színház, ennek ellenére fizetésünknek csak egy hányadát folyósították, azzal a megindokolással, hogy nem maradna fedezet a hazautazásra. Aradon meg egyálta-

lán nem fizettek. Németi István kollégámmal kiderítettük, hogy a bizottság hamis elszámolással dolgozik, és megrövidíti az együttes tagjait. Salgó engem még azelőtt külön is megrövidített.

– *Ez meg hogy történt?*

– A Thália vendégszerepelt Aradon a *Hatodik emelet* című francia bulvárdarabbal. Minthogy magánvállalkozásról volt szó, egyik jelentős mellékszereplőt nem hozták magukkal. Salgó ajánlatára én játszottam el két próbával a szerepet, előadásonként húsz lej fellépti díjért. Később kiderült, hogy Salgó előadásonként hatvan lejt vett át, s ebből csak húszat adott nekem. Örömömben azonban nem törődtem az összeggel, csak az járt az eszemben, hogy együtt játszhatom Tóth Elekkel, Benes Ilonával, Fényes Alízzal, Kovács Györggyel, Tompa Sándorral. Meg voltak elégedve alakításommal, és Tóth Elek azt tanácsolta, hogy adjak be kérvényt a színház igazgatóságához. Biztattak, hogy ők is beszélni fognak az érdekemben.

– *Hogy végződött a sikkasztási ügy?*

– Folytattuk a bizonyítást, és sikerült harmincezer lejt a társulat huszonhét tagja közt egyenlően szétosztanunk. Előzőleg felajánlottak ötezer lejt, csak hogy hallgassak és ne folytassam az ügyet. Ugyanakkor meg is fenyegettek, hogy ha ajánlatukat nem fogadom el, megakadályozzák, hogy a kolozsvári színházhoz kerüljek. Nem fogadtam el, kiábrándulva, bizalmamat vesztve hazautaztam szülővárosomba.

– *Mi várt rád Kolozsváron? Kedvező választ kaptál a kérvényedre?*

– Egyelőre nem kaptam választ, így hát leutaztam Szamosújvárra anyám húgához. Jódy Károly vándortársulata épp ott játszott. Legjobb barátom és kollégám, Nagy István, a budapesti Vígszínház későbbi kitűnő epizodistája, akivel Aradon megosztottuk minden örömünket és gondunkat, már a társulat tagja volt. Rábeszélésére én is leszerződtem a vándoregyütteshez, s nem bántam meg, jó iskola volt. Felszabadultabb, játékosabb lettem, később az itt szerzett tapasztalatok nagy hasznomra váltak az egyéniségemtől távol álló szerepek eljátszásában. Egy évig voltam a Jódy-társulat tagja, az 1938–39-es évadban.

– *Egy év talán csak elégnek bizonyult a kérvény megválaszolására...*

– 1939 áprilisában Kolozsvárra utaztam, hogy hivatalos ügyemet intézzem. Kádár Imre, a színház akkori művészeti igazgatója tudomást szerzett erről, és magához hívatott. Egy zenés vígjátékban akart felléptetni, mert énekes-táncos bonvivánt kerestek. Örömöm lelohadt, mert én se énekelni, se táncolni nem tudtam, azóta sem tudok. Meg is mondtam azon nyomban: igazgató úr akkor csinál belőlem bonvivánt, amikor önből püspök lesz. Belőlem nem lett bonviván, de Kádár Imre fényes papi karriert csinált, a háború után dunántúli püspök lett.

– *Kútba esett ilyenformán régóta dédelgetett terved?*

– Kérésemre az igazgató-rendező beleegyezett, hogy a műsoron lévő Zilahi-színműben, a *Hazajáró lélek*-ben egy alkalommal eljátszhassam Török mérnök szerepét, amelyben már Jódynál is felléptem. Fényes Alízzal és Nagy Istvánnal (a kolozsvári Nagy Istvánnal, aradi barátom névrokonával) játszhattam együtt, Szabados Árpád irányítása mellett. A vendégfellépés után Kádár Imre közölte, hogy Kemény János főigazgatóval egyetértésben, 1939. szeptember elsejétől leszerződtetnek a Thália színházhoz.

– *Több mint négy és fél évtizedes kolozsvári pályafutásod kezdődik ezzel... Hadd szorítkozzunk ezúttal csupán legkedvesebb, legemlékezetesebb szerepeid említésére...*

– A felsorolást mindjárt a legnagyobb színészi feladatok egyikével, *Az ember tragédiája* Ádámjával kell kezdenem. Kemény Jánosnak köszönhetem, hogy huszonnyolc éves koromban, alig ötéves színészi múlttal, eljátszhattam ezt a hatalmas szerepet.

– *Szinte hihetetlen... Jó néhány Tragédia-előadást láttam már életemben, de még egyet sem harmincon aluli Ádámmal.*

– Képzelheted, milyen örömöt jelentett számomra a nem mindennapi bizalom. Épp katonai átképzésről érkeztem vissza Kolozsvárra, ekkor tudtam meg, hogy Éva szerepét három vezető színésznő próbálja párhuzamosan, s hogy a művészeti kérdésekben döntő súlyú személyiségek közül a zeneszerző Farkas Ferenc és a díszlettervező Varga Mátyás javasolta, hogy Ádám szerepét Kamarás Gyula mellett én is játsszam. Kemény János a javaslatot magáévá tette. Tíz nap alatt megtanultam a szerepet.

– *Kemény Jánosról ezek szerint szép emlékeket őrzöl?...*

– Nem hinném, hogy róla bárkinek is kellemetlen emlékei volnának. Kemény Jánosban önzetlen, áldozatkész, csupa szív művészembert ismertem meg, aki egyformán szerény volt akkor is, amikor nagybirtok tulajdonosának és az erdélyi színházak mecénásának mondhatta magát, s akkor is, amikor a hajdani földbirtokosok sorsában osztozva és a legnagyobb megpróbáltatásokon túlesve, a színművészeti főiskola könyvtárosának tisztét töltötte be.

– *Említetted még Kádár Imrét...*

– Kádár Imrének, első kolozsvári igazgató-rendezőmnek is hálával tartozom, amiért türelemmel és hozzáértéssel egyengette utamat. Janovics Jenő, a nagynevű rendező és színháztudós sajnos csak fél évig volt igazgatóm a felszabadulás után, de e rövid idő alatt is lehetőségem nyílt a *Bánk bán* címszerepének eljátszására.

– *Hány éves is voltál akkor?*

– Várjunk csak... Harmincegy éves voltam. Később a Kőmíves Nagy Lajos által rendezett és minden túlzás nélkül színháztörténeti jelentőségűnek mondható felszabadulás utáni előadások közül játszottam Petrucchiót a *Makrancos hölgy*-ben, Lőrinc barátot a leghosszabb sorozatot megért *Rómeó és Júliá*-ban, a címszerepet

a *III. Richárd*-ban, ebben a nem túl szerencsés produkcióban, amelyet közönség és kritika nagyon kedvezően fogadott, de amely különböző intrikák miatt csak rövid ideig szerepelhetett a színház műsorán; játszottam aztán Kreont az *Antigoné*-ban, Zsigmond császárt Háy Gyula *Isten, császár, paraszt*-jában...

– *Hát a későbbi időkből, az újabb, kevésbé hagyományos drámák nagy szerepei közül melyeket említenéd meg?*

– Még azelőtt hadd soroljam ide Sárközi György *Dózsá*-jának címszerepét, az *Othelló*-t, valamint a *Kótyagos polgár*-t Caragiale *Elveszett level*-éből... És hogy a kérdésre egyenesen is feleljek: a zenetanárt Dürrenmatt tragikomédiájából, *Az öreg hölgy látogatásá*-ból, Eddie Carbonét a *Pillantás a hídról* című Miller-drámából, Ephraim Cabotot O'Neill művéből, a *Vágy a szilfák alatt*-ból, Maximust Illyés Gyula *Kegyenc*-éből, Orbókot Gyárfás Miklós *Egérút*-jából, Camillót a *Téli regé*-ből, Mikhált a *Bánk bán*-ból...

– *A két utóbbival, a Major Tamás és Tompa Miklós rendezte Shakespeare- és Katona-előadással, időben már a hetvenes évek elejére-közepére érkeztünk, a Sütő András és Harag György nevével fémjelzett időszakhoz.*

– Az *Egy lócsiszár virágvasárnapjá*-nak ősbemutatóján s az azóta eltelt évtizedet is meghaladó időben Tronkai bárót játszottam és játszom; Farel voltam a *Csillag a máglyán* ősbemutatóján, Kalisztheneész a *Szuzai mennyegző* első színpadi megszólalásakor. S hogy egy másik Harag-előadás nagyon szívemhez nőtt szerepét is megemlítsem: Kosztyiljovot játszottam az *Éjjeli menedékhely*-ben.

– *Az eddig felsoroltak kétségtelenül egytől egyig nagy művészi feladatot jelentenek, java részük a világ drámairodalmának kiemelkedő szerepei közé tartozik. Mennyire tudtál feloldódni bennük, mennyire sikerült az író mondanivalóját saját legbensőbb meggyőződéseddel, felfogásoddal alátámasztanod?*

– Valahol olvastam, hogy az igazi alakítás mindig a szabadság érzésével tölt el, csak az jó, amit örömmel csinálunk, amit önmagunk felszabadításával érünk el. Én mindig erre törekedtem. Hogy milyen sikerrel – azt már nem az én dolgom eldönteni.

– *Nem is értékelést, hanem vallomást szerettem volna kicsalni belőled. Ezért most hadd kérdezzem meg: elégedett szoktál lenni önmagaddal?*

– Ha igazán őszinte akarok lenni, akkor ez nagyon ritkán fordult elő, többnyire úgy éreztem egy-egy bemutató után, hogy többre lennék képes, tudnám jobban is csinálni.

– *Színigazgatókról, rendezőkről megemlékeztél. Bizonyára láttál nagy művészegyüttesektől olyan előadásokat és alakításokat is, amelyek hatással voltak szemléleted, művészi hitvallásod alakulására és fejlődésére...*

– Mordvinov Othello-alakítását említeném meg ezek közül, valamint azokat a pár évvel későbbi moszkvai és leningrádi előadásokat, amelyeket egy kulturális küldöttség tagjaként a Szovjetunióban láttam. Ezek közül is főként a Művész Színház *Holt lelkek* előadását és Majakovszkij *Poloská*-ját a Szatíra Színházban. Életre szóló élményt jelentett azután a Royal Shakespeare Company *Lear király*-előadása, Peter Brook rendezésében, Scofielddal a címszerepben. Ezek az előadások, Mordvinov és Scofield alakításai példaszerűen bizonyították, hogyan lehet nagy tragikus érzéseket sallangmentesen, korszerűen tolmácsolni.

– *Vendégszerepléseid közül melyek emlékezetesek számodra?*

– Vendégszerepléseim száma nem túlságosan nagy. Richárdot játszottam Bernard Shaw *Az ördög cimborája* című színművében, Robert Caplant Priestley *Veszélyes forduló*-jában 1947-ben Szatmáron, több más szereppel együtt. *Az Ördög* című Molnár-vígjáték címszerepét Nagyváradon ugyanabban az évben. Ezekben a szerepekben Kolozsváron előzőleg már felléptem, a szatmáriak és a nagyváradiak azonban akkor találkoztak a darabokkal. A rendezés feladata is rám hárult mindhárom esetben, mert az igazgató-rendező egyik helyen is, a másikon is eltűnt, és csak a bemutató napján került elő.

– *1946–47 a súlyos aszályos évek ideje. Megélhetési gondok késztettek a feladatok vállalására?*

– 1947-ben az akkori négy magyar színház (a kolozsvári, marosvásárhelyi, váradi és szatmári) közül Kolozsváron voltak a legkisebbek a fizetések. A vendégfellépésekre – mi tagadás – megélhetési kényszerűségek hajtottak, de művészi szempontból sem kellett szégyenkeznem egyik miatt sem.

– *Voltak olyan alkalmak is, amikor az anyagiak nem befolyásolták a vendégszereplést?*

– Tolsztoj–Piscator: *Háború és béke* című színpadi művében, 1962-ben, az öreg herceg szerepét játszottam el Szatmáron, és Bethlen Miklós kancellárt Szabó Lajos *Mentség* című drámájában Marosvásárhelyen 1972-ben. És művészi jelentőségük volt a társulat különböző presztízsturnéinak, bukaresti és határon túli vendégszerepléseinek. A hatvanas évek elejétől kezdve szoros és rendkívül szívélyes, mondhatnám, baráti kapcsolat alakult ki együttesünk és a bukaresti Lucia Sturdza Bulandra színház között, amelyet akkoriban Liviu Ciulei, az európai hírű rendező, színész és díszlettervező vezetett, s amelynek tagjai között ott volt egy másik nemzetközi hírű rendező is, Lucian Pintilie. Kölcsönös vendégszereplésekre, vendégszereplés-ciklusokra, szakmai tapasztalatcserékre, baráti találkozókra került sor ilyenkor. A legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltott, 1962-es bukaresti vendégszereplésünkön például klasszikus és kortárs drámák mellett egész estét betöltő Arghezi-műsort is bemutattunk, megelőzve e tekintetben a román együtteseket is. A határokon túl jelentős sikert arattunk 1968-ban Budapesten és Debrecenben a hagyományostól

eltérő felfogásban játszott Tragédia-előadással, Delavrancea romantikus történelmi drámájával, a *Fergeteg*-gel, amelyet mi szólaltattunk meg először magyarul, és Horia Lovinescu időszerű témájú színpadi művével, az *Egy művész halálá*-val. Hasonlóképpen sikeres volt az együttes 1980-as budapesti és szegedi vendégszereplése Sütő András két drámájával, a *Lócsiszár*-ral, és a *Káin és Ábel*-lel, valamint Paul Everac *Ötödik hattyú* és Tudor Muşatescu *Titanic keringő* című darabjával.

– *Mondd, nem fordult meg egyszer sem a fejedben, hogy máshova szerződjél? Nem hívtak, csábítottak színházak, kollégák, pályatársak?*

– Többfelé is hívtak. Egyebek között, amikor vége szakadt háborús megpróbáltatásaimnak és leszerelhettem, budapesti szerződést is ajánlottak, de én visszautasítottam, mert az volt a meggyőződésem, hogy nekünk Erdélyben kell jó színházat csinálnunk. Hívott aztán Tompa Miklós is a Székely Színházhoz, de ha nem fogadtam el az előző ajánlatot, úgy éreztem: nem fogadhatom el ezt sem. Sőt olyan eset is előfordult, amikor egyes jóakaróim tudtomon kívül el akartak adni egy másik társulatnak. De ebből talán elég is ennyi.

– *1947-es rendezéseiden kívül nyugdíjba vonulásod utáni antik görög ciklusodra emlékszem...*

– Az ötvenes években García Lorca *Bernarda Alba háza* című munkáját és Móricz Zsigmond művét, a *Légy jó mindhalálig*-ot rendeztem még, mindkettőt az igazgató kérésére. E két eseten kívül nem kérték rendezői közreműködésemet, és én sem igényeltem hosszú ideig. 1978-ban aztán az említett görög drámatörténeti ciklust rendeztem oratóriumi előadások formájában. Az ötletet effajta előadásokra egy 1947-es emlék sugallta. Ekkor mutatta be Kolozsváron a színház vezetésében is nagy szerepet vállalt Benedek Marcell úgynevezett kamaraelőadás keretében a *Bérénice*-t. 1978 és 81 között mi két Aiszkhülosz-, öt Szophoklész- és hét Euripidész-művet mutattunk be, s az 1981–82-es évadban megismételtük a sorozatot.

– *Ez, ha jól tudom, szélesebb és nagyobb arányú megszólaltatása a görög tragikusoknak, mint amire Janovics Jenő színháztörténetileg is számon tartott, híres század eleji ciklusában vállalkozott.*

– Janovics Jenő 1912. november hatodika és 1913. május huszadika között kilenc bemutatóból álló, tragédiát és vígjátékot magába foglaló antik drámaciklust állított színpadra. Két-két darabot mutatott be Aiszkhülosztól és Szophoklésztől (a *Perzsák*-at és az *Oreszteiá*-t, illetve az *Antigone*-t és az *Ödipusz király*-t), Euripidésztől a *Medeiá*-t és egy kevésbé ismert szatírjátékot, a *Küklopsz* címűt, Arisztophanésztől a *Békák*-at, Plautustól *A hetvenkedő katoná*-t és Terenciustól *A testvérek*-et. Vagyis nemcsak görög, hanem görög és római drámákat mutatott be, és nemcsak tragédiákat, hanem vígjátékokat is. Hangsúlyozom, hogy ezek teljes értékű, nagyszínpadi előadások voltak.

– *Nemcsak rendezői vállalkozásaid voltak, a színházigazgatói tisztet is betöltötted mintegy fél évtizeden át.*

– Még azelőtt a Színművészeti Intézetben tanítottam csaknem ugyanannyi ideig. Egészen pontosan 1949 áprilisától 1954 őszéig, amíg a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet Kolozsváron működött. Körülbelül ötven növendéket igyekeztem bevezetni a színjátszás alkotási titkaiba, s elmondhatom: az órákra való felkészülés színészi fejlődésemet talán nagyobb mértékben segítette, mint az én óráim a növendékekét. Esténként a színházban, gyakorlatban kellett bizonyítanom azt, amiről délelőttönként előadást tartottam.

– *Térjünk rá most színházigazgatói tevékenységedre. Milyen szempontokat, célkitűzéseket tartottál szem előtt ebben a minőségedben?*

– Az új körülmények, a drámairodalom nagyfokú differenciálódásának feltételei között igyekeztem hű maradni színházunknak ahhoz a hagyományához, hogy a repertoárt a legjobb eredeti művekből és a világ drámairodalmának azokból az alkotásaiból állítsuk össze, amelyek társadalmi-emberi létünk alapvető kérdéseit tárgyalják. És a feladathoz mért tudatos társulatépítésre, a hatvanas évek közepén rendkívül időszerűvé vált fiatalításra törekedtem. Minden évben többször is leutaztam Marosvásárhelyre, és a színművészeti főiskolának nemcsak az előadásait néztem meg, hanem órákon is részt vettem, figyelemmel követtem a drámai gyakorlatokat, s akikről úgy gondoltam, hogy különböző szerepkörökben számításba jöhetnek, azoknak a fejlődését másodévcs koruktól kezdve figyelemmel kísértem. Igazgatói tevékenységem idején került Kolozsvárra többek között Héjja Sándor, Jancsó Miklós, Katona Éva, Nagy Dezső, Sebők Klára, Széles Anna – hogy csak azokat említsem, akik jelenleg is tagjai a társulatnak.* Ekkoriban szerződött át Nagyváradról Vitályos Ildikó és Sepsiszentgyörgyről Bíró Levente. Bár színházunknak mindkettőjükre nagy szüksége volt, és – meggyőződésem szerint – ők is, a főiskoláról hozzánk kerültek is díszére válhatnának ma is bármelyik társulatnak, egyiküket sem csalogattam, csábítgattam Kolozsvárra, hogy más társulatot gyengítsek. Kínosan vigyáztam arra, hogy senki ne mondhassa el rólam: arra használtam fel igazgatói tisztemet, hogy eljátszhassam azokat a kedvenc szerepeket, amelyekhez addig nem jutottam hozzá, vagy hogy a szerződtetésekkel, szereposztásokkal bármiféle néven nevezendő személyes előnyhöz jussak. És kizárólag művészi-emberi hitvallásunk diktálta szempontokat tartottunk szem előtt mindannyian a már említett Lucia Sturdza Bulandra Színházzal és a többi társulattal fenntartott kapcsolatainkban, a vendégként meghívott művészek kiválasztásában. Liviu Popát, Jules Perahimot, Mircea Matcabojit, Köpeczi-Bócz Istvánt, Paulovics Lászlót kértük fel díszlet-

* Azóta már csak Jancsó, Katona Éva és Nagy Dezső tartozik a társulat tagjainak sorába.

tervezői együttműködésre, Oláh Tibort *Az ember tragédiája* kísérőzenéjének megkomponálására. Minthogy egyéni szempontok nem befolyásoltak döntéseimben, alkalomadtán elegendő erőt éreztem magamban arra, hogy különböző nemkívánatos külső nyomásoknak, befolyásolási kísérleteknek ellenálljak. Persze hibákat is elkövettem: eleinte túl sok energiát fordítottam arra, hogy mindenkinek megfelelő szereplési, érvényesülési lehetőséget biztosítsak, lett légyen szó élvonalbeli művésznőről vagy a társulat kisebb képességű tagjáról. Rá kellett jönnöm, hogy ez lehetetlenség, ilyesfajta egyenlősdi nem létezik. És egy időn túl egyes kollégák részéről áskálódásokat, méltánytalanságokat tapasztalva, felmentésemet kértem. Hadd csinálja tovább – gondoltam –, aki nálam jobban elviseli a különböző stresszhelyzeteket.

– *Egyetlen szót sem szóltunk még a kritikáról. Milyen kritikákat kaptál az évek során, mi jellemezte a kritikusokkal kialakított kapcsolataidat?*

– Eleinte többször haragra gerjedtem, ha a kritika szóvá tette hiányosságaimat, túlzásaimat. Sőt egy ízben sajnos dühömben azt vágtam egy kritikus barátom fejéhez: te már rég nem leszel kritikus, amikor én még mindig színész leszek! Akadt azonban épp elég eset, amikor olyasmiket róttak fel (megszokásból? rutinból? s isten tudja, mi más okból), amiket én kemény, következetes munkával már régen felszámoltam. No de nem méricskélni akarok, és különösen kerülni szeretném a vádaskodást: azt, hogy bizonyos modorosságaimat felszámoltam, a kritikának köszönhetem. A személyeskedést, a szurkálódó kritikát, a kétes értékű szellemeskedést, a sebeket osztó gúnyolódást azonban soha nem szerettem, ma sem szeretem. S bár a jó kritika ismérveit ugyanolyan nehéz pontosan meghatározni, mint a jó alakításét, vallom, hogy a részrehajlás nélküli, elfogulatlan kritikára nagyon nagy szüksége van a színésznek. A visszhangtalanság talán még a rossz kritikánál is lesújtóbb és emésztőbb.

– *Melyek szerinted a mai színjátszás, színházvezetés fontosabb kérdései? Hogy fogalmaznád meg röviden színházi hitvallásodat?*

– Színházaink legnagyobb gondja – véleményem szerint – a rendező-utánpótlás kérdése. Van ugyan egy-két nagyon tehetséges fiatal rendezőnk (az egy-kettőt szó szerint értem), de a részletes elemzésre és orvoslásra kívánkozó kérdés ezzel távolról sincs megoldva. Sem mennyiségileg, sem minőségileg. Főként ez utóbbi kell hogy fejtörést okozzon mindannyiunknak. A továbbiakra hadd válaszoljak kissé szubjektívebben, és hadd mondjam el: nem szeretem azt, ami értelmetlenül öncélú, nem szeretem azt a rendezést, amely csupán meghökkenteni akar. Ha a formabontás valamilyen tényleges mondanivalót szolgál, akkor magamévá teszem és elfogadom. Vonatkozik ez darabra, rendezésre, színészi alakításra, díszletre egyaránt. Nem szeretem a megalkuvó, mindenkit kiszolgáló művészi vezetést.

– *No és mit szeretsz, mi az, ami a meggyőződéseddel egyezik?*

– Giorgio Strehlernek *Az emberi színházért* című munkájában leltem rá egy olyan meghatározásra, ami az én meggyőződésemet is kifejezi olyan tömören és frappánsan, ahogy én nem tudtam volna megfogalmazni. Nem vagyok hívő – mondja az olasz rendező –, de hiszek abban a szigorú felelősségben, amivel az életnek, a többieknek tartozom. És hitet tesz az önvizsgálatot, a teljes odaadást szolgáló színház mellett. Én a színházat – mondja tovább – nem kellemes dolognak látom, hanem éber, kemény, feltétlen, fájdalmas keresésnek, a rend, a tisztesség, a világosság, az igazság keresésének. Ilyennek még abban is, ahogy a derűt keresi.

– *Ez volna egy élet művészi kereséseinek, gyötrődéseinek és beteljesüléseinek átörökíthető, továbbadható summája?*

– Hát igen... Bármilyen tapintatosan fogalmazol, számolnom kell azzal, hogy pályám végéhez értem. Fél évszázados színházi pályafutás utolsó felvonásához, sőt végső jeleneteihez. Mit tehetnék hozzá az eddig elmondottakhoz? Igyekeztem tehetségem és képességeim szerint becsületesen szolgálni anyanyelvű színházi kultúránkat, megpróbáltam úgy élni életemet, hogy ne legyen benne semmi alantas vagy torzító, pusztító. *Az ember tragédiája* Ádámjának szavai jutnak eszembe mindig, valahányszor számadást készítek: *„A célt, tudom, még százszor el nem érem, / mit sem tesz. A cél voltaképp mi is? / A cél, megszünte a dicső csatának / a cél halál, az élet küzdelem / s az ember célja a küzdés maga."*

(1986)

Irodalom és közügyiség

Sütő András az író irodalmon kívüli gondjairól

– *Egy régebbi beszélgetés alkalmával azt mondtad, hogy már egészen zsenge korodban, azokban az években, amikor a nagyenyedi Bethlen-kollégium kapuján beléptél, írónak készültél. Volt akkoriban valamiféle kialakult fogalmad irodalom, művészet és közügyiség kapcsolatáról, vagy hogy manapság kissé lenézett szóval kérdezzem: hogy ítélted meg irodalom és közösségi szolgálat viszonyát?*

– Úgy emlékszem, hogy sehogy. Jókait, Mikszáthot, Verne Gyulát olvasó gyermekként ilyen kérdés nyilván nem foglalkoztatott. Hullámaira kapott és vitt, sodort magával boldog esős napokon, téli éjszakákon a csodálatos történet, a mese, a regény hangulata, nyelvünk varázsereje.

– *Mikszáthnál nem figyeltél föl például a társadalomkritikára?*

– Nem. Egész lényemet elborította-zsongította a mese, a mesélés jó íze, hangulata. Akkor ilyen hangvételű dolgokat próbáltam írni magam is.

– *És kik módosították azután a szemléletedet?*

– Talán harmadéves tanítóképzős voltam Nagyenyeden, amikor Veres Péter, Illyés Gyula, Németh László munkái kerültek a kezembe. Így kezdtem tudatosabban is népben és nemzetben gondolkozni.

– *Kevésbé tudatosan már annak előtte is foglalkoztatott nép, nemzet sorsa?*

– Ezt a gondot nem kerülhettem el gyermekként sem. Kisebbségi létünk nemzeti gondként, mesés szegénységünk társadalmi problémaként mindennapos beszédtéma volt a házban. Kivált, ha vendég jött: pap, tanító, kántor vagy újságot olvasó ember a faluból. Olyan államban, amelynek uralkodó eszméje a nacionalizmus: a kisebbségi állapot örök rettegéssel teli kémlelés egy jobb jövendő felé. Tudhatod, hogy ilyen körülmények között az emberi környezet határozott közösségi érzést injekcióz a serdülő gyermekbe. Arra serkenti, hogy közügyi megmozdulásokban vegyen részt; hogy ha megszólal, sorstársainak nevében is szóljon. Amikor tehát Jókai-bódulatom után egy Veres Péter eszméi ejtettek rabul: valójában otthoni élményeim találkoztak a közösségi cselekvést megfogalmazó írói igénnyel, a Veres Péter-i buzdítással.

– *Az otthoni, mezőségi élményeid lényegét hogyan fogalmaznád meg?*

– Talán így valahogy: a társadalmi és nemzeti elesettség felismerése. Szegénységünk és a kisebbségi létből fakadó nyomorúság a nyakunkon. Politikusok ezt kettős elnyomatásnak nevezik, azon vitázva némelykor, hogy mikor melyiket kell fontosabb ügynek tekinteni: a társadalmit-e vagy a nemzetit?

– *Erről te hogy vélekedel?*

– Nem óhajtok döntőbírónak felcsapni. A hely, idő és körülmény parancsa nyilván ebben is érvényes, de hadd tegyem hozzá: országvesztés közben például nem dogmákon kell rágódni, hanem az országot menteni. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy azok a szerencsés népek, amelyek először nemzeti keretüket teremtették meg, majd azután láttak hozzá a társadalmiakhoz. Erről rengeteg vita zajlott a családban. Téli estéken az első világháború veteránjai tárgyalták, mit miként puskáztak el a magyarok. Egyik például Kun Béla-párti volt, a másik ellene szólt, ámokfutónak tartotta. Mert úgymond, körülöttünk mindenkinek volt annyi esze, hogy nemzeti sérelmeit rendezze, saját sugallatait ki-ki megértette, és aszerint is cselekedett, elfoglalta magának a kiszemelt magyar területeket, míg Kun Bélának egy hibbant angyal azt súgta, hogy közeleg és mindent elrendez majd a Világköztársaság.

– *Sommás ítélkezés.*

– A végeredmény diktálta. S még az is eszembe jut, hogy elképesztő példaként apám mindig ezt hozta föl: miközben minden oldalról idegen csapatok nyomultak az ország központja felé, az olasz frontról hazalődörgő katonákat ékszerkiállítás megtekintésére vezényelték Budapesten. Lássák, mit kobzott el az arisztokratáktól a Tanácsköztársaság.

– *Ez már igen! De vissza kellene térnünk a közösségi cselekvés indítékaihoz.*

– E kanyar után hadd mondom el: az enyedi tanítóképzőben is úgy oktattak bennünket, hogy hivatásunk nem csupán a betűvetés tanítása. Sokkal több annál: a gondjainkba ajánlott nép eszméltetése, kollektív cselekvésre képes közösséggé szervezése, a szétroncsolt nemzeti tudat helyrehozatala.

– *Itt megállhatnánk egy pillanatra. A mostanig kialakult terminológiára gondolva kérdem: nemzeti vagy nemzetiségi tudatra gondolsz?*

– Mindkettőre, bár azt mondhatná valaki: ez tudathasadás. Nem tekintem annak. Ez a kettős tudat vagy kettős kötöttség bennünk él tagadhatatlanul. Ha emlékszel, sok évvel ezelőtt néhány honi magyar írónk tiltakozott a kettős kötöttség gondolata, azaz léte ellen, ám ez a valón mit sem változtatott. A romániai magyarság e kettős kötöttségben él. Akár vallja, akár nem vallhatja: nyelvében, kultúrájában, történelmi hagyományaiban szerves része a magyar nemzetnek. Ugyanazon etnikumnak jókora töredéke a román állam keretei között. Objektív állapota viszont a nemzetiségé, a nemzeti kisebbségé, és nyilván ez is meghatározza a tudatát.

Sajátságos feladatok elé állítja, nemzetiségként kell helytállnia, cselekednie a román néppel való együttélés követelményei szerint.

– *Azt hiszem, ebben egyetérthetünk. Akkor tehát: tanítóság és roncsolt nemzeti tudat...*

– Igen. Így neveltek Enyeden. Mai irodalmi törekvések felől nézve ez persze múlt századi ódonság. De hát az állapotunk is ódon volt. Nemzeti törekvéseinek omlásai alatt a mezőségi magyarság éppoly tétován és cselekvésképtelenül nézett a jövendő elé, mint általában a szórványmagyarság az ország más részein. Egyik legnagyobb hiánya volt például – az ma is – a történelmi önismeret. Honnan jön, hova tart, mire lenne szüksége ahhoz, hogy ezer esztendő után oly gyökeresen megváltozott létét elviselhetőnek érezze? Jól tudjuk, ugyebár, az akkori egyenjogúsági küzdelmek ugyancsak kudarcot vallottak, a beolvasztó politika gőzhengerei éjjel-nappal dolgoztak. Mit tehetett akkor az egyházi fizetségen tengődő magyar tanító? Megpróbált népmentő, magyarságmentő próféta lenni. Megpróbált csöpp helyén nemzeti tudatot kiépíteni – mi végett ugyan? Irredenta szándékkal, soviniszta módon? Ilyen is akadhatott persze, bár ez ügyekben a kisebbség sosem lehetett agresszív, hiszen örökösen védekezésre kényszerült. Az egészséges, tehát senki léte ellen nem irányuló nemzeti tudat óhaját a magyar tanítóságban a normális emberi lét követelménye táplálta. Kinek-kinek az a természetes vágya, hogy személy szerint és kollektivitásában önmaga legyen s maradhasson. Családtagként a családban. Hát nem jogos ez? Nem elemi kívánalom? Germanus Gyulától tudjuk, hogy a nemzet fogalma és szótani jelentése az arab nyelvben egyértelmű a család fogalmával.

– *Ilyen családias közösséget próbáltatok összekovácsolni Pusztakamaráson is?*

– Igen.

– *Mivel, miként, hogyan?*

– Elmondom röviden. Gondold el a nemzetből kiszakadottaknak e Robinson-szigetét. A lélekszám nagyjából 300. Ebből 20–25 személy, akit ilyen-amolyan közösségi ügyben össze lehet verbuválni. Nos, e kis csapattal színdarabot adtunk elő, Bartók- és Kodály-dalokat tanítottam a jó hangúaknak. Elemi iskolásként magam is szavaltam, a karácsony előtti hetekben betlehemest próbálgattunk, majd a szentestén elindultunk az ősi játékot minden virrasztó házban előadni. A bevétel az egyházé volt, abból javíttattuk – mondjuk – a templomkerítést, az iskolapadokat. Más alkalommal anyák napjára, a konfirmáláshoz verset válogattam az előadóknak. Ezek betanítása nem volt könnyű munka. A nyelvünket törve beszélő kis mezei Robinson a legnagyobb erőfeszítés árán sem volt képes másként ejteni a szavakat, csak ilyenformán: Anyám *csúkja,* írta Petőfi Sándor, vagy: *Hadnadzs uram, hadnadzs uram,* mi *bajad* van, édes *fijam?*

– *Igen, ezekről írtál könyvben, naplóban.*

– Jelezni próbáltam, hogy az erdélyi Mezőségen rohamosan pusztul a magyar nyelv. Ez a második csángójelenség. Hogy a két világháború közötti időben mit jelentett a hétosztályos felekezeti iskola – mert államit nem engedélyeztek –, pap, tanító, népnevelő munkássága, kórus, színjátszó csoport, EMGE-tanfolyam (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület), azt csak most lehet igazán értékelni, amikor több mint harminc esztendeje semmiféle ilyen tevékenység magyar nyelven nem folyik a Mezőségen, az iskola csak a negyedik elemi osztályig nyújt anyanyelvi oktatást, aminek csekély eredményei a következő négy esztendő román nyelvű oktatásának folyamán megsemmisülnek. Így nemzedékek nőnek föl, amelyek magyarul nem írnak és nem olvasnak. Ezek jelzik különben a rendkívüli módon fölgyorsult asszimilációs folyamatot is a vegyes házasságok keretében.

– *Tapasztalatod szerint milyen mértékben növekedtek a vegyes házasságok?*

– Régebbi korokhoz viszonyítva az utóbbi tizenöt esztendőben a Mezőség falvaiban a növekedés mintegy tízszerese a réginek. De ezzel most újból kitérünk fölvett irányunkból.

– *A nemzeti, vagyis családias kisközösség megteremtésének módozatainál tartottunk.*

– Ott tehát, hogy egy serdülő diákot milyen társadalmi jelenségek parancsolnak közügyi mozgolódásba. Hogy szerelmed az irodalom, a magányos foglalatoskodás, ám ahogy kilépsz a kapun, nincs szíved, lelkiösmereted elhárítani atyádfiainak könyörgését: segíts megőrizni a nyelvünket, segíts nekünk abban, hogy önmagunk lehessünk. Teneked ez kötelességed, hiszen elsőként kerülhettél a családból a híres-nevezetes Bethlen-kollégiumba.

– *Ez volt tehát a kezdet a közügyiségben. S a folytatás?*

– 1945 telén kerültem Enyedről Kolozsvárra az akkor még létező Református Kollégiumba. Ez már gimnázium volt. Iskolát váltottam tehát. A főiskolai továbbtanulás reményében lemondtam tanítósági terveimről. Nem emlékszem, hogy valaha is fogadalmat kellett volna tennünk Enyeden a tanítói pálya vállalására, ösztöndíjügyben mégis konfliktus támadt – igaz, nem súlyos – szüleim és a református esperesi hivatal között. Apám ugyanis azt a hírt hozta akkori papunktól, hogy ha nem folytatom a tanítóképzőt, per útján köteleznek az addig kapott egyházi ösztöndíj megtérítésére. Én azt mondtam: irodalommal és lapszerkesztéssel kívánok majd foglalkozni, ha pedig perelnek, és az ösztöndíjak megtérítésére köteleznek, vállalom. Eljövendő keresetemből persze. Ezzel az ügy lezárult. Többé soha senki nem hozta szóba.

– *Igen érdekes büntetés lett volna.*

– Az egyházi férfiaknak is el kellett számolniuk velünk, ha már megsegítettek a tanulásban.

– *Emlékszem, hogy Kolozsvárra kerülve azonnal bekapcsolódtál az önképzőkör munkájába.*

– Igen. Ennek te valamiféle felelős embere voltál. Mi volt a címed?

– *A Gyulai Pál önképzőkör egyik vezetője voltam.*

– Nos, akkor élt bennem legerősebben a vágy, hogy semmi egyébbel ne foglalkozzam, csak irodalommal. Enyeden még mindenből színjeles voltam, Kolozsvárott csak néhány humán tantárgyban szorgalmatoskodtam, a reáliákban mindig a bukás szélén álltam. Mint akit nyúzni visznek, úgy álltam neki a számtanleckének, de még tornából is elégségeseket kaptam, holott Enyeden az egyetlen alsós diák voltam, aki felsősök sztárcsapatában a halálugrásnak nevezett mutatványt is bemutatta, képzeld, a város közönsége előtt, tapsok közepette. Kolozsvárott azonban fütyültem jó néhány tantárgyra, hogy diákköri összejöveteleken jelen lehessek. A felszabadulás boldog hangulatában pezsgett a város. A könyvesboltokban még ott voltak a négy esztendő alatt kiadott könyvek. Ami kevéske pénzem volt, a népi írók munkáinak megvásárlására szántam. Azért egyoldalúsággal nem vádolhatom magam. Egyforma szenvedéllyel csaptam le – ha rábukkantam boltban vagy antikváriumban – Illyés Gyulára és Arisztophanészre, Tamásira és Babitsra, Reményik Sándorra és Dsida Jenőre. Babitsot akkor olvastam először. Összes verseinek kötetébe merülten, hetekig hanyagoltam minden tanulnivalómat. Fémesen csillogó, hűvösnek tetsző, fojtott szenvedélyű világában – hogy azelőtt épp Sinkát olvastam – a költészetnek számomra teljesen új tartományai nyíltak meg. A kötetnyitó mondat pedig – gyűlöllek; távol légy, alacsony tömeg! – énem jobbik angyalaként küzdött bennem a közügyiség ördögével, már-már sikoltó figyelmeztetéssel: ne mozdulj el a tiszta esztétika világából, hagyd másokra a népsors gondjait, az irodalmon kívüli gondokat! Ám ugyanaz a kötet nyújtotta a *Húsvét előtt* megrázó könyörgését is békéért, minden háború ellen. Ezzel a verssel szavalóversenyen is részt vettem. Hogy miért? Ma sem tudom. Nagyon rosszul szavalhattam, úgy emlékszem, még dicséretre sem érdemesítettek. Jól tették. Különben képes lettem volna később is szavalni. Ilyenformán kigyógyultam a színészi szereplési viszketegségből. De Babits-élményem ellenére elkaptak egyéb kísértések. Említettem már: pezsgett, forrongott a város. A kisebbségi létnek olyan korszakai után, amikor magyar újságot, színházat nem láttunk, a politikát csak megnyomorító következményeiben ismertük, amikor közvélekedésben évtizedek némaságát szenvedtük a Mezőségen, amikor többek között a Bethlen-kollégium gimnáziumi részlegét is bezárták, s mi mindent – mondom, ilyen állapot után a diák számára is csábító volt a felszabadult város hívása mindenféle közügyi mozgolódásra. Ennek a lehetőségnek fontos előzménye volt, hogy Sztálin megakadályozta az észak-erdélyi magyarság legyilkolásának 1944 őszén kezdődő

folyamatát, és ilyenformán a Budapest, Berlin felé tartó harcok mögött viszonylag békés körülmények között zajlott az élet újjáteremtése.

– *Megkönnyebbülve lélegeztünk fel, az biztos...*

– Az ügy valójában megíratlan. Objektív történeti feldolgozása nem történt meg, márpedig az akkori események fontos mozzanata volt. Röviden most csak ennyit róla: a hitleri és horthysta hadak elleni harcokban előnyomuló szovjet és román csapatok nyomában megjelentek az úgynevezett Maniu-gárdisták. Katonák, civilek vegyesen. A bosszúállás gyorsan összeverbuválódott martalóc bandái. Ezek úgyszólván minden észak-erdélyi városban, faluban megjelentek példastatuálás végett. Raboltak, fosztogattak és gyilkoltak. Kivégezték azokat a személyeket, akik 1940 és 1944 között bármilyen szerepet vállaltak a magyar államapparátusban; akik bármilyen formában magyar–román konfliktusba keveredtek; akiket haragosaik följelentettek és így tovább. Volt, ahol csak egy-két személyt lőttek agyon vagy akasztottak fel, másutt tömeges gyilkolást rendeztek. Szárazajtán – emlékezetem szerint – 17 férfiút meg egy asszonyt végeztek ki, közülük kettőnek – két testvérnek – fejszével vágták le a fejét a kirendelt tömeg szeme láttára. A két lenyakazott fiú anyját-apját is odaállították a tőke közelébe, végignézni a kivégzést. Hasonló módon jártak el a Kolozsvár melletti Egeres községben és másutt is. Mikor az áldozatok száma meghaladta az ezret, a Magyar Népi Szövetség – és talán a Kommunisták Romániai Pártjának kolozsvári bizottsága – a helyi szovjet parancsnoksághoz fordult védelemért. Az ügy Sztálinig jutott, aki azután a román adminisztrációt Észak-Erdélyből visszarendelte mindaddig, míg meg nem alakult a demokratikus román kormány, amely garantálta a kisebbségek védelmét s jogait is.

– *Ez az ügy persze sokkal bonyolultabb.*

– Csak sommás vázlatát mondtam el. Ez lenne részint az érem másik oldala. Ezzel azt akarom mondani, hogy a horthysták észak-erdélyi gyilkosságairól jó néhány munka megjelent már. A mánisták rémtettei – csekély kivételtől eltekintve – megíratlanok maradtak. Nemrégen viszont olyan regényt olvashattunk, amely Maniut dicsőítve „fiainak" jogos bosszújáról beszél és minősíti hallatlan nemzeti sérelemnek Sztálin akkori intézkedését. Nos, amikor tehát Kolozsvárott elkezdődött a társadalmi és politikai élet újjászervezése; amikor a munkásság szinte naponta tüntetett az országos erők mellett egy demokratikus kormányzat érdekében, diákként nem hunyhattam szemet e folyamat előtt. Zsenge kísérleteimmel bejártam a *Világosság* szerkesztőségébe, Balogh Edgártól értesültem a fontosabb eseményekről, a főiskolások és középiskolás diákok szervezkedéseiről. Létrejött az ún. Kalotaszegi Diákok Szövetsége, aminek mintájára néhányan létrehoztuk a Mezőségi Diákok Egyesületét. Milyen céllal? A szülőföld társadalmi-művelődési kérdéseinek közösségi felkarolása végett, a magyar–román testvériség gondolatának szolgálatában. Így írtam

egyik nyílt levelemet is, mely a *Világosság*-ban jelent meg. Egy román diákhoz intéztem szavaimat, amelyek nyilván a közös összefogás, a megbékélés, az igaz testvériség szavai voltak. Babits esztétikai bűvölete odalett bennem. Hacsak tehettem, ott csellengtem magam is a munkástüntetések forgatagában, együtt meneteltem a demokratikus kormányt követelőkkel. Ország dolgához sokat nem értettem, ám annyit feltétlen bizonyossággal tudtam: az ország egésze küzd egy új, emberibb rendszerért, amelyben a kisebbségnek annyi joga lesz, amennyit kiharcol magának. Nem képletes harc volt ez a reakcióval. A Szebenből megtért román főiskolások Maniu-párti csoportjai szinte naponta rendezték zavargásaikat, gyilkoltak is, megtámadták a Kommunisták Romániai Pártjának székházát, szájba verték a magyarul megszólalókat. A felvonuló munkásságba belelőttek – hiszen ezt magad is jól tudod – egy alkalommal. A Nemzeti Színház előtt, amely akkor még magyar színház volt, a mellettem vonuló Dermata-munkást érte a golyó. Először csak azt láttam, hogy kezéből kiesik a vörös zászló, majd amikor az ember arccal a földre bukott, s a vére kibuggyant, megvallom, erős félelem fogott el. Romantikusan szép lenne azt mondanom, hogy felkaptam azt a zászlót. Nem kaptam fel, a megbolydult és megtorpant tömeg elsodort engem a halott közeléből. Hát így kerültem közösségi mozgalmakba.

– *És az irodalom? Emlékezetem szerint az írást sem hagytad abba...*

– Gyatra verseket írogattam az iskolai faliújságra, egyet-kettőt a *Világosság* szerkesztőségébe vittem, ahol Jékely Zoltán vezette az irodalmi rovatot. Talán neki köszönhetem, hogy egyik versemet a lap leközölte. Vers? Közönséges publicisztika a hazatérő hadifoglyokról. Zsolival – így becézték Jékelyt – barátságba kerültem, megajándékozott egy prózai kötetével, amely prózaként is poétikusabb volt az én verses zöngeményemnél. Kész szégyen volt mellette még verset írni. Amint tudod, őt akkor minden tekintetben pesszimistának minősítették, alig-alig közölt valamit, engem viszont írásra biztatott. Szóval nem mondta: hagyd másra a verset, ám azzal, amit tőle olvashattam, alapos leckét kaptam. Abbahagytam a versírást. Egy cikkben radikális földreformot követeltem, mire Balogh Edgár mosolyogva mondta: már osztják a földeket. Ezzel is lekéstem.

– *A közösségi ügyek folytatásaként, úgy emlékszem, a Móricz Zsigmond Kollégium következik.*

– Első közléseim után Balogh Edgár azt mondta: folytassam magánúton a tanulmányaimat, szerkesztőként alkalmaznak a *Világosság*-nál. Mentem is volna, meg nem is. Még csak ötödikes gimnazista voltam. Anyagi gondok szorítottak, ezen segített azután a Móricz Zsigmond Kollégium. Hogy annak egyik létrehozójával, Szabó Istvánnal megismerkedtem, az akkor divatos lélektani tesztelések után engem is fölvettek kollégistának. Ez lakást, kosztot jelentett, gondot is persze a vezetőségnek: ugyanis a kollégiumot főiskolások számára hozták létre. A Mátyás király szülőházában lévő bentlakók közül én voltam az egyetlen középiskolás. Úgy-ahogy álltam a versenyt a sokkal nagyobb tudású társakkal, de végül – amikor létrehozták a középiskolás népi kollégiumokat is – átkerültem a Szabó Dezső-kollégiumba. Ez afféle fióktestülete volt a Móricznak, nem tudom, Szabó Dezső mit szólt volna hozzá. Így végezhettem a gimnázium hatodik osztályát is, miközben elég sűrűn járogattam el a Magyar Népi Szövetség ifjúsági szervezetébe, ahol főleg lapszerkesztési gondok s munkák foglalkoztattak. Egy kiváló ifjú emberrel dolgoztam ott együtt, úgy hívták: Páll Árpád.

– *Köszönöm, uram, a megtisztelő megemlékezést.*

– Itt abba is hagyhatnók a beszélgetést. Amit ez időből fölemlegethetnék, közös munkánk is volt.

– *Az viszont tanulságos, hogy te magad közügyi dolgok miatt miként hanyagoltad el a középiskolát.*

– Annyi szerencsém volt, hogy kevés tanulással is levizsgáztam valahogy, majd a hetediket már magánúton végeztem az Unitárius Gimnáziumban.

– *Közben ifjúsági lapokat szerkesztettünk.*

– Magyarázzuk meg a többest: mivel lapra nem volt engedélyünk, kiadványunk röpiratként más-más címmel jelent meg. A második homlokára ezt írtuk föl: Petőfivel. Ma már nem tartom telitalálatnak, ám akkor – úgy véltük – minden törekvésünk foglalata.

– *Meg aztán ezzel a lapszámmal épp Segesvárra készültünk tanácskozásra.*

– Közös kolozsvári munkánkra visszatérve csak futtában próbálom összegezni, hogy mi mindenben nyüslettünk lobogó lelkesedéssel: kalotaszegi kiszállások népfőiskolák szervezése végett; előadói körutak 46-ban a parlamenti választások alkalmával; az MNSZ ifjúsági kongresszusának előkészítése Marosvásárhelyt... Ma sem tudom, honnan került elő az a szamár, amelynek a hátára raktuk volt azt az irdatlan vetítőgépet, amivel Tordán és környékén mutattuk be a segesvári Petőfi-ünnepségekről készült kisfilmet. Fontos ügyünk volt, hogy Kurkó Gyárfással az élen az MNSZ jelöltjei bekerüljenek a parlamentbe. Köztük volt Kós Károly is: büszkeségünk az erdélyi magyar szellem nagyjai között, kinek a nevét ugyebár ma már nem szabad leírni.

– *Azt hiszem, mindannyian, akik Károly bácsit ismertük, elmondhatjuk: a magyar–román barátságnak és testvériségnek azok közé az őszinte és következetes hívei közé tartozott, akiktől távol állt az alkalmi széljárásokhoz való igazodás...*

– Kós Károly betiltása egy része csupán mindannak, ami az utóbbi években nemzeti kultúránkat sújtotta. De hadd térjek vissza a diákévekhez. 1947-ben Balogh Edgár tanácsára és az ő ajánlásával beléptem a Román Kommunista Pártba.

Előzetes tanácskozásaink lényege pedig ez volt: egyenjogúságunk védelmezője és garanciája: a kommunista párt. Ez így is volt akkor. A Magyar Népi Szövetség a maga félmilliós tagságával nem véletlenül támogatta mindenben a kommunista pártot, szemben a még működő polgári pártokkal, szemben a román nacionalizmus változataival. Nyilvánvaló volt, hogy a Groza-kormány csakis a párt támogatásával valósíthatja meg programját, többek közt azt a nemzetiségi politikát, amelynek eredményei láttán joggal lelkesedtünk.

– A következő esztendőben aztán eltűntél Kolozsvárról.

– 1948-ban az MNSZ központja Bukarestbe költözött. Hívtak, hát mentem ifjúsági sajtófelelősnek. S még annak az évnek a nyarán fölkértek: vennék részt egy újonnan létrejött magyar lap, az *Ifjúmunkás* szerkesztésében. Én ezt megpróbáltam, sikertelenül. A lapnak akkori belső munkatársai, egy-két kivételtől eltekintve, nem tudtak tisztességesen magyarul írni, olyan balosak voltak, hogy a kutya megveszett tőle, érzékük a nemzetiségi lét iránt elcsökevényesedett, a kézirataimba otromba demagógiát csúsztattak, és fütyültek az én stiláris igényeimre. Még azon a nyáron otthagytam őket. Egy hét múltán, hogy bevágtam magam mögött az ajtót, kizártak a szerkesztőségből, majd azután nyüsletni kezdtek, hogy zárjanak ki a pártból is. Az MNSZ akkori vezetői közül Kacsó Sándor és Révy Ilona állt pártomra, így dorgálással úsztam meg az ügyet. S visszatérhettem sajtófelelősnek az ifjúsági bizottsághoz. Ám ott is más szelek kezdtek fújdogálni, többek közt a népi kollégiumok fölszámolásának szándéka, aztán az úgynevezett tisztogatások – nálunk elterjedt szóval: purifikálások – hírhedett testvérháborúja vette kezdetét. Én a lenini–sztálini elvet a parasztság társadalmi tagozódásáról elfogadtam, mert tapasztalatom igazolta. Gyakorlati kivitelezésében azonban folyvást szembekerültem azokkal, akik a baloldal balszárnyán működve csak kínt, keservet okoztak a középparasztok óriási tömegeinek. Az MNSZ – régi vezetőinek félreállításával, Kurkó Gyárfás és harcostársai egy részének börtönbe vettetésével – akkor már minden tekintetben híven tükrözte a pártvezetés változó politikáját és gyakorlatát. Eredeti, sajátos célkitűzéseitől eltérve meghosszabbított karja lett olyan pártpolitikai akcióknak, amelyeket majd csak Sztálin halála után bíráltak felül, akkor is csak részben. Álmomban sem jutott eszembe, hogy politikusi pályára lépjek; munkám értelmét a romániai magyarság művelődési életének szolgálatában láttam, ám a dialektika törvénye szerint az is függvénye volt az általános politikának. Szaporodó konfliktusaim folytán bejelentettem: vissza szeretnék térni Kolozsvárra. Lehetővé tették, annál is inkább, mert a *Falvak Népe,* melyet akkor Asztalos István és Horváth István szerkesztett, fiatal újságírókat keresett. Osztálytársaim annak az esztendőnek nyarán érettségiztek, 1948-ban. Akkor jómagam valahol a Székelyföldön jártam MNSZ-megbízatásból a falvakat. Az is szándékom volt tehát, hogy Kolozsvárra visszatérve leérettségizem, majd az egyetemen folytatom magánúton a tanulmányaimat. Mert a lapszerkesztés mindennél jobban érdekelt. A két neves író örömmel fogadott, s hogy írói terveit megvalósítsa, a lapot minden gondjával rám bízták. Egy évvel később Asztalos István azt mondta: énnekem regényt kell írnom, rád hagyom, fiam, a főszerkesztést. Úgy lett. A *Falvak Népe* főszerkesztőjeként – s az újból elhalasztott érettségi vizsga rossz álmaival – dolgoztam ennél a hetilapnál 1953 végéig. Közben leköltöztettek bennünket – mármint a lapot és a szerkesztőket – Bukarestbe, ahol emlékezetem szerint egy évvel Sztálin halála előtt fölszámolták a Magyar Népi Szövetséget. A lapok azt írták: az MNSZ úgy határozott, hogy feloszlatja önmagát, mivel történelmi feladatát teljesítette már... Valójában Gheorghiu-Dej főtitkár és az akkori pártvezetés döntött így, fölszámolván egyúttal minden más nemzetiségi tömegszervezetet és Groza Péter parasztpártját, az Ekésfrontot is. Érthető módon szaporodtak tehát azok a tényezők, amelyek diákkorom álmainak teréről másfelé űztek azután. Példának okáért: kötelező módon kellett közzétennünk minél több falusi levelet, melyekben a szegényparasztok leleplezik az átkozott kulákokat. Kezdtem személyesen is utánanézni egy-egy ilyen tudósításnak. Véletlenül se találtam esetet, hogy úgy lett volna igaz, ahogyan megírták. Ezzel szemben kiderült minden egyéb: bosszúszomj, tényhamisítás, karrierizmus és más hasonlók. Lapunk nevét is átkeresztelték. Falvak Népéből *Falvak Dolgozó Népe* lett, nehogy azt gondolja valaki, hogy a kuláksághoz is szólunk. A káderosztályok közvetlen munkatársaimat is kezdték bogarászni, elűzni azon a címen, hogy egyiknek-másiknak a szülei kuláklistára kerültek. A szerkesztőségbe beköltözött egy varrónő, az volt a káderesünk. Titokzatos iratgyűjteményeivel külön szobát kellett biztosítani neki, ahol az általános tisztogatás dolgában működött. Közben a szüleim is kuláklistára kerültek. Ekkor felmondtam. Nem fogadták el. Két könyvem volt már, Állami Díjam is kettő, hát azt mondta Goldberger elvtárs a pártközpontban: majd kivizsgáltatják az ügyet. Megtették, szüleimet a kuláklistáról levették, maradhattam volna, de változatlanul olyan feladatok elé állítottak, amelyek kikezdték az ember önbecsülését. Nem vállalhattam tovább a lap szerkesztését. Közben hívtak is Marosvásárhelyre irodalmi folyóirathoz, az *Igaz Szó*-hoz. Mentem a reménnyel, hogy közügyekben eleget tapasztaltam már, lesz mit megírnom regényben vagy novellában. Így tehát 1954-ben bukaresti lakosból újra erdélyi lettem, az akkori Magyar Autonóm Tartomány székhelyén, Marosvásárhelyt.

– Azt jelentse ez, hogy közösségi munkáiddal eljövendő irodalmi munkákhoz gyűjtöttél tapasztalatot – tudatosan?

– Azt hiszem, erről így nem lehet szó. Tény ugyan, hogy a kollektivizálás kezdeti korszakának mozzanatait csak úgy írhattam meg, hogy személyes tapasztalataim voltak róla. 1949 tavaszán például, amikor Magyarlónán Kolozs megye legelső

kollektív gazdaságát elkezdték szervezni, néhány hetet ebben a faluban töltöttem. Nem volt szervezői megbízatásom, pusztán csak arra kértek föl, hogy ifjú íróként figyeljem meg, mi történik ottan. A folyamat akkor nem mutatkozott még olyan drámainak, amilyenné később komorodott. Egyvalamit azonban már észlelhettem: a paraszti társadalom átalakításának felülről jött kezdeménye valójában sohasem vált alulról induló tömegmozgalommá. Mai öregek nem véletlenül kezdik így az emlékezést: amikor a közösbe hajtottak bennünket... Ezt a történelmet a parasztság nem *csinálta,* hanem *átvészelte* vagy *elszenvedte.* Korai novellám csetlő-botló embereit ilyen körülmények között próbáltam ábrázolni a groteszk és komikum eszközeivel.

– *Tudatos ábrázolási módnak nevezhető ez?*

– Nem hinném, hogy így lenne. Hangvételemet, azt hiszem, két tényező határozta meg: az az elbeszélő mód, amit részint a családból örököltem, majd Asztalos Istvántól, Tamási Árontól, Móricz Zsigmondtól tanultam a zsenge korszakban. A második tényező pedig az, amit az életben tapasztaltam.

– *Hát a dráma?*

– Ennek jelei valójában akkor mutatkoztak igazán, amikor a kollektivizálás optimista krónikásából annak magam is szenvedő alanya lettem, vagyis amikor a szüleimet kuláklistára vették, szoba-konyhás lakásukból kilakoltatták, istállóba költöztették. Más az valóban, mikor egy történelmi kísérletezést saját bőrén tapasztal az ember. Mert apám, anyám bőre: az én bőröm is. Kérdésed lényegére térve pedig azt mondanám, hogy egyáltalán nem irodalmi célokkal vettem részt közösségi, szervezeti munkákban. Nem. Hanem azzal a reménnyel, hogy oly hosszadalmas szenvedés, nemzeti és társadalmi nyomorúság után a magyar kisebbség is emberi léthez juthat, ha minden hű fia segíti őt ebben. Nem az irodalom: az életünk megújításában, egyenjogúságunk megteremtésében próbáltam a társadalmi cselekvés részese lenni.

– *Marosvásárhelyre költözve is ez a remény éltetett?*

– Igen. De itt fel kell kapnom egy elejtett szálat, amely visszavezet Bukarestbe. Az MNSZ megszüntetése után a párt központi bizottságának keretében létrehoztak egy úgynevezett nemzetiségi bizottságot, amelynek magam is tagja lettem. Ennek feladata volt pótolni valamelyest az elveszített nemzetiségi tömegszervezetünket azzal, hogy a párt legfelsőbb vezetősége előtt fölveti rendszeresen az épp időszerű kisebbségi ügyeket. Ez a bizottság a hatvanas évek közepe tájáig működött. Hogy mit végzett? Mentési munkálatokat az ötvenes évek elejéig elnyert jogaink fokozatos lemorzsolódásában. A bizottság legfőbb bajának azt tartottam, hogy fellépésében, vélekedéseiben nem egységes. Volt rá számos eset, hogy az anyanyelvi oktatást folyvást szűkítő tanügyminisztérium helyett mi egymással vitatkoztunk. Szélsőbalos, anacionális, karrierista embereink néhányunkat sérelmi politikával, nacionalizmussal is megvádoltak. A mindennapi élettől elszakadottan, ócska teóriákban gondolkozva holmi elvont egységet csak önmagunk feladása árán tudtak elképzelni. Ennek ellenére a bizottság sok-sok gyakorlati kérdésben ért el eredményt is. (Valamely iskola visszaállítása, múzeumi részleg engedélyeztetése, tankönyvszerkesztés satöbbi.) Nos, e bizottság munkájában marosvásárhelyi szerkesztőként is részt vettem. És ezzel egyidejűleg észrevétlenül sodródtam bele a helyi politikai életbe is. Az időben szinte kötelező gyakorlat volt az írók részvétele ilyen-amolyan testületi tanácskozáson. Persze hogy elmondtam mindazt, amit botrányos ügyként a paraszti életben tapasztaltam. A szemenszedett törvénytelenségeket. Hát ez már itt is negativista! – szólt a hivatalos értékelés. A huszadik szovjet pártkongresszus utáni időben az általános hangulat kezdett feszültté válni, s az írói vélekedések is polarizálódtak. Megírtam közben egy újabb munkámat, melynek a címe: *Félrejáró Salamon,* s ebben megpróbáltam kilépni a kötelező szocialista realizmus bűvös köréből. Részben talán sikerült is. Az olvasók elismerő leveleket küldtek, a kritika jó része a könyvet fölpártolta, de az úgynevezett aktíva balos fele szidott, mint a bokrot. A könyvet később megfilmesítették, aztán mint a jobboldali elhajlás jelét betiltották. Azt a román kritikust, aki a párt napilapjában a filmet megdicsérte, ugyancsak elhajlónak minősítették és megbüntették. Utána következő néhány kísérletemet a cenzúra ugyancsak kidobta a lapokból. Egyre kevesebbet írtam, azért meg, amit esszében, publicisztikában közöltem, valamikor 57–58-ban bélyegeztek elhajlónak és revizionistának. Közügyi konfliktusaim közül most csak azokat említem röviden, amelyek az ötvenhatos magyar eseményekhez kapcsolódnak. Forradalom vagy ellenforradalom? A hivatalos álláspont ez utóbbit vallotta, rendkívül fontosnak tartván, hogy erről a marosvásárhelyi írók is nyilatkozzanak, felhívással forduljanak a magyarországi írókhoz. Ennek aláírását néhányan megtagadtuk, akkor le akartak tartóztatni bennünket. *Akartak,* mondom, mert végül is Fazekas János, a párt központi bizottságának egyik akkori titkára a főtitkár, Gheorghiu-Dej előtt vállalt értünk felelősséget. Mármint hogy nem fogunk Marosvásárhelyt ellenforradalmat szervezni. Ilyet nem is akartunk ugyebár. Konfliktusaink kartársainkkal is a magyarországi események megítélésében támadtak, no meg abban, hogy mi az, ami az itthoni társadalmi életben tűrhetetlenné vált, főleg a parasztkérdésben. Ismeretes mégis a marosvásárhelyi írók ötvenhatos nyilatkozata, melyet valamennyien az aláírásunkkal szentesítettünk. Ez már annak az időnek a lenyomata, mikor a budapesti fegyveres harcok kitörésével az események súlyos fordulatot vettek. Akkor a felhozott érvek, a Kádár János vezette új magyar kormány tájékoztatásai mindannyiunkat meggyőztek arról, hogy Magyarországon a szocializmus ügye végveszélybe került. Ennek a megítélés-

nek – távol az eseményektől – nem lehetett tapasztalati háttere; elvi konstrukciójában tehát az akkori pártvezetés értékelését tükrözi.

– *Marosvásárhelyt ilyenformán elcsitultak ekkor a konfliktusok?*

– Igen. Biztató változások is jöttek a politikai életben, például a beszolgáltatások törlése a mezőgazdaságban, az éleződő osztályharc elvének valamelyes felülvizsgálata is. Ezt csak azért említem itt, mert ezek is meghatározták újabb közösségi megbízatásaimat. Amikor beválasztottak Maros Magyar Autonóm Tartomány végrehajtó bizottságába, az az indoklás is elhangzott, hogy „az író elvtárs hasznos észrevételekkel segítette parasztpolitikánkat". Gondoltam, valóban hasznára lehetek az olyannyira megsanyargatott humánum ügyének, ám kiderült később: túlságosan optimista voltam. A végrehajtó bizottságnak egy része a régi nótát fújta változatlanul, szemben az elnökkel is, akinek emberségét, tisztánlátását a fanatikus dogmatikusok nemegyszer megalkuvásnak minősítették. Bugyi Pál volt ez az elnök, akire jó érzéssel emlékezem vissza.

– *Fölemlítenél néhány akkori problémát, amely elvont az írástól?*

– Ha nem csóválod a fejed, sorolhatom: tartományi beruházás, építkezés, útjavítás, vízgazdálkodás, állattenyésztés, gyümölcstermesztés, szőlőgazdálkodás, a rajoni és falusi néptanácsok munkája, tanügy és kultúra, műkedvelő mozgalom, a sérelmes középparasztok ügye, ügyészségi, rendőrségi problémák, egészségügy és így tovább, és így tovább...

– *Nem mondhatnám, hogy épp neked való dolgok.*

– Az ügyek nagy részében csak megfigyelőként vettem részt. Amiben talán illetékesen szólhattam, az az általános művelődés ügye volt. És főleg a tanügy, amelyre évtizedek folyamán a legtöbb időmet áldoztam mindaddig, amíg gyakorlati értelme is volt a cselekvésnek. Hogy én mi kérvényt, folyamodványt, memorandumot, panaszt, tiltakozást fogalmaztam tanítókkal, tanárokkal együtt iskolaügyekben! Kötetekre menő munkálkodás. Volt, amit meghallgattak, volt, amit nem. Volt öröm is, csalódás is, fogadkozás is: bolond, aki folytatja, de folytatni kellett. Említettem már: egy idő után ez afféle mentőszolgálat volt, de úgy jártam vele, mint a hetvenes árvíz idején. Látván, hogy a pincénk megtelt vízzel, vedret ragadtam, kezdtem a vizet hordani. Egy merítés, két futás a ház sarkáig. Aztán csak jön a feleségem, s kérdi: te mit csinálsz? Mentem a pincét. Hagyd abba! Miért hagynám? Hát csak ezért! S mutatott az udvar felé. A Maros irányából zúduló méteres árvíz akkor nyomta be a nagykaput és lepte el az udvart, aztán bezúdult a házba. El kellett hajítanom a vedret. A méteres árvíz elől kimenekültünk a házból.

– *Annak idején igen eleven kérdés volt történelmi és irodalmi hagyományaink ápolása. Tanulságos lenne egyet-mást fölemlíteni.*

– Igen fontos ügyet hozol szóba. Nemzeti identitását egy nép ott kezdi elveszíteni, ahol megfosztják történelmi múltjától. Nem szójáték, ha azt mondom: etnikai fennmaradásunk tényezői közé tartozik az is, hogy milyen lesz múltunk jövője. Nyílik-e még mód arra, hogy eddig lepergett történelmünk ismeretében, haladó hagyományaink birtokában, alkotmányosan biztosított, garantált és gyakorolt, kollektív jogok keretei között fejleszthessük nemzeti kultúránkat. Fölszámolásáig a Magyar Népi Szövetség volt az a kisebbségi fórumunk, amely erre nézve az egész romániai magyarságot átfogó programmal rendelkezett. Megszűntével ez a gondunk darabjaira hullott. Értelmiségi csoportok, közéleti személyek ügyévé lett, ahol lett, külön-külön minden magyarlakta tartományban, majd később – miután megszűnt a Maros Magyar Autonóm Tartomány is – a megyékben. A már említett központi nemzetiségi bizottságban, amely eléggé szűk körű volt, mintegy 15 főnyi, országos kitekintésre is alkalmam nyílott. Ennek keretében tehát szóvá tehettük többek között az aradi negyvennyolcas múzeum megőrzésének ügyét, a nagyváradi Ady Endre-múzeum, a segesvári Petőfi-múzeum és -emlékoszlop, egy romániai magyar irodalmi múzeum kérdését. Ezt csak hirtelenében sorolom föl, hiszen éveken át sürgettük az akkor még magyar iskolák számára megírandó történelemkönyv megszerkesztését, felállítandó szobrokról terjesztettünk elő változatos javaslatokat, jó néhány városunkba emléktáblákat kértünk a halhatatlanoknak, aztán utcaneveket, műemlékvédelmet és más hasonlókat.

– *És helyileg, Marosvásárhelyt?*

– Hosszadalmas ügyünk volt Petőfi és Bălcescu szobrának felállítása. Ékesen próbáltam magam is bizonygatni, hogy a két nép fényes szellemei közül e két halhatatlan férfiú be nagyon megférne egymás mellett a város központjában. Aztán Bălcescu szobra elkészült, Petőfié csak vágyálmunk maradt. Eredményesebben működtünk az utcanevek dolgában. Természetesnek találtuk, hogy a Magyar Autonóm Tartomány székhelyén, a Székelyföld legnagyobb városában a román történelem és művelődés nagyjai mellett, mint például Tudor Vladimirescu vagy Eminescu, utcanevet kapjon Ady Endre, Bartók, Móricz, Jókai, Kemény Zsigmond, Vörösmarty is. Kossuth már előbb jutott e megtiszteltetéshez Dózsa Györggyel együtt. Ezek a közóhajok akkor meg is valósultak. Természetesen nem kizárólagos írói fellépés folytán, hanem a párt akkori nemzetiségi politikájának szellemében. Amiben társakkal együtt jómagam is részt vettem, az a tartomány vezetőségének is kezdeménye volt, néhányunkat pedig javaslattételek kidolgozására kértek föl. Örömmel tettük.

– *Mi lett a javaslatok sorsa? Hogy változtak vissza egyes utcanevek?*

– A magyar irodalmi múzeum terve óhaj maradt. A régi aradi negyvennyolcas múzeum megszűnt létezni, a fölsorolt marosvásárhelyi utcanevek közül napjainkig eltűnt a Kossuthé, Vörösmartyé, a Jókaié, Kemény Zsigmondé, ám most ezt is csak kapásból sorolom. Az akkor létrehozott múzeumok közül meg kell említenem a

marosvásárhelyi Nagy Imre Galériát. A tartomány akkori tanácsszerveivel kötött hivatalos szerződés alapján Nagy Imre kb. hárommillió lejre értékelt képgyűjteményét ajánlotta fel ingyen az államnak. Feltétele csak ennyi volt: legyen az egy állandó képtár anyaga. Így lett. Marosvásárhely művelődési intézményei között hivatalos rangra emelkedett a Nagy Imre Galéria. És működött negyedszázadon át.

– *Magyarázzuk meg ezt a múlt időt.*

– Magyarázzuk meg, amire nincs elfogadható magyarázat? A Nagy Imre Galériát megszüntették.

– *És a szerződés?*

– Hol vannak már azok, akik azt aláírták!

– *Zsögödön tudomásom szerint létezik a Nagy Imre-múzeum és -emlékház...*

– Igen. Nagy Imre Csíkszereda városának végrendeletileg 13 millió lej értékű festményt, grafikát hagyott. Ennek gondozása eleven cáfolata a marosvásárhelyi gyakorlatnak. Engedelmeddel pedig azzal folytatom beszélgetésünket, hogy a párt központi bizottsága mellett működő nemzetiségi bizottság megszűnte után a IX. kongresszus szellemében létrejött egy bővebb, országos jellegű testület: a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa. Ennek megyei szervei is alakultak, bár azok helyi jellegűek maradtak, nem váltak az országos tanács alárendelt egységeivé. Jómagam az új testület bürójának tagjaként próbáltam az ügynek hasznára lenni. Egyre ziláltabbá váló helyzetünkben a legfőbb feladatnak az mutatkozott volna, hogy a párt- és államvezetéssel a testület elfogadtassa a Nemzetiségi Statútum határozott életbeléptetését, újbóli meghirdetését és alkalmazásának törvényes ellenőrzését. Különben ez a statútum, magyarán szabályrendelet, 1945. február hetedikén lépett életbe, és a Hivatalos Közlöny (Buletinul Oficial) még 1975-ben is a mindvégig érvényben maradt törvények között tartotta számon. Ennek ellenére az általános joggyakorlat úgy tett, mintha sohasem létezett volna. Ezért tartottam magam is fontosnak az újbóli meghirdetését, másodszori szentesítését.

– *Nem ártana utalni arra, hogy milyen nemzetiségi jogokat biztosít ez a statútum.*

– Csak a legfontosabbakat említsem: a minisztertanács mellett működő nemzetiségi államtitkárság; közművelődési társulatok működésének joga; az anyanyelv szabad használata a társadalmi élet minden területén; hivatalos szövegek kétnyelvű közlése a nemzetiséglakta vidékeken; a helységek, települések, földrajzi elnevezések használati joga a sajtóban és minden kiadványban az illető nemzetiség nyelvén; közigazgatási egységek és utcanevek kétnyelvű felirati joga olyan területeken, ahol a lakosságnak legalább 20 százaléka nemzetiségi; a nemzetiségi nyelv ismeretének kötelezettsége nemzetiséglakta vidékeken; az anyanyelv írásos használati joga néptanácsok keretében, bíróságokon stb.; az iskoláztatás joga anyanyelven az általános, szakmai, középfokú és felsőfokú iskolákban; felvételi vizsgák lehetősége anyanyelven; nemzetiségi színházak, könyvkiadók működésének joga...

– *Azt hiszem, fontos megemlíteni a nemzetiségek történelmének tanítását a román és az egyetemes történelem oktatásának keretén belül.*

– Igen. Hisz nem csupán tényhamisítás, de abszurd is ilyen szöveget hallani magyar gyermekek szájából: őseink, a dákok, hősi harcokat vívtak a római légiókkal... Képzeljük el ennek a fordítottját is egy magyarországi, például gyulai román gyermek esetében, aki így szól: őseink Árpád vezérletével foglalták el a Kárpát-medencét... Nos, ez ügyben már nemegyszer jutottunk el odáig, hogy ígéretet kaptunk: mihamarabb elkészül iskoláink számára a magyar történelemkönyv, amelynek szerkesztői nyilván különös hangsúlyt helyeznek a román–magyar együttélés követelményeire. Most már bizonyos, hogy ez a tankönyv egyhamar nem fog elkészülni.

– *A már említett nemzetiségi tanács bürójának munkájáról bővebben is kellene szólni.*

– Nyilván az egész tanács működésének történetét is meg kell majd írni, ha akad rá férfiú, akinek ilyen tapasztalatokkal segítenék az eligazodásban: akár elődje, ez a testület sem volt felfogásában egységes. Siratni való kisebbségi jelenség volt látni, miként rontanak egymásnak elvi kérdésekben a büró tagjai. Mert volt, aki néhányunk előterjesztett kívánalmait sérelmi politikának, eltévelyedésnek minősítette. Kivált iskolaügyekben. A folyamatos romlás ugyanis itt volt a legnyilvánvalóbb. Az egymást követő tanügyi reformok, intézkedések, törvények folytán az anyanyelvi oktatás tere mindegyre szűkült; személy szerint ezt a kérdést vetettem föl – évek folyamán – a leggyakrabban, nemegyszer az államelnök jelenlétében, személyesen hozzá intézve javaslataimat. Ám amikor például az oktatásban uralkodóvá lett szakmai iskolai hálózat kapcsán már-már elvi hozzájárulást remélhettünk az anyanyelvi oktatásra, nagy tekintélyű magyar kartársunk kifejtette: valójában nincs szükség ilyen téren anyanyelvi oktatásra. És ez az álláspont győzött, ez érvényesül mai napig is. Megrendítő emberi drámáknak is tanúja lehettem. Aki belátta, hogy katasztrofális engedményeivel tévedett: nyilvános önvizsgálatot is végezve, magas fórumokon tárta föl az egyenjogúság követelményeit, ám ezzel maga is a „tévelygők" sorába került. Beszélgetésünk keretében a jelenség részletezése lehetetlenség, annyit azonban el kell mondanom, hogy néhányunk nyílt vagy csupán négyszemközti vitája a tanács elnökével keserves emlékeim közé tartozik. Ez az ember ugyanis, akinek megítélése a történetírók dolga lesz, nemzetiségi helyzetünk demagóg dicséretén kívül semmilyen kritikai kérdésfelvetésre nem volt hajlandó, olyannyira féltette lojalitásának kétes hírnevét és karrierjét. Jórészt neki is tulajdonítható, hogy a büró munkája végül kimerült az ünnepi jellegű, formális megnyilatkozásokban.

Azokat pedig, akik szembehelyezkedtek az amerikai módra értelmezett nemzetfogalommal, s a romániai magyarság etnikai különállását nem olvasztották be a szocialista nemzet fogalmába, egy következő fordulatban félreállították.

– *Ez napjaink egyik legizgalmasabb kérdése. De vissza kellene térnünk az időben. Hiszen tagja voltál a Nagy Nemzetgyűlésnek is, tisztségeket viseltél az Írószövetségben is.*

– Igen. A fentebb említett közügyi megbízatásokkal párhuzamosan képviselőként is majd másfél évtizeden át próbáltam összeegyeztetni az írói hivatást az emberi kötelezettséggel. Ez Tamási Áron kifejezése: hivatás és kötelesség. A kisebbségi író mindenkori nagy dilemmája. A képviselőséghez társult a párt központi bizottságának póttagsága is. Amit e két fórumon legjobb meggyőződésem szerint írásban és szóban képviseltem, abból az elvi álláspontból fakadt, hogy miként a nemzetnek, azonképpen a vele együtt élő nemzetiségnek is történelmi szerepe van még beláthatatlan időkig. Következésképpen ez utóbbit – az önálló államiság kivételével – ugyanazok a jogok illetik meg, mint a nemzetet. Ezek gyakorlásához viszont a kollektív szervezkedés joga is hozzátartozik. Ezért próbáltam változatos indokolással és minden lehetséges fórumon azt a nemzetiségi igényt is képviselni, hogy a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsát kibővítsük; tisztázzuk felépítésének módját, hozzuk létre annak falusi és városi szervezeteit, teremtsük újjá a kollektív megnyilatkozás kereteit, nyissuk meg megyei irodáit, biztosítsuk a függetlenített ügykezelők napi működési lehetőségeit. A kérdés elvi fölvetésénél tovább én sem jutottam. Emellett viszont ezernyi gyakorlati kérdés gondja zúdult rám is – mint minden társamra ebben a munkában – körzeteim választóinak részéről. Személyi ügyek, iskolaügyek és mi minden! De hadd térek át az Írószövetségre. Fiatal íróként már az ötvenes évek elején beválasztottak Bukarestben az Irodalmi Alap szűk körű vezetőségébe, a magyar írók anyagi érdekeltségeinek képviselőjeként. Tudván, hogy ott egyedül rajtam múlik, melyik magyar író kap vagy nem kap segélyt, kölcsönt, ezt a munkát igen komolyan vettem, mivel román kollégáim magyar írók dolgában nélkülem sosem döntöttek. Így egyetlen ülésről sem hiányozhattam. Később ezt a megbízatást Majtényi Eriknek adtuk át, majd az ő halála után Gálfalvi Zsolt került az Irodalmi Alap vezetőségébe.

– *Sok ideig voltál az Írószövetség alelnöke is.*

– Bár megpróbáltam elkerülni ezt a megbízatást. Első alkalommal sikerült. Akkor anélkül, hogy véleményét előzetesen kikértem volna, magam helyett Méliusz Józsefet javasoltam a kongresszusnak. Elfogadták, s én újólag is elnézést kérek ezért Méliusztól, mármint hogy akkor őt sodortuk az alkotómunka rovására menő munkák forgatagába. A következő fordulóban aztán Méliusz nem vállalta tovább az alelnöki tisztséget, így újból én kerültem az írótársaim meggyőző érvelésének pergőtüzébe. Vállaltam két kongresszus idejére, holott ezt a munkát olyan magyar író, aki a fővárosban lakik, eredményesebben végezheti. Helyben van, bármikor előtrombitálható. Énnekem közel ezer kilométert kellett utaznom minden gyűlés alkalmával, ezt egy idő után képtelen voltam megtenni. Szerencsénkre akkor Szász János volt az Írószövetség magyar titkára, így sose maradtunk nemzetiségi képviselet nélkül. Jó darabig ez a képviselet testületileg is eredményesen működött. Az alelnök – mármint a magyar alelnök – feladatai közé tartozott az Írószövetség úgynevezett nemzetiségi bizottságának folyamatos működtetése, a német bizottsággal együtt, amelynek nem volt alelnöki képviselete. Az írói ügyeken kívül megpróbáltuk felkarolni, megvitatni, megszövegezni s az illetékes fórumok elé terjeszteni a hazai magyar könyvkiadás, a könyvimport, a tankönyvszerkesztés, a műemlékvédelem égető kérdéseit is. Hadd említsek föl most egyetlen mozzanatot, mely a magyarországi könyvek behozatalához kapcsolódik. Éveken át tagja voltam egy olyan bizottságnak, amely rendszeresen áttanulmányozta a budapesti kiadók terveit, s azok alapján tett javaslatot az illetékes állami szerveknek a könyvbehozatalra. Nem volt könnyű elfogadtatnunk kívánalmainkat. Folyton-folyvást vitáznunk kellett azzal az abszurd elgondolással, hogy magyar könyvet olyan mértékben importálhatunk, amilyen mértékben románt exportálunk. Volt, aki mereven ragaszkodott a paritás elvéhez, hiába próbáltuk magyarázni, hogy sajátos helyzetünkben egy kétmilliós nemzetiségi tömeg könyvigénye nem mérhető a Magyarországon eladható román kiadványok mennyiségével. Akkor volt mégis folyamatos könyvbehozatal. Ma már nincs. Erről azonban Domokos Géza, a Kriterion Könyvkiadó igazgatója s az Írószövetség jelenlegi alelnöke tudna illetékesebben szólni.

– *Megbocsátasz, ha most visszatérek egy már érintett kérdésre. A párt központi bizottságának póttagjaként milyen, nemzetiségi kultúránkat is érintő kérdésekkel kerültél szembe?*

– Sok volt ilyen, a fontosabbak közül most egyet említenék. Az ideológiai bizottság tagjaként 1977 januárjában kaptam kézhez véleményezés végett Románia történelmének vázlatát, mely szerint a munkát tíz kötetre tervezték. A vázlat szerzői szükségesnek tartják, hogy a román nép történetének keretén belül ismertessék a nemzetiségek történelmét is. Erről szólva, írásos vélekedésemben azt kellett szóvá tennem, hogy a hivatkozások módszerével a kérdést nem lehet megoldani. Hadd idézzek itt ebből a levélből. Nem azért teszem, hogy hasznosságomat kövérítsem, hanem mert a felhozott kérdések azóta is nyugtalanító jelenségek egyes román történészek, de zsurnaliszták közleményeiben is. „Elvi kérdés – írtam –, hogy a mai romániai magyarság története 895-től 1918-ig azonos az egész magyar nép történetével... Önismeretének elemi feltétele tehát, hogy ismerje Magyarország történelmét minden tekintetben, hogy ismerje eredetét és fejlődését napjainkig." Kifejtettem,

hogy éppen ezért a tíz kötetből legalább kettőt kizárólag a romániai magyarság történeti oktatásának kell szánni, és nem három magyar történész bevonásával, hanem legalább harminc szakember munkába állításával. „Közismert tény – állítom azóta is –, hogy az 1848-as események másként zajlottak le Moldovában, Munténiában és megint másként Erdélyben. Ezek az akkori Magyarország területén zajlottak, és nem lehet elhallgatni azt a tényt, hogy míg az erdélyi román tömegek saját társadalmi és nemzeti jogaikért küzdöttek egy magyar feudális uralommal szemben, addig a magyar nép ugyancsak saját nemzeti ügyéért harcolt a Habsburg-uralommal szemben. Ezt a kérdést történelmi kézikönyvek szimplista módon úgy tárgyalják, hogy a mai Románia területén élő román tömegek nemzeti törekvéseihez 1848-ban csatlakoztak a nemzetiségek is (például a magyarok), mintha saját nemzeti ügyük nem lett volna, tekintve, hogy akkori állapotukat is nemzeti kisebbségi állapotnak minősítik." Akkor azt írtam: *szimplista,* holott *önkényest* kellett volna írnom. Micsoda abszurditás azt állítani, hogy az erdélyi magyarság 48-as, véres harcainak célja román nemzeti cél volt! A mai Románia megteremtése. Kultúránk dolgában a következőket írtam: „Nyilvánvaló tény, hogy a romániai magyarság az összmagyar nemzet haladó kultúrájának örököse, ennek történetét tehát nem lehet azokra az eseményekre szűkíteni, amelyek a mai Románia területén zajlottak le. A kultúrpolitikának ezt a területi szemléletét ismerjük ugyebár végtelen és kínos vitákból: például Arany János-hagyományunk, mert Szalontán született, de Berzsenyi már nem az, mivel Egyházashetyén látta meg a napvilágot. A vázlat szerzőivel egyebekben is vitába kellett szállani. A magyarok megjelenését a Kárpát-medencében egy kalap alá vették a népvándorlás korának fel- és letűnő népcsoportjaival, például a besenyőkkel és a kunokkal, olyan történelmi személyiségeket, mint Dózsa György és Hunyadi János, román nemzeti törekvések hordozóiként tárgyaltak stb.

– *Sor került-e valaha is észrevételeid megvitatására?*

– Nem. Írásos megjegyzéseimre soha senki nem reagált.

– *Az idők folyamán sok ilyen beadványt fogalmaztál?*

– Vaskos kötet telne ki belőlük.

– *Visszatérhetnénk még egy-két szóra az írószövetségi megbízatásokhoz.*

– Talán azt említeném föl, hogy az alelnökséggel egyidejűleg sok éven át titkára voltam a Marosvásárhelyi Írói Egyesületnek is. Társaimmal együtt megpróbáltunk ebből életképes szellemi fórumot teremteni.

– *És a főszerkesztői megbízatás?*

– 1958-ban bíztak meg a *Művészet* című képes folyóirat létrehozatalával. Ebből lett azután az *Új Élet,* amelynek harmincadik évfordulóját nemrég ünnepeltük csöndben s magunk között, egy pohár ásványvíz mellett.

– *Ezt az évfordulót hazai magyar sajtónk meg sem említette. Szerinted mi lehet ennek az oka?*

– Sok minden. Hazai magyar szellemi életünk szétesettsége, közöny is persze, meg valamiféle hivatali meggondolás.

– *Akkor egyebet kérdeznék: ha csupán a főszerkesztői munkát tekintem irodalmon kívüli elfoglaltságnak, nem akadályozott ez téged az írásban?*

– Bizonyos, hogy kizárólagosan írói életformában többet írhattam volna. Úgy érzem azonban, hogy amit fontosnak véltem prózában, drámában, esszében elmondani, az nem maradt megíratlan. Meg aztán: a szerkesztőség munkaközössége mindig segítségemre volt abban, hogy elegendő időt szakítsak magamnak az íráshoz is.

– *Volt olyan vonatkozása is közügyi ténykedésednek, amelynek tapasztalatai kedvezően járultak hozzá irodalmi munkásságodhoz?*

– Évtizedeken át lehetett alkalmam figyelni, tanulmányozni a hatalom természetét, annak változásait; az eszményeimmel azonosítható küzdelmeit és eszményeimet sértő megnyilatkozásait: a személyi kultuszt, a visszaélések sorozatait, dogmatizmusát és megdöbbentő fordulatait a nemzetiségi kérdés kezelésében. Itt egy zárójeles megjegyzést kell tennem. Romantikusan lelkes ifjúkori írásaimban is ott van az idő lenyomata. Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amely minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik. Így volt ez a nemzetiségi kérdésben is. Az RMNSZ akkori vezetői Sztálin tételeivel érvelve érték el mindazt, amire joggal lehettek büszkék: például a magyar egyetemet Kolozsvárott, önálló magyar iskolai hálózatot, nemzetiségi minisztériumot... Hozzá kell tennem, hogy ez az érvelés szerencsésen találkozott az akkori román pártvezetés elveivel is. Gondolom, nem kell hozzátennem, hogy a Sztálin-kérdésnek e sajátos vetülete mit sem változtat annak lényegén, mit az utóbbi idők szovjet felülvizsgálatai tártak föl a hatalmi önvizsgálat folyamatában. Ezek után a kérdésedre visszatérve, még azt mondanám: közügyi tapasztalataim részint odasűrültek a drámáimba is, régmúlt idők keserves örökségéhez társulva. Például a dogma kegyetlensége a reformációban, az emberi megalkuvások változatai már a mitologikus régmúltban is, hit és illúzió, Nagy Sándor szuzai kísérlete a más ajkú népek beolvasztására s annyi minden más...

– *Nem mondok újat számodra azzal, hogy megemlítem: vannak esztéták, akik az ilyen kérdéseket a politika szférájába utalják, mert szerintük a színpad nem agora, nem népgyűlés színhelye.*

– Napóleon óta tudjuk – bár előtte sem volt ez titok –, hogy a modern sors: a politika. Nem hinném, hogy a mindenkori hatalom szorításában vergődő ember

ügye – amit ugye agorán is meg lehet tárgyalni – kevésbé fontos a színpad számára, mint teszem azt, a nemi aberráció kérdése.

– *Ne vedd csapongásnak, ha most hirtelen egyebet kérdezek: beszélhetünk-e személyed kapcsán irodalmi és politikai karrierről?*

– Ezt írásos kritikusi vélekedésben is olvastam már. Véleményem az, hogy az irodalomban nincs karrier. Csak irodalom. Egy jó regény, amely sikert arat, nem karrier, hanem jó regény, amelynek történetesen sikere is van. Egy rossz munka: halva született valami, nincs mit szólni róla. Ami pedig politikai jellegű ténykedésemet illeti: soha nem óhajtottam politikus lenni. Mindig íróként próbáltam beleszólni olyan ügyekbe, amelyek a romániai magyarság sorsát meghatározzák. Annak, hogy ezt falusi vagy parlamenti szinten tettem, ugyancsak semmi köze e karrierhez, amely ugyebár gyors és sikeres előmenetelt jelent. Annak minden előnyével. Ehelyett szívesebben írtam volna novellát vagy színdarabot. Hivatásomat vagy vélt hivatásomat, az írást gyakoroltam volna. De be kellett látnom – és mint tudod, nemegyszer barátaim rábeszélésére –, hogy ha Tamási Áron kiállt a Vásárhelyi Találkozó dobogójára, ha Kacsó Sándor elfogadta a RMNSZ elnöki tisztségét, ha Kós Károly a román parlamentben képviselt bennünket, akkor ily dolgokban az utódoknak is kötelességeik vannak. És nem holmi karrier végett, hanem egy adott kisebbségi helyzet kényszerűségei folytán. Amikor olyan politikusaink, mint Kurkó Gyárfás, börtönben senyvedtek. Amidőn képviseletünk ügye – már az ötvenes évek végével – sanyarú helyzetbe jutott: elszaporodtak a karrieristáink, akiknek demagógiáját, meghunyászkodását népben és nemzetben gondolkodó íróink próbálták ellensúlyozni. Hogy ezt miként végeztük, és személy szerint mindig helyesen cselekedtem-e: más kérdés. Ma már világosan látom tévedéseimet is; egyik hatvanéves kartársam születésnapi önvizsgálatában helyettem is szólva mondotta volt: „Előfordult, hogy szóltam, amikor hallgatni kellett volna, és hallgattam, amikor szólni kellett volna." Másik hatvanéves íróbarátom viszont így összegez: a mi nemzedékünk számára nincs könyörület a jövendő részéről. Annyi bizonyos, hogy számtalan cselekvésünk jutott kudarcra a cselekvés módozatainak helytelensége folytán is.

– *Arról nem beszélve, hogy ezt a cselekvést vagy kísérleteit a holnap számára a sajtó nem tanúsítja.*

– Vagy csak részben tanúsítja. Példának okáért a Magyar Nemzetiségű Dolgozók egyik plenáris ülésén – a hetvenes években – az államelnök színe előtt úgyszólván valamennyi lényeges ügyünket kifejtettük. Csak jómagam legalább tizenhét kérdésre tértem ki, beleértve senyvedő zenei oktatásunkat is. Ebből sajtónk csupán az általános politikai tételeket közölte. Az utánunk jövők tehát csak erről fognak értesülni.

– *Milyen feltételei volnának szerinted a nemzetiségi lét pozitív megítélésének?*

– Mielőtt erre kitérnék, vessünk pillantást az ötvenes évek végéig működött intézményeinkre, a nemzetiségi jogokat tükröző felépítményre. Kezdetben volt a Magyar Népi Szövetség parlamenti csoportja, amely egyéni és testületi felelősséggel tartozott saját nemzetiségi szervezetének mindazért, amit szólt és cselekedett választóinak nevében. A későbbi változások folyamán ez a csoport megszűnt, s vele együtt a felelősség is á kimondottan nemzetiségeket érintő ügyekben. Kezdetben volt a nemzetiségi minisztérium, amely azután megszűnt, s félig-meddig jogutódjaként jött létre egy nemzetiségi igazgatóság a Művelődési Tanács keretében; az igazgatóság végül úgynevezett irodára módosult, s végül két vagy három személyből álló munkacsoport lett belőle. Tulajdonképpeni feladatáról, hatásköréről semmi fogalmunk nincs. Tagjait hol valamely színház főpróbáján látjuk, hol valamely magyar lap értékelőiként közvetítenek időszerű szempontokat. Időközben volt egy tanügyi államtitkárunk Lőrincz László személyében, majd lemondása után e nemzetiségi funkció gyakorlatilag megszűnt az általános feladatok közepette. Kezdetben volt az önálló, általános magyar iskolai hálózat, amely az iskolák egyesítésével elvesztette viszonylagos önállóságát, minek folytán a magyar nemzetiségű igazgatók döntő többsége aligazgatói – főleg adminisztrátori – munkakörbe került. Az iskolák egyesítése folytán, közel félezer éves múltra visszatekintő erdélyi kollégiumaink, amilyen például a nagyenyedi Bethlen Gábor-kollégium, a kolozsvári Református Kollégium, a Piarista Gimnázium, a marosvásárhelyi Református Kollégium és több más iskolánk volt, megszűntek mint önálló elméleti középiskolák, híres könyvtáraik átszerveződtek, más helyre kerültek, eljelentéktelenedtek. Ezekben az iskolákban a párhuzamosan szervezett román és magyar osztályok rendszere működik olyanformán, hogy a magyar osztályok száma az évek során látványosan lecsökkent, minek következtében magyar gyermekek tízezrei kénytelenek kimondottan román tanítási nyelvű osztályokba iratkozni. Kicsengetési kártyákon látható például: középiskoláinkban olyan román osztályok léteznek nagy számban, amelyek tanulóinak 95 százaléka magyar. Kezdetben még némi kilátás mutatkozott magyar tanítási nyelvű szakiskolák létesítésére. Végtelen viták után, melyeket minden lehetséges fórumon ez ügyben folytattunk, nyilván elvi döntés következtében a kérdés lezárult: a mai román oktatás fő vonulata, mely a tanulóifjúság döntő többségét tömöríti, a középszintű szakoktatás kizárólag román tanítási nyelvű: keretében magyar gyermekek hatalmas tömegei felejtik el anyanyelvüket, szakadnak el végzetesen szellemi hagyományainktól, a magyar irodalomtól.

Kezdetben volt a kolozsvári magyar egyetem, amely Bolyai nevét viselte. Azt egyesítették a román egyetemmel, így lett belőle: Babes–Bolyai, amelynek keretében a magyarul előadott diszciplínák száma évről évre csökkent, míg el nem mondhattuk, hogy valójában megszűnt a magyar egyetem. Ez történt Marosvásárhelyt is

az Orvosi és Gyógyszerészeti Főiskolával, Kolozsváron az Agronómiai Főiskola magyar tagozatával, a Képzőművészeti Főiskolával, a Zeneművészeti Főiskolával. Kezdetben voltak az önálló magyar színházak. A kolozsvári és a temesvári kivételével ezek tagozati szintre estek vissza; új igazgatóik a legnagyobb jóindulattal sem képesek kompetensen foglalkozni a magyar tagozatok sajátos, művészi kérdéseivel, azon egyszerű oknál fogva, hogy sem nyelvünket, sem kultúránkat nem ismerik. Kezdetben volt többek közt a marosvásárhelyi Székely Népi Együttes. Célját meg is fogalmazták világosan: a romániai magyar folklór ápolása. Mint ilyen megszűnt létezni. Maros együttes néven mutat be időnként magyar számokat is, százalékarány körüli áldatlan viták közepette. Hírhedett szempont ez művelődési életünkben: a százalékarány. Oly mértékben énekelni, táncolni valamely együttes keretében, amilyen a nemzetiség százalékaránya az ország összlakosságán belül. Részletkérdésként: kezdetben volt a *Művelődés* című havi kulturális folyóiratunk, amely megszűnt létezni; jogutódja 10–15 százaléknyi magyar szöveget közöl a folyóirat egészén belül, amelynek hivatalos megítélése érdekes módon így hangzik: „a folyóirat magyar változata". Mert a kimondottan román nyelvű testvérkiadvány mellett így jelenik meg a német nyelvű változat is.

Kezdetben volt... de lehetetlen mindent fölsorolni. Megpróbálok inkább a kérdésedre válaszolni. Milyen feltételeit látnám a nemzetiségi lét pozitív megítélésének...

– *Bocsáss meg, hogy közbeszólok. Előbb hadd kérdezzem meg beszélgetésünk feltételezett olvasóinak nevében, hiszen jómagam régóta ismerem véleményedet ebben a kérdésben is: hogyan ítéled meg ezt a fogalmat: magyar nemzetiségű román dolgozó vagy német nemzetiségű román dolgozó?*

– Tegyük hozzá: a kérdés ahhoz kapcsolódik, hogy hazai sajtónk egy idő óta e kifejezéssel helyettesíti a romániai magyarság fogalmát, a német nemzetiség fogalmát. Hát ez abszurditás. Fából vaskarika. A nemzetiség: etnikum is. Egy etnikumban nem fér meg két etnikum. A romániai magyarságot romániai magyar nemzetiségű románságnak nevezik. Természetesen bárkinek jogában áll annak neveznie magát, aminek akarja. De csak saját nevében. A romániai magyarság nevében ezt – az önkényes politikai garázdálkodás és cinizmus vádja nélkül – senki nem teheti.

– *A másik közbevető kérdésem pedig ez lenne: ha kezdetben tanúi lehettünk műveid kiadásának és újrakiadásának, drámáid előadásainak a hazai színházakban, most pedig...*

– Most pedig a helyzet ennek az ellenkezője. Utolsó könyvem a Kriterionnál 1981-ben jelent meg. Tehát majdnem egy évtizede. Új munkáimat hazai magyar kiadónk, a már említett Kriterion, saját felsőbb kontrolljának tiltása folytán nem hozhatta ki. Összes színpadi munkáim közül kettőt engedélyeznek a színházak

számára: egyik a *Vidám sirató,* másik az *Egy lócsiszár virágvasárnapja.* Az összes többi anatéma alá esett, annak ellenére, hogy ezeket a hetvenes években magyar és román színházak egyaránt játszották. Régi prózai munkáim elkelnének új kiadásban, ám – köztudomásúlag – bármely munka újrakiadásához a Kriterion fölöttes szerveinek jóváhagyása szükséges, ilyen jóváhagyást pedig még nem sikerült kikönyörögni.

– *Akkor most áttérhetnénk a nemzetiségi létfeltételekre.*

– Igen. Személyes megítélésem szerint pedig ezek hozzávetőlegesen a következők lennének: a romániai magyarság kollektív szervezkedési joga, hogy önnön politikai, állami képviseletét is a közösségi értékelés alapján tudja megteremteni; művelődési életünk összes önigazgatási formáinak a létrehozatala, kezdve a valaha volt nemzetiségi minisztériumtól egészen a vegyes lakta falvak kulturális ügyeinek nemzetiségi felelőséig; magyar tanítási nyelvű iskolai hálózat az óvodától a főiskolai oktatásig; a nemzetiségi jogok összegezése egy nemzetiségi statútumban, amely többek között biztosítja az anyanyelv használatát szóban és írásban, nyilvános feliratokban a nemzetiségileg vegyes vidékeken, a tanácsok és egyéb állami szervek keretében, utcanevek és nemzetiség lakta helységek nevének dolgában; annak elismerése, hogy nyelvében, kultúrájában, történelmi hagyományait tekintve a romániai magyarság az összmagyarság része, s mint ilyen, sajátos színt képvisel az ország egészén belül, ahol is önnön érdeke, hogy ne szigetelődjék el a román nemzet kultúrájától; a normális kapcsolatlehetőség biztosítása saját nemzetével, annak művészeti és tudományos életével, különös tekintettel a vérségi rokonság Európában egyedülálló kiterjedtségére. Ezek tehát elemi jogok.

– *És a kötelezettségek?*

– Engedd meg, hogy egyik könyvemből idézzek: „Ahol jog van, ott az állampolgári kötelezettségek felelős tudata törvényszerűen kialakul. És megnyugtató módon, sőt biztatólag alakítja ki formáit az együttélés egész bonyolult folyamata..." Sapienti sat!

– *Közügyi ténykedéseid tapasztalatát miként összegeznéd tehát?*

– Diákként álmom volt az írói hivatás. Kisebbségi helyzetünkben tudomásul kellett vennem, hogy az írónak nem csupán hivatása, hanem kötelessége is van. Ezt én úgy értelmeztem, hogy erdélyi és nem erdélyi tanítómestereim példájára ki kell vennem részemet az irodalmon kívüli gondokból is. Talán épp azért, hogy egy lámpa fénykörében a tiszta esztétikum helyét ne foglalják el a szívben és elmében a nemzetiségi lét keserves gondjai. Kutas Ferenc nagybátyám fél szemét kiverték, mert magyarul szólalt meg ott, ahol ez nem volt tanácsos. Fél szemmel hogyan lett volna kedve jó vagy akár rossz verset olvasni? Álmom volt és marad románok és magyarok tejtestvérisége, ahogyan azt egy Ady, egy Németh László is megálmodta már.

Álmom volt és marad, hogy nemzetek és nemzetiségek együttélésében jogos trónjára lehet ültetni azt, ami Herder szerint az emberben isteni: a humánumot. Némelyek szerint ez az érzelmek és a poézis világába tartozik. Egészítsük ki hát Lenin racionális fejtegetéseivel a népek önrendelkezési jogáról. Álmom volt és marad az az egyenjogúság, amely bármely nemzetiség számára kisebbségi mivoltát feledtetni tudja. Ezért próbáltam szólni, tenni egyet és mást a jóhiszeműség tévedéseivel együtt. Ez utóbbiak dolgában a jövendőnek nem a bocsánatát, csak megértését kérném, ha egyáltalán szó lehet ilyen kérelemről.

(1988. október)

Ámulunk a gazdag szóár láttán

Szabó T. Attila az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról

– *Amikor 1976-ban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első kötetét kézbe vehettük, azt hiszem, mindannyiunkon ámulat vett erőt a mű enciklopédikus jellegét látván, sejthető arányait, a vállalkozásba fektetett szellemi és fizikai erőfeszítéseket latolgatván. Az érzelmi mozzanatok bizonyára értékelő szempontokkal is kiegészültek időközben, úgyhogy szeretném, ha professzor úr bevezetésként a mű fogadtatásáról szólna néhány szót.*

– Mielőtt a feltett kérdésre válaszolnék, hadd valljam be: mindig nagyon feszélyez, ha nagy nyilvánosság előtt késztetnek nyilatkozatra a magam munkájáról. Nem tudom ugyanis, hogy mennyiben igazi érdeklődésből és mennyiben szokványos udvariasságból hangzik el a kérdés. A Szótörténeti Tárra vonatkozó kérdések feltevésekor azonban nem fog el vagy csak nagyon csekély mértékben ejt rabul a feszélyezettség, hiszen ezt a munkát nem én alkottam. Tulajdonképpeni teremtője nem magam vagyok, hanem az erdélyi múltnak az a magyar társadalmi közössége, amely a Tárban feltárulkozó nyelviséget, a remek, árnyalt, színes szókincset teremtette. Az az ámulat, amelyet szerkesztőbarátom emleget, éppen ezért elsősorban nem engemet és nem a korábban-későbben hozzám csatlakozó segítőtársakat illeti. Azt hiszem, tudva-tudattalanul az a gazdag szóár ámuldoztat el mindannyiunkat, amely az évek során megjelenő újabb kötetek forgatásakor egyre növekvő, egyre hatalmasabb, sodróbb erejű folyamként hömpölyög előttünk...

Ilyenformán elhárítva magamról és szerkesztőtársaimról az ámulatkeltés kizárólagos érdemét, most már nyugodtabban, feszélyezetlenebbül és a szerénytelenség utóíze nélkül válaszolhatok a feltett és az ezután felteendő kérdésekre.

– *Ez az ámulat meglehetősen általános volt az első kötet megjelenése után...*

– Magam is azon lepődtem meg, hogy milyen széles körű érdeklődés mutatkozott meg nemcsak – ami elvégre érthető – a szakemberek, hanem a legkülönbözőbb foglalkozási körökben forgolódók részéről is. Az évtizedekig tartó anyaggyűjtés meg az évekig tartó szerkesztés rendjén, magam abban a meggyőződésben éltem, hogy történeti szakszótárat szerkesztek szakemberek számára, s íme, szinte-szinte történelmi kalandregény lett belőle. Hogy az általános érdeklődés fokát érzékeltessem a hozzám érkezett nagyszámú levélbeli értékelésre éppen csak utalva, néhány

beszédes számadatra hivatkozom: az első kötet megjelenése után 53 sajtóközlemény látott nyomdafestéket, ezek közül csak tíz jelent meg romániai és külföldi szakfolyóiratokban, a többi a széles körű olvasóközönség igényeire tekintő sajtótermékekben. A második kötet 13 értékelése között is ilyenféle az arány. Még beszédesebben mutat a nagyfokú érdeklődésre, hogy nálunk és külföldön a példányok olyan rögtönösen vásárlókra találtak, hogy néhány hónap múlva, mintegy ötezer példányban, új lenyomatot kellett szárnyra bocsátani. Minthogy pedig a kötet érdekkörébe tartozó kutató nálunk és a határokon túl legfeljebb néhány száz lehet, ez is arra vall, hogy a példányok legnagyobb része nem szakember olvasók kezébe kerülhetett.

– *A levélbeli visszajelzések is igazolták az érdeklődők körének szélesedését?*

– Amit aztán ezen túl a levélbeli és sajtóvisszhangokról mondhatok: az értékelések szinte kizárólag az általános ámuldozás és túlzó elismerés körében mozognak. A sok levél közül a legelső Lőrincze Lajos híradása volt. Egy svájci nyelvész nagygyűlésről küldött üdvözlőlapján ez állott: „A Jungfrau tövében emlegetjük a Tárt." A sajtóközlemények közül Benkő Loránd akadémikusnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének szakszerűségében és alaposságában kiemelkedő, tanulmányméretű értékeléséből a következő összefoglaló jellegű megállapítást idézhetem: „Az a teljesítmény... ami előttünk kitárul, nem a méltatók véleménye által lesz azzá, ami, hanem önmagában hordja, objektíven tartalmazza értékeit... A Tár jellegében annyira egyedi, előzményeihez annyira nem fogható, formájában és tartalmában annyira minden hasonló műfajú munkát túlhaladó, hogy teljesen külön elbírálást igényel. Ilyen mennyiségben és ilyen színvonalon senki, sem egyén, sem közösség nem adott még a magyar szótörténeti vizsgálatok számára kutatási alapanyagot." Megrázó erejű, hasonló értelmű elismerés árad felém Bárczi Géza akadémikusnak a halálos ágyon, reszketeg kézzel írt leveléből. Hogy a nemzetközi szinten jelentkező elismerésből még csak egyetlen példát említsek: Thomas A. Seboek, az Észak-Amerikai Egyesült Államok Nyelvtudományi Társaságának elnöke levelében az elismerés mértékét azzal is fokozta, hogy szót ejtett arról a serkentő hatásról, amelyet a Tár megjelenése az amerikai magyarságtudományi munkálkodására gyakorolt.

– *Az anyag rendkívüli gazdagsága, vagy hogy Benkő Loránd akadémikus kifejezését használjam: külön elbírálást igénylő jellege bizonyára rendkívüli gondokat is jelentett mind a válogatás, mind az értelmezés tekintetében.*

– Hadd világítsam meg az anyag gazdagságából adódó nehézségeket egyetlen adattal, a jelenleg munkában lévő kötet egyetlen példájával: a K betűvel kezdődő szavakra vonatkozó anyag számbavétele során kiderült, hogy erre a betűre hozzávetőleg 250 ezer adalék áll rendelkezésünkre. Elgondolhatni, mennyi fejtörést okoz

a szerkesztőnek ebből a cédularengetegből a Tárba beszerkeszthető tizedrésznyi anyagot úgy kiszemelni, hogy éppen a jelentéseket, a területi és időbeli szórtságot legjobban szemléltető adalékok kerüljenek bele a szótárba. Az egykori jelentésmegállapítás nehézségei azután abból adódnak, hogy mivel a szókincs jelentős mértékben függvénye a gazdasági, művelődési és társadalmi változásoknak, a jelentésmegállapítással bajoskodónak ismernie kell a szóban forgó kor gazdasági, művelődési és társadalmi viszonyait, hogy eredményesen oldhassa meg feladatát. Az ilyen irányú ismeretek ugyan az esetek jó részében képesítik is a szerkesztőket és a Tár felelősét a helyes vagy legalábbis a megközelítően elfogadható jelentésmegállapításra, ne illessen azonban megróvó pillantás bennünket, ha a Tárban itt-ott bizonytalankodó jelentésmegjelölésekkel vagy nemegyszer éppen a tehetetlen kísérletezés eredménytelenségéről árulkodó kérdőjellel találkozik a kötetek forgatója.

– *A Tár jó példa arra is, hogy egy nagyszabású egyéni vállalkozás intézményesülhet, az ötlet, a gondolat megteremtheti a megvalósulásához szükséges kereteket. Az első kötet címlapján még az olvasható, hogy az anyagot gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila, a másodikon a szerkesztő munkatársaként szerepel már Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vígh Károly és Zsemlyei János is. Gyarapodott-e a munkatársak száma a második kötet megjelenése óta, a közösségben milyen munkamegosztás és munkarend alakult ki?*

– A magános munkáról a közösségi együttmunkálkodás irányába kettős meggondolás kényszerített. Először is, mikor a Tár első kötetének megjelenését megértem, már beléptem a „hetvenkedés" évtizedébe. Minthogy pedig – egyéb elfoglaltságoktól terhelten is – az első kötet szerkesztése hat, kemény munkában eltöltött évet követelt meg, könnyű volt kiszámítanom, hogy egy várhatólag tízkötetes mű megteremtésére magános fáradozással nem adatott számomra idő. A másik, közösségi munkára kényszerítő-késztető szempontot számomra az a meggondolás jelentette, hogy a közösségi munka rendjén, a nálam jóval fiatalabb munkatársak közül kinevelődhet egy olyan nyelv- és nyelvjárástörténeti érdeklődésű kutatócsoport, amelynek tagjai elvégezhetik, illetőleg tanítványaikkal, sőt a tanítványok tanítványaival elvégeztethetik majd a Tár anyagának sokrétű és sokirányú nyelvtörténeti feldolgozását. Ezért kértem aztán fel a második kötet szerkesztéséhez segítőtársul szegődött említett öt munkatárs mellett, a harmadik és a további kötetek szerkesztéséhez B. Gergely Piroskát, P. Dombi Erzsébetet, Kürti Miklóst, Zs. Maksay Máriát és W. Török Juditot. Munkaközösségünk a továbbiak folyamán aztán Bodrogi Katalin, Daly Ágnes, Kányádi Sándorné, Seres Zsófia és Szabó Zsolt személyében újabb segítőtársakkal gyarapodott. Jelenleg tehát eléggé népes munkaközösség bíbelődik a Szabó T. Judit által szóegyedekre (címszavakra) bontott cédulaanyaggal. Meg-

jegyzem, hogy mivel a szótári munka az alapos nyelvtudományi felkészültségen és a finom nyelvérzéken túl a szótári gondolkodás elsajátítását, a munkatárs különleges alaposságát és gondosságát követeli meg, az ezeken alapuló szerkesztői gyakorlatra a munkatársak csak hosszabb-rövidebb idő elmúltával tehettek szert. Odaadó tevékenységük nélkül nem jelenhetett volna meg a második kötet, és nem láthatnának napvilágot a következő kötetek, mint ahogy kezdettől fogva nem nélkülözhettem a román és a német értelmezéseken dolgozó Kelemen Béla és Nagy Jenő munkáját, éppen úgy, mint a három lektor: Breban Vasile, Kiss András és Eisenburger-Szilágyi Margit szakértő támogatását sem.

A névsor máris hosszú, és még csak a közvetlen segítőtársakat említettem, nem ejtettem szót azonban a legfőbb segítségről, a Kriterion Könyvkiadó támogatásáról. A Tár sohasem jelenhetett volna meg, ha a Kriterion vezetősége, élén Domokos Gézával nem vállalja a kiadás terhét. A munkaközösség hálája illeti ezért a kiadó vezetőségét csakúgy, mint kiváló munkatársait: a szakszerkesztő Szilágyi N. Sándort és a technikai szerkesztő Bálint Lajost.

– Minden munkának vannak segítőtársai, de – jól tudjuk – vannak akadályai, akadályozói is. Az anyaggazdagság már említett nehézségein kívül meg kellett küzdeniök más hátráltató körülményekkel is?

– Az akadályok bizony olyan sokrétűek voltak, hogy közülük csak szemelgetve említek néhányat. Legelsőként azt, hogy vállalkozásunk magánjellegű lévén, nagyon nehéz volt előteremteni a szerkesztés rendjén felmerülő tetemes költségek anyagi fedezetét. Ennek terhe teljességében a vállalkozás felelősére nehezedett. További akadályozó tényező abból adódott, hogy a munkaközösség közös munkahely hiányában nem élvezhette az együtt dolgozás, az azonnali véleménycsere és közös könyvhasználat előnyeit. No de a nehezén már túljutottunk...

– Az első kötet Előszavában ön annak a reményének adott kifejezést, hogy a Szótörténeti Tár nemcsak a magyar nyelvtörténet művelőinek és a művelődéstörténet különböző kérdései iránt érdeklődő szakembereknek, hanem a román és szász történelmi kutatások munkásainak is hasznos kézikönyve lesz. A kutatáshoz persze idő kell, néha évtizedek szükségesek hozzá, mégis megkérdezem: tud-e professzor úr arról, hogy a Szótörténeti Tár anyagát máris felhasználnák ilyen irányú kutatásokra?

– Nem bizonyult alaptalannak az a reményem, hogy az egyes tudományszakok kérdéseihez történeti szemlélettel közeledő kutatók között, a románok és a szászok is segédkönyvül vagy éppen forrásmunkaként használhatják a Tárt. Egyik bizonyság erre az, hogy még meg sem jelent az első kötet, az RSZK Akadémiájának egyik nyelvész kutatója máris arra kért, hogy bocsássam rendelkezésükre az őket érdeklő nyelvi nyersanyagot. Az első kötetnek az RSZK Akadémiája Timotei–Cipariu-díjával történt kitüntetése is az értékelés számottevő jele. További bizonyító mozzanat az, hogy a román televízió is beszélgetést kezdeményezett velem és kezdettől fogva hűséges két munkatársammal, Kelemen Bélával és Nagy Jenővel a Tár munkálatairól. Még ezt az adást megelőzően, a nagyváradi *Crişana* egyik munkatársa, Blajovici Traian közölt értékelő cikket a vállalkozásról, egyiket itthon, másikat egy magyarországi román nemzetiségi hetilapban.

A szászság részéről való érdeklődés jelét kell látnunk abban, hogy a *Karpaten Rundschau* nemcsak ismertetést közölt a Tárról, hanem közzétette egyik külső munkatársának velem folytatott beszélgetését is. A címszókat magyar, román és német nyelven értelmező Tár főként a magyar nyelvű erdélyi történeti forrásanyag román és szász kutatóinak jelenthet segítséget.

(1982)

Magyar írók Bukarestben

Szász János a kölcsönös megismerés dimenzióiról

– Ha jól számolok, kedves Jancsi, több mint harminc éve élsz Bukarestben. Országosan ismert és megbecsült költő, műfordító és publicista vagy már, amikor úgy döntesz, hogy itt telepszel le. (Próza- és esszéírói munkásságod – köztudomás szerint – valamivel később, éppen Bukarestben bontakozik ki.) Tegyem hozzá azt is: nem ismeretlen helyre, ismeretlen emberek közé érkezel, számos közeli ismerősöd, jóbarátod él itt. Mégis más dolog „külső tagként", alkalmi látogatóként tartozni egy közösséghez, és más szervesen hozzákapcsolódni, benne részt vállalni. Nos, milyennek ismerted meg a Bukarestben élő magyarokat, németeket és más nemzetiségűeket, és – mai közkeletű szóval – hogyan integrálódtál, hogyan épültél be soraikba? Talán nem is kell mondanom: inkább szubjektív vallomásra számítok, mint széles körű objektív felmérésre.

– 1946-ban jártam először Bukarestben. Apám már a háború előtt is megfordult itt, élményeiből a nagyváros varázsait párálltam ki magamnak. Az 1940-es földrengésről érkező hírek, a vasgárdisták zendülése, a fasiszta katonai diktatúra uralomra jutása egymásba fodrozón a katasztrófák színhelyévé másította a várost. Pedig csak a történelmieket nem tudtam leválasztani a természetiektől. Később megtanultam. Magam is átéltem néhány természeti csapást Bukarestben: az 1953-as hófúvást, 1977-ben egy nagy és egy kisebb földrengést. De mondom, amikor 1946-ban először léptem le a Gara de Nord peronjára, szilárdnak éreztem a talajt a lábam alatt. (Mindezekről bővebben írtam *Szobor a hóban* című elbeszéléskötetemben, *Január* és *Május* című regényeimben.) Kerek tíz esztendő múlva (persze időközben jó néhányszor) ismét Bukarestbe érkeztem, de nem azzal a szándékkal, hogy letelepszem. Mégis így történt. Évtizedes kolozsvári létem s létezésem föltételei oly módon megváltoztak, hogy el kellett mennem a kincses városból. Az *Utunk* főszerkesztőhelyettese voltam, és Gaál Gábor ma már közismert körülmények közötti menesztése, majd Gáll Ernő saját kérésére történt távozása után az újonnan kinevezett főszerkesztővel, Sőni Pállal sem elviekben, sem gyakorlatiakban nem egyeztünk. Muszáj volt szakítanom. Úgyszintén házasságom is zátonyra futott. El kellett mennem, el kellett menekülnöm. Bukarestet választottam menedékül. Az Írószövetség akkori titkára, az országos hírű költő, Mihai Beniuc szerzett nekem állást az Irodalmi Kiadónál. Kis idő múltán Asztalos Istvántól, majd Tamás Gáspártól kaptam levelet, figyelmeztettek: baj lesz a dologból. Lehet, hogy baj lett, de másként nem tehettem.

– Közvetlenül a háború után Temesváron, azt követően pedig Kolozsváron számos román íróval ismerkedtél meg, többel közülük baráti kapcsolatot építettél ki. Körük itt, Bukarestben, magától értetődően, tovább tágult és szélesedett. Gondolom, elég változatos az ismeretségi köröd, hogy személyes tapasztalatok alapján jellemezhesd az ötvenes évek végétől, a hatvanasok elejétől mind markánsabban körvonalazódó és differenciálódó irodalmi törekvéseket, irányzatokat, hogy vázolhasd fejlődési görbéjüket, és elmondhasd azt is: hogyan viszonyultatok hozzájuk és különböző képviselőikhez ti, itt élő magyar írók és személy szerint te? Milyen elvi és személyes motívumok, tapasztalatok határozták meg egyikhez vagy másikhoz való közeledéseteket/közeledésedet vagy távolodásotokat/távolodásodat?

– Igaz, már Temesváron megismertem román írókat (Petru Sfetcat, Ion Stoia-Udreat stb.), de minthogy levelező lény vagyok, ezúton ismerkedtem meg Beniuckal, Eugen Jebeleanuval, Miron Radu Paraschivescuval, a személyes ismeretség lett a levélváltások folytatása. Paraschivescu (mindenki Merepének szólította) egy levelemet közölte 1946-ban az általa szerkesztett *Revista Literară*-ban is. Természetesen a román–magyar írói együttműködésről szólt. Kolozsvárott azután megismerkedtem egy fiatal vonulattal, azzal a rajjal, mely később létrehozta a máig megjelenő, sajátos arculatú, színvonalas *Steauá*-t, ketten már nem élnek közülük, az alapító és sokáig a lapot szerkesztő A. E. Baconsky, a kitűnő költő, prózaíró, műfordító, esszéista és az elégikus költő, A. Gurghianu. A többiek mind neves-jeles költők lettek, Aurel Rău máiglan a *Steaua* főszerkesztője. Bukarestben fölkerestem Saşa Panăt, ő volt a román avantgárd „pápája", mecénása (katonaorvosi fizetéséből pénzelte a mozgalmat), oltalmazója és istápolója. Lakása múzeum: Victor Brauner, Marcel D. Iancu, Perahim képei a falakon, a híres és hírhedt *unu* teljes kollekciója, a román és nemzetközi avantgárd kiadványainak könyvtárnyi gyűjteménye. Pană révén ismertem meg a román szürrealizmus és az antifasiszta publicisztika legeredetibb tehetségét, akinek valamikori tejcsárdájában jutottak ingyenlakomához az elővéd fegyvertelen harcosai. (Kapcsolatba kerültem az irodalmi lázadók oly közismert alakjával, mint Geo Bogza, de kevésbé ismertekkel is, mint G. Talaz vagy V. Gheorghiu, előbbi tengerész volt évtizedekig, utóbbi zongoraművész.) Még hosszan sorolhatnám ismerőseimet, de abbahagyom, egyikről-másikról, ismétlem, írtam a *Szobor a hóban* oldalain.

A bensőbb közeledést részben a partnerek magyar nyelvismerete is meghatározta. Az Ady-barát Emil Isac Kolozsváron csak magyarul beszélt velem, hasonlóképp sokszor magyarra fordította a szót itt Bukarestben Beniuc, Jebeleanu, Ion Chinezu

(aki 1930-ban elsőként írta meg az erdélyi magyar irodalom történetét), a filozófus T. Bugnariu, Al. Ivasiuc (aki a börtönben tanult meg magyarul fogolytársaitól). Mindvalahányuknak fejlett érzéke volt a nemzeti-nemzetiségi kérdéshez, és hát mindenképpen a román–magyar – így mondtuk akkoriban – testvériség, a kézfogás és összefogás hívei voltak. Ez a vonulat – az egy Jebeleanut kivéve – nincs többé, még a fiatal Ivasiuc is meghalt az 1977-es földrengéskor. A kérdés nyilván másokat is foglalkoztatott, mondjuk a „parasztírókat", Zaharia Stancut vagy Marin Predát. Utóbbinak pályazáró műveiben ugyan zavarosan jelentkezik, de hosszú beszélgetésekből tudom, hogy Predát gyötrelmesen izgatta az ügy, és kész volt szembenézni előítéleteivel. E két nagy regényíró sincs már köztünk. A legnagyobb baj, hogy az emberek meghalnak, sajnos a remek emberek is.

– *Mi vonzza – véleményed szerint – a magyar értelmiség, a magyar írók egy részét Bukarestbe? Egzisztenciális és személyi okok mellett vannak más tényezők is?*

– Úgy történt, ahogy lenni szokott. Jórészt a véletlen vezérelte ide az embereket. De vajon a házasság véletlen-e? Hervayt az hozta Bukarestbe, s miután elvált, Szilágyi Domokost is, hogy elvegye Gizit feleségül. Másokat a megbízatás: Majtényi Erik az *Ifjúmunkás*, Sütő András a *Falvak Népe* főszerkesztője volt. (Sütő azután visszament Marosvásárhelyre.) Méliusz és Páskándi úgy vélték, hogy a börtönévek után Bukarestben lelik meg a sebkényességüket kímélő környezetet. A lényeg mégis az, hogy azok is, akik már itt voltak, s azok is, akik utánuk jöttek, egyfajta szolgálatot vállaltak a romániai magyar irodalom ügyében, amit a központosítást számba véve, innen, ha nem is jobban, de hatékonyabban lehetett véghezvinni.

– *Jó ideig voltál az RSZK Írószövetségének titkára. Hogyan értékeled ezt a korszakodat?*

– Reformok korszaka volt, a szövetségen kívül és belül. Jól éreztem magam, mert elintézni, megoldani és segíteni lehetett.

– *Mennyire ismerik – tapasztalatod szerint – a romániai magyar írók a román irodalmat és a román írók az itteni magyar és általában is a magyar irodalmat? Elevenen él-e a román és a magyar írókban a két nép egymásrautaltságának tudata, az együttélés és a barátság* kölcsönös *ápolásának és erősítésének szükségessége?*

– Az egyoldalúság nyilvánvaló: a mi íróink jobban ismerik a román irodalmat, minthogy döntő többségük jól tud románul, s azután meg a klasszikus és kortárs irodalom legjavát lefordítottuk magyarra. A Kriterion román könyvsorozata valamennyit javított a fordított helyzeten is, és valamicskét segítettek az Univers Kiadó magyarból fordított könyvei. Ám a kölcsönös megismerésnek az aufklärista fölfogásában én már rég nem hiszek. Eszerint elegendő fordítani, találkozni és véleményt cserélni, súlypontos folyóiratszámokat szerkeszteni, és itt van már a Kánaán. Természetesen mindezt továbbra is művelni kell(ene), számolni vele mint az információ igen

fontos csatornájával, de az egész információs hálózat feladatait az irodalom nem tudja felvállalni. A kölcsönös megismerés és szellemi értékcsere ugyanis politikai kérdés, tehát viszonyoké, pontosabban oly módon rendezett viszonyrendszeré, amelyben a megismerés és a csere egyik fő ügy. Ha ez így történne, az egész megkapná igaz dimenzióit, átvilágíthatóvá lenne a múlt, vállalható a jövő, megvalósítható József Attila programja. Igen ám, de ez idő szerint a sorsközösség nem uralkodó gondolat a tudatokban. Ez visszahatási tünet, egyfajta depolitizációs jelenség; több mint divat a privatizálás. Sok román kolléga kétségkívül kivétel ez alól a már-már törvényszerűség alól. De ez mit sem változtat a helyzeten. Az sem, hogy román pályatársaim között szép számmal akadnak Ady-, József Attila- vagy Dsida-hívők, Déry-tisztelők vagy Krúdy-kedvelők. Szilágyi Domokos és Nichita Stănescu barátsága modellérvényű, de ez a modell a szellemiség perifériájára szorult. Bizonyos vagyok benne, hogy egyszer majd visszanyeri központi helyét. (Az Ady–Goga viszony, hogy régebbi példához nyúljak vissza, a látszatok ellenére is filológiailag tisztázatlan. Az aktuális publicisztika megkerüli azt a tényt, hogy közöttük polémia is volt, s azt is, hogy mi volt e polémia tárgya. Azt hiszem, revideálnunk kell a tételt, miszerint csak vagy főleg arról beszéljünk, ami összeköt bennünket. Ha ugyanis nem beszélünk arról is, ami a történelem folyamán szétválasztott, nem mondjuk el: miért, miként és hogyan, hitelüket vesztik az együttlélegzésről szóló szavaink.) Ami újdonabb jelenség: van a kérdésnek hamis(ító) irodalma, ha nem is annyira a szépliteratúrában, de a publicisztikai munkákban. Nagy kár, sokáig inni fogjuk a levét. Annál is inkább nagy kár, mert a kérdésnek volt (és fennmaradt) hiteles irodalma, mind a két világháború között, mind az elmúlt negyvenöt esztendőben, megfelelően az együttélés pozitív szakaszaival. Be kell látni, hogy ennek a hagyománynak a folytatására jelenleg nincs lehetőség.

– *A két világháború közötti időszakkal kapcsolatban – azt hiszem – nemigen beszélhetünk bukaresti magyar irodalmi életről, inkább csak egyes írók bukaresti éveiről. Beszélhetünk-e magyar irodalmi életről a második világháborút követő években?*

– Bukarestben nem volt magyar irodalmi élet, noha a városban már 1920-tól kezdődően sok magyar író megfordult, de nem telepedett le, vagy nem élt itt huzamosabb ideig (Bölöni György, Benamy Sándor, Erdélyi Ágnes, Szemlér, Méliusz). De még a második világháború után sem beszélhetünk irodalmi életről, noha ekkor már szép számban éltek magyar írók Bukarestben. Valóságos irodalmi életről csak akkor beszélhetünk, amikor egy írói közösség hátterében az írói munkát serkentő intézmények működnek. Ilyenek 1965–1970-ben alakultak, közéjük sorolható többek között a Kovács János főszerkesztésében újjászülető *Művelődés*, az újonnan induló, Huszár Sándor szerkesztette *A Hét*, a nemzetiségi kiadó, vagyis a *Kriterion* (Domokos Géza igazgatásában), a Televízió magyar adása (főszerkesztője volt: Bodor Pál), az Írószövetség Nemzetiségi Bizottsága... Ekkor csakugyan volt magyar irodalmi élet, egyfajta

céltudatos szövetség az írók között, s minthogy mégis kevesen voltunk, nem a széthúzás, hanem az összetartás uralkodott. Volt egyfajta klubéletünk az egykori Petőfi-házban, még kávéházi törzsasztalunk is, minden kedden délután az Athenée Palace-ban, Szemlérrel és Méliusszal az asztalfőn. Gálfalvi Zsolt mondta akkoriban, hogy Bukarestben működik a magyar irodalom legdélibb műhelye. Mindebből nem maradt semmi, azaz igen kevés. Az írók java része meghalt, elment, elköltözött. Néha elvisz az utam egykori színhelyeink mellett, és bizony fojtogat a sírás. Persze maradtak itt jelentős írók, műveik jelentősek, de ittlétüknek nincs már jelentősége.

– *Befolyásolja-e valamilyen értelemben, valamiképpen a magyarságról, önmagunkról alkotott felfogásodat, identitástudatodat az a tény, hogy itt élsz, viszonylagos térbeli távolságban olvasóid többségétől, hogy hétköznapjaid román környezetben peregnek le? Vannak-e ennek a helyzetnek előnyei? Hát hátrányai?*

– Én magyar író vagyok, aki Bukarestben él. A nem magyar nyelvi környezet segített a nyelv ápolásában, egyfajta nyelvvédelemhez szoktatott. Nem élek messze azoktól, akikről és akiknek írok, ők népesítik be dolgozószobámat. És egyébként Brassó két, Szentgyörgy két és fél órányira van Bukaresttől. Identitástudatomnak is használt, hogy minduntalan el kellett magyaráznom, miféle szerzet vagyok, s mi is valójában a romániai magyar irodalom. Ez állandó szellemi készenlétre késztetett, és szellemi izomzatom tornáztatásához szoktatott. Ittlétemnek nem voltak se előnyei, se hátrányai, az író sorsába nem a körülmények szólnak bele, hanem a feltételek. E tekintetben élhettem volna nyugodtan Atyhán is.

– *Tizenkét részre tervezett regényfolyamod eddig megjelent két kötete a* Január *és a* Május *– mint említetted – arról tanúskodik, hogy Bukarest, az itteni információs lehetőségek, kapcsolatok mint közvetlen élményforrás, inspiráló közeg is szerepet játszanak alkotómunkásságodban. Nem is szólva legközelebbi barátaid egyikéről-másikáról. Személy szerint legalábbis úgy érzem, hogy ha másutt élsz, ez a vállalkozásod nem születik meg, vagy nem így születik meg. Szeretném, ha erről is mondanál egyet-mást, s néhány szót arról is, hogy az első két könyv kapcsán milyen visszajelzések érkeztek hozzád.*

– Úgy lehet, ahogy mondod. Harmincnál is több éve élek itt, lehetetlen, hogy egy ilyen formátumú városnak ne legyen szerepe az ember életében. A könyveknek sikere volt az olvasóknál, a kritika jórészt levágta őket, vagy éppenséggel tudomásul sem vette, hogy megjelentek. Nem izgat, csinálom tovább. A regény mellett fordítok a világlírából, és folytatom Caragiale főbb műveinek megyarítását. Írom *A Hét*-nek ablaknyitogató Naplómat. Néha sétálok a városban, mely magán hordozza az én érzelmi ujjlenyomataimat is, szerelmekét és csalódásokét, elveszett illúziókét. Egyébként, mint mondtam, csinálom tovább.

(1989. október)

Bőven van felfedeznivaló

Toró Tibor természettudományos hagyományainkról, természettudomány–irodalom–művészet összefüggéseiről

– *Csaknem két évtizeddel ezelőtt (1969–70-ben, ha jól emlékszem) figyelemre méltó cikkek, tanulmányok sora boncolgatta a kolozsvári* Korunk *és az* Utunk *hasábjain világszemléletünk, az életről és a világmindenségről alkotott felfogásunk korszerűségének kérdését. A vitaindító írások túlságosan irodalomcentrikusnak mondták művelődési életünk általános tájékozódását, sürgették az egyoldalúságok, aránytalanságok kiküszöbölését, a természettudományok következtetéseinek, más tudományágak felismeréseinek filozófiai általánosítását és beépülését a kor színvonalán álló világképbe. Kíváncsi volnék, hogy te, mint többszörösen érdekelt szakember (elméleti fizikus, a természettudományok, a filozófia és a művészet összefüggéseinek kutatója, temesvári egyetemi tanár), hogy látod a jelenlegi helyzetet, milyen jellegzetes vonásokat emelnél ki, ha röviden összehasonlítanád a mai állapotokat a tizenöt-húsz évvel ezelőttiekkel.*

– Hadd ne térjek ki ezúttal a tizenöt-húsz évvel ezelőtti állapotokra, hogy még véletlenül se bonyolódjunk olyan részletekbe, amelyek esetleg elvonhatnák figyelmünket a lényegről. Művelődési életünk ugyanis, mármint a romániai magyar nemzetiség művelődési élete nemcsak a közelmúltban volt irodalomcentrikus, annak mondható az mind a mai napig is. Márpedig életünk általános vonásaiban nem is irodalomcentrikus, hanem...

– *Szerinted tudománycentrikus?*

– Tudománycentrikus is, iparcentrikus is, technológiacentrikus is... Főként az utóbbi kettő. A sajtó viszont (időszaki lapjainkra gondolok) határozottan irodalomcentrikus. Az *Igaz Szó* irodalmi lap, az *Utunk* szintén, az irodalom és a művészet tudatalakító hatásával kapcsolatos kérdések helyet kapnak más lapok, folyóiratok hasábjain is, tudományos kérdésekről azonban csak a *Korunk*-ban és *A Hét*-ben lehet olvasni. Ott is úgy-ahogy, lévén, hogy a *Korunk* főként a tudományos felfedezések szociológiai és filozófiai összefüggéseit tárgyalja, és annyira-amennyire, mivel a rendelkezésre álló terjedelem itt is, ott is rendkívül korlátozott...

– *Tisztázzunk egy dolgot. Irodalomcentrikusságon nem azt értem, hogy az irodalom van-e nagyobb hatással az emberek tudatának, világképének, erkölcsi felfogásának alakítására, vagy pedig a tudomány, mondjuk: a modern természettudomány. Az*

irodalom jellegénél, természeténél fogva mindig is nagyobb mértékben s egyúttal közvetlenebbül hatott és hat az emberek felfogásának alakítására. Épp ezért nem jutnánk túl messzire, ha valamiféle irodalom kontra tudomány vagy természettudomány kontra más tudatformák vitába bonyolódnánk.

– Persze, persze hogy nem...

– *Volt ugyanis egy ilyenszerű elágazása, még inkább mellékvágánya annak a közel két évtizeddel ezelőtti eszmecserének is, amelyre az imént hivatkoztam. Csak más előjellel. Egyes írók úgy tettek, mintha azok a filozófiai képzettségű céhtársak, akik a vitát elindították, az önvizsgálatra szólító gondolatokat megfogalmazták, a szépírói műformák népszerűségét akarták volna elvitatni. Az effajta sértett önérzeteskedés persze nem vitt közelebb a lényeghez, mint ahogy a fordítottjával is kár volna most vesztegetnünk az időnket.*

– Arányokról, a különböző komponensek részarányának változásáról kell alighanem beszélnünk...

– *Tulajdonképpen arra a kérdésre szeretnék választ kapni: beépültek-e a modern természettudomány felfedezései a világról alkotott általános képünkbe olyan mértékben, hogy szemléletünket korszerűnek mondhatnók, vagy még mindig elavult nézetekbe, öröknek vélt dogmákba és tilalomfákba ütközünk? A te szóhasználatoddal: harmonikusnak, arányosnak mondható-e felfogásunk, vagy egyes alkotóelemek (irodalom, filozófia) túlbecsülése, mások (atomfizika, csillagászat, genetika) lebecsülése meredezik áthághatatlan akadályként előttünk?*

– Ha általánosságban beszélünk, világos, hogy ezek mind kiegészítik egymást, és nem lehetne vagy nehezen lehetne megmondani: melyik is fontosabb? Melyiknek nagyobb a szerepe a mai ember világképének kialakításában? De ha korunk jellegzetességeit vesszük szemügyre, ha rangsoroljuk a dolgokat, mindenképpen azt kell megállapítanunk, hogy a természettudománynak manapság óriási a szerepe, részaránya a modern világkép kialakításában. Nemcsak az előző évszázadokhoz képest nőtt meg jelentősen, hanem az előző évtizedekhez viszonyítva is. A modern természettudományok felfedezéseit manapság az sem tudja megkerülni vagy figyelmen kívül hagyni, aki humán tudományokkal foglalkozik. Óriási horderejű felfedezésekkel állunk szemben. Sajnos nem lehet azt mondani, hogy ezek jelentőségük arányában beépültek volna a köztudatba.

– *Mondanál egy-két konkrét példát?*

– Itt van mindjárt a nemrég felfedezett szupernóva kérdése. A napokban Székelykeresztúron jártam, előadást tartottam a szabadegyetemen. Az évszázad szpernóvája a nagy Magellán-ködben és kapcsolatteremtés a földönkívüli értelemmel – ez volt az előadás címe. Az 1987-es évnek ez valóságos világszenzációja volt, olyan felfedezés, amely a szó szoros értelmében új irányt szab a csillagászatnak, és alapvető

vonásaiban befolyásolja a világmindenségről alkotott képünket. Nálunk a sajtóban szinte semmi nem jelent meg róla, a keresztúriak többsége ott, az előadáson hallott először a szupernóváról. Látod, ezért és más hasonlókért térek ki és térek vissza újra meg újra ilyen látszólag kezdetleges kérdésekre, mint a közlési lehetőségek, a megfelelő csatornák kérdése.

– *Ha megpróbálunk kissé rendszeresebben szembenézni a kérdéssel, azt hiszem, főként két vonatkozásról érdemes beszélnünk. Először talán arról, hogy a természettudományos hagyományok s ezek sorában olyan kiemelkedő fontosságú teljesítmények, mint a Bolyaiaké, hogyan épültek, illetve épülnek be művelődésünkbe, hogy aztán – és ez a második – elérkezzünk a jelenhez, számba vegyük, milyen hiányok, űrök tapasztalhatók ismeretanyagunkban, esetleg szemléletünkben is.*

– Azzal kezdeném, hogy én a Bolyaiak örökségének felmérését sem tartom befejezettnek, lezárt, semmi új lehetőséget nem tartogató témakörnek. Véleményem szerint ezen a téren sem merítettünk ki minden lehetséges forrást. És itt nemcsak arra gondolok, amiről már sokszor és sokan beszéltek: hogy a kéziratos Bolyai-hagyaték legnagyobb része mind a mai napig rendszerezetlen és feldolgozatlan. Erre is, de a Bolyai-örökség más vonatkozásaira is. Kevesen tudják például, hogy Bolyai János születésének századik évfordulójára alakult egy nemzetközi Bolyai-díj, egy Bolyai matematikai díj, ami akkoriban rendkívül jelentős szerepet játszott a tudományos életben. Ez 1902-ben volt, akkor alapította a Magyar Tudományos Akadémia. A Nobel-díjat – mint ismeretes – 1901-ben alapították, ezt meg egy évvel később. Mármost köztudott, hogy valamennyi alapvető tudományág rendkívüli teljesítményeit Nobel-díjjal jutalmazzák. Kivéve a matematikát. Van fizikai, kémiai, biológiai s ma már van közgazdasági Nobel-díj is, de matematikai Nobel-díj nincs. Ezt a Bolyai-díjat akkoriban úgy emlegették, mint a matematika Nobel-díját. Az elsőt a kor egyik legnagyobb matematikusa, Henri Poincaré kapta 1905-ben, a következőt 1910-ben mindjárt David Hilbert, akit a XX. század geometriájának új Eukleidészeként emlegetnek. (A díjat ötévenként osztották ki.) Tudni kell azt is, hogy a díjazott bekerült a bizottságba, a nemzetközi zsűribe, amely a következő jelöltet javasolta, s Hilbert az 1915-ös díjra Einsteint ajánlotta. Vagyis a díj kapcsán nagyon szépen ki lehetne mutatni a szálakat, amelyek Bolyaitól a relativitás elméletének megalkotójához és tovább, a fizika és a kozmológia mai nagy szintéziséhez vezetnek. Erről én írtam ugyan néhány cikket, de ezenkívül is igen szép és gazdag forrásjellegű anyagot lehetne és kellene összeállítani a kérdésről. Egészen biztos, hogy egy ilyenszerű kötet, a Kriterion népszerű Téka sorozatában általános érdeklődésre tarthatna számot. És arról is meg vagyok győződve, hogy a kötet idegen nyelveken is sikerkönyv lehetne...

– *Ez valóban új, mind ez ideig szóba nem került vonatkozása az örökségnek...*

– A Bolyaiakkal kapcsolatban volna még egy másik ötletem is: Bedőházi János 1897-ben Marosvásárhelyen megjelent legelső Bolyai-monográfiája után Dávid Lajos, a kolozsvári egyetem egyik híres geometriaprofesszora írt könyvet az apáról és a fiúról, *A két Bolyai élete és munkássága* címen. A könyv eredetileg 1923-ban jelent meg, s Magyarországon most nemrégiben újra kiadták. Dávid Kolozsváron született, Szabó Dezsőnek volt osztálytársa a Református Kollégiumban, egy ideig Székelyudvarhelyen tanított matematika-fizikát, aztán magántanárként visszakerült az egyetemre. Később Debrecenben tanított, és a negyvenes években újra Kolozsváron. 1944-ben jelent meg itt, a Minerva kiadásában egy híres könyve: *A Bolyai-geometria az Appendix alapján* – ami ma csaknem ismeretlen. Pár példány került mindössze eladásra, a többit elsodorta a háború, elveszett, bezúzták...

– *Tán csak nem azt akarod mondani, hogy neked van egy példányod belőle?*

– De igen, van... *A két Bolyai* egy többszörösen átdolgozott standard könyv, de ebből a másikból, több más Bolyai-tanulmánnyal kiegészítve (mert ilyenek is vannak), nagyon szép Dávid Lajos-kötetet lehetne összeállítani. Ő volt ugyanis egyike azoknak, akik a Bolyaiak jelentőségét tudatosították, akik kijelölték helyüket a tudomány óriásainak sorában. Mellesleg, vagy nem is egészen mellesleg, Dávid maga is jelentőset alkotott a geometria és a matematika számos ágában. Kolozsvári születésű, neves tudósról van szó, akinek öröksége szintén méltó a megbecsülésre. De menjünk tovább... Számos más, kevéssé ismert erdélyi vonatkozású adalék is akad még... A négydimenziós tér – mint ismeretes – alapvető fogalom a relativitáselméletben. Úgy nevezik, hogy Minkovski-tér, így került be a tudománytörténetbe. Hermann Minkovski volt ugyanis az, aki 1908-ban Einstein munkái alapján kidolgozta a speciális relativitáselmélet matematikai formáját... a tér három dimenziójához hozzáadta negyedikként az időt, vagyis a tér és az idő egyesítésével egy manapság általánosan elismert új matematikai, fizikai és filozófiai fogalmat alkotott, a négydimenziós tér-idő kontinuumot. A dologban az az érdekes, hogy a fogalmat csaknem tíz évvel Minkovski előtt, Kolozsváron már használta Palágyi Menyhért. Eredetileg matematika-fizikus volt, de a kolozsvári egyetemen csaknem húsz éven át tudományfilozófiát adott elő, a természettudományok filozófiáját és episztemológiáját...

– *Polihisztori hajlamú ember lehetett...*

– Nagy műveltségű, kitűnő ember volt, nagyon sokoldalú... Van egy híres Madách-tanulmánya is... Később kiment Németországba. Palágyi Lajos, a költő testvére volt, a bátyja. Szóval ez a fiatalabb Palágyi az a tudós és gondolkodó, aki először egyesítette a tér és idő fogalmát, s elgondolását nemcsak magyarul, hanem németül is publikálta. Könyvének az a címe, hogy *Neue Theorie des Raumes und der Zeit* (Die Grundbefriffe einer Metageometrie). Lipcsében jelent meg. Később magyarul is megjelentette átdolgozott formában és megváltozott címmel (*Az ismerettan alapvetése*, 1904). Mármost ezt a 120 oldalas, nem túl terjedelmes könyvecskét – véleményem szerint – szintén nekünk kellene kiadni, a mi becsületbeli feladatunk volna...

– *Hogyhogy nem tartja számon munkáját a tudománytörténet? Csaknem érthetetlen...*

– Nem lehet azt mondani, hogy ismeretlen. Nyugaton általában ismerik. De mindez még a relativitáselmélet előtt történt... Einstein 1905-ben írta meg híres dolgozatát. Palágyi meg 1901-ben jelentette meg munkáját. S azt se feledjük: ő nem fizikai alapon dolgozta ki a tér és idő egyesítését, mint Minkovski, hanem filozófiai megközelítésben, az apriorisztikus kanti térelmélet kritikája alapján jutott el felismeréséhez. Mostani kiadásának változatlan időszerűséget biztosítana, hogy a tér-idő kérdése azóta is napirenden szerepel, s egy bevezető tanulmányban hangsúlyozni lehetne az aktuális vonatkozásokat... Ma oda jutottunk, hogy tulajdonképpen a tér-idő nem is négydimenziós, hanem úgy tűnik, hogy tízdimenziós kell hogy legyen.

– *Hogy szaporodtak így fel a dimenziók?*

– Úgy, hogy ezek tulajdonképpen rejtett dimenziók. Ahhoz, hogy az egész világot le tudjuk írni, s hogy leírhassuk a négy alapvető fizikai kölcsönhatást – be kell vezetnünk még újabb hat térdimenziót... Ez a legújabb felfogás. Mármost nagyon érdekes volna összevetni Palágyi elméletét a Minkovskiéval és eljutni a kérdésekkel máig. Körülbelül három-négy évvel ezelőtt magam is foglalkoztam a két elmélet összehasonlításával.

– *Közölted nyomtatásban is?*

– Magyarul nem. Angolul jelenik meg rövidesen egy tanulmányom erről a *Noesis*-ben, a román akadémia világnyelven kiadott, tudományfilozófiai kérdéseket tárgyaló időszaki közlönyében. Magyarul csupán azzal kapcsolatban közöltem valami apróságot a *Korunk*-ban, hogy újabb hat dimenziót kell bevezetni, hogy itt a gravitációnak és a kozmológiának is egy újabb kvantumelméletéről van szó. Mármost ha Palágyi nem is mérhető Bolyai Jánoshoz, azért feltétlenül az úttörők közé tartozik. Végy elő bármilyen filozófiakönyvet, azt fogod tapasztalni, hogy a térdimenzió kérdése meghökkentően háttérbe szorult, eléggé elhanyagolt problémája a gondolkodásnak. A régi görögöknél úgyszólván semmit nem találsz erről. A *Miért háromdimenziós a tér?* című (egyébként kitűnő) könyvecskében, amely 1987-ben jelent meg magyarul a Gondolat Könyvkiadónál, I. A. Goreliknek mindössze öt oldalra van szüksége, hogy összefoglalja az ókori görögök erre vonatkozó gondolatait, s Platón és Arisztotelész után egy kétezer éves ugrással Kant, majd Newton, Poincaré, Minkovski következik. És sajnos jellemző az is, hogy az egyébként jól megírt utószó egy szóval sem említi Palágyit. Pedig ha egymás mellé teszed Palágyi

és Minkovski szövegeit, helyenként csaknem szóról szóra egyező megfogalmazásokat találsz. Hogy nem tudtak egymásról – egészen biztos, s ráadásul ugye a kiindulási pontjuk is különböző volt. Palágyi – mint láttuk – időben is megelőzte Minkovskit...

– Akad még más, hasonló súlyú tudós, akiről a közvélemény nem nagyon tud?

– A nagyságrendet most hagyjuk egyelőre. Itt van Farkas Gyula, a páduai egyetem díszdoktora, aki a múlt század végén és a század elején a kolozsvári egyetem rektora is volt, s vagy harminc éven át az elméleti fizika professzora. Egészen más típusú, más temperamentumú egyéniség, mint Palágyi, de mindenképpen az úttörők közé tartozik ő is... A termodinamikának, a hőjelenségekkel foglalkozó tudománynak négy főtétele van. A második főtétele az entrópiával kapcsolatos – ezt axiomatizálták is. Úgy hívják ezt a második főtételt, hogy Caratheodory-féle teoréma. (Caratheodory görög származású tudós volt, aki Németországban tevékenykedett; ő dolgozta ki ennek a tételnek az axiomatizálási elméletét. Vagyis: a geometriához hasonlóan néhány axiómából, alaptételből építette fel az egészet.) Ha bárkitől megkérdezed: ki dolgozta ki az axiomatikus termodinamika második tételét, azt fogja mondani: Caratheodory a század elején. Nos, Farkas Gyula ugyanezt megcsinálta Kolozsváron 1895-ben, körülbelül másfél évtizeddel korábban...

– Nem értem. Ez már a második eset. Palágyival kapcsolatban felhoztál ugyan különböző magyarázatokat, s az mondjuk, még érthető is, hogyha valaki filozófiai elmélkedések útján jut el olyan felismerésekhez, amiket a matematika csak később igazol... akkor a kettő között nehezebben teremtődik kapcsolat, lévén szó két különböző tudományágról. Ebben az esetben könnyebben előfordul, hogy valaki, aki később a matematikai felfedezés általánosítását adja, mint Minkovski, előnyösebb megítélésben részesül, egymaga fürdik a dicsőségben... Palágyi felismerését pedig valahol másutt egy más rubrikában tartják számon mint a filozófia „szakvívmányát". No de itt még erről sincsen szó... Vagy Farkas Gyula nem közölte felismerését valamilyen nemzetközi forgalmú nyelven?

– Dehogynem. Németül is közölte. Csak tudod, hogy van... A folyóirat, amelyben közleménye megjelent, esetleg nem volt nemzetközileg annyira ismert és számon tartott, nem volt olyan fontos, s az egész valahogy elsikkadt. Aztán itt van a lineáris programozás, ami a számítógépeknél alapvető jelentőségű; ennek egyik fontos tételét, a lineáris egyenlőtlenségek fogalmát szintén Farkas Gyula vezette be, úgy is hívják őket, hogy Farkas Gyula-féle lineáris egyenlőtlenségek. Érdemes azt is megemlíteni, hogy személyében a relativitás elméletének hazai úttörőjét is tisztelhetjük. Farkas Einstein 1905-ös első dolgozatát követően már 1906-ban és 1907-ben önálló tanulmányokat publikált a relativitáselmélet különböző kérdéseiről, s egyetemi kurzusokat tartott a témakörről, amikor a fizikusok nagy része fel sem fogta

még a kérdés elvi jelentőségét. Hát őt is érdemes volna megismertetni a szélesebb közönséggel. Heinrich László ugye kihozta nemrégiben azt a könyvet Károlyi Józsefről, a váradi fizikusról, bizonyára láttad, ismered, egész jó kis könyvecske. De hát Farkas Gyula, véleményem szerint, sokkal jelentősebb személyiség, mint Károlyi. Hogy a szakemberek tudják, ismerik? Ismerik, ismergetik... de ismétlem: a nagyközönség nem ismeri.

– Tovább folytatható a sor időben közelebbi hagyományokkal is? Mert a felsorolt esetekkel még csak a század elejéig érkeztünk el...

– Hát ilyen súlyú esetek nemigen akadnak. Ha tágítjuk a kört, ha nem csupán az erdélyi hagyományokról beszélünk, és időben közelebb jövünk a mához, akkor az atomfizika, a kvantumfizika területén találunk jelentős úttörőket a román fizikusok sorában is. Itt van például Alexandru Proca, akiről személy szerint elég sokat írtam, sőt mondhatni: munkásságának jelentőségét és időszerűségét én vittem be valamennyire a román köztudatba is...

– Részletezd kissé, miről van szó.

– Arról, hogy az atommagban lévő erőket valami közvetíti. Ahogy az elektromágneses kölcsönhatást a fényrészecske, a foton közvetíti, ugyanúgy a magban lévő erőket is közvetíti valami. (A jelenséget nukleáris kölcsönhatásnak vagy nukleáris magerőnek hívják.) És ez a részecske nem más, mint a mezon.

– Erről én is hallottam...

– Persze... a magerők mezonelmélete. Nos, olyan részecskéről van szó, ami az elektronnál nagyobb, de az atommag alkotórészeinél, a protonnál és neutronnál kisebb. A mezon fogalmát Hideki Yukawa, egy japán fizikus dolgozta ki 1935-ben. Az ő mezonját úgy hívják, hogy skaláris mezon, vagyis a legegyszerűbb a mezonok közül. Ennek az elméletnek a továbbfejlesztése fűződik Alexandru Proca nevéhez. Proca Bukarestben született 1897-ben, a műegyetemen, majd a fizikán tanult, aztán a Sorbonne-ra iratkozott be, Párizsban dolgozott, ott is halt meg. 1936-ban, vagyis alig egy évvel a japán fizikus után ő olyan elméletet dolgozott ki, amelyben már vektoriális mezonokról van szó. Olyan részecskék ezek, mint a fotonok, de abban különböznek tőlük, hogy a fényrészecskék nyugalmi tömege zérus, ezeké pedig nem. Ezek tehát amolyan nehéz fotonok, mellesleg szokták így is emlegetni őket. Proca életében nem sikerült kísérletileg felfedezni, kimutatni ezeket a részecskéket. Ő 1955-ben halt meg, az általa feltételezett részecskéket pedig napjainkban fedezték, illetve folyamatosan fedezik fel. A gyenge kölcsönhatásokat közvetítő W-részecskék és a hasonlók, amikért mostanában két Nobel-díjat is adtak, lényegében ilyen vektormezonok, amilyenekről Proca írt, amiket ő vezetett be a modern fizikába.

– Ezzel ismét visszakanyarodtunk a mához, vagy inkább: megfelelő alapozással

eljutottunk napjainkhoz. Mit kellene tennünk – véleményed szerint –, hogy a modern tudomány eredményei szervesebben épüljenek be világképünkbe?

– Ismét csak azt mondhatom, hogy hiányzanak a megfelelő eszközeink. Nemcsak magyar, hanem román vonatkozásban is. Nem az olyan folyóiratokról beszélek, mint az érdekességek közül mazsolázó *Magazin*, még csak nem is olyanokról, mint az *Élet és Tudomány*, amely a maga nemében kitűnő időszaki kiadvány. Hanem arra gondolok, hogy ma már a valóban korszerű tudományos világkép kialakításának szolgálatában állnak olyan szintetikus igényű és a szintetikus szemlélet megteremtésének szolgálatában álló folyóiratok, mint a *Scientific American*, amelyben a fontos kérdésekről Nobel-díjas tudósok értekeznek mindenki számára érthető, hozzáférhető módon. Ha valaki fellapozza az utóbbi húsz évfolyamot, a szerzők névsorából összeállíthatja a Nobel-díjasok és alighanem a leendő Nobel-díjasok lajstromát is. Ez a folyóirat hol nevének megtartásával, hol egyszerűen *Tudomány* címen milliós példányszámban jelenik meg különböző más nyelveken is, fordításban. Én azonban nem is csak a másutt megjelenő szellemi termékek megismeréséről szeretnék szólni, bár a lépéstartás érdekében ezt is elengedhetetlenül fontosnak tartom. Hanem arról, hogy a korszerű tudományos világkép kialakítása és meggyökereztetése érdekében minden népnek, nemzetnek és nemzetiségnek meg kell teremtenie a maga eszközeit, fórumait és csatornáit. Az amerikai folyóiratot mint saját megteremtendő orgánumunk lehetséges modelljét említettem.

– Az iskolai oktatás mennyiben nyújt ehhez megfelelő alapot? A magamfajta nem szakember csupán azt látja, hogy a tankönyvek, amelyekből gyerekeink tanulnak, sokkal bonyolultabbak, számunkra érthetetlenebbek, mint voltak annak idején a mieink. Te mit mondanál, milyen vonásokat emelnél ki, ha összehasonlítanád az egykori és a mai természettudományos oktatást?

– Először is azt kell mondanom, hogy nem értek egyet a kérdésfelvetéssel. Nem az a helyzet, hogy régebben, mondjuk egy emberöltővel, harminc évvel ezelőtt a természettudományos oktatás kezdetlegesebb volt, alacsonyabb színvonalon állt, vagy hogy a mai sokkal korszerűbb, ezért tűnik érthetetlennek az idősebb nemzedékek, korosztályok számára...

– Valószínűleg rosszul fejeztem ki magam. Sem bírálni, sem kárhoztatni nem akartam azoknak az időknek a természettudományos oktatását, amikor magam is iskolába jártam. Mégis elég lényeges különbséget vélek felfedezni a módszerben, ahogy akkoriban és ahogy mostanában tanítják ezeket az ismereteket. Sőt nem is csak a módszerben, hanem a struktúrában, az anyag felépítésében, beosztásában is. Az én időmben a cél az volt, hogy az alapfogalmakat tanuljuk meg jól, építsük és ágyazzuk be ismereteink rendszerébe. Nem törekedtek teljességre, de szilárd alapot adtak mindenkinek, s aki közelebbről érdeklődött a dolgok iránt, erről az alapról aztán továbbléphetett. Manapság – egy magamfajta laikus legalábbis így látja – túlságosan gyorsan átszáguldoznak az alapfogalmakon, az ismereteket nem viszonyítják eléggé a tanulók befogadó-, asszimiláló- és feldolgozóképességéhez. Ugyanakkor megterhelik olyan részletekkel, árnyalatokkal, talán még divatszerű újdonságokkal is, amelyek csak azok számára érdekesek, akik az atomfizikát vagy a matematikát választják szakjuknak, hivatásuknak.

– Így már egyetértek kérdésed, illetve észrevételed első felével.

– Vagyis a tanítás egyszerre túl sokat markoló és ugyanakkor meglehetősen felületes is...

– A második részével azonban nem. Először azért, mert én például tanultam még a középiskolában csillagászatot; a mai tizenkettediknek megfelelő osztályban önálló tantárgyként tanultuk; tanultam latint, aminek a kívülálló nem is gondolná, milyen szoros kapcsolata van vagy lehet a fizikával és a csillagászattal. Az utóbbi negyedszázadban a csillagászatnak egy óriási korszaka következett be. Ma a csillagászat az a tudomány, ami az utóbbi idők nagy felfedezéseit egységes kozmológiai világképpé integrálja. Nálunk azonban a tanrendből körülbelől húsz éve eltűnt. Csillagászattant az egyetemeken is mindössze két helyen tanítanak. A matematikai fakultáson negyedéven van egy csillagászati kurzus. Ezt Temesváron én tartom, de a kurzus csak fakultatív. Szóval mielőtt tényként könyvelnénk el, hogy az utóbbi tizenöt-húsz évben a természettudományos ismeretek részaránya megnövekedett a tanrendben, nem árt, ha részleteiben is megvizsgáljuk kissé a dolgot, és benyomásainkat a tények alapján korrigáljuk.

– Véleményed szerint tehát hiba volt törölni a középfokú oktatásból a csillagászatot?

– Persze tudnék én az egyetemi oktatással kapcsolatban is felhozni egy-két további dolgot, ami...

– Kérlek, mondd...

– Ma a gravitációs elméletnek valóságos reneszánsza van, mi azonban szinte semmit nem tanítunk ebből az egyetemen. Nem szerepel a tantervben. Márpedig a tanterv nagyon nehezen változik... Új szintézist hozott a modern fizika az anyagszerkezet terén is, ami nemcsak fizikai, hanem filozófiai kérdés is. Az anyagszerkezettel, az alapvető erőkkel összefüggő új kérdéseket az egyetemen tanítjuk már. Ezt a tárgyat nálunk én tanítom. És persze hogy tanítom az új szintézist is. De kívánatos volna, hogy az új felfogás behatoljon a középiskolába is, mint ahogy egyes országokban – a németeknél, lengyeleknél, oroszoknál – már be is hatolt... Nálunk ez nagyon nehezen megy. Említettem az előbb a csillagászatot. Tagja vagyok az országos csillagászati bizottságnak, minden évben javasoljuk az oktatásügyi minisztériumnak, hogy vezessék vissza a középiskolába a csillagászattant. Hosszú oldalakat

írunk minden alkalommal, s mindig maradnak a dolgok ugyanúgy. Volt egy híres asztrofizikai professzor Bukarestben, Călin Popovici... meghalt körülbelül nyolc-kilenc évvel ezelőtt. Ő írt valamikor egy összefoglaló cikket arról, hogy a hatvanas-hetvenes évektől kezdve milyen jelentős eredményeket ért el a csillagászat, hogy ma már nincs csillagászat magfizika nélkül... Épp ezért a csillagászatnak nem a matematikához, hanem a fizikához kellene tartoznia, a csillagászat és a kozmológia kutatásának és oktatásának egészét újra kellene gondolni, és új alapokra kellene helyezni. Jó néhány más fontos javaslatot is tett. A cikk halála után megjelent a *Fórum*-ban, a felsőoktatás időszaki közlönyében, amelynek helyettes főszerkesztőjével baráti viszonyban vagyok. Tőle kérdeztem meg: milyen hatása volt Popovici professzor cikkének? „Ha a cikket Einstein írta volna – felelte –, a tanügy-minisztériumra akkor sem hatott volna."

– *Eddig csupa olyan dolgot mondtál, ami hiányzik a tantervekből, a tankönyvekből... Mivel magyarázod mégis, hogy a túlzsúfoltság, a nagyotmarkolás, amit futólag érintettem, általános panaszként ismétlődik meg mindegyre? A diákok részéről is, és a szülők részéről is...*

– Mondtam már, hogy a probléma első részében egyetértek veled. Sokat csinálunk és meglehetősen kifogásolható módon csináljuk. Alapvető dolgokat, lényeges dolgokat kellene csinálni és jól. Azt a régi latin közmondást kellene szem előtt tartani, hogy „non multa sed multum". Tehát az alapvető fogalmakat kellene jól megtanítani, és nem nagyon sokat. A legjobb diákokkal, a csúcsokkal külön kellene aztán foglalkozni. Sajnos nálunk a tankönyvek, főként a matematika- és a fizikatankönyvek nem az átlag, a tömeg, hanem a legjobbak befogadó- és asszimilálóképességét veszik figyelembe. A nagy tömeg épp ezért nem tud szinte semmit, elvész a részletekben. Mert ha az alapvető dolgokat tudja, ha jól megtanulta és meg is értette, a legmodernebb dolgokat is képes integrálni. Nincs olyan sok alapvető fogalom a fizikában. Ugye ott vannak az alapvető fizikai erők, az energia, a tömeg, impulzus, különböző típusú töltések... a modern ágon is ezek térnek vissza, ugyanezek a fogalmak. Csak ha az atomfizikával kapcsolatban beszélsz például az energia megmaradásának elvéről, a gyerek azt hiszi, hogy itt egészen másfajta energiáról van szó, nem ugyanarról, amiről ő a fizikai alapfogalmak során tanult. Úgyhogy észrevételednek ezzel a részével egyetértek. Csakhogy ugyanakkor valamiképpen meg kell találnunk a lehetőséget, hogy az alapfogalmakat a legújabb felfedezésekkel is összekapcsoljuk, mert az ifjúságnak ezek a legfogékonyabb évei. Ők nem elégszenek meg csupán a klasszikus fogalmakkal és példákkal, igénylik a modern változásokat is. Meg kell mondanunk nekik azt is, hogy felfedeztek egy új szupernóvát, ami jelentősen megváltoztatja, sőt új megvilágításba helyezi a világról alkotott eddigi felfogásunkat. Én állandó kapcsolatban vagyok velük, és tudom, hogy beszélgetéseink alkalmával legelőször ezeket a kérdéseket teszik fel. Meg kell találni tehát a kettő egyensúlyát, megfelelő arányát. És ez már a tanáron is múlik...

– *Másképpen ugyan, mint ahogy én fogalmaztam, kérdésfelvetésem vitatható részeit kiküszöbölve vagy elsimítva, de mintha nagyon hasonló álláspontra jutottunk volna...*

– Hogy az ismeretanyag óriási módon megnőtt, s ebben a rengetegben jól kell tudni tájékozódni – az nem lehet vitás. Van egy híres Nobel-díjas szovjet fizikus, Igor Tamm, ő mondta a tanüggyel, a tanár–tanuló viszonnyal kapcsolatban: a tanítvány nem edény, amit színültig meg kell tölteni, hanem fáklya, amit meg kell gyújtani... Valahogy ezt kell – nézetem szerint – szem előtt tartani; ez jelentheti a megfelelő ellenszert a fásultság ellen is, amit a romantikus nekibuzdulás lohadtával a hallgatóknál tapasztalhatunk...

– *Abban a vitában, amire beszélgetésünk elején hivatkoztam, csakúgy, mint a tanügy szerkezetével kapcsolatos megjegyzésekben végig a természettudományos ismeretek rendkívüli fontosságáról volt szó. Ahogyan te megfogalmaztad: a modern természettudományok felfedezéseit az sem tudja megkerülni manapság, aki humán tudományokkal foglalkozik.* Kvantumfizika, művészet, filozófia *című könyved viszont – őszinte örömömre – ezeknek az összefüggéseknek a fordítottját is sugallja. Mint expressis verbis meg is mondod: egy új szintézis szükségességét próbálod megközelíteni a természettudományok felől, egy olyan szintézisét, amely a művészetnek és a filozófiának is alaptörekvése. Őszinte örömömre, mert érzésem szerint ideje lassan-lassan a humán műveltség fontosságát is hangsúlyozni. Véleményed szerint: segíthet-e a humán műveltség a természettudományos érdeklődés és igényszint fejlesztésében?*

– A szintézis megteremtésének vágya, a legfőbb törvényszerűségek megismerésének óhaja – véleményem szerint – általános emberi tulajdonság. És mindenkiben él a szándék, hogy a maga szintézisét megteremtse... Lehet azután az a szintézis kisebb vagy nagyobb, a jelenségek szűkebb vagy tágabb körét átfogó, de a törekvés maga általános. És mindenkinek el kell indulnia valahonnan, hogy...

– *Igen, de a szakbarbárság is eléggé elterjedt manapság...*

– Persze. A szintézisre törekvés az egyik aspektus... a másik: ahhoz, hogy szintézist teremtsél, a részletek alapos és beható ismeretéből kell kiindulni. Vagyis haladsz a szakbarbárság felé. Van, aki ott ragad meg, van, aki tovább, egyre feljebb és feljebb megy. A művész a művészet felől indul a szintézis felé, én mint természettudós a magam területéről. Mert azt ismerem legjobban. Szerencsére az én területem olyan, hogy egyenesen megköveteli a szintézisre törekvést... az elméleti fizika az a tudomány, amely a természet legegyetemesebb törvényeit tanulmányozza. Nekem tehát jóval könnyebb szintézisre törekednem, mint annak, aki csak a szupravezetők-

kel vagy csupán a tranzisztorokkal foglalkozik. Most te azt kérdezed tőlem: hogyan befolyásolhatja a humán műveltség a természettudóst vagy egyszerűen azt, aki valamilyen természettudományos szakmában tevékenykedik?

– *Igen.*

– Hát sokféleképpen...

– *No de vegyük szemügyre kissé közelebbről a kérdést. Azt mondtad, hogy a szakmád, a kutatási területed ösztönöz, sőt valósággal kényszerít, hogy a szintézis felé haladjál. Csakhogy ez a szintézis lehet egyszerűen, vagy nem is olyan egyszerűen, a tudományág szintézise... Ez sem kis dolog. De az még nem következik magától értetődően, hogy tovább is kell haladnod, és ki kell tapogatnod tudományágad és az irodalom meg a művészet közös vonásait...*

– Akkor mondom tovább. Ha közelebbről megvizsgálod a dolgokat, rájössz, hogy a tudományos kutatásnak és a művészi alkotásnak tulajdonképpen egy a gyökere. Sőt maga az alkotási folyamat is sok szempontból hasonló. Palágyival és Procával kapcsolatban beszéltünk ugye arról, hogy feltételezéseiket a kutatás később igazolta. De megfogalmazhatjuk ezt általánosabban is. Ne hidd például, hogy a nagy matematikai felfedezésekhez a logika útján jutnak el a tudósok. Nem. A fantázia útján jutnak el... Nem is látják először részleteiben a dolgot, csak sejtik, hogy úgy kell lennie. Vagyis az intuícióra bízzák magukat. A demonstráció, a szigorú, részletes matematikai bizonyítás csak azután jön. Látod, ugyanazok a tényezők jutnak szerephez, mint a művészi alkotásban...

– *Vagyis szerinted a tudományos és a művészi alkotás között jelentősebb a hasonlóság, mint a különbség?*

– A hasonlóság, sőt csaknem az azonosság az alkotási folyamatban...

– *Tudnál egy-két konkrét példát felhozni?*

– Hát, akadnak például olyan tudományos felfedezések is, amikre a fizikusok az esztétikum, a szépség törvényei alapján jönnek rá. Egy óriási probléma a fizikában, hogy léteznek-e mágneses töltések. Hogy elektromos töltés létezik – azt tudjuk. És azt is, hogy az elektromos töltések egyik elemi hordozója – az elektron. De létezik-e olyan részecske, amely a mágneses töltést, a mágneses monopólust hordozza? Tehát nem olyan mágnes, amelyiknek van északi és déli pólusa, nem dipólus, hanem mágneses monopólus. Hogy ilyen elvileg létezhet, arra Dirac jött rá, mégpedig esztétikai meggondolások alapján. Megvizsgálta az elektromágneses jelenségek alapvető egyenleteit, a híres Maxwell-egyenleteket, és figyelte, hogy mennyire szimmetrikusak a bennük szereplő elektromos és mágneses mennyiségek. Ha akarod, le is írom ezeket az egyenleteket... Figyelte, hogy szimmetrikusan szerepelnek-e vagy aszimmetrikusan. És rájött, hogy aszimmetrikusan... A szimmetria ugye alapvető

eleme, jelensége a művészetnek, de az aszimmetria is az, csakhogy előbb volt a szimmetria...

– *Hát persze: szimmetria nélkül nincs aszimmetria...*

– Az ókori művészet meg a reneszánsz a szimmetriára épül. Szóval Dirac a művészetben érvényes elvek alapján rájött, hogy ha a megmaradó, a szimmetria törvényének nem engedelmeskedő tagokat szimmetrizáljuk, akkor egy új fizikai jelenséget tudunk bevezetni, a mágneses monopólust. Amit ma úgy keresnek, s ami egész kutatási irányzat a fizikában és a kozmológiában... Ha már erről beszélünk, hadd mondjuk el, hogy a szimmetria megbontása, a szimmetriasértés a művészetben is az alapvető fogalmak közé tartozik. Ezt csinálta például Picasso...

– *... és az egész avantgárd meg a neoavantgárd...*

– Igen, de vegyük a legnagyobbat. Hát ez a tudományban is hallatlanul izgalmas kérdés. De sohasem a nagyfokú szimmetriasértés, mert az zavar... Egy kicsi szimmetriatörés, szimmetriabontás nagyobb fokú esztétikumot tud kelteni, mint az unalomba fúló tökéletes szimmetria. És ez a fizikában is így van...

– *Igaz, de hadd tegyem hozzá avantgárd színházi tapasztalataim alapján: ha a szimmetriabontás, az aszimmetria vagy bármiféle más formabontás nem hoz egyben új szintézist, ha csupán az öncélú tagadásnál áll meg, akkor rendszerint baj van... akkor az újítás tartóssága, teherbíró képessége erősen megkérdőjelezhető... Áll ez a tudományra is?*

– A tudományban ez egy kicsit másképp van. Biztosan tudod, hogy harminc évvel ezelőtt meghökkentő eset fordult elő a fizikában: a szimmetriasértésért Nobel-díjat adtak... Ketten kapták, két kínai származású amerikai tudós: T. D. Lee és C. N. Yang. Ez volt egyébként a leggyorsabban megítélt Nobel-díj, még a magas hőmérsékletű szupravezetés felfedezéséért kiosztott '87-esnél is gyorsabb... Ők a fizikai kölcsönhatásokat összekapcsolták a szimmetriával és az aszimmetriával. Most itt a térszimmetriáról van szó. Ilyenről, hogy le, föl, jobb, bal... a geometriai tükrözési szimmetriáról. Eddig azt hittük, hogy ez a szimmetria univerzális elv a fizikában, hogy a fizikai egyenletek változatlanok maradnak, ha mondjuk az X-et –X-szel helyettesítjük... Hát ilyesmit jelentene a térszimmetria... Ők rájöttek arra, hogy ez nem így van; függ az egész attól, hogy milyen kölcsönhatásról van szó... Bizonyos kölcsönhatások esetén ugyanis a térszimmetria egzakt, mások esetén meg nem... Tehát összekapcsolták a térszimmetriát a fizikai kölcsönhatás erősségével... És azt mondták, hogy gyenge kölcsönhatás esetén (amilyen például a radioaktív béta-bomlás) nem érvényesül a térszimmetria... Erre mindenki azt mondta, hogy ez marhaság, hogy ez nem így van, az isten nem balkezes... Mármint a természet... Hogy semmi köze a kölcsönhatás erősségének a szimmetriasértéshez. Erre Lee és Yang elhatározta, hogy kísérletileg bizonyítja be igazát. Előre megmondták, hogy

adott kísérleti körülmények között egy bizonyos jelenség aszimmetrikus lesz, és nem szimmetrikus, mint ahogy eddig állították. Mondjuk, hogy bizonyos β-radioaktív atommag bomlásakor az elektronok többsége nem fölfelé, hanem lefelé áramlik bizonyos irányhoz képest. Wolfgang Pauli, századunk egyik legnagyobb elméleti fizikusa, aki ez esetben a szimmetria mellett kardoskodott, nagy összegű fogadást ajánlott... és persze vesztett. A kísérlet Lee és Yang igazát bizonyította. 1956-ban közölték felismerésüket, az ellenőrző kísérlet 1957 januárjában fejeződött be, s ők nemcsak a fogadást nyerték meg, hanem ugyanannak az évnek októberében már a Nobel-díjat is magukénak mondhatták...

– *Hát ez tényleg gyors siker volt...*

– Ettől kezdve vizsgálják a fizikában behatóbban ezeket az aszimmetriákat. Mert nyilvánvaló, hogy lehetnek más aszimmetriák is. Nagyon sokat vitatják manapság például a kombinált vagy röviden: CP-szimmetriasértést, ez esetben azonban a szimmetriasértés nagyon kicsiny lehet, a műszerek alig képesek kimutatni... Ha könnyen kimutatható jelenségekről volna szó, már eddig is észlelnünk kellett volna őket. Viszont a műszerek tökéletesedésével, a kísérleti feltételek javulásával talán ez irányú tudásunk is gyarapodni fog. Ezek a kicsi és nagyon kicsi aszimmetriák egy nagy megmaradási törvényen belül, a szimmetria megmaradásának törvényén belül jelentkeznek. Valahogy úgy tekintjük ezt manapság, mint az energia megmaradásának törvényét. Ebből következőleg lehet, hogy más nagy megmaradási törvények sem abszolút érvényűek...

– *Ezek nagyon érdekes és izgalmas kérdések. Hogy úgy mondjam: egészen nagy példák. Én azonban őszintén szólva egyszerűbb, köznapibb jelenségekre gondoltam. Arra például: kihat-e és miként hat ki a természettudományos ismeretekre, hogy a középfokú oktatásból hiányzik a logikatanítás, az esztétikatanítás és más hasonló dolgok?*

– Kihat, persze hogy kihat. Sőt én azt mondanám – mint azt valamivel előbb érintettük is –, hogy a latin és a görög tanításának hiánya is kihat. Először is majdnem minden természettudományos fogalom neve görög vagy latin. Órákig lehetne sorolni, hogy az atomfizikában, az atommagfizikában vagy a szubnukleáris fizikában milyen görög és latin kifejezések, elnevezések fordulnak elő; minden nehézség nélkül össze lehetne állítani egy nukleáris görög és latin filológiát... Csupán egy példa: az alapvető részecskéket, amikből az anyag felépül, s amik részt vesznek egy nukleáris kölcsönhatásban, úgy hívják, hogy hadronok és leptonok. Valóságos hadronfizika létezik manapság, és leptonfizikáról is beszélhetünk. Hadrosz görögül azt jelenti, hogy masszív, erős, leptosz meg azt, hogy könnyű...

– *Vagy itt van a proton, a neutron...*

– A neutron már latin szó.

– *Persze, persze...*

– No de vannak más vonatkozások is. Állítom, hogy nekem mint fizikusnak, mint természettudósnak is nagy hasznomra vált, hogy jó néhány évig tanultam latint. A modern tudomány legtöbb műve angolul, franciául jelenik meg, ezekhez is nagy segítségemre volt... Az olaszról, spanyolról már nem is beszélek. Mindehhez aztán hozzátanultam az oroszt... Szóval ha rajtam múlna, én visszavezetném a középfokú oktatásba legalábbis a latint. Akkor mondtad te a logikát... A matematikának a legmagasabb, legáltalánosabb része a matematikai logika. Ezt az egyetemen a matematikán tanítják, és valamennyit belőle a filozófián is, másutt nem. De ahogy az egészet tanítják, az meglehetősen absztrakt, meglehetősen formalizált. A középiskolában? Szerepelnek a matematikai logika egyes részei, de mindössze a rövid elemekre és a jelzésekre korlátozva... Márpedig nagyon fontos, életbevágóan fontos volna, hogy legalább az alapelemekre nagyobb gondot, több időt, bővebb terjedelmet szánjunk. És az említetteken kívül van még egy másik vonatkozás is, amit a humán műveltség igen hathatósan szolgálhat: az érdeklődés, a nyitottság ébrentartása... Mi itt röviden érintettük, de – érzésem szerint – a fontosságához képest ma túl kevés szó esik a tudományos kíváncsiságról... Arról, hogy ember voltunkhoz, intellektusunkhoz, fejlődésünkhöz szervesen hozzátartozik a kíváncsiság minden iránt, ami körülvesz bennünket, ami létünket és gondolkodásunkat meghatározza... Arról a tudományos kíváncsiságról, annak a kíváncsiságnak az ébrentartásáról van szó, ami sokszor nagyobb gazdasági hatással lehet és nagyobb haszonnal járhat, mint az effektív technológiai fejlesztés, mint egyik vagy másik technológiai eljárás elterjesztése. Ma még talán nem, de a jövőben biztos, hogy igen... És van azután a kérdésnek egy fontos összefüggése a társadalom jövőjével és a földönkívüli értelem kutatásával is. Körülbelül húsz éve ugyanis ez a téma nem csupán a tudományos-fantasztikus irodalom vesszőparipája, hanem a tudományos kutatás, a tudományos vizsgálódás tárgya is.

– *Milyen értelemben függ össze?*

– Van egy híres képlet, amely a galaxisunkban feltételezhető magasan fejlett civilizációk valószínű számát adja meg, s azt is megjelöli, hogy az adott feltételek között mennyit élhet egy ilyen magasan fejlett civilizáció. Tudományos-technikai civilizációról, ugye, Newton óta beszélhetünk, körülbelül háromszáz éve. Meddig tarthat ez még? Kétszáz, háromszáz évig? Százezer évig? Egymillió évig? Oda csak akkor juthatunk el, ha megoldunk bizonyos problémákat: az energiaválságot, bizonyos övezetekben a demográfiai kérdéseket, a környezetszennyeződést, egy termonukleáris katasztrófa megelőzését és elhárítását, az ivóvízellátást, szóval ha megoldjuk az ilyen és ehhez hasonló globális problémákat. Tehát a képletben szerepelnek mindazok a tényezők és feltételek, amelyek lehetővé teszik, illetve korlá-

tozzák vagy megakadályozzák, hogy egy társadalom magas civilizációs fokot érjen el. Nos, ezek között a tényezők között egyik épp a tudományos kíváncsiság... Hogy sikerül-e ezt ébren tartani, táplálni, továbbfejleszteni... vagy pedig az általános elégedettség, a henyeség kerekedik felül... Mindent megoldottunk, mindenünk megvan, pengetjük a gitárt, és tovább nem törődünk semmivel... Ezt a szoros összefüggést különben matematikailag is ki lehet mutatni. Hogyha egy civilizáció érdeklődése elvész a kozmikus expanzió iránt – akkor az a civilizáció nagyon gyorsan megszűnik...

– *Márpedig a dogmatikus szemlélet nagyon nagy léptekkel haladt az általános problémátlanság kultiválása, sőt dicsőítése felé...*

– Ezekben a rendkívül fontos vonatkozásokban a humán műveltség igen nagy és fontos ösztönző szerepet játszhat...

– *Vagyis egymás kiegészítése, a komplementaritás kívánatos. Legfeljebb adott időpontban egyik vagy másik tényező előreugrik, megelőzi a másikat...*

– Csakhogy nagyon veszélyes ez a játék. Nagyon tévednek, akik azt hiszik, hogy egy társadalom nélkülözheti az irodalom, a művészet erjesztő és ösztönző hatását...

(1988. május)

Hagyomány nélküli tudományág

T. Tóth Sándor matematikatörténeti kutatásairól

– *Négy évtizede foglalkozik a magyar és a román művelődési örökség mindeddig nem sok figyelemre méltatott matematikatörténeti vonatkozásainak kutatásával. Levéltárak, könyvtárak mélyéből igyekszik kibányászni és napvilágra hozni azokat a dokumentumokat, amelyek a matematikai ismeretek kialakulásáról és fejlődéséről tanúskodnak ezeken a tájakon. A célkitűzés engem leginkább a régészek vállalkozásaira emlékeztet, méghozzá az olyan régészekére, akik egymaguk törekszenek a feltárásra és az összefoglalás, a szintézis megalkotására is. Kérem, vázolja: hogyan alakult ki kutatási területe, melyek voltak vállalkozásának indítékai és mozgatórugói, hogyan jöttek létre és alakultak kapcsolatai a különböző könyvtárakkal, levéltárakkal, intézményekkel?*

– Az 1948-as tanügyi reform kötelező tantárgyaként vezette be egyebek között a tudományok történetét. Így a matematikai karon a matematika történetét. A Bolyai Tudományegyetemen rám várt ennek a hagyományokkal nem rendelkező kurzusnak az ellátása, s a két kolozsvári egyetem egyesítését követően 1959 után a Babeş-Bolyai Egyetemen is rám bízták a tárgy előadását.

Az egyetemes matematikatörténet keretében természetesen igyekeztem illő helyet és megfelelő arányokat biztosítani saját örökségünknek, a hazai matematika történetének is. A szakirodalmat tanulmányozva, hitetlenkedve vettem tudomásul, hogy a legtöbb kutató Georgius de Hungariának az 1499-ben, Hollandiában megjelent *Arithmetica tripartita* című latin nyelvű kis munkáját tekinti az első magyar szerzőtől származó műnek. Lehetetlennek tartottam, hogy az előző félezer év fehér folt legyen a magyar matematika történetében.

– *És miről tanúskodtak a román matematikatörténeti munkák?*

– A román matematikatörténeti kutatások ennél is nagyobb területeket hagytak feltáratlanul. Egyrészt alig akadtak a múltban kutatók, akik a témával foglalkoztak volna, másrészt ha véletlenül akadt egy-kettő, s közöttük olyan jeles tudós is, mint Ion Ionescu (1870–1943), akinek nevéhez 99 tanulmány fűződik, kutatásaikkal mindössze a XVIII. század második feléig mentek vissza, egészen pontosan 1777-ig, amikor Bécsben megjelent az első *nyomtatott* román nyelvű aritmetika. Az ezt megelőző időkből mindössze a bukaresti és a iaşi-i fejedelmi akadémiákon folyt

görög nyelvű matematikatanításról emlékeztek meg, s nyilvántartották még Nicolea Milescunak az 1672-ből származó *Aritmologion* című orosz nyelvű kéziratát, mely egy enciklopédiaszerű görög matematikai-filozófiai mű alapján készült, s amelyet a Szovjetunióban őriznek, a csudovi kolostorban.

– *Ezek nem a legbiztatóbb előjelek egy hagyomány nélküli egyetemi kurzus elkezdéséhez...*

– Vállalkozásom eleinte teljesen reménytelennek látszott. Úgy tűnt, hogy hosszú-hosszú korszakok matematikai ismereteinek semmi nyoma nem maradt fenn. A számba jöhető könyvtárakat, levéltárakat előttem a kutatók százai fésülték már át, s ha valami érdemlegeset tartalmaznának, minden bizonnyal felfedezték és jelezték volna. Mégis – gondoltam – könyvtárakkal, levéltárakkal ismerkedni mindenképp hasznára válhat a tudománytörténet kutatójának. Így indult el sok kudarccal teli, de nagy meglepetésekkel, váratlan felfedezésekkel is tarkított kutatómunkám.

Lassan rájöttem, hogy könyvtáraink, levéltáraink kimeríthetetlenek, és a kutató, beállítottságától függően, újabb és újabb meglepetésekre számíthat; hogy a száz kutató nyomán elinduló százegyediknek is vannak esélyei. Az előttem jártak többsége ugyanis történész, nyelvész, irodalmár, művészettörténész, esetleg jogász volt, s a matematikai jellegű dokumentumok mellett behunyt szemmel „lépett el". Magam is hamar rájöttem, hogy a rendelkezésemre álló rövid idő alatt a több százezer dokumentum között csak úgy tudok tájékozódni, ha szigorú önfegyelemmel, kizárólag a matematikai jellegű kéziratok, nyomtatványok vizsgálatára szorítkozom. Én is behunyt szemmel „léptem el" minden más dokumentum mellett, bármennyire érdekelt is tartalmuk.

– *Ehhez valóban nagy, sőt rendkívüli önfegyelem szükséges...*

– Sorra vettem a legjelentéktelenebb könyvtárakat, levéltárakat, múzeumokat is. Az évek múltak, és mind több és több latin, magyar, német, román, ószláv, görög, örmény és oszmán-török nyelvű dokumentumot tanulmányoztam át.

A régi folyóiratok ráterelték aztán figyelmemet múlt századi kutatóinknak a külföld nagy könyvtáraiban végzett búvárkodására. A Kárpát-medencében s a Kárpátok déli és keleti lejtőin a történelem vihara elseperte a középkori művelődés, a középkori iskolázás csaknem minden emlékét. A nyugodtabb életet élő nyugati könyvtárak, levéltárak azonban megőriztek sok olyan dokumentumot is, amely a mi tájaink hajdani matematikai ismereteiről tanúskodik. Ezek a könyvtárak, rendeltetésükhöz híven, a legnagyobb készséggel támogatnak minden tudományos kutatómunkát. Segítségükkel meglepően sok rendkívül értékes másolathoz jutottam hozzá. Ezeknek az alapján már felvázolható volt saját középkori matematikai életünk képe is.

– *A matematikatörténeti kutatás, gondolom, nemcsak matematikai ismereteket követel meg, hanem fogékonyságot a matematikán túli tudnivalók, érzéket a matematika és más tudományágak összefüggései iránt is...*

– A matematika történetében való elmélyülés számomra akkor szívesen vállalt, nagyszerű ideológiai kalandnak tűnt, s bár később a hangsúly egyre inkább a román és magyar matematika történetének az egyetemes kultúrtörténetbe való beágyazására tevődött át, a kérdés végig munkásságom, érdeklődésem központjában maradt.

– *Az Ön életében és munkásságában már egyetemi hallgató korától kezdve erőteljesen jelentkezik nemcsak a szakkérdések, hanem az általános társadalmi problémák és gondok iránti érdeklődés és vonzalom is. Gondolom ezzel függ össze, hogy már azokban az években, 1933-ban belépett az illegális kommunista párt soraiba...*

– Pályafutásom első fele, egyetemi tanulmányaim kezdetétől 1944-ig nagy politikai viharok korszakára esett. Már ebben az időben belekerültem a Kolozsváron emigrációban élő Antal Márk, a jeles matematikus körül kialakult marxista körbe, s innen utam továbbvezetett a munkásmozgalomba. Hogy szemléletem kialakulásában a marxizmus, a marxista dialektika és a leninizmus elhatározó szerepet játszott – kétségtelen. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy a tudományos kutatómunka számomra ezekben az években csak távoli álomnak tűnhetett. A viharok ugyanis magukkal hozták munkahelyem gyakori változtatásának kényszerét is.

– *Életének és munkásságának sommás ismertetése, mely néhány évvel ezelőtt jelent meg a bukaresti* Művelődés *című folyóiratban, beszédesen illusztrálja ezt a kijelentést. Ebből a cikkecskéből tudom, hogy 1935-ben nyert szakképesítést a kolozsvári Ferdinánd egyetemen, ezt követően a sepsiszentgyörgyi református kollégiumban, majd a szatmári református gimnáziumban lett helyettes tanár; közben a végleges tanári cím elnyeréséért 1937-ben képesítővizsgát tett Iaşiban, volt azután a bánffyhunyadi ipari gimnázium, majd a marosvásárhelyi református kollégium tanára...*

– Alig fogtam bele valamilyen munkába, amely az adott helyzetben számomra lehetségesnek tűnt, máris egy új munkahely lehetőségeihez kellett alkalmazkodnom. Az oktatómunka és a politikai tevékenység is szakadatlan változások között folyt.

– *Az említett rövid jellemzést olvasva az volt az érzésem, hogy különböző kezdeményezései: kezdő tanár korában a tanulók matematikai intelligenciájának mérésére használt különböző tesztek, később, Marosvásárhelyen az ön által vezetett repülőmodellező kör nemzetközi sikerei ugyanannak a törekvésnek korai megnyilatkozásai különböző területeken, amely később a matematikai örökség kutatásában vezetett jelentős eredményekre...*

– Nem tudom, mit mondjak erre. Az bizonyos, hogy – mint előbb is hangsúlyoztam – világnézetem alapjai meglehetősen korán kialakultak, és mindmáig megmaradtak. Közben azonban szemléletem számos alkotóeleme jelentős mértékben változott.

– *Életének második szakaszát az 1944 és 1950 közötti évek teszik ki, ezt talán a változatos közéleti megbízatások korszakának lehetne mondani...*

– A háború után a politikai munka lehetőségei úgyszólván korlátlanná váltak. Néhány volt munkatársamnak, akivel az illegalitás éveiben közvetlenül együtt dolgoztam, a karrierje igen magasra lendült. (Vescan Teofil például, aki az egyetemen évfolyamtársam volt a kezdeti időkben, Észak-Erdély pártbizottságának első titkára lett.) Előttem is csábítóan tágra nyíltak a közéleti tevékenység kapui. Ugyanakkor számos elvtársam, munkatársam eltűnt még a háború éveiben vagy közvetlenül a háború után, mások, barátok, sorstársak elbizonytalanodtak, s ez a helyzet feladatommá tette a politikai munka vállalását. Előbb a marosvásárhelyi református kollégium igazgatását bízták rám, aztán a tanárok továbbképző tanfolyamainak megszervezésében és vezetésében vállaltam szerepet, majd 1949–50-ben a Maros megyei tanfelügyelőség matematikai szakelőadója lettem.

– *Ezek kétségtelenül fontos megbízatások, de a szakma vonalán maradó közéleti feladatok...*

– A szoros értelemben vett politikai élet zűrzavarai számomra mindig kissé áttekinthetetlennek tűntek, a diplomáciai képességeim korlátaival is kezdettől fogva tisztában voltam. Épp ezért az olyan jellegű megbízatásokat, amelyek a tanügyből való kiválásomat igényelték volna, nem vállaltam.

– *Adódtak ebből kifolyólag konfliktusai, esetleg kellemetlenségei?*

– Moghioroș Sándor elvtárs, aki a háború után Maros megye pártbizottságának első titkára volt, 1948-ban, amikor megválasztották a Központi Vezetőség Politikai Bizottságának (polibürójának) tagjává, engem szemelt ki személyi titkárának, hogy menjek vele Bukarestbe. Én azonban tisztában lévén saját magammal, nem vállalhattam a megtisztelő ajánlatot, s emiatt egy időre kegyvesztett lettem. Nagyobb kellemetlenségeim azonban nem voltak.

– *Ezután következnek 1950-től 1977-ig, nyugdíjazásáig, egyetemi munkásságának és matematikatörténeti kutatásainak évei... Hogyan foglalná össze a Georgius de Hungaria előtti időszakot? Sikerült-e eltüntetni azt a bizonyos fél évezredes fehér foltot?*

– A magyar matematika történetét szerintem Gellért csanádi püspök *Deliberatiójával* (1044) lehet kezdeni. Ez a mű tükrözi azokat a matematikai ismereteket, amelyekkel a nálunk járt műveltebb XI. századi hittérítők rendelkeztek. Az akkori matematikai életről különben a dokumentumok igen változatos neme tanúskodik, kezdve a legrégebbiekkel és legegyszerűbbekkel, az oklevelekkel. Az ezekben előforduló sok római szám és maga az oklevelek keltezése is (ami gyakran csak számnevekkel történt) a római számok mindennapos használatát tanúsítja. Az évszámon kívül azonban más kronológiai elemek is előfordulnak a keltezésben, ami azt bizonyítja, hogy legalább a XII. századtól kezdve nálunk is ismeretes volt a húsvétszámítás, a komputusz.

(Hadd jegyezzem meg kitérőleg: a húsvét dátumának kiszámítása meglehetősen bonyodalmas művelet. A napciklusok és a holdciklusok segítségével összhangba kell hozni a Hold járásán alapuló egyházi évet a Nap járásán alapuló világi évvel. Matematikus szemmel nézve ez számelméleti feladat: hány év, hónap és nap elteltével találkozunk újra egy kezdeti helyzettel, ha bizonyos csillagászati jelenségek másmás periodicitással ismétlődnek? És tegyem hozzá még azt is: éppen a komputuszszámítások vezették el az egyetemes matematika egyik kiemelkedő alakját, Gausst a kongruenciák elméletéhez.)

– *Milyen más források segítették?*

– A számírás elterjedésének, valamint az aritmetikai műveletek történetének megírásához bőséges forrásul szolgálnak a pápai, püspöki és káptalani tizedlajstromok is. A XIV. század utolsó évtizedeitől kezdve aztán terjedelmes számadások maradtak fenn, a városok és különböző intézmények számadáskönyvei. A XV. század második felében kezdenek feltűnni a számadáskönyvekben az arab számjegyek is. De ezeken kívül, a XII. század végétől kezdve már néhány valódi matematikai kézirat alapján is felmérhető az ismeretek színvonala.

– *Van-e hasonlóság az első matematikatörténeti nyomok és a legelső nyelvemlékek között? Fel lehet-e fedezni közöttük valamilyen rokon vonást?*

– A kérdést a magam számára már régen megfogalmaztam én is. Molnár Simon a *Magyar nyelvemlékek* című munkájának 1976-os kiadását tanulmányozva azonban a magyar számnevek előfordulásán kívül más matematikai vonatkozást nem találtam bennük.

– *Egy ilyen beszélgetés keretébe természetesen nem fér bele fél évezred matematikai ismereteinek számbavétele és jellemzése...*

– Ezekről a *Matematikai műveltségünk keretei* című könyv nyújt fogalmat, amely a középkor és a reneszánsz idejére vonatkozó kutatásaim jó részét foglalja magában, s amelyet Szabó Árpád budapesti akadémikussal együtt dolgoztunk ki.*

– *Mintegy másfél évtizeddel ezelőtt két könyvben foglalta össze a román matematika történetével kapcsolatos kutatásait. 1972-ben látott nyomdafestéket* A számok megjelenése és elterjedése a román országokban (Apariția si răspîndirea cifrelor în Tările Române) *és 1974-ben az első erdélyi román kéziratokról szóló munkája* (Primele manuscrise românesti din Transilvania). *Kérem, jellemezze röviden ezt a két könyvet.*

– Az évek során áttanulmányozott sok ezer oldalnyi dokumentumból – mint már

* Megjelent 1988-ban a Gondolat Könyvkiadó kiadásában.

említettem – egy rész ószláv, görög és román nyelvű. Kelet-Európa ortodox vallású népeinél ugyanis a középkorban a hivatalos nyelv az ószláv volt, ugyanúgy, mint Nyugaton a latin. Érthető, hogy ezen a nyelven születtek az írásos dokumentumok, s az is, hogy többségük vallásos jellegű volt. Feltételezésem szerint azok a kéziratok és könyvek, amelyek Románia területén megmaradtak, legalábbis részben, itt is születtek, az egykorú román társadalom termékei. Ezek közül egyik-másik, például a Barcarozsnyón előkerült XIII. századi kézirat, az *Apostol* (Apostolok cselekedetei) meglehetősen sok számjegyet tartalmaz. Vagyis a *Deliberatió*-hoz hasonlóan ezek a vallásos kéziratok is szolgáltatnak adatokat, nyomokat két évszázaddal később kezdődő, történetesen szintén fél évezrednyi fehér folt eltüntetéséhez.

A legrégebbről fennmaradt összefüggő matematikai szövegek azután a XV. századból datálódnak, s ugyanebben az időszakban jelenik meg írásban is a román nyelv. A kezemben járt sok komputusz (románul: păscălie) közül a legjelentősebb az, amely a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött *Feleki Szertartáskönyv*-ben (*Liturghierul de la Feleac*-ban) található. A 103–109. oldalakon a 6990–7000 bizánci évre (1482–1492) vonatkozó teljes húsvétszámításokat tartalmazza. A XVI. századtól kezdve azután alkalmazott matematikai ismeretekről tanúskodó román gazdasági-kereskedelmi iratok, naplók, számlák is fennmaradtak. A legrégebbiek egyike alighanem az, amelyre a brassói állami levéltárban bukkantam rá, s amely 13 oldalnyi „könyvvitelt" tartalmaz az 1508-1509-es évekből.

– *Hol talált még ezenkívül fontosabb kéziratokat?*

– A XVI. század második feléből és a XVII. századból származó iratok közül sokat találtam a nagyszebeni, brassói, besztercei, kolozsvári és más levéltárakban. Szerzőik felsős diákok (dieci), tanítók (dascăli), ispánok (logofeţi), papok és néha földművesek voltak, akik kivétel nélkül cirill betűket használtak mind a szöveg, mind a számok lejegyzésére. A XVIII. században a kapitalista termelésmód jelentkezésével gyorsan fejlődik a gazdasági élet, és jelentősen megnő az írástudók száma. Ebből a századból már változatosabb és terjedelmesebb gazdasági iratok maradtak fenn, s figyelemre méltó az is, hogy az okmányokban is megjelennek az arab számjegyek. Vagyis a Bécsben 1777-ben nyomtatott, említett német és román nyelvű aritmetikát megelőző időket, az akkoriban született iratokat tanulmányozva próbáltam két könyvemben a román matematika történetét a XV. századig visszavezetni, revideálva az előzőleg kialakult nézeteket.

– *Melyek voltak kutatásai során a legmeglepőbb felfedezések?*

– A magyar matematikatörténet szempontjából számomra a legnagyobb meglepetést egy gyűjteményes kódex jelentette, amelyet a bécsi skót (Benedek-rendi) zárdában őriznek. Ennek egyes darabjai az esztergomi főiskolán készültek. A minket érdeklő részek: 6 levélnyi *Computus manualis*, 4 levélnyi *Algorismus*, 14 levélnyi

Computus ecclesiasticus, Sacroboscótól a *Tractatus sphaerae materialis* stb. A kódex hat különböző kéz írása. Az *Algorismus* fejezet írója magát Székelyföldi Székelynek (Siculus de Siculianak) nevezi. A felsorolt fejezetek Zákány Tamás magister felolvasásait örökítették meg. Három fejezet végén évszámot találunk: 1413, 1420 és 1421. A kódex tanúsága szerint a XV. század elején az esztergomi iskolában meglepően korszerű matematikai tanulmányok folytak. Algorismusnak abban az időben az arab számokkal végzett aritmetikai műveletek stúdiumát nevezték, ami egészen új tudománynak számított. Meglepő, hogy ezt akkor már mifelénk is tanították. Sacrobosco műve pedig csillagászatot, Ptolemaiosz epiciklusait tárgyalja. Ezek szerint a hazai matematikaoktatás úgyszólván lépést tartott a nyugatival, vagyis a középkori művelődésünkre vonatkozó elképzelések szintén revízióra szorulnak. Érdemes volna ezt a kódexet, mint az egykorú magyar művelődéstörténet dokumentumát, fakszimile kiadásban közreadni...

Említsünk meg még egy igen tanulságos kódexet: a Benedek-rendiek admonti (Ausztria) apátságának könyvtárában őrizték korábban (jelenleg az Egyesült Államokba került) Tapolczai Bertalannak bécsi egyetemi előadások nyomán készült kompilációit, melyeket 1385-ben fejezett be. Kézirata jó példa a XIV. századi egyetemi tankönyvre. Első 18 levele *Computus manualis metricus*, 12 levele *Computus ecclesiasticus*, 16 levele pedig *Opus super manualem computum*. A további lapok a mi szempontunkból érdektelenek. A felsorolt részek kolofonnal zárulnak, amely megnevezi a jegyzetelőt, valamint a befejezés dátumát. A végén pedig: „Heu male finivi, quia scribere non bone scivi." Tehát fiatal korában írta, amikor még nem tudott elég jól latinul.

– *És milyen meglepetések érték a román matematikatörténeti kutatások során?*

– A román matematika történetével foglalkozó tanulmányok egytől egyig megemlítik, hogy a terminológia kialakulásában, a matematikai műveltség terjedésében a XVIII. században s még a XIX. század első felében is jelentős szerepet játszottak a kézírásos tankönyvek és kurzusok. A bécsi, balázsfalvi, nagyszebeni, budai és brassói nyomdákban készült nyomtatott munkák ugyanis hamar elfogytak, s az újabb kiadások nem mindig tartottak lépést a tudomány és az iskolák fejlődésével. Így hát a kézírásos aritmetikák szerepe akkoriban meglehetősen nagy volt. Mindezek ellenére egyetlen tanulmány sem tett említést bár egy ilyen kézírásos tankönyv fennmaradásáról. Bárki elképzelheti hát, milyen érzés kerített hatalmába, amikor a gyulafehérvári megyei múzeumban rábukkantam az első kézírásos matematikai munkára, Nicolae Muntean 68 oldalas, cirill betűs román kéziratára, amelynek első 25 lapja aritmetikát tartalmaz „Invăţătură despre aritmetică, Povăţuire în aritmetică" címmel. Szerzője „dascăl normalicescnek" nevezi magát, s néhány helyen magyarul is beírja nevét a kéziratba. („Muntyánovics Miklós Resinárbeli nem Egyesült

Hittű Tanító Mester" – mondja egy helyütt.) Másutt latinul mutatkozik be („Scripsit Nicolaus Muntjanovits Normalis Docens A. Carolensi). Az is kiderül, hogy az aritmetikát Nagyszebenben írta az 1826–27-es iskolai évben, s hogy pályafutása során tanítóskodott Gyulafehérvárt, Resináron és Szelistyén is...

Az évtizedek során a pécskai ortodox parókia könyvtárában találtam rá matematikai szempontból a legértékesebb kéziratokra (az aradi preparandián, a román tanítóképző intézetben tartott előadásokat tartalmazták), számomra azonban a fennebb említett okok és körülmények miatt Nicolae Muntean feljegyzései maradtak a legmegkapóbbak, belőlük rajzolódtak ki első ízben és a legélesebben egy művelt, magát népe iskoláztatásának szentelő XIX. századi román tanító arcvonásai.

– *Bizonyára kutatásai folytatásának tekinthető az a lajstrom, amelyet 1985 folyamán a* Művelődés* *című folyóirat három utolsó számában (októbertől decemberig) a régi erdélyi matematikai munkákról tett közzé. Ha ezek sorát kiegészítjük a ki nem nyomtatottakkal, a kéziratban maradottakkal (ezekről ön sem közölt még ez ideig rendszeres összefoglalást, bár a gépirat – tudomásom szerint – elkészült), nos, akkor a művek száma 199-re emelkedik. Vajon ezekből is az derül ki, amit az imént más vonatkozásban már említett: hogy revideálnunk kell a középkori matematikai műveltségről kialakult felfogásunkat?*

– Erdélyben a középkorban – köztudomás szerint – nem működött egyetem, ezért a tanulni vágyó ifjak többnyire külföldi főiskolákon szerezték meg a kor tudományosságának szintjén álló ismereteiket. Egy fiatal történész, Tonk Sándor 1979-ben a Kriterion Téka sorozatában megjelent kötetében közzétette a XVI. század elejéig nyugati egyetemeken tanult peregrinus diákok névsorát, kiterjesztve kutatásait a történelmi Erdély határán túl, a Partiumra, Máramarosra és részben a Bánság területére is. Könyvében 2496 diák neve szerepel. Egy másik fiatal történész, Szabó Miklós a *Művelődéstörténeti tanulmányok* című Kriterion-kiadványban, 1980-ban, a következő csaknem három évszázadnyi időt tekintette át. „1521–1800 között – írja – jelenlegi adataink szerint 4623 név szerint azonosított erdélyi ifjú tanult külföldi akadémiákon." Vagyis a peregrinatio academica, a külföldi egyetemjárás, érdekes módon, Mohács után is, az akkori katasztrofális politikai és gazdasági helyzetben is tovább folytatódott. S ami talán ennél is jelentősebb, Erdélyben apróbb kulturális központok alakultak ki, ahol az oktatás fáklyája sohasem lobbant el. Sőt éppen a harmincéves háború nehéz körülményei között lendült fel igazán mind a gazdasági, mind a tudományos élet. Bethlen Gábor 1621 körül nagy bőkezűséggel főiskolává szervezte át a gyulafehérvári iskolát, ahová a hazai jeles tanárok mellé híres külföldi tudósokat hívott meg professzornak. Közöttük volt

* 1986 januárjától 1990 januárjáig a *Művelődés*-t megszüntették mint önálló folyóiratot.

J. H. Alstedt, a herborni egyetem professzora és J. H. Bisterfeld, aki Heidelbergből jött. Mindketten jeles matematikusok is voltak. Fennmaradtak Bisterfeld matematikai előadásairól egyik tanítványának, Porcsalmi Andrásnak a jegyzetei. (1985-ben, amikor jegyzeteimet ki akartam egészíteni, már nem tudták előkeríteni.) Erre a korszakra esett Apáczai Csere János tevékenysége is, aki az *Enciklopédiá*-jában nagy teret szentelt a matematikának. Ugyanebben az időben Hunyadi Bánfi János nagybányai születésű tudós, Londonban, a Gresham-College-ben matematikát adott elő. És a kimagasló eredményeket tovább lehetne folytatni. Mindent összevetve: a matematikai élet ezekben az időkben tartja a lépést a nyugati országokkal, a visszaesés a XVII. század második felében következik be, s egyes nagy fellobbanásoktól eltekintve (Bolyai János), sokáig nem tud még felzárkózni a legfejlettebb államok színvonalához. A kéziratokat tanulmányozva azonban nemcsak lemaradást tanúsító tényeket, adatokat, hanem a fejlődéssel összekötő szálakat is találunk.

– *Mikor jelentek meg Erdélyben az első anyanyelvű matematikai munkák?*

– A XV–XVIII. században – mint említettük már – a tanítás nyelve még mindig a latin, illetve az ószláv, és csupán a kezdő, legalsó szinten folyik anyanyelven az ismeretek átadása. Ezt az állapotot természetesen a matematikai kéziratok is tükrözik. Készültek azonban anyanyelven is különböző munkák már a XV. századtól kezdve. Az első magyar nyelvű csíziót az 1462-ről keltezett latin nyelvű Thuróczy-kódexhez kötve találjuk. A kódex incipienséből kiderül, hogy a krónika másolatát Nagyváradon vagy környékén készítették, a csízió pedig erdélyi, talán épp székelyföldi emlék. A XVII. századtól aztán megszaporodnak az anyanyelvű tankönyvek. A marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában (ma a Városi Könyvtár fiókja) megőrződött például *Az zám vet(é)sek és hasznos uta és modgia,* 1626-ból. És a marosvásárhelyi tankönyvhöz közel eső évekből fennmaradtak hasonló munkák az egykori sepsiszentgyörgyi Székely–Mikó Kollégiumban, a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban és több más hajdani patinás intézet könyvtárában. Érthető, hogy főként a protestáns intézetekben maradtak fenn, sőt itt is készültek a legrégebbi magyar és német nyelvű matematikák. (Ez utóbbiak közül a brassói Honterus evangélikus közösség levéltárában, ma a Fekete-templom archívumában – Arhiva Bisericii Negre – megőrzött német nyelvű aritmetikára hivatkozhatunk 1685-ből, és több más ennél is átfogóbb, terjedelmesebb XVIII. századbeli munkára.) Érthető, hisz a reformációnak – köztudomás szerint – rendkívül jelentős szerepe volt az anyanyelvű oktatás terjedésében.

Az ortodox iskolákban az ószláv nyelv a matematikaoktatásban is még jó ideig tartotta magát. A német nyelvből fordított matematikák után a XIX. század elején kezdenek megjelenni többé-kevésbé önállónak mondható munkák. A román matematikatörténet több helyen is említést tesz Iosif Iorgovicinak, az 1812-ben létesített

aradi preparandia 1820-ban, fiatalon elhunyt tanárának matematikakönyvéről. (Ascaniu Crişan, az aradi Moise Nicoară Liceum igazgatója még 1933-ban is említi az aradi ortodox teológiai akadémia könyvtárában lévő algebrai és aritmetikai kéziratokat, amelyek állítólag az Iorgovici szerkesztette tankönyvek másolatai voltak.) A kéziratok, illetve a másolatok felkutatására irányuló erőfeszítéseim azonban az évek során hiábavalónak bizonyultak. Így hát mai ismereteink szerint alighanem Nicolae Muntean munkáját kell mondanunk a legrégebbi eredeti román nyelvű erdélyi matematikának.

Az anyanyelvű oktatás egyébként csak a XIX. század elején válik hivatalossá és általánossá. Felsőbb matematikát tárgyaló fontos kéziratokat azután a kolozsvári jezsuita, a későbbi piarista főiskola hagyatékában találunk, ezeket ma az RSZK Akadémiája kolozsvári fiókjának könyvtára őrzi. Itt találhatók egyebek között a Gegő József Adolf professzor (1746–1812) magas színvonalú előadásait tartalmazó kéziratok. Az ő tanítványainak sorából került ki Gheorghe Lazăr is, a bukaresti román nyelvű oktatás megalapozója, a földmérő iskola életre keltője.

– *Soknak vagy kevésnek mondható a 199 erdélyi matematikai kézirat, amit az évek során sikerült felkutatnia?*

– Ha a feltárt dokumentumokat közép- és újkori írásos hagyatékunk egészéhez viszonyítjuk, az eredmény túlságosan is szerénynek mondható. Kérdés azonban: levonhatunk-e ebből a reformkori elődeinket elmarasztaló ítéletet? Véleményem szerint: nem. Ha összehasonlító adatokat hívunk segítségül, ugyanilyen kedvezőtlen arányokat találunk egész Európában. Hadd hivatkozzam itt egyetlen számadatra, amelyet a Szabó Árpád akadémikussal készített közös könyvünkben is idézünk: a Kölnben megjelent ősnyomtatványok számbavétele során kiderült, hogy a matematikai-csillagászati művek mindössze 0,8 százalékot tesznek ki, vagyis az arány ijesztően kedvezőtlen.

– *Körülbelül mekkora hányadát képviselik az ön véleménye szerint a felkutatott művek matematikai örökségünknek? Lappanghatnak-e még különböző levéltárakban, könyvtárakban olyan jelentős dokumentumok, amelyek lényegileg megváltoztatják a most körvonalazódott általános képet?*

– Bizonyára léteznek még dokumentumok, amelyek sem a *Matematikai műveltségünk keretei* című közös könyvünkben, sem újabb dolgozatomban nem szerepelnek. Gondolhatunk például olyan meglepetést keltő rendkívüli eseményre is, mint a Corvina ősnyomtatvány felfedezése volt 1980-ban, az uppsalai Egyetemi Könyvtárban. De más értékes kéziratok, dokumentumok is előkerültek az utóbbi időben. Csak ismételhetem, amit már előzőleg is mondtam: a kutatást soha nem lehet kimerítettnek, befejezettnek tekinteni. Mindamellett olyan dokumentum felbukkanására, mely lényegileg megváltoztatná a művelődésünk múltjáról most vázolt képet, véleményem szerint nem számíthatunk.

– *Hadd kérdezzem meg végül azt is: akadnak-e volt tanítványai között olyanok, akik matematikatörténeti kutatásait tovább folytatják? Hát olyanok, akik a matematika és a filozófia összefüggéseinek kutatásával foglalkoznak – hisz az évek során ön nemcsak történetet adott elő, hanem szaktárgyának filozófiai vonatkozásairól is tartott kurzusokat a matematikusoknak, és ugyanezeket a kérdéseket igyekezett közel hozni és megkedveltetni, más megközelítésben, a leendő ifjú filozófusokkal is...*

– A matematikatörténet már hosszú ideje csak fakultatív tantárgyként szerepel a tantervben, a negyedéven, egyetlen szemeszterben, heti egy órában, a matematika filozófiai problémáiról tartott kurzust pedig csak nagyon rövid ideig adtam elő. Futó vendégszereplés után teljesen eltűnt. Az előadó számára így hát alig jöhet számításba a matematikatörténet a kötelező norma összetevőjeként, s ugyanezért nemigen adódik lehetőség ifjabb munkatárs bevonására sem a „nem kifizetődő" munkába. Helyzetünket más országokéval összehasonlítva az a benyomásunk támad, hogy a matematika történetének és filozófiájának művelése a gazdag népek és országok kiváltsága. Pedig hát napjainkban – ez eléggé köztudott – a természettudományok nyelve a matematika, és az egyre egzaktabbá váló társadalomtudományok kifejezésmódja is matematikai köntöst öltött. A filozófia leglényegesebb kérdéseinek talán nemcsak a megoldása, de a megértése is lehetetlen alapos matematikai képzettség nélkül. Csupán egyetlen tényt említek: 1968-ban, a Párizsban megtartott XX. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus kimondta az International Commison the History of Matematics létesítését. Ez a bizottság 1974-től folyóiratot is megjelentet *Historia Mathematica* címmel.

(1988. július)

A huszonnegyedik óra után

(Utószó helyett)

Hajnalban kelek immár évek óta. Néha az álmossággal küszködve, önmagammal alkudozva, öt-tíz percnyi tovább alvásért esedezve, máskor teketóriázás nélkül felpattanva s egy-két határozott mozdulattal az íróasztalnál teremve. Hajnalban vetettem papírra a huszonnegyedik óra hangulatát felvillantó sorokat, napkeltétől délig öntöttem formába a gondjainkat és dilemmáinkat boncolgató beszélgetéseket, s hajnal van most is, amikor az íróasztalomnál ülve azon töprengek: vajon milyen lesz, mit hoz a ránk köszöntő új nap? Minden ízében különbözik majd az előzőtől? Fénye behatol oda is, ahol eddig homály, bűz és nyirkosság terjengett, penész és rothadás lepett be és emésztett el mindent? Melege jótékony állandósággal és fokozatossággal növeszt, érlel és bontakoztat gyümölcsöt, virágot, vagy hirtelen elborulásokkal és perzselő fellobbanásokkal olt ki bizakodást és reményt? S ha a felvirradás örvendeztető izgalma, a változás eufóriája kissé alábbhagy, ha a feltornyosodott érzelmek visszatérnek megszokott medrükbe, lesz-e elég eszünk és tisztánlátásunk, akaratunk, erőnk és szívósságunk – románoknak, magyaroknak s e sokat szenvedett föld többi népének és nemzetiségének, valamennyi lakójának –, hogy helyrehozzuk mindazt, amit a közakarat nevében a pöffeszkedő önkény, az egyetlen üdvözítő igazságnak kikiáltott gátlástalan hamisítás, az emberség nevét bitorló cinizmus és embertelenség elrontott, megmocskolt, sárba tiport?

Sok, beláthatatlanul sok tennivaló vár ránk a társadalmi és a gazdasági élet minden területén, a legtöbb helyrehoznivaló azonban a lelkekben akad. Ki tudná meghatározni, mekkora károsodást okozott és milyen pusztításokat végzett az állítólagos egységes nemzeti érdek nevében űzött konkolyhintés és gyűlöletszítás? Akad-e román filozófus vagy politológus, aki fel tudná mérni, milyen ferdüléseket hozott létre az érzelmekben és a gondolatokban a legendaköltés, a mítoszgyártás, a nemzeti kivagyiság úton-útfélen való hirdetése? Milyen görcsöket és rossz beidegződéseket idézett elő a másik oldalon a mi eszmélésünkben a kiszolgáltatottság és a távlatnélküliség? Egy dolog bizonyos: ha azt akarjuk, hogy együttélésünk valóban békés, nyugalmas és alkotó jellegű legyen, őszinte és részrehajlás nélküli önvizsgálatnak kell alávetnünk múltunkat, jelenünket és jövőnket. Magyaroknak, románoknak egyaránt. Az önvizsgálat őszintesége és mélysége mutatja majd meg, meny-

nyire tisztított meg és tett alkalmassá a megvívott harc s a ránk virradt új nap egymás igazságának belátására, átérzésére és a közös igazság együttes vállalására. Történelmi katarzis nélkül nem hiszem, hogy valódi megújulás születhetne.

Hogy mindez hosszú és nehéz folyamat eredményeként születhet és gyökeresedhet meg – nem kétséges. Az őszinte számvetéshez, a jelen és a jövő szilárd megalapozásához, a folyamat esetleges lerövidítéséhez, gátjainak, akadályainak elhárításához kívántak biztatást és néhány tápontot nyújtani a beszélgetések. Mert az eltelt évtizedek arra is rádöbbentettek, hogy a hosszúságra és a nehézségre való hivatkozás nem kérdőjelezheti meg a folyamat szükségességét, és nem odázhatja el megvalósítását, nem vezethet a jóhiszeműségünkkel való visszaéléshez. Ezért vigyázzuk éberen figyelve: honnan hallatszik, honnan száll felénk a harang zengő-bongó hangja?

1990. január 15.

A beszélgetések résztvevői

Balázs Sándor *(Kolozsvár, 1928. ápr. 4.)* – filozófiai író, előadótanár a kolozsvári egyetemen. Tanulmányait szülővárosában végezte, diplomát a Bolyai Tudományegyetemen szerzett 1952-ben, doktori címet a Babeş-Bolyain 1970-ben. Disszertációja: *A társadalmi determinizmus és a szubjektív tényezők* (románul). Eleinte a nem hagyományos filozófiai témák iránt mutatott különös érdeklődést, a hetvenes évektől kezdve figyelme a két világháború közötti filozófiai-szociológiai-elméleti hagyományok felé fordult. Jelentősebb munkái: *Elmélkedés a célszerűségről* (1972), *Fatális lét?* (1978), *A predesztináció* (1978), *Szociológia és nemzetiségi önismeret* (1979), *Tavaszi Sándor filozófiája* (1982). Megjelenésre vár a *Magyar kisebbség*-ről, Jakabffy Elemér két világháború közötti nemzetiségpolitikai szemléjéről készült monográfiája. Nevéhez fűződik a *Kiáltó Szó* című szamizdat kiadvány is. A decemberi forradalom óta élénk politikai tevékenységet fejt ki.

Balogh Edgár *(Temesvár, 1906. szept. 7.)* – közíró, szerkesztő, egyetemi tanár, egyik legismertebb romániai magyar közéleti személyiség. A középiskolát Pozsonyban végezte, egyetemi tanulmányait Prágában kezdte meg, és hosszabb megszakítás után Kolozsváron fejezte be. Publicisztikai és mozgalmi munkássága is Csehszlovákiában kezdődik (kezdeményezője és szervezője egyebek között a magyar ifjúság híres Sarlós mozgalmának), 1935-ös kiutasítását követően pedig Romániában folytatódik. Belső munkatársa, szerkesztője, cikkírója, kolozsvári szerkesztője, alapító főszerkesztője, illetve főszerkesztő-helyettese az idők során a két világháború közötti *Korunk*-nak és a *Brassói Lapok*-nak, a *Kelet Népé*-nek, a *Magyar Nemzet*-nek, *Kis Ujság*-nak, a *Világosság*-nak, végül 1957-től 1971-ig a *Korunk* új folyamának. Az egyetemen publicisztikát ad elő, 1949-ben rövid ideig rektor. Közírói tevékenységének középpontjában a közép-kelet-európai népek testvériségének, a 48-as eszmények időszerűségének hirdetése áll. Közírói munkásságát eszmény és valóság között egyensúlyozó közéleti tevékenység egészíti ki. Vezetőségi tagja volt a háború előtt a MADOSZ-nak (a Magyar Dolgozók Országos Szövetségének), részvevője a háború alatt az észak-erdélyi antifasiszta ellenállási mozgalomnak, a háború után a Magyar Népi Szövetség alelnöke. 1949-ben letartóztatták, koholt vádak alapján

elítélték, és csak 1956-ban rehabilitálták. Mintegy kéttucatnyi kisebb-nagyobb munkája közül megemlítjük a nagy visszhangot kiváltott *48-as Erdély*-t (Józsa Bélával együtt állította össze, 1943-ban), a *Hármas kistükör, Egyenes beszéd* és a *Dunavölgyi párbeszéd* című cikkgyűjteményeit, irodalompolitikai tanulmányokat és emlékezéseket tartalmazó kötetét *(Mesterek és kortársak)*, valamint emlékiratainak eddig megjelent három kötetét *(Hét próba; Szolgálatban; Férfimunka)*.

Beke György *(Uzon, Háromszék, jelenleg Kovászna megye, 1927. aug. 3.)* – újságíró, író, műfordító. Középiskoláit a sepsiszentgyörgyi Székely–Mikó Kollégiumban végezte, a magyar nyelv és irodalom szakot a Bolyai Tudományegyetemen. 1947-ben a *Népi Egység* sepsiszentgyörgyi szerkesztőségében dolgozik, 1948-tól kezdve a bukaresti Romániai *Magyar Szó*, illetve az *Előre* belső munkatársa. 1974-ben átszerződik *A Hét* című hetilaphoz. A romániai magyar írók közül ő járja legszorgalmasabban a terepet, vallatja a valóságot. A moldvai csángók újrafelfedezése, életüknek, sorsuknak az irodalmi köztudatba való beemelése jelentős mértékben az ő munkásságának köszönhető. Riportot, esszét és regényt egyaránt ír, legsajátosabb műformája mégis a szépirodalmi rangra emelt, sorsproblémákat hordozó szociográfiai riport. Jelentősebb munkái: *Magunk keresése* (1972), *Tolmács nélkül* (1972), *Feketeügy* (1974), *Szilágysági hepehupa* (1975), *Nyomjelző rokonság* (1978), *Meghívó nélkül* (1979, Magvető), *Fölöttünk a havasok* (1980), *Búvópatakok* (1980), *Boltívek teherbírása* (1983), *Csángó passio* (1989), *Istók Péter három napja* (regény, 1977), *A Haynal-ház kapuja* (1981), *Arccal az életnek* (1987). Több jelentős román szerző regényét és elbeszéléseit fordította magyarra. 1989 végétől Magyarországon él.

Benkő Samu *(Lőrincfalva, Maros megye, 1928. febr. 25.)* – művelődéstörténész, esszéista. Középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi és a kolozsvári református kollégiumban végezte, tanári képesítést a Bolyai Tudományegyetem filozófia karán szerzett. Egyetemi évei alatt tagja a Móricz Zsigmond Kollégiumnak. Gaál Gábor mellett előbb gyakornok, majd tanársegéd, közben fél évig általános iskolai tanár Fazekasvarsándon, Arad megyében. 1953-tól az Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében dolgozik nyugdíjazásáig. Érdeklődésének előterében az erdélyi értelmiség kialakulása, szerepének, sorsának nyomon követése áll. Ő vezeti be – egyik méltatójának szavai szerint – a helyzettudat fogalmát a magyar történelemtudományba. Jelentős munkát végez Kemény Zsigmond örökségének értékelésében, Bolyai János kéziratos hagyatékának feldolgozásában, helyének kijelölésében a tudomány és gondolkodás legnagyobbjai között. Közzéteszi, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel látja el Ormos Zsigmond leveleit. (Szabadelmü levelek vagy democrat

lapdacsok aristocrat görcs ellen.) Munkatársa több történelmi tárgyú akadémiai kiadványnak, szerkesztőbizottsági tagja a Kriterion Kiadó Téka sorozatának. Fontosabb munkái: *Bolyai János vallomásai* (1968; második kiadás 1972, románul 1976), *Sorsformáló értelem* (1971), *Murokország* (1972), *A helyzettudat változásai* (1977), *Apa és fiú* (Bolyai-tanulmányok. Bp., 1978), *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni* (Beszélgetések Kós Károllyal, 1978), *Haladás és megmaradás* (Bp., 1979), *Őrszavak* (1984).

Csetri Elek (Torda, 1924. ápr. 11.) – történész. Középiskoláit a kolozsvári református kollégiumban, egyetemi tanulmányait a Bolyai Tudományegyetemen végezte. Ez idő alatt a Móricz Zsigmond Kollégiumnak is tagja volt. 1947 és 49 között az egyetemi könyvtárban és az Erdélyi Tudományos Intézetben dolgozott, tanított Nagybányán és Marosvásárhelyen. 1945-től a Bolyai-, majd a Babeş-Bolyai Egyetemen tanársegéd, lektor (adjunktus), illetve előadótanár. Levéltári, kézirattári és könyvtári kutatásaival hozzájárul az emlékirodalom feltárásához, az erdélyi magyar tudománytörténet megismeréséhez, az európai nemzeti és társadalmi mozgalmak erdélyi hatásvizsgálatához. Fontosabb munkái: *Kőrösi Csoma Sándor indulása* (1979), *Kőrösi Csoma Sándor* (1984). Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Vass Pál emlékiratát *(Fegyver alatt)*, Silvio Pellico *Börtönnapló*-ját (Erdélyi Károly fordítása), Táncsics Mihály *Életpályám* című művét és Teleki Sándor („a vad gróf") emlékezéseit, illetve válogatott levelezését *(Emlékezzünk régiekről)*.

Debreczeni László *(Marosvásárhely, 1903. dec. 18. – Kolozsvár, 1986. szept. 25.)* – művészettörténész, műkritikus, grafikus. Középfokú technikumot végzett Kolozsváron 1923-ban, majd népművészeti és építészettörténeti tanulmányokat folytatott. 1928 és 1944 között az erdélyi református egyházkerület megbízásából az építészeti emlékek és műtárgyak összeírásával, felvételezésével, műemlék épületek gondozásával és épülettervezéssel foglalkozott. Négyévi hadifogság után, 1949-től kezdve a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet, majd a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet műszaki felelőse, 1955-től nyugalomba vonulásáig lektora (adjunktusa). Népművészetet, ábrázoló mértant és perspektívát tanított. Restauráló és építészeti tervezőmunkáját, népművészeti megfigyeléseit kezdettől fogva írásban és rajzban elemzi és szemlélteti. Mind ez irányú tevékenységében, mind grafikai munkásságában Toroczkai Wigand Ede, Kós Károly és Kozma Lajos követője. Jelentősebb munkái: *Erdélyi református templomok és tornyok* című rajzolt, képes albuma (50 műmelléklettel, Kolozsvár-Segesvár, 1929), melyből angol és német kiadás is készült. *A mi művészetünk* című munkájában (Kv. 1940) összefoglalta tapasztalatait

és megfigyeléseit. Kós Károly építőművészi és grafikusi munkásságáról szép tanulmányokat írt a *Korunk*-ban (1967/8) és az *Igaz Szó*-ban (1968/11). Sajátos erdélyi stílusban illusztrálta többek között Dsida Jenő *Leselkedő magány* című kötetét (Kv. 1928).

Demeter János *(Kerlés, Szolnok-Doboka vm., 1908. júl. 6. – Budapest, 1988. júl. 6)* – jogtudós, az alkotmányjog és a nemzetiségi jog szakértője. Középiskoláit a kolozsvári és a székelyudvarhelyi katolikus főgimnáziumban, jogi tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte. Ügyvédi munkásságát kezdettől fogva számottevő publicisztikai tevékenységgel egészíti ki. Alapító tagja az *Erdélyi Fiatalok*-nak, 1931-től belső munkatársa az *Ellenzék*-nek, majd a munkásmozgalommal kiépülő kapcsolatát követően alapító szerkesztője a *Falvak Népe* című radikális parasztlapnak (1932–33). A háború után az MNSZ egyik vezetője, Kolozsvár alpolgármestere, 1945-től tanár az egyetem jogi karán, később prorektor, nemzetgyűlési képviselő. 1950-ben koholt vádak alapján elítélik, 1956-ban rehabilitálják. 1969–76-ig a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának kolozsvári elnöke. Fontosabb munkái: *A „Harmadik birodalom" Romániában.* (Mit hoz a román szélsőjobboldal a kisebbségnek. Kv. 1933). *Nemzetiségi kérdés a Duna-völgyében és a Szovjetunióban* (1945), *Nemzetiségi nyelv a közigazgatásban* (1946), *A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság alkotmánya* (1948). Két könyvet is írt többedmagával az 1948 és 1952 évi román alkotmányról. Több román nyelvű jogelméleti munka társszerzője, s ugyancsak román nyelven jelenik meg önálló munkája az emberi jogokról *(Declarația drepturilor omului,* 1968). Társszerzője a *Zur nationalen Frage in Rumänien* című tanulmánykötetnek, amely angol, francia, orosz és spanyol nyelven is megjelent 1972-ben. A Revue Roumaine des Sciences Sociales, Serie de Sciences Juridiques (1974) 1. száma közölte az emberi jogok és az alkotmánytörténet összefüggéseiről írott hosszabb tanulmányát. *Századunk sodrában* című emlékirata 1975-ben jelent meg.

Domokos Géza *(Brassó, 1928. máj. 18.)* – író, műfordító, szerkesztő. Elemi iskolai tanulmányait Zágonban, a középiskolát a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban végezte; egy évig volt a Bolyai Tudományegyetem filológiai karának hallgatója, majd ösztöndíjas hallgatóként Moszkvába került a Makszim Gorkij Irodalmi Intézetbe, ahol Pausztovszkij tanítványa lett. 1954-es hazatérését követően az *Előre* riportere, 1956-tól a *Pionír*, 1957 és 1961 között az *Ifjúmunkás*, 1961-től az Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi részlegének főszerkesztője. 1968–69-ben újra az *Előré*-nél dolgozik főszerkesztő-helyettesi minőségben, 1970-től kezdve alapító igazgatója a ma már nemzetközi viszonylatban is jól ismert és megbecsült

Kriterion Könyvkiadónak. Két ifjúkori riportkötete után két filmforgatókönyvet írt (a Kovászna megyét bemutató *Utak*-at – 1972 és a *Minden kényszer nélkül* című játékfilmet, 1974). Számos orosz és szovjet író alkotását fordította le (Solohov és Akszjonov elbeszéléseit, Rozov, Arbuzov és Vampilov színpadi munkáit), és korszerű irodalomkoncepciót felvillantó esszéket írt Gogolról, Turgenyevről, Gorkijról, Leonovról, Babelről stb. Az 1989-es romániai eseményeket követően fontos szerepet vállal az átalakulásban mint a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnöke.

Egyed Ákos *(Bodos, Háromszék, ma: Kovászna megye, 1929. nov. 25.)* – történész. Középiskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte, 1948-tól a Bolyai Tudományegyetem hallgatója, majd 1957-től gyakornoka. 1953-ban kerül a kolozsvári Történeti Intézetbe kutatói, majd főkutatói munkakörbe. Erdély újkori történetével foglalkozik, a hatvanas évek végétől az erdélyi kapitalizmus kialakulásánál és fejlődésénél, valamint az 1948–49-es forradalom és szabadságharc históriájánál állapodik meg. Témáihoz eredeti szempontok szerint közelít, civilizációtörténeti kutatásai során sikerrel alkalmazza Fernand Braudel módszerét, igyekszik a rokon tudományok eredményeinek felhasználásával minél komplexebb képet felvázolni a vizsgált eseményekről és jelenségekről. Fontosabb önálló munkái: *A parasztság Erdélyben a századfordulón* (Tudományos Kiadó, 1975), *Háromszék, 1848–1849* (Kriterion, 1978. második kiadás 1979), *Falu, város, civilizáció* (Kriterion, 1981).

Faragó József *(Brassó, 1922. febr. 2.)* – néprajztudós, szakíró. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában és Sepsiszentgyörgyön végezte, egyetemre Kolozsváron járt. Doktorátust 1945-ben szerzett a Bolyai Tudományegyetemen Gunda Béla tanítványaként. A Móricz Zsigmond Kollégium tagja volt, egyben kiadványainak és a Méhkas nevű egyetemi könyvesbolt kiadójának szerkesztője. 1953-ig egyetemi kötelékben dolgozott mint gyakornok, tanársegéd, majd adjunktus, közben 1950-től az Akadémia kolozsvári folklórintézetében is tevékenykedett mint tudományos kutató, majd főkutató. Tevékenysége a népköltészet és népmese gyűjtésétől az értelmező tanulmányok, esszék során át a népművészeti kiadványok szerkesztéséig terjed. Részt vett a tankönyvek írásában és különböző klasszikusok újramegjelentetésében. Kiss Jenő műfordítói közreműködésével válogatta, szerkesztette és jellemezte a román balladaköltészet legértékesebb alkotásait. 1988 óta a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Fontosabb munkái: *Felszállott a páva* (szemelvények a magyar népköltészetből a XVI. századtól máig, 1951), *Moldvai csángó népdalok és népballadák* (Jagamas Jánossal és Szegő Júliával, 1954), *Kurcsi Minya havasi mesemondó* (1966), *Romániai magyar népdalok* (Jagamas Jánossal, 1974), *Balladák földjén* (tanulmányok, 1977).

Ferenczi István *(Kolozsvár, 1921. ápr. 15.)* – régész. A kolozsvári református kollégium elvégzése után a Bolyai Tudományegyetemen nyert történelem–földrajz szakos tanári képesítést. Az egyetemen működött mint tanársegéd, ugyanakkor a Kolozsvári Történelmi Intézetben is dolgozott, 1963-tól kezdve a Kolozsvári Történelmi Múzeum osztályvezetője. Különösen Kolozs megye, a Csíki-medence, a Nagy-Küküllő, Homoród völgye és Hunyad megye régészeti feltárásában, valamint a limeskutatásban szerzett rendkívüli érdemeket. Önálló kötetei: *Régészeti megfigyelések a Limes Dacicus északnyugati szakaszán* (Erdélyi Tudományos Füzetek 129. Kv. 1941), *Csíkkarcfalvi régiségek* – ETF 165. Kv. 1943), *Micia* (Oct. Floreaval és L. Margineanuval román nyelven, Déva, 1970).

Gáll Ernő *(Nagyvárad, 1917. ápr. 5.)* – szerkesztő, szociológus, filozófiai író. Középiskoláit Nagyváradon végezte, egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetem jogi karán kezdte, majd a filozófia szakon folytatta és fejezte be (1941). Itt kapcsolódott be az antifasiszta diákmozgalomba. 1938-tól a *Korunk*-ban jelennek meg szociológiai és politológiai írásai, 1942 őszétől munkaszolgálatos, 1944 novemberében deportálják, 1945. április 11-én Buchenwaldban szabadul fel. Hazatérése után Kolozsváron az *Igazság* főszerkesztője, 1949–52 az *Utunk* felelős szerkesztője, a *Korunk* 1957-es újraindulásától 1984 szeptemberéig, nyugdíjba vonulásáig az új folyam főszerkesztője. Sajtótevékenységével párhuzamosan 1949 februárjától a Bolyai Tudományegyetemen, majd 1959-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a filozófia professzora. 1952 és 56 között a Bolyai prorektora. Főként az etika és a nemzeti-nemzetiségi kérdés különböző vonatkozásai foglalkoztatják. Szemléletét és az általa irányított sajtóorgánumok felfogását a dogmatikus nézetek erőteljes bírálata, a nyitottság és a párbeszédre való készség jellemzi. Valamennyi jelentős magyar és román nyelvű folyóiratnak munkatársa, egyeseknek szerkesztőbizottsági tagja, a Román Akadémia levelező tagja. 1975-ben az Írószövetség díjával tüntették ki. Fontosabb művei: *A romániai polgári szociológia* (1958, két kiadásban, román nyelven is), *Idealul prometeic* (1970, ugyanez magyarul: *A humanizmus viszontagságai* címen, 1972), *Tegnapi és mai önismeret* (1975), *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség* (Bp., 1978), *Dimensiunile conviețuirii* (Tanulmányok a nemzetről, nemzetiségről, 1978), *Pandora visszatérése* (A reményről és a méltóságról, 1979), *Az erkölcs dilemmái* (Kv. 1981), *A sajátosság méltósága* (1983, Magvető), *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések* (Bp., 1987). Gondozásában és bevezető tanulmányaival jelentek meg a Kriterionnál Gramsci, C. Dobrogeanu-Gherea, Vasile Goldiş, Mikó Imre válogatott szociológiai és filozófiai írásai.

Hajós József *(Brassó, 1923. dec. 26.)* – filozófiatörténész. Középiskoláit Brassóban és Nagyenyeden végezte, a Bolyai Tudományegyetemen. 1948-ban szerzett tanári oklevelet bölcseletből. 1974-ben ugyancsak Kolozsváron védte meg *A wolffi lélektan Erdélyben* című doktori értekezését. Előbb tanársegéd az egyetemen, 1955 és 58 között az Akadémiai Könyvkiadó kolozsvári szerkesztője, majd tudományos kutató. Pár évi kényszerű megszakítás után 1966-tól főkutató. Szövegválogatást is nyújtó önálló kötetei az erdélyi bölcselet haladó múltbeli alakjaival, Mentovich Ferenccel, Kiss Mihállyal, Parádi Kálmánnal, Sámi Lászlóval, Köteles Sámuellel, Vasile Goldişsal foglalkoznak. Nagyobb tanulmányokat közölt Pascal, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Feuerbach gondolkodásának dialektikus elemeiről. 1986-ban *Böhm Károly filozófiájá*-ról jelentet meg nagyszabású munkát.

Imreh István *(Sepsiszentkirály, 1919. szept. 12.)* – történetíró, szociológus. Középiskoláit Kolozsváron és Brassóban végezte, a főiskolát a kolozsvári magyar egyetem közgazdasági karán. Ugyanitt doktorált gazdaságtörténetből (1944). Rövid ideig gyakorló közgazdász, két éven át az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa, 1948-tól a Bolyai Tudományegyetem előadótanára a jog- és közgazdaságtudományi karon, majd 1950-től a történelem szakon. 1959-től 1983-ban bekövetkezett nyugalomba vonulásáig a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a legújabb kor történetét adja elő. Érdeklődésének középpontjában Erdélynek a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető időszaka áll, ebből is főként a székely népélet alakulása. Fontosabb munkái: *Székely falutörvények* (1947), *A rendtartó székely falu* (1973), *Erdélyi hétköznapok (1750–1850).* Ezt az 1979-ben megjelent kötetet a Román Akadémia Bălcescu-díjjal tüntette ki. *A törvényhozó székely falu* (1983). Az utóbbi három könyvéből válogatást jelentett meg 1987-ben a Magvető Kiadó, *Székelyek a múló időben* címmel. 1977 óta a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja.

Jakó Zsigmond *(Biharfélegyháza, 1916. szept. 2.)* – történetíró. A középiskolát Hajdúböszörményben, a főiskolát a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, egy évvel később ugyanott doktorált (1940). Disszertációját *(Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp., 1940) az MTA Körössy-díjjal tüntette ki. 1941-ben Kolozsváron telepszik le, ahol az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának munkatársa, 48–50 között igazgatója. Ezzel párhuzamosan 1942-től az egyetem tanársegédje, 1945-től a Bolyai helyettes, majd rendes tanára, később a Babeş-Bolyai Tudományegyetem történelmi tanszékének professzora 1981-ben történt nyugdíjazásáig. Az Akadémia kolozsvári történelmi intézetének munkatársa, docens doktor, 1970-től a Politikai és Társadalomtudományi Akadémia rendes tagja. Arányaiban és súlyá-

ban egyaránt jelentős életművet mondhat magáénak, mely a forrásfeltárástól és feldolgozástól a jelenségek újszerű értelmezéséig terjedő széles skálán mozog. Különösen kedveli a „bolygatatlan területeket". Az említett doktori disszertáció mellett feldolgozta és kiadta a gyalui vártartomány urbáriumait. Nagy bevezető tanulmánnyal tette közzé Rettegi György *Emlékezetre méltó dolgai*-t, *Erdélyi féniksz* címen Misztótfalusi írásait, Juhász Istvánnal együtt számba vette az 1662 és 1848 közötti *Nagyenyedi diákok*-at. Hatvanadik születésnapjára *Írás, könyv, értelmiség* címen írásai jelentős részének reprezentatív gyűjteménye jelent meg. (Ugyanaz románul: *Philobiblon transilvan.)* Elkészítette a kolozsmonostori hiteleshely jegyzőkönyveinek kétkötetes feldolgozását. A középkori latin nyelvű írásokról szóló magyarul és románul megjelent könyvét Radu Manolescuval együtt dolgozta ki. Könyvtárakban, levéltárakban, katedrákon számos kitűnő tanítványa dolgozik. 1988 óta a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja.

Kányádi Sándor *(Nagygalambfalva, Udvarhely, jelenleg: Hargita megye, 1929. máj. 10.)* – költő, műfordító, a mai magyar irodalom egyik kiemelkedő alakja. Középiskolai tanulmányait Székelyudvarhelyen végezte, 1950-ben Kolozsváron fél évig a színművészeti főiskola, majd hirtelen váltással a Bolyai Tudományegyetem magyar irodalom szakának hallgatója. Szerkesztőként előbb az *Irodalmi Almanach*, később az *Utunk*, a *Dolgozó Nő*, 1960-tól kezdődően 1989-es nyugdíjba vonulásáig a *Napsugár* munkaközösségében dolgozik. Költészetét nagy tartalmi és formai változatosság, erős gondolati töltet jellemzi, több műfajban maradandót alkot. Jelentős műfordítói munkássága is. Ennek középpontjában a román költészet egyes kiemelkedő alkotásainak és a Romániában élő nemzetiségek népi lírájának tolmácsolása áll. Az ő nevéhez fűződik Tamási Áron testvére, Tamási Gáspár emlékezéseinek *(Vadon nőtt gyöngyvirág)* és a festő Nagy Imre *Följegyzések* című könyvének megjelentetése. Egyike azoknak az alkotóknak, akik a legtöbb író-olvasó találkozáson vett és vesz részt. Erdélyben csakúgy, mint Ausztriában, Észak- és Dél-Amerikában, Nyugat-Németországban, Hollandiában, Finnországban és a skandináv államokban. Húsznál is több könyve közül megemlítjük a következő versesköteteket: *Fától fáig*, Kriterion, 1970; *Fekete-piros versek*, Magvető, Bp., 1971. *Szürkület*, Kriterion, 1978; *Sörény és koponya* (Csokonai Társaság, Debrecen, 1989). Gyermekeknek szánt verseskötetei és meséi közül a *Fából vaskariká*-t, a *Farkasűző furulyá*-t, a *Kenyérmadár*-t és a *Tavaszi tarisznyá*-t. A kortárs román költők közül főként Labis, A. E. Baconsky, Arghezi és Ion Alexandru verseiből fordított magyarra, egyik-másik terméséből önálló kötetet jelentetett meg. Az erdélyi nemzetiségek népköltészeti alkotásainak fordításaiból eddig a szász kötet: *Egy kis madárka ül vala – Es sass ein klein Waldvögelein* (Kriterion Könyvkiadó, 1977) és az *Erdélyi jiddis népköltészet* (Európa Könyvkiadó, Bp., 1989) jelent meg, mindkettő kétnyelvű kiadásban, kitűnő elő-, illetve utószó kíséretében. Más műfordításkötete: Rilke: *Ősz* (Tíz vers – Deák Ferenc rajzaival, Kriterion, 1989); Két színdarabja közül az *Ünnepek házá*-t a szatmári színház mutatta be 1971-ben, a *Kétszemélyes tragédiá*-t egy aradi műkedvelő együttes és egy pesti társulat után a temesvári Csíky Gergely Színház 1990-ben. Két verseskötete jelent meg eddig románul, több versét lefordították német, holland, svéd és norvég nyelvre.

Kiss András *(Facsád, Krassó-Szörény, jelenleg Temes megye, 1922. okt. 5.)* – jogtörténész. Középiskolai tanulmányait Lugoson, Temesváron és Kolozsváron végezte, jogtudományi oklevelet a Bolyai Tudományegyetemen szerzett. A Móricz Zsigmond Kollégium tagja volt. 1946-tól, három éven át szövetkezeti tisztviselő, ügyvédjelölt, majd egyetemi tanársegéd. 1949-től 1983-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig a Kolozsvári Állami Levéltárban dolgozik. Levéltári és jogtörténeti kérdéseken kívül közleményeiben főként (kolozsvári, zilahi) helytörténeti adalékokkal szolgál. Kötetei: *Dicționar juridic român–maghiar. Magyar–román jogi szótár* (Hegedűs Sándorral és Nemes Istvánnal), *Varga Katalin pere* (1979) Dino Compagny krónikája kora eseményeiről (fordította, előszóval és jegyzetekkel látta el – 1989).

Kovách Géza *(Székelyudvarhely, 1925. dec. 22.)* – tanár, történész, közíró. Középiskoláit a zilahi Wesselényi Kollégiumban végezte, történelem–néprajz szakos diplomát a Bolyai Tudományegyetemen szerzett 1948-ban. Három évig gyakornok, majd tanársegéd Gunda Béla, illetve Jakó Zsigmond mellett, 1951-től nyugdíjba vonulásáig Aradon középiskolai tanár. Helytörténeti kutatásai mellett széles körű tudománynépszerűsítő munkásságot fejt ki. Cikkei, tanulmányai magyar, román és (bánsági) német nyelvű lapokban, folyóiratokban látnak nyomdafestéket.

Nagy István *(Csíkszereda, 1907. júl. 5.–Kolozsvár, 1983. jan. 3.)* – zenészkarmester, főiskolai tanár. Középiskolai tanulmányait szülővárosában folytatja, 1926-ban felkerül a budapesti Zeneakadémiára. Kodály, Bartók híve. (Kodály élete végéig szívélyes kapcsolatot tart fenn vele.) Az akadémia elvégzése után zenetanár Marosvásárhelyen, majd a kolozsvári tanítóképzőben. Mindkét helyen országos hírű énekkart szervez és vezet. Rövidesen a kolozsvári Zenekonzervatórium igazgatója. A háború után tanár a Magyar Művészeti Intézetben, kitűnő vonósnégyest szervez. Énekkara az előzőknél is híresebb. 1958-ban mondvacsinált ürügyekkel feloszlatják. 1962-ben búcsút mond a karvezetésnek, és 1972-es nyugdíjba vonulásáig hegedűtanárként tevékenykedik.

Páll Árpád *(Torda, 1927. febr. 10.)* – író, szerkesztő, színikritikus. Középiskolai tanulmányait a brailai Bălcescu Gimnáziumban és a kolozsvári református kollégiumban végezte, tanári képesítést a Bolyai Tudományegyetem filozófiai karán szerzett. Egyetemi évei alatt tagja a Móricz Zsigmond Kollégiumnak, és vezető szerepet tölt be az ifjúsági mozgalmakban. (A Magyar Népi Szövetség ifjúságának országos kulturális felelőse, a romániai magyar ifjúság háború utáni első időszaki kiadványának, a *Magyar Ifjúság*-nak Kóthay Miklóssal, Lőrincz Lászlóval és Sütő Andrással együtt szerkesztője, az egyetemi ifjúság demokratikus szövetségének országos alelnöke.) Az Állami Könyvkiadó magyar szerkesztőségének egyik alapító tagja, majd a *Romániai Magyar Szó*, illetve *Előre* főszerkesztő-helyettese, a *Művelődés* felelős titkára. 1959 és 61 között gyári munkás, 62–63-ban a kolozsvári Állami Magyar Színház dramaturgja, ezt követően a *Dolgozó Nő*, 1982-től az *Új Élet* (kolozsvári) szerkesztője, 1989. decembertől főszerkesztő-helyettese. Kötetei: *Évszázadok drámái napjaink színpadán* (Kriterion, 1976), *Loreley sziklája* (Úti és otthoni jegyzetek. Dacia, 1981), *Színházi világtájak* (Kriterion, 1987). Előszót, bevezető tanulmányt írt a Kriterion Színház sorozatának több kötetéhez, színdarabokat fordított román és francia nyelvből (Horia Lovinescu: *Láz*, Ion Baieşu: *Megbocsátás*, Aurel Baranga: *Hősi szimfónia*, D. R. Popescu: *A kerti törpe*, Tudor Popescu: *A csodacsatár*, Robert Thomas: *A papagáj és a zsaru*, Jean Cocteau: *Emberi szó*, Edward Bond: *A tenger*).

Senkálszky Endre *(Kolozsvár, 1914. okt. 2.)* – színművész. Erdélyi színiakadémia híján Hetényi Elemér színészképző iskoláját végezte el 1937-ben Kolozsváron, majd Aradra került Szabadkai József együtteséhez. Utána egy évig volt Jódy vándortársulatának tagja, 1939 szeptemberétől nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári színház vezető művésze. (Vendégként mind a mai napig rendszeresen fellép.) Bánk bántól és *Az ember tragédiája* Ádámjától a magyar és világirodalom számos nagy alakjáig a drámai hősök sorát jelenítette meg. A negyvenes évek végén, az ötvenesek elején, fél évtizeden át a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola tanára volt. Időnként rendezői feladatokat is vállal. A hatvanas évek második felében a kolozsvári magyar színház igazgatója. Az 1978 és 81 között oratóriumi stílusban előadott s az 1981–82-es évadban megismételt görög tragédiaciklus tartozik ez irányú emlékezetes, túlzás nélkül színháztörténeti jelentőségűnek mondható teljesítményei közé.

Sütő András *(Pusztakamarás, Kolozs megye, 1927. jún. 17.)* – író, szerkesztő, Illyés Gyula a mai magyar irodalom vigaszának mondta. A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium tanítóképzőjében kezdi 1940-ben középfokú tanulmányait, és 44 után a kolozsvári református kollégiumban fejezi be, jórészt magánúton. A Móricz Zsigmond Kollégium tagja. Már középiskolás korában belső munkatársa a kolozsvári *Világosság*-nak, később a Magyar Népi Szövetség országos ifjúsági bizottságának sajtófelelőse, a *Magyar Ifjúság*-nak egyik szerkesztője. 1948 szeptemberétől a *Falvak Népe* munkatársa, 49 és 54 között főszerkesztője, 1954–58 a marosvásárhelyi *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettese, 58-tól a *Művészet*, illetve az *Új Élet* főszerkesztője. Jelenleg az *Erdélyi Figyelő*, az *Új Élet* utóda szerkesztőbizottságának tiszteletbeli elnöke. A háború utáni romániai magyar irodalomnak úgyszólván indulásától kezdve az élvonalába ugrik, mindjárt első színdarabkísérletét, a Hajdu Zoltánnal közösen írt *Mezítlábas menyasszony*-t Állami Díjjal jutalmazzák 1950-ben. Első nagyobb elbeszélésgyűjteményét, az *Emberek indulnak* címűt 1954-ben hasonlóképpen. A hosszabb-rövidebb elbeszélések sorában a hang- és részben a szemléletváltást a *Félrejáró Salamon* jelzi (1955), prózájában az igazi fordulatot, a nagy alkotásokhoz való felzárkózást az *Anyám könnyű álmot ígér*. Alkotásainak skálája a hatvanas évek végétől, a hetvenesek elejétől jelentősen szélesedik, sorra jelennek meg remek esszéi: *Istenek és falovacskák, Rigó és apostol, Sikaszói fenyőforgácsok, Lőtt lábú madár nyomában;* nagy drámái: *Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel, Álomkomandó* stb., melyek nevét világszerte ismertté és megbecsültté teszik. 1973-ban az *Istenek és falovacskák* című esszékötetet a romániai Írószövetség díjával tüntetik ki, 1978-ban Füst Milán-díjat, rá egy évre Herder-díjat kap. Írásait most már világnyelvekre is fordítani kezdik, drámáit egyre többfelé játsszák, a díjak és elismerések sorozatban követik egymást. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1989-ben megkezdi életműsorozatának kiadását.

Szabó T. Attila *(Fehéregyháza, Maros megye, 1906. jan. 12.–Kolozsvár, 1987. márc. 3.)* – nyelvész, egyetemi tanár. A kolozsvári református kollégiumban érettségizett 1924-ben, a teológiát 1928-ban, egyetemi tanulmányait 1932-ben végezte. 1926–27-ben Edinburghban és St. Andrewsban (Skóciában) tanul. A bölcsészdoktori címet 1934-ben nyeri el a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. Tanulmányainak befejeztével a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, Zilahon, a Wesselényi Kollégiumban tanár, majd az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárosa, a Református Teológia alkalmazottja 1940-ig, amikor is meghívják a kolozsvári egyetemre. Tudományos tevékenysége intézményekével ér fel. Cikkeinek, tanulmányainak sokasága mellett összegyűjti és a harmadik kötetig egymaga szerkeszti a tíz vaskos kötetre tervezett *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* anyagát. Ettől kezdve vonja be az összeállításba és a nyomdai előkészítésbe munkatársainak, volt tanítványainak egy népes csoportját. A vállalkozás egyedülálló a magyar nyelvtudomány történetében. Más fontosabb munkái, kötetbe gyűjtött írásai: *Anyanyelvünk életéből* (1970), *A szó és az ember* (1971), *Nyelv és múlt* (1972), *Nép és nyelv* (1980), *Nyelv és irodalom*

(1983). 1957-ben a helsinki Finnugor Társaság, 1967-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagjává választják. Egész munkásságának megkoronázataként tiszteleti tagja lesz a Magyar Tudományos Akadémiának.

Szász János *(Belgrád, 1927. júl. 14.)* – író, költő, szerkesztő. Középiskolai tanulmányait Temesváron végezte, tanári diplomát a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem filológia karán nyert 1948-ban. Egy évig függetlenített társadalmi munkásként tevékenykedik; 1949–56 között az *Utunk* szerkesztője, majd főszerkesztőhelyettese. 1956-ban Bukarestbe költözik, az Irodalmi Kiadó, majd az *Előre* szerkesztőségének tagja, 68 és 73 között az Írószövetség titkára. Hosszabb tanulmányúton vesz részt az USA-ban, visszatérve ismét az *Előre* belső munkatársa. Az irodalomnak csaknem minden műfaját műveli, különös vonzódást mutatván az avantgárd törekvések iránt. Eddigi munkásságának eredményeként közel kéttucatnyi kötetet mondhat magáénak. Kezdeti hangpróbálgatásai után költészetének jellegzetes vonásai *A sorkatona éneké*-ben (1951) és a *Nincsen titkom* című gyűjteményben (1956) rajzolódnak ki, ezután már csak egy verseskötet következik – legalábbis eddig. A továbbiakban főként lírai útijegyzeteket, prózai műveket és esszéket ír, illetve esszéregényeket. Jelentősebbek: *Egy éjszaka Moszkvában* (1959), *Amerikából jöttem* (1977), valamint az Apáczai Csere János németalföldi útjának stációiról készített írása, *Felhőjáték Franekerben* (mint az alcím mondja: Egy utazás eszmerajza – 1980). Prózai írásai közül figyelemre méltó az *Elsők és utolsók* című trilógia, a *Szobor a hóban* (1979) és *A hittől az eszméletig* (1981) című esszégyűjtemény. A két műnem különös változatának tűnik a tíz kötetre tervezett újabb sorozat, melynek eddig két darabja jelent meg: *Január* (1985), *Május* (1988). *A Hét* című bukaresti folyóiratban hétről hétre megjelenő szellemes naplói igazi csemegét jelentenek az olvasóknak.

Toró Tibor *(Énlaka Udvarhely, ma: Hargita megye, 1931. júl. 16.)* – elméleti fizikus, természettudományi szakíró, egyetemi előadótanár. Középiskolai tanulmányait Székelyudvarhelyen, az egyetem matematika–fizika szakát Temesváron végezte. Ugyanott kezdte és folytatja jelenleg is egyetemi pályafutását. Főként az atommagkutatás és a modern elméleti fizika más kérdései, természettudomány és filozófia összefüggései érdeklik. Tudományos munkássága mellett meglehetősen kiterjedt tudománynépszerűsítő tevékenységet is kifejt. Egyik szerkesztője a Kriterion Könyvkiadó *Századunk* című sorozatának. Tanulmányait a *Korunk*-ban és a *Revista de filozofié*-ban, népszerűsítő cikkeit különböző napilapokban és *A Hét*-ben teszi közzé. Önálló munkái: *A neutrino szerepe a fizikában, csillagászatban és kozmológiában* (románul – 1969), *A neutrino asztrofizikai elemei* (románul – 1971), *Erők és kölcsönhatások a természetben* (románul – Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1972), *Kvantumfizika, művészet, filozófia* (magyarul – Kriterion, 1982). Válogatta, szerkesztette a *Kozmikus társkeresés* című könyv anyagát, és utószót írt hozzá (Kriterion, 1983).

T. Tóth Sándor *(Torboszló, Maros-Torda vm. 1913. márc. 21.)* – matematikus, nyugalmazott egyetemi előadótanár. Középiskolai tanulmányait a Ferdinand királyról elnevezett tordai román nyelvű líceumban végezte, az egyetemet Kolozsváron, szakképesítő vizsgát Iaşiban tett. Középiskolai tanárként Sepsiszentgyörgyön, Szatmárnémetiben, Bánffyhunyadon és Marosvásárhelyen működött. Ő volt a református kollégium államosítás előtti utolsó igazgatója. 1950-ben meghívták előadótanárnak a Bolyai Tudományegyetemre, és új, hagyomány nélküli szaktárgyat bíztak rá: a matematika történetét. Nagyszabású szervező- és kutatómunkájának eredményeként érdekes művelődéstörténeti felismerésekre jutott. Katedráját megtartotta a román és magyar egyetem 1959-es egyesítését követően is 1977-ig, amikor nyugdíjba vonult. A matematika és a fizika történetét tárgyaló román és magyar nyelvű sokszorosított kurzusain kívül nyomtatásban is megjelentek a következő könyvei: *Apariţia si răspîndirea cifrelor in ţările române,* Editura Technica, Bucureşti, 1972, *A számok megjelenése és elterjedése a román országokban,* Műszaki Kiadó, Bukarest, 1972, *Primele manuscrise matematice românesti in ţările române,* Editura Dacia, Cluj, 1972, (*A román országok első román nyelvű matematikai kéziratai* – Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972), *Matematikai műveltségünk keretei.* Középkor és reneszánsz (Gondolat Kiadó, Budapest, 1988). Az összefoglaló jellegű könyvet Szabó Árpád akadémikussal együtt írta.

Tartalom

PÁLL ÁRPÁD

Harangszó a mélyből

Beszélgetések romániai magyar értelmiségiekkel

A kötet 24 olyan beszélgetést tartalmaz a romániai magyarság szellemi elitjének legmarkánsabb képviselőivel, amelyek méltán vívják ki csodálatunkat, különösen akkor, ha az időpontokat nézzük, amikor megszülettek: 1982–89. A Ceaușescu-diktatúra legvadabb időszakát jelzik a dátumok időhatárai, azokat az „aranykor” gyanánt aposztrofált éveket, amikor úgy látszott, hogy alapjaiban megrendült a romániai magyarság fennmaradási lehetősége. És ekkor megszületnek ezek az eszmecserék Páll Árpád és beszélgetőtársai között, amelyek ékes bizonyságai annak, hogy az erdélyi ethosz, az évszázadok során kialakult erdélyi szellemiség erkölcsi parancsa búvópatakként munkál a mélyben: a lehetetlen állapotok ellenére meg kell tartaniok Európát vigyázó magyarságukat, toleranciájukat, nemes emberségüket, jövőt idéző elszántságukat.

Író, történész, filozófus, régész, néprajzkutató, zenész, matematikatörténész, jogász, természettudós beszél a kötetben elsinkófált, alkotóműhelyek nélkül született tudományos eredményekről, nagyszerű alkotásokról, melyeket mint gyöngyszemeket termelt ki magából a légszomjas kisebbségi lét.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

PÁLL ÁRPÁD Harangszó a mélyből